

boş

**DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ
SİYASET VE KÜLTÜR DERGİSİ**
Yıl:3 / Sayı: 17 / Eylül - Ekim 2012 | ISSN 1309-601X
İki ayda bir yayımlanır.

Sahibi
GÜNTÜLÜ EĞİTİM YAYINCILIK VE TİC. LTD. ŞTİ.

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Mustafa Yücel

Editör
Prof. Dr. Recai Coşkun

Sayı Editörü
Prof. Dr. Vahit Türk

Yayın Kurulu
Prof. Dr. Kamil Aydın
Prof. Dr. Mustafa Erdem
Prof. Dr. Mevlüt Karakaya
Prof. Dr. Necdet Hayta
Prof. Dr. Cemalettin Taşkıran
Prof. Dr. Zuhâl Topçu
Prof. Dr. Hasan Tunç
Prof. Dr. Vahit Türk
Doç. Dr. İbrahim Maraş
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Özbay

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Net Ofset

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın – Hakemli Dergi

Büro İç Hizmetler
Atakan Türkyılmaz

Adres: 1. Cad Nu.: 43/4
06520 Balgat-Ankara
Tel: +90 (312) 287 88 99
Faks: +90 (312) 285 44 99
Web: www.turkizdergisi.com.tr
e-posta: bilgi@turkizdergisi.com.tr
Fiyatı: 10 TL

Basım Yeri
Net Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
www.netmatbaacilik.net
Necatibey Cad. Lale Sok. Nu.: 21/27 Yenışehir/Ankara
Tel-Faks: 0.312.230 07 23

Basım Tarihi: Eylül 2012 – Ankara

Abonelik Ücreti (Yıllık)
Yurt içi: 60 TL
Kurumsal abonelik: 120 TL
Yurt dışı:
Avrupa ve Orta Doğu ülkeleri: 75£
ABD ve diğer ülkeler: 100\$
Abonelik için: 0.312.287 88 99
Nu.lı telefondan Atakan Türkyılmaz

BİLİM, DANIŞMA VE HAKEM KURULU

- Prof. Dr. Abdurrahman Küçük Ankara Ü
 Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu Ankara Ü
 Prof. Dr. Adnan Ömerustaoglu İstanbul Ü
 Prof. Dr. A. Faik İmamoğlu Gazi Ü
 Prof. Dr. Ahmet Aksoy Gazi Ü
 Prof. Dr. Ahmet Hikmet Eroğlu Ankara Ü
 Prof. Dr. Ahmet Taşağlı Mimar Sinan Ü
 Prof. Dr. A.Kadir Yuvalı Erciyes Ü
 Prof. Dr. Azmi Yetim Gazi Ü
 Prof. Dr. Beğlü Eke Erciyes Ü
 Prof. Dr. Celalettin Yavuz Türksam
 Prof. Dr. Çetin Elmas Gazi Ü
 Prof. Dr. Doğan Cansızlar Atılım Ü
 Prof. Dr. Dursun Yıldırım Hacettepe Ü
 Prof. Dr. E.Ethem Atay Gazi Ü
 Prof. Dr. Enver Bozkurt Kırıkkale Ü
 Prof. Dr. Esmâ Şimşek Fırat Ü
 Prof. Dr. Hacı Duran Adıyaman Ü
 Prof. Dr. Hasan Onat Ankara Ü
 Prof. Dr. Hayrani Altıntaş Ankara Ü
 Prof. Dr. H.İbrahim Yalın Gazi Ü
 Prof. Dr. Hikmet Öksüz KTÜ
 Prof. Dr. Hüsnüye Canbay İnönü Ü
 Prof. Dr. Kadir Arıcı Gazi Ü
 Prof. Dr. Kamil Aydın Atatürk Ü
 Prof. Dr. Mehmet Saray Yeditepe Ü
 Prof. Dr. Mehmet Şahingöz Gazi Ü
 Prof. Dr. Meral Töreysin Gazi Ü
 Prof. Dr. Murat Sezginer Gazi Ü
 Prof. Dr. Musa Şaşmaz Niğde Ü
 Prof. Dr. Musa Taşdelen Sakarya Ü
 Prof. Dr. Mustafa İlbaş Gazi Ü
 Prof. Dr. Nadim Macit Ege Ü
 Prof. Dr. O. Kürşat Ünal Gazi Ü
 Prof. Dr. O.Üçler Bulduk Ankara Ü
 Prof. Dr. Recai Coşkun Sakarya Ü
 Prof. Dr. Recep Kılıç Ankara Ü
 Prof. Dr. Sabahat Deniz Marmara Ü
- Prof. Dr. Sadettin Gömeç Ankara Ü
 Prof. Dr. Suna Başak Gazi Ü
 Prof. Dr. Şener Büyükoztürk Gazi Ü
 Prof. Dr. Temel Çalık Gazi Ü
 Prof. Dr. Vahit Doğan Gazi Ü
 Prof. Dr. Vahit Türk Kültür Üniversitesi
 Prof. Dr. Yaşar Özbay Gazi Ü
 Doç. Dr. Faruk Bilir Selçuk Ü
 Doç. Dr. Hanife Güz Gazi Ü
 Doç. Dr. Hasan Ali Karasar Bilkent Ü
 Doç. Dr. Hatice Mumyakmaz Cumhuriyet Ü
 Doç. Dr. İlyas Topsakal İstanbul Ü
 Doç. Dr. Kemalettin Kuzucu Trakya Ü
 Doç. Dr. Kemal Üçüncü KTÜ
 Doç. Dr. Kutluk Kağan Sümer İstanbul Ü
 Doç. Dr. Mehmet Akif Okur Gazi Ü
 Doç. Dr. Mukadder Boydak Fırat Ü
 Doç. Dr. Nurcan Toksoy Erzincan Ü
 Doç. Dr. Selçuk Duman Gazi Osman Paşa Ü
 Doç. Dr. Şeref İba Çankaya Ü
 Doç. Dr. Taner Tatar İnönü Ü
 Doç. Dr. Tevfik Gülsoy Atatürk Ü
 Doç. Dr. Timuçin Kodaman S.Demirel Ü
 Doç. Dr. Toğrul İsmayıl Tobb Ü
 Doç. Dr. Yaşar Kaya İnönü Ü
 Doç. Dr. Yonca Anzerlioğlu Hacettepe Ü
 Yrd. Doç. Dr. Adnan Doğruyol Sakarya Ü
 Yrd. Doç. Dr. Ahmet Turgut Niğde Ü
 Yrd. Doç. Bülent Yavuz Gazi Ü
 Yrd. Doç. Dr. Cevdet Şanlı Yıldız Teknik Ü
 Yrd. Doç. Dr. Erkan Göksu Gazi Osman Paşa Ü
 Yrd. Doç. Dr. Köksal Şahin Sakarya Ü
 Yrd. Doç. Dr. Murat Taşdemir Osmangazi Ü
 Yrd. Doç. Dr. Selçuk Kırbaç Sakarya Ü
 Yrd. Doç. Dr. Türkan Erdoğan Pamukkale Ü
 Yrd. Doç. Dr. Yalçın Sarıkaya Giresun Ü
 Yrd. Doç. Dr. Yasin Şerifoğlu Kastamonu Ü
 Yrd. Doç. Dr. Yüksel Topaloğlu Trakya Ü

İÇİNDEKİLER

Editör / Sunuş	7
Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması / Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	11
1926 Bakü Türkoloji Kurultayı / Prof. Dr. Vahit TÜRK	25
20. Yüzyıl Türk Aydınlanması: Türkiye'deki Turan ve Turan'daki Türkiye / Prof. Dr. Recai COŞKUN	43
Sovyetler Birliği'nde Galiyecilik / Prof. Dr. Mehmet AÇA	63
Macar Turancılığına Genel Bir Bakış / Yrd. Doç. Dr. Bülent BAYRAM - Dr. H. Şevket Çağatay ÇAPRAZ	101
Türk Dünyasının Kuzey Yıldızları Türk -Tatar Aydınları / Yrd. Doç Dr. İsmail TÜRKÖĞLU	113
Azerbaycan Elmi-Pedagoji Fikri ve "Üsulı-Cedid" Mektepleri / Prof. Dr. Elizade ESGERLI	151
Türkistan - Özbek Ceditçiliği / Prof. Dr. Münevver TEKCAN	167
20. Yüzyılın Başlarında Milliyetçi Kazak Aydınlanması Kişiler, Yayın Organları ve Siyasi Parti / Yrd. Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU	185
Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bu Hareketin Önemli Temsilcileri / Prof. Dr. Alimcan İNAYET	199
Kırımlı Bir Türk Çobanın Türklük Bilimine İz Bırakan Şair Oğlu: Bekir S. Çobanzade / Yrd. Doç. Dr. Kenan ACAR	215
Aydınlanma Hareketi İçinde Kırgızistan'ın ve Kırgız Aydınlarının Genel Durumu / Yrd. Doç. Dr. Yasin ŞERİFOĞLU	221
Ağır Yükte Uzun Yol: Kırım'da Ceditçilikten Millî Harekete / Doç. Dr. Kutluk Kağan SÜMER	231

boş sayfa

20. YY. TÜRK AYDINLANMASI

Gündelik telaşlardan biraz uzaklaşıp insanlığın serüvenine ve bu serüvende bilginin yerine baktığımızda karşımıza çıkacak manzaranın tam ortasında siyasi güç ile bilgi ve sanatın iç içeliği olacaktır. Bilgi, değer gördüğü yerde konaklayan ve konakladığı yeri bayındır hâle getiren bir büyük güçtür. Bu gücün farkında olan siyaset adamları bilgiye büyük önem vermişler, bilginleri de baş tacı yapmışlardır. Bizim tarihimiz de destanlar çağındaki Oğuz Kağan'ın yanında bulunan İrkıl Ata'dan beri bunun örnekleriyle doludur. Tarihteki Doğu devletlerinde görülen vezirlik kurumu, adeta bilgelik makamıdır. Devletlerin güçlenmesi ve büyümesi devlet başkanıyla olduğu kadar bilge vezirlerle de ilgilidir. İltiş Kağan'ın yanındaki Bilge Tonyukuk, Melikşah'ın yanındaki Nizamülmülk vb. bu bilgelik makamının hakkını veren, toplumu ve devleti yücelten insanlardır.

Bilgi, değer gördüğü yerde konaklar ve kendisine değer verilmediğini hissettiği anda da değer göreceği yere göçer. Tarih bunun örnekleriyle doludur. Tarihte gördüğümüz bütün siyasi mücadelelerin sonucunu belirleyen şey, tarafların bilgi zenginlikleri ve onu kullanma becerileri olmuştur, İnsanlık yaşadığı sürece de bu böyle olmaya devam edecektir.

Eski Sümer'i bugün bile ilgi çekici kılan ve hâlâ insanların merakını cezbeden şey, onları, sahip oldukları ve yaşadıkları çağa göre çok ileri götüren bilgi zenginlikleriydi. Elbette onların çökmesi ve yok olmasına sebep de doygunlukları, aşırı güven duyguları ve yenilenmeyi ihmal etmeleriydi. Yenilenme gereğini hissettiklerinde de muhtemelen iş işten geçmişti. Tarihin kaydettiği bütün yükselme ve çöküşlerin esasında bu kadar basit bir sebebi vardır. Bilgiye saygı gösterme, bilgi üretme ve üretilen bilgiyi kullanma becerisine sahip bir toplum oluşturma.

İzleyebildiğimiz kadarıyla, Sümerlerden sonra Akdeniz havzasının farklı bölgelerini mesken tutan bilim; 8-9. yüzyıllardan itibaren İslam diyarına göçmüştür. Bu göçte hem Kuran-ı Kerim'de, hem Hadis-i şeriflerde bilginin yüce bir değer olduğunun defalarca vurgulanması ve ilk ve ikinci nesil Müslümanların büyük bir heyecanla bu iki temel kaynağı düşüncelerinin merkezine almaları yatmaktadır. Devrin İslam bilginleri, hiçbir kıskançlık göstermeden ve komplekse kapılmadan, büyük bir ileri görüşlülükle eski çağların bilgi birikimini önemli ölçüde barındırmakta olan Eski Yunan'a ait hemen bütün eserleri Arapçaya çevirmişler ve o tecrübeleri tabiri caizse İslam'a mal etmişlerdir. Orta çağ İslam bilginleri, Eski Yunan'dan aldıklarını özümsemişler, kendi emeklerini ve birikimlerini bununla yoğurmuşlar ve insanlığa yepyeni bir medeniyet sunmuşlardır.

Doygunluk, durgunluk ve yenilenememe dolayısıyla gerileyen Doğu'nun aksine, İslam birikimi, Endülüs üzerinden Avrupa'ya taşınmış ve bilginin yeni durağı Avrupa olmuştur. Avrupa'yı mesken tutan bilgi birikimi, buradaki bilginlerin çabalarıyla daha da gelişmiş ve Avrupalıların karakterinden katkılar alarak yeni bir medeniyetin oluşmasına yol açmıştır.

Bilgiyi kullananlar, medeniyetlerini oluştururken millî karakterlerini de katarlar. İslam'ı esas alarak insan esaslı gelişen Doğu medeniyeti ile Batı medeniyetinin temel farkı, ikincisinin gücünün yettiği herkesi sömürmesi, kendinden olmayarı kendileştirme çabası ve kendileştiremediğini de yok etmeyi doğal bir hak olarak görmesidir. Bu durum, Batı toplumlarının "millî" karakterleriyle ilgilidir.

İslam medeniyeti ve dolayısıyla İslam toplumları hem bilgi, hem de siyasi olarak güçten düştükten sonra Batı karşısında sürekli bir gerileme dönemi başladı. İslam toplumları dendiğinde çoklu bir ifade, söz konusu, ancak tarihçe sabittir ki 11. yüzyıldan itibaren İslam ile Türk özdeş olmuştur ve siyasi güç olarak İslam dünyasında Türklerden başka bir halkın varlığından söz edilemez. Eğer bugün de bir İslam medeniyetinden ya da Batı karşısında durabilecek bir İslam gücünden söz edilecekse bu güç, ancak ve ancak Türkler olacaktır. Çünkü bu tarihi tecrübe yalnızca Türklerde vardır.

Türkiz dergisi bu sayısını 20. yüzyıl Türk aydınlanmasına ayırdı. 20. yüzyıl başında Türk dünyasında görülen bilim ve siyasetle ilgili faaliyetler bütün Türk dünyasının yaşadığı zelil ve zebun duruma isyan niteliği taşır. Batı dünyası, bilhassa 19. yüzyıldaki ilmî gelişmelere dayandırdığı siyasetiyle bütün dünyayı yutma hevesine kapılmıştır. Bu arzuyla sağa sola saldıran Batılılar, kendilerine direnenleri yok etmekte bir beis görmemekte ve kendisinin "üstün insan" olarak yaratıldığına inanmaktadır. Böyle inandığı için kendinden olmayanları insan biçiminde yaratılmış mahlûklar olarak görür ve onları kendisine benzeterek iyilik yaptığına, yani insan seviyesine çıkardığına inanır, buna direnenleri ise hiç tereddütsüz yok eder. Nitekim Kuzey ve Güney Amerika yerlileri bugün yok denecek durumdadır. 30-40 yıl Fransa hâkimiyetinde kalan Kuzey Afrika'nın bu kadar kısa bir zamanda dili değişmiş, ancak 1000 yıl 500 yıl, 400 yıl Türk hâkimiyetinde yaşayan bütün halklar, hâkimiyet kalktıktan sonra bütün vasıflarıyla capcanlı ortaya çıkmışlardır.

Bilindiği üzere Osmanlı, Avrupa karşısında yenilgiler almaya başladıktan sonra hem devlet sisteminde hem toplumda birtakım değişiklikler yapma gereği duydu ve bunlara yenileşme hareketleri denildi. Bu durum, dünyanın gidişini anlamış olmak demektir, ancak bütün tedbirlere rağmen cihan devleti dağılmaktan kurtulamadı, çünkü tedbir alınmakta ya geç kalınmıştı ya da alınan tedbirleri uygulayacak olan devlet adamları durumun vahametini idrak edememişlerdi. Devlet, meselenin temelinde eğitim olduğunu kavramıştı, ancak 20. yüzyılın başında bile medrese hocaları ve öğrencileri; Arapça ve Farsçada olduğu gibi Türkçede de bir fiil çekimi olabileceğini kabul edemiyorlardı. Yani temel eğitim kurumu olan medreseler bütünüyle işlevsiz hâle gelmişlerdi.

Türk aydınlanmasının İstanbul, Kazan ve Kırım olmak üzere üç merkezi vardır ve dikkat edilirse bunların üçü de coğrafi olarak Avrupa ile yakın ve sürekli ilişki halindeki yerlerdir. Yani nasıl ki Avrupa, İslam'ın bilgi birikimini kendisine en yakın, hatta kendisinin parçası olan Endülüs ve Sicilya üzerinden aldıysa, geri dönüş de aynı şekilde coğrafi bakımdan yakın bölgeler üzerinden olmuştur. Bu yüzden bu üç merkez öncelikle ve özellikle değerlendirilmiştir.

Kazak Türkleri ile ilgili 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarındaki kaynaklar sürekli "Tatar Mugalimler"den bahseder. Yani Türkistan coğrafyasının bilgilenme kaynağı olarak Kazan ve Ufa'yı eski kaynak olarak da Buhara medreselerini görürüz.

Kırım ve Gaspıralı İsmail Bey, başlı başına ateşi çok gür bir ocaktır ve milyonlarca kilometrelik Türk dünyasını bir başına aydınlatmaya çalışmakta ve bunda da başarılı olmaktadır. Bir insanın tek başına neler yapabileceğine tarihimizin gösterebileceği en büyük örnek Gaspıralı İsmail Bey'dir.

Azerbaycan; hem Kırım'dan, hem de İstanbul'dan beslenir ve aydınlanmanın çok önemli merkezlerinden biri durumuna yükselir.

Özbek ve Uygur Türklüğü de İstanbul, Kırım ve Kazan kaynaklı beslenir ve direnmelere rağmen Özbek ve Uygur ülkelerinde de büyük bir faaliyet görülür.

20. yüzyıl başında büyük bir heyecan ve istikbal ümidiyle yürütülen bu faaliyetler; hem çarlık Rusya'sı, hem de komünist Rusya tarafından çok kanlı bir biçimde bastırılır. Avrupalının kendine benzetemiyorsan yok et siyaseti İdil-Ural, Kırım, Kafkasya ve Türkistan ile Sibiryaya coğrafyasında Ruslar eliyle Türklere uygulanır, halklarına yol gösterme bilgi ve gücüne sahip binlerce Türk aydını korkunç bir biçimde yok edilir. Bu insanların bir kısmı önce öldürülür sonra mahkeme edilirler, kurşuna dizilenlerin ailelerinden kurşun paraları tahsil edilir... Yüzlerce örneği olan bu olaylar bugün "Kızıl Kırgın" diye anılan aydın kıymıdır.

Binlerce insanın hayatını feda etmesinin sonucunda batı Türklüğü devletini kurmayı başarabildi, ancak diğer Türk boyları bunu başaramadılar, fakat verilen mücadeleye de boşa gitmedi ve hep hafızalarda yaşadı. Bugün var olan Türk devletleri ve özerk bölgeler biraz da bu büyük şehitlerin sayesinde.

Allah cümlesine rahmet eyleye.

boş sayfa

GASPIRALI İSMAİL BEY VE TÜRK AYDINLANMASI

PROF. DR. ABDULLAH GÜNDOĞDU*

18. yüzyılın başında Çar Petro ile birlikte hızlı bir reform sürecine giren Rusya, 1762 tarihinde tahtı ele geçiren Çariçe Büyük *Yekaterina*'nın otuz dört yıllık istikrarlı idaresi sayesinde bu paylaşımın arslan payını almaya aday düveli-muazzamadan biri hâline gelmiş bulunuyordu. Rusya'nın güney yönünde genişlemesi büyük oranda II. Yekaterina zamanında gerçekleşmiştir. Bilhassa 1785 tarihinde Kırım ve Kuban Irmağı arasındaki bölgenin ele geçirilmesi Rusya'ya Kafkasya'nın büyük bir kısmında egemenlik kurma imkânı verdi.

Rusya'nın, 1552'de Kazan Hanlığı ile başladığı Türk illeri sahasında genişlemesinin önemli merhalelerinden biri olan Gaspıralı'nın vatanı Kırım, 1784'te

II. Yekaterina zamanında Çarlığın topraklarına katılmıştır. Kırım'ın kaybı Türk siyasi ve fikir hayatında daha sonra Balkanlar'ın kaybının yaratacağı etki ile kıyaslayabileceğimiz büyük bir travma etkisi yaratacaktır. Bu şekilde Müslüman

**Kırım'ın kaybı
Türk siyasi ve
fikir hayatında
daha sonra
Balkanlar'ın
kaybının ya-
ratacağı etki ile
kıyaslayabilece-
ğimiz büyük bir
travma etkisi
yaratacaktır.**

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Türk uyrukları sürekli artan Çarlık baskısı ile karşı karşıya kalmışlardır. Yine Yekaterina'nın akılcı ve ılımlı siyaseti Rusya'yı çok uluslu büyük bir imparatorluğa dönüştürmüştür. İzlediği bu ılımlı siyaset Rusya'nın Kazak bozkırları ve Sibirya yönünde egemenliğini yayması için müsait bir zemin hazırladı. Sükûnetin iktisadi gelişmeyi de beraberinde getirdiği bu yeni dönemde Kazan Türklerine karşı iki yüzyıldan fazla bir geçmişi bulunan baskı ve kısıtlamalar hafifletme yoluna girilmiştir. 1776 yılında çıkarılan bir kanunla Tatar tüccarlara uygulanan ticari kısıtlamalar kaldırılacaktır. 1788 yılında da Çariçe'nin emriyle Müslümanlar için hususi bir idare kurulması konusunda Senato'da kanun hazırlanmış, bir yıl sonra 1789'da merkezi Ufa'da olan Orenburg Müslüman Ruhaneler Meclisi kurulmuştur. Burası aynı zamanda Kazak bozkırlarına açılan bir bölge olması nedeniyle Ural, Cedisu, Turgay, Semey, Akmola gibi mücavir bölgelerdeki Kazaklar da manevi cihetten buraya bağlandılar. Bu durum, Tatar yenileşme akımının Orta Asya'ya sirayet etmesi yönünde önemli bir başlangıç olacaktır.

Daha sonraki dönemde I. Çar Nikola'nın 1828 yılında İran'la imzaladığı *Türkmençayı Antlaşması*, Kafkas ötesinde (Transkafkasya) İran'ın etkinliğine son vermekle kalmamış, İran'ı Rusya'nın ticari ve siyasi nüfuzuna sokmuştur.

Gaspıralı'nın doğduğu 1851 yılı Avrupalı Hıristiyan güçlerin dünya üzerindeki hâkimiyetlerini giderek derinleştirdikleri bir dönemdir. Karşılarında mukavemet edecek herhangi bir güç kalmadığından dolayı dünyanın kalan kısımlarında kimin hâkim olacağı aralarında başlayan mücadelenin sonucuna bağlı görünüyordu. Bu dönem, Napolyon savaşlarından sonra 1815'te elde ettiği üstün mevki nedeniyle Rusya'nın İngiltere ve Fransa ile rekabetinin yoğunlaştığı bir döneme denk gelir. Gaspıralı'nın hayatını sürdürdüğü 1851-1914 yılı içerisinde Romanov hanedanının son dört çarı, Osmanlı hanedanının ise dört padişahı hüküm sürmüştür. Rusya, bu dönemde İngiltere'den sonra dünyanın en geniş ülkesi konumuna gelmişti. I. Nikolay'ın (1825-1855) katı istibdatı altında Batı'yla giriştiği rekabet nedeniyle bu kez Osmanlılarla birlikte karşısında büyük bir koalisyon bulacaktır. Kırım Savaşı Rusya'da Batı karşıtlığı ve Batı'ya karşı duyulan hayal kırıklığı dönemidir. Yerine geçen II. Aleksandr dönemi (1855-1881) Kırım yenilgisinin ardından Rusya'nın kendine kapatılan Balkanlar ve Karadeniz yönündeki genişleme imkânının yerine Orta Asya'ya yöneldiği bir dönemdir. Bir kolunu uzak doğuya kadar uzatan Çarlık, tekrar büyük bir reform sürecine girmişti. 1861'de toprak köleliğinin kaldırıldığı bu dönem aynı zamanda fikir akımlarının da büyük canlanma yaşadığı bir dönemdir. Ancak bu akımlar onun sonunu getirecek tedhiş akımlarını da tetikleyecektir. Türklere karşı elde edilen 1878 zaferine rağmen bunun hâsılatını Avrupalı devletlerin araya girmesi nedeniyle yeterince toplayamayan Rusya'da muhalif siyasi akımların güç kazanmasına bağlı olarak çar suikastla ortadan kaldırılacaktır.

Rusya'nın Türkistan ile ticareti 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde II. Katerina çağına göre yüz kattan fazla artmış bulunuyordu. Çok kazanç getiren bu ticarete Rus iş adamları ancak buldukları Tatar ortakları veya temsilcileri vasıtasıyla müdahil olmakta idiler. 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru Tatar firmaları İdil-Ural bölgesinden Orta Asya ve Rusya'nın birçok şehri yanında Sibiry'a'yı aşmış uzak doğuya uzanan muazzam ticari sahaya iş ağına dâhil etmişti. Bu ticari firmaların en tipîği Moskova camiini yaptıran *Hüseynof* kardeşlerin kurduğu ticaret imparatorluğudur. Bu şekilde *Yanişef*, *Valeef*, *Karimof*, *Selimyanof*, *Karamuşef* gibi onlarca mevcuttu. Bugün mevcut Tatar nüfusunun yarıdan fazlasının Tataristan dışında yaşıyor olmasının nedenlerinden birisi de bu dönemde başlayan Tatar ticari yayılmasıdır. Ticaret yanında sanayide de Tatarların etkinliği göze çarpıyordu. *Yunusof*, *Ağışef*, *Apanaef*, *Burnabaef*, *Rahmetulin*, *Akçurin* gibi sanayici aileler Doğu Rusya mensucat, deri ve sabun sanayisinin önderliğini üzerlerine almışlardı. 19. yüzyılın sonlarına doğru daha önce yaşama hakları olmayan Kazan şehrindeki sanayinin üçte biri Tatarların elinde bulunuyordu. Onlara göre, muazzam Asya-Türk pazarında kendi milletlerinin daha fazla hakkı vardı. Bu zümre finans alanında da söz sahibiydi. İşte bu zümre Türk milliyetçiliğinin gelişmesini temin edecek olan ve Gaspıralı'nın aydınlanma meşalesini yakacak olan *Türk-Tatar burjuvazisi* idi.

Azerbaycan'ın Rus iktisadi potansiyelinden istifadesi ancak 19. yüzyılın ortalarından sonra olmuştur. 1859 yılında Bakü civarında rafineriler kurulmasıyla petrol üretiminde canlanma görülür. 1872'den sonra ise üretimdeki büyük artışa bağlı olarak Azerbaycan'ın iktisadi potansiyeli hareketlenmeye başlamıştır. Mesela bakır madenleri Rus pazarında önemli bir yer edinmiştir. Tütün, şarap üretimi yanında Amerikan iç savaşının yarattığı pamuk talebi, kalabalık iş gücünü ekim alanlarına sevk etmiştir. İpek yetiştiriciliği ile birlikte geleneksel halı dokumacılığı da hızla canlanarak, Rus pazarı dışında talep gören değerli mallar ihraç etmeye başlamıştır. Yabancı sermayenin de katkısı ile Bakü, yüzyılın sonuna doğru dünyanın en önemli petrol üretim merkezi olacaktır.

Müslümanların çoğu bölgenin en fakir alt gurubunu oluşturuyordu. Petrol üretimindeki artışa bağlı olarak başlangıçta Bakü civarında petrol kuyusu, rafineri ve toprak sahibi olanlar hızla zenginleşmişlerdi. Başlangıçta bunların büyük bir kısmını Türkler oluşturuyordu. Ancak 1872'den sonra petrol imtiyazlarının ihale usulüyle verilmeye başlanmasından sonra bu durum, yabancı, Rus ve Ermeni sermayedarlar lehine Azerbaycan Türklerinin aleyhine olacak bir şekilde hızla değişmiştir. Başlangıçta % 88 kadar olan bu oran % 13'ün altına düşmüştür. Azerbaycan'daki zenginliğin bu şekilde hızla el değiştirmesine rağmen Azerbaycan'da *Tagizade*, *Nakizade*, *Assalaullazade*, *Muhtarzade* ve *Sultanzade* gibi zengin Türk aileler Türk-Tatar burjuvazisine benzer bir konumdaydılar.

Yaratılan haksız rekabete karşı ise Tatar burjuvazisi Pan-Ortodoksluk ve Pan-Slavlığı dengeleyecek cesamette bir ideolojiyi bulmakta güçlük çekmediler. Bu kuşkusuz Türkçülük olacaktır.

19. yüzyılın sonuna doğru Rusya'nın Orta Asya'dan Çin hududuna kadar doğrudan hâkim olması Rus sermaye ve iş adamları için Tatar aracılığını gereksiz hâle getirmiştir. Bir Tatar aracıya, ortağa ve temsilciye gerek kalmadan Rus devlet idarecilerinin ve demir yollarının desteği ile buralarda giderek etkinliğini artıran muazzam derecedeki Rus sermayesinin rekabeti Tatarların durumunu kötüleştirmiştir. İktisadi hayatta tek başına kalmak isteyen Rus burjuvazisi, 1830'dan bu yana devlet ideolojisi olan Ortodoksluk ve Slav milliyetçiliğini gayr-ı Rus (inorodets) halklara karşı bir baskı unsuru olarak kullanıyordu. Yaratılan haksız rekabete karşı ise Tatar burjuvazisi Pan-Ortodoksluk ve Pan-Slavlığı dengeleyecek cesamette bir ideolojiyi bulmakta güçlük çekmediler. Bu

kuşkusuz Türkçülük olacaktır. Sanayinin gelişip demir ve deniz ulaşımının artması Rusya'da yatay hareketliliği artırmış, giderek dünyanın en kalabalık Müslüman Türk nüfusuna sahip olan Rusya'nın çeşitli Türk soylu halklarının kendi arasında olduğu kadar Osmanlı Türkleri ile olan temaslarını kolaylaştırmıştı. Halifelik ve kutsal toprakların Osmanlıların elinde olması Rusya Müslümanları nezdinde saygınlık doğuran sürekli bir etkiye sahipti. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı-Rus savaşlarında, Rus idaresinin kendi tebaası Müslümanlara karşı takındığı kuşkucu tavır bir millî uyanış ideolojisi olan Türkçülüğün Rusya'yı çökertecek çapta bir karşı hareket gibi algılanmasına zorlamıştır. Bu anlamda Türkçülüğün doğru anlaşılması üzerine, vehimli Rus tutuculuğunun yanıltıcı gölgesi düşmüştür. Bu gölge günümüze kadar zaman zaman varlığını hissettirmiştir.

Aydınlanma ve Millî Uyanış: Rusya Türklerinde millî uyanış (intibah), 19. yüzyılın ikinci yarısında bilhassa Avrupa'daki diğer uyruklarına nispetle geç başlamıştır. Bunun başlıca nedeni Rusya'daki Müslüman halkın bir millete ve etnik guruba mensubiyetten önce kendilerini dinleri ile tanıtmaları idi. Rusya Müslümanlarının % 85'ini Türk dilli halklar oluşturuyordu. Türk dilli halkların ise % 90'ı da zaten Müslüman'dı. Rusya'nın en eski Müslüman Türk uyruğu olan Kazan Tatarları, Çarlığın daha sonra uyruğuna aldığı diğer Müslüman halkları tanımada örnek model olarak görülmüştür. Müslümanların hangi millî topluluğa ait olduğuna bakmayarak umumuna "*Tatar*" tabiri verilmiştir. Buna bağlı olarak da Tatar Türkçesi Çarlığın Müslüman uyrukları ile resmi yazışmalarında ortak dil olarak tanınmıştı. Rusya Müslümanlarında millî uyanışı geciktiren bir diğer sebep

de bunların çoğunluğunun göçebe yaşam biçimini koruyor olmalarıydı. Buna bağlı olarak da yazı dilleri gelişmemişti. İbadetler Arapça yapılırken kültür hayatında ve öğretimde Farsça etkili idi.

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Türkleri arasında olduğu gibi Rusya Türkleri arasında da yenileşme arzusu kendini gösterir. Şüphesiz Batı'nın tesiri ile izah olunacak bu canlanma, bir müddet sonra millî uyanışı da beraberinde getirecektir. Bu uyanış, Osmanlı Türklerinde fikri amiller neticesinde daha çok sivil, asker, bürokrat marifetiyle yürütülürken Rusya Türklerinde iktisadi amillere bağlı olarak ortaya çıkan Türk orta sınıfı (burjuvazisi) marifetiyle olmuştur. Akçura'nın belirttiği gibi orta sınıfların maddi çıkarları, milliyetlerin ayrışıp yükselmesini icap ettirir. Milliyetçilik asrı olarak kabul edilen 19. yüzyılda Avrupa kavimleri, kendi millî sınırlarını geniş ve sağlam bir şekilde tayin ettikten başka aynı milliyetin iktisadi çıkarlarını gümrük duvarları ile koruma altına alarak, kara, su ve demir yolları ile bağlayıp muhkemleştirdiler. Türk dünyası bu gücün iktisadi ve siyasi egemenliği altına düştü. Siyasi hâkimiyetini yitiren Rusya Türklerinde eski feodal unsurlar bu süreçte tasfiye olurlarken Avrupalılardan gördükleri yeni usul sanayi ve ticareti icraya kalkışan yeni bir içtimaî kuvvet, zengin bir orta sınıf ortaya çıktı. Kuzey ve Azerbaycan Türklüğü'nün en mühim merkezleri olan Kazan, Orenburg ve Bakü şehirlerinin büyük tüccar, fabrikatör ve madenci gibi iş adamlarından oluşan bu yeni Türk burjuvazisi, Rus ve diğer gayr-i Müslim unsurlarla çetin bir iktisadi rekabete giriştiler. Tabiatı gereği milliyetperver olan bu orta sınıf, etrafında milliyetçi bir aydın zümrenin oluşmasını temin etti.

Yenileşmenin ilk öncüleri işleri gereği Rus kültür ortamında bulunan, çarlığın askerî ve sivil hizmetlerinde çalışanlardı. Bu ilk öncü kuşak 1830'lara kadar var olan Rus-Tatar okullarına gitmişlerdi. Daha sonraki kuşaklar Rus üniversiteleri ve öğretmen yetiştiren enstitü mezunları arasından çıkmıştır. Asıl mesleği öğretmenlik yanında yazarlık, gazetecilik olan bu kuşaklar millî uyanışın lokomotif durumundaki aydın sınıfı içerisinde geniş bir kesimi oluşturuyordu. Bunlar mahkûm durumdaki kendi cemiyetleri ile hâkim durumdaki Rus cemiyetini kıyaslama imkânına sahiptiler.

İsmail Gaspıralı'nın yarım kalmış bir hikâyesi vardır: "*İvan ile Süleyman*". Rus cemiyeti ile Müslüman Türk cemiyeti arasında hayatı algılayış, yazgısını belirleme bakımlardan farklılaşmayı ve bu farklılaşmanın getirdiği iki cemiyet arasındaki kopuşu anlatır. Geleneksel zihniyet içinde debelenen Müslüman Türk cemiyetinin mensubu Süleyman ile yeniliğe açık Rus cemiyetinin mensubu İvan'ın hayatta elde ettiği muvaffakiyete bakarak Türk cemiyetinin modernleşmesinin zaruretini anlatır. Müslüman Türk cemiyetinin modernleşmesi, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak 20. yüzyılın ilk yarısına kadar bir asrı aşan bir sürede gerek Rusya gerekse Osmanlı

Müslüman Türk cemiyetinin modernleşmesi, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak 20. yüzyılın ilk yarısına kadar bir asrı aşan bir sürede gerek Rusya gerekse Osmanlı ülkesinde yaşamış kuşakların en temel kaygısını ve mesaisini oluşturmuştur.

ülkesinde yaşamış kuşakların en temel kaygısını ve mesaisini oluşturmuştur.

Yenileşme hareketlerinin süreklilik kazandığı Rusya'da, diğer bütün İslam topluluklarının aksine, yenileşmeci fikirler iktidardan gelmiyordu. Zira Müslümanlar burada mahkûm durumdaydılar. Böylece tepeden gelen ve hiçbir ideoloji yenileşmesine dayanmadan sadece kurumları yenileştirmeye çalışan reformist hareketlerden uzak kaldılar. Türk dünyasında sadece maddi planda değil sosyal ve manevi planda da köklü reformlara ihtiyaç vardı. İslam'dan ayrılmak düşünülemezdi. O hâlde, İslam'ın değerlerine bağlı kalarak hayatın yeni ihtiyaçlarına uyulmalıydı. Bu gelişmelerde doğrudan doğruya olmasa da Osmanlı Türklerinin tesiri fazlaydı. Türkiye'de Tanzimat geliyordu. Osmanlılar devamlı reform vaat ediyorlar ve batıya ulaşacak gibi görünüyordular. Bu tutum Rusya Müslümanlarını kendi programlarına daha

sıkı sarılmaya zorladı. Modern okullardan yoksun olan Rusya Müslüman aydın sınıfı, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca çocuklarını İstanbul, Beyrut hatta Kahire ve Medine okullarına yolladılar.

İdil-Ural bölgesinde Kursavi (1775-1813) ile başlayıp Mercani (1815-1889) ile kuvvetli bir çıkış yapan Tatar yenilikçiliği onun öğrencisi Feyizhani (1826-1866), Kayyum Nasiri (1884-1907) ile halka mâl olmuştur. Bazı farklılıklar olmakla birlikte Azerbaycan'da da benzer bir süreç işlemekteydi. İki Türk aydınlanma bölgesi arasındaki en temel fark Azerbaycan'daki aydınlanmanın daha laik karakterli olması idi. Çünkü laiklik mezhep çatışmalarının önünü alacak ve Transkafkasya'da birleşik bir cemiyet hissi oluşturabilecek tek çözüm yolu olarak görülmekteydi. Mirza Feth Ali Ahundzade (1812-1878) Azerbaycan cemiyetinin hastalıklı ve aksayan yönlerini alaycı bir üslupla bölgedeki geniş halk kesiminin anlayacağı dilde "Türki" olarak yazmıştı. Onun hedefinde cahillik ve taassup bulunuyordu. O geniş halk kitlelerine ulaşmada Türkçeden başka tiyatroyu da en önemli enstrüman olarak görüyordu. Onun takipçileri olarak Vezirov Necef Bey (1854-1926), Abdurrahman Hakverdiyev (1880-1933) aynı yolu izlediler. Kafkasya'da öğretmen-yazar aydınların en önemli temsilcisi olan Hasan Bey Zerdabi (1832-1907), ilk aydınlanmacı kuşağın millî uyanışçı temsilcisidir. O, Ahundzade'nin yenileşmeci çizgisini millî bir yola sokmuştur. 1875 yılında Bakü'de çıkardığı ilk Türkçe gazete olan *Ekinci* Türk halkları arasında millî

uyanışın dönüm noktası olmuştur. Zerdabi'nin hedef kitlesinde öncelikle sade halk olarak görülen köylüler vardı. Bu onun Moskova Üniversitesi'ndeki öğrencilik yıllarından kalma halkçı (narodnik) eğilimleri olarak görülse de millî uyanışın bütün aydınlarında az veya çok halkçı bir eğilim bulunmaktaydı. Hatta millî uyanışın bütün bölgelerinde halkçılık fikriyatı Türkçülük fikriyatı ile at başı gitmiştir diyebiliriz. Ekinci'nin 1877'de Osmanlı-Rus savaşı bahane edilerek kapatılmasından sonra Zerdabi'nin *Ziya* (1879-1981), *Ziya-yi Kafkasya* (1881-1884), *Keşkül* (1884-1891) gibi Rus sansüründen fırsat buldukça gazete ve dergi tecrübeleri oldu.

Gaspıralı İsmail Bey: Zerdabi ile eş değer diğer bir millî uyanış sembolü İsmail Gaspıralı olmuştur. Kökleri Kırım'ın güney bölgesinden Gaspra köyünden olduğu için bu isimle anılmıştır. Babası Mustafa Ağa, bir süre teğmen rütbesi ile orduda tercümanlık yapmış Annesi Fatma Hanım ise Kırım'ın köklü ailelerindedir. 1851 yılının Nevruz'unda Avcıköy'de dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Bahçesaray'da ünlü Zincirli Medresesi'nde almış, on yaşına geldiğinde Akmesit (Simferopol)'deki askeri okula girmiştir. Askeri eğitimini Moskova'da sürdüren İsmail Beyin, bu sürede tanıdığı Türk karşıtı Rus milliyetçilerinin etkisi ile millî duyguları uyanmış, burada yakından tanıdığı Pan-Slavizm'e karşı millî uyanışı temin edecek bir yola yönelmiştir. 1867 yılında Girit isyanında Türklüğe hizmet için bir arkadaşıyla eğitimini bırakarak Osmanlı ordusunda zabıt olmak için yaptığı teşebbüs başarılı olmadığı gibi askeri eğitiminin de sonu olmuştur. Bahçesaray'a dönerek bir süre okuduğu Zincirli Medresesi'nde Rusça muallimliği yapmıştır. Üç yıl kadar süren muallimliği geleneksel eğitim sisteminin çıkmazlarını görmesinde etkili olmuştur. 1871 yılında bilgi ve görgüsünü artırmak maksadıyla Fransa seyahatine çıkar ve üç yıl kadar burada kalır. Bu sürede Fransız düşünce hayatını yakından tanıdı ve daha çok ilerici Fransız aydınları ile temas hâlinde oldu. 1874 yılında İstanbul'a geldi ve askeri mütercim olan amcası Halil Efendi'nin yanında bir yıl kalarak yarıda bıraktığı Osmanlı askerî hizmetine girmek hayalini gerçekleştirmek için uğraştı ancak bu mümkün olmadı. 1975 yılında Kırım'a döndüğü zaman devrine göre ileri düzeyde bir donanıma sahip olmuştu. Dönüşünde Yalta'da Müslüman Mektebi'nde muallimliğe başlamış ve bu sırada ilk evliliğini yapmıştır. Bu evliliği 2 yıl sürmüş ve bir kızı olmuştur. Daha sonra Kazan Türklerinden sanayici Akçuralardan İsfendiyar Bey'in kızı Zühre Hanımla ikinci evliliğini yapar. Zühre Hanım, Yusuf Akçura'nın da halası olması sebebiyle Türk aydınlanmasının iki büyük ismi bu şekilde hısımlık da kurmuş olurlar. Zühre Hanım İsmail Bey'in hayat arkadaşı olmaktan başka fikri mücadelesinde onun en büyük yardımcısı idi. Bu evlilikten dördü kız dördü erkek sekiz çocuğu olmuş, kızlarından biri küçük yaşta vefat etmiştir. Kızlarından Şefika Hanım aynı annesi gibi Gaspıralı'nın mücadelesinin ve fikirlerinin numunesi bir

Gaspıralı, içine kapanmış Türk İslam toplumunun uyanması için dış dünyaya açılması gerektiğine gönülden inanmıştı. Türk tefekküründe kaybolmuş olan tecessüsü uyandırmanın yollarından birinin dünyayı keşfetmek arzusu olduğunu biliyor ve bunun için seyahatlere büyük önem veriyordu.

Türk kadınıdır. Türk dünyasında kadın haklarının ilk temsilcilerinden olan Şefika Hanım, daha sonra Azerbaycan Millî Hükûmetinin ilk başvekili olan Necip Yusufbeyli ile evlenerek Gaspıralı'nın idealini kendi hayatına tatbik etmiştir.

Gaspıralı, içine kapanmış Türk İslam toplumunun uyanması için dış dünyaya açılması gerektiğine gönülden inanmıştı. Türk tefekküründe kaybolmuş olan tecessüsü uyandırmanın yollarından birinin dünyayı keşfetmek arzusu olduğunu biliyor ve bunun için seyahatlere büyük önem veriyordu. O İdil-Ural bölgesi, Rusya, Kafkasya, Türkistan, Türkiye, Avrupa, Mısır ve Hindistan'a kadar seyahatler yapmıştır.

1878'den 1884 yılına kadar bir yıl Bahçesaray Belediyesinde başkan yardımcısı ve sonra başkan olarak Kırım'da idari birikimini artırmak ve hayata geçirmek fırsatı bulmuştur. Bu dönem Rusya'da fikrî ve siyasî mücadele iyice kızışmış, III. Aleksandr (1881-1894) ile birlikte Türk uyruklarının üzerinde Ruslaştırma baskısı giderek artmıştı. Bu zamana kadar millî uyanış için matbuatın ve eğitimin ne kadar hayati bir işleve sahip olduğuna kanaat getirdiği için bundan sonraki hayatında yayıncılığı

ve eğitimciliği mücadelesinde belirleyici olacaktır. 1879 yılından başlayarak matbaa kurmak ve gazete çıkarmak işine kendini adar. Onun ilk amacı bir gazete çıkararak fikirlerini tüm Rusya'ya hatta tüm dünyaya duyurmaktır. Bu amaçla 1879'da gazete çıkarma teşebbüsünde bulundu ancak müsaade alamadı. O da 1881'de "Tavrıda Gazetesi"nde Rusça olarak yayınlanan meşhur makalesinde ölene kadar sadık kalacağı kendi programını ilan etti. Buna göre:

- 1 -Millî okulların geliştirilmesini ve eğitimde reform yapılmasını;
- 2- Millî eğitim merkezlerinin desteklenmesi için "Cemiyet-i Hayriye" kurulmasını;
- 3-Bütün Türklere ortak dilde hitap edecek millî basının faaliyete geçmesini;
- 4-Müslüman hayat tarzının modernleştirilmesini;
- 5-Müslüman kadının hürriyete kavuşturulmasını;
- 6- Millî aydınlar zümresinin yetiştirilmesini talep ediyordu.

1881'de Akmesicî' te Rusça çıkan Tavrıda Gazetesi'nde başladığı yayıncılık

mücadelesi Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş, Hakikat gibi isimler taşıyan küçük gazete ve mecmua teşebbüslerinden sonra Tercüman ile gerçek mecrasını bulacaktır. 1882'de Tercüman-Perevodçik adlı bir gazete çıkarma iznini alan Gaspıralı, 1883 22 Nisanında Tercüman'ın ilk sayısını çıkardı. Azerbaycanlı büyük zengin Tagiyev'in mali desteğiyle çıkardığı Tercüman gazetesi Rus sansürünü aşmadaki başarısı ile Türk yenileşmesi ve millî uyanışı üzerinde kesintisiz bir tesir uyandırmıştır. Rusya'daki Müslümanların birliği için bir program öneren Gaspıralı bunun için Balkanlardan Çin'e kadar tüm Türklerin anlayabileceği bir yazı dilinin yaratılmasını ilk şart olarak görüyordu. Gaspıralı'ya göre "Bu dil, Balkanlardan Çin'e kadar her yerde anlaşılacak, Boğaziçi kayıkçıları tarafından kullanıldığı gibi, Kaşgar deveçilerinin de işine yarayacaktı."

Tercüman gazetesinin dili bu ortak dili büyük oranda başarmış görünüyordu. Bu dil sadeleştirilmiş ve bazı yerel özellikler kazanmış Osmanlı Türkçesi idi. Tercüman, İstanbul başta olmak üzere Türk dünyasında iyi eğitim görmüş aydınlarca okunmakta, özellikle Azerbaycan'da ve Kırım'da büyük rağbet görmekteydi. Gaspıralı'nın *dilde, fikirde, işte birlik* programı geniş bir siyasî katılımı da bünyesinde barındırıyordu.

Tercüman'ın 1888-1894 yılları arasında altı yıl kadar Osmanlı ülkesine girmesi yasaklanmıştır. Rus sansürünü aşmada gösterdiği sabır ve kararlılığı Abdulhamd'in sansürünü aşmada da gösteren Gaspıralı uzun uğraşlardan sonra bunu başaracaktır. Tercüman çok geçmeden bütün Rusya Müslümanlarının en önemli ve etkili yayın organı hâline gelmeyi başarmıştır. Rus Çarlığı için sonun başlangıcı olan Çar II. Nikolay (1884-1917) dönemi Tercüman'a ve Gaspıralı'nın şahsında ifadesini bulan Türk ceditçiliğine tarihi rolünü oynama fırsatı verecektir. 1905 devriminden sonra Tercüman'ın yayın sahasında pek çok refiki yayınlanmakla beraber onun önemi kesintisiz devam etmiştir. Dilde yenileşme çabası, sonunda Azerbaycan, Kazak ve Kırımlılarda olduğu gibi Kazan Türkleri arasında da bir "Rusya Müslümanları Edebiyatı"nın doğmasına yol açtı. Burjuva karakterli, millî, toplumsal, baştan aşağı bir amaca yönelmiş bir edebiyattı bu... Dini yenileşme için, kadın hakları için, eğitim reformu için savaş veren bir edebiyattı. Çok geçmeden Rusya Türkleri iki devrim arasında Ruslarla eşit hakları elde edebilenin savaşını vermeye başladılar.

Rusya'daki Müslümanların birliği için bir program öneren Gaspıralı bunun için Balkanlardan Çin'e kadar tüm Türklerin anlayabileceği bir yazı dilinin yaratılmasını ilk şart olarak görüyordu.

Millî edebi dillerin ortaya çıkışı eski “ümme” anlayışını ve durağan geleneksel kültür hayatını baştan aşağı değiştirecekti. Müslüman düşünürlerde, derhal Türk birliği görüşü çerçevesi içinde genel bir millî edebiyat dili fikri ortaya çıktı. Rusya’da yaşayan tüm Türk halkları bu dili konuşmalıydılar. Bu noktada ismi anılacak en büyük yenilikçi şüphesiz İsmail Gaspıralı’dır. Tarihçi, romancı ve siyaset adamı kimliği ile İsmail Gaspıralı, Rusya Türk halklarına “Osmanlı İmparatorluğunun himayesi altında toplanmalarını” telkin ediyordu. Düşündüğü kültür modeli ise Türk ve Rus modelleri üzerinden Batıya ulaşıyordu. Bu modelin başlangıç noktası ise “dilleri birleştirmektir.” Bu yüzden Gaspıralı, gazetesinde, Osmanlı Türkçesine dayalı Arap ve Fars dillerinden arınmış, buna karşılık Kırım Tatarcası ile zenginleştirilmiş ortak bir Türk dili kullanıyordu.

Tercüman, yayın hayatı boyunca Türk-Müslüman dünyasının sorunlarını işledi ve somut çözüm önerileri ileri sürdü. Gazetenin ilk gayesi, ortak bir Türk edebi dilinin gerçekleştirilmesi idi. Gaspıralı, bunu birçok makalesinde dile getiriyordu. O, mümkün olduğunca Türkçeden yabancı kelimeleri çıkarmak, anlaşılması zor olan Arapça ve Farsça tabirleri kullanmaktan vazgeçmek ve mahalli tabirler yerine Osmanlı Türkçesine uymak yollarını tavsiye ediyordu. O devirde Rusya Türkleri arasında millî birlik duygusu zedelendiği için Gaspıralı, fikirlerini kapalı şekilde ifade etmek zorunda kalıyordu. Zira Rusya ile çatışmaya girmek istemiyordu. Ancak yine de Gaspıralı’nın faaliyetleri Rusların, özellikle misyoner İlminsky’nin dikkatini çekmiş ve bunu şöyle ifade etmiştir:

“...dikkatinizi çekerim ki, Bahçesaray’da Tercüman Gazetesini çıkaran Gaspıralı’nın gayeleri şunlardır: Rus İmparatorluğunun Müslüman tebaası içinde, İslami esaslardan ayrılmaksızın Avrupalı eğitimi yaymak ve İslami fikri, Avrupalı eğitimle kaynaştırmak; Rusya Müslümanlarını birleştirmek; kendi yayın organıyla Osmanlıca’yı Türklere ortak dil yapmak... Kazan’da Türkçe gazete ve ders kitaplarının sayısı sürekli artmaktadır. Kitapların muhtevası Avrupalı, dili Osmanlıcadır. Bunun amacı Rusya Müslümanları arasında bir kültür merkezi kurmaktır.”

1552’de Kazan Hanlığı’nın düşmesi ile İdil Tatarlarının kültür ve eğitim hayatları da sekteye uğradı. Rusların hâkimiyetiyle pek çok cami yıkılınca bu eğitim imkânı da azaldı. İslam dünyasında mektep ve medrese şeklinde iki kademededen oluşan eğitim kurumları dini faaliyetin bir parçası idi. Her caminin yanında bir medrese bulunurdu. Bilhassa camilerin içinde dini eğitim yanında, okuma yazma ve basit hesap derslerinin verildiği mektepler yüzyıllar içinde değişmeden kalabilmişlerdi. Bunlar, Orta Çağ Buhara medreselerinin uzantısı idiler. Müslümanlar, mahalle imamları ve mollalar vasıtasıyla dinî ve terbiyevi bilgileri ediniyorlardı. Buhara’dan tahsilden dönen ve “damolla” diye anılan Tatar gençleri şehirlerde ve köylerde medreseler açarak Buhara usulü din öğretimi yaptılar. Okuryazarlık oranı en

gelişmiş bölgelerde bile % 5'i geçmiyordu. Bu yüzden Rusya Müslümanları için yenileşme arzularının ilk hedefinde bunlar bulunuyordu. İsmail Bey, 1884'te modern usullerle eğitim yapan ilk ilkokulunu açtı. Bu tür çabalar ilk olarak idil-Ural boyunda ortaya çıkan ve diğer bölgelere de sirayet eden Ceditçi yani yenilikçi hareketin özünü oluşturuyordu.

Ceditçilik mekteplerin ders programını ve öğretim anlayışını değiştirmeyi hedefleyen *Usûl-i cedit* yani yeni usul sözünden doğmuştu. Bu tür değişikliklerin yeni nesilleri Ruslaştıracağı endişesini bu harekete karşı direnişi de beraberinde getirmiştir. Alışageldikleri eski usulü (*usûl-i kadîm*) sürdürmek isteyen gelenekçi ulemanın direnişi de *kadimcilik* denen tutucu bir hareketin doğmasına yol açtı. Çarlık yönetimi de Rusçanın yaygınlaştırılması amacıyla başlangıçta ilk yenileşmecî aydınlarla bu kurumların ıslahı konusunda görüş birliğine sahipti. Ancak

bu yenilikçi hareket giderek millî bir karakter kazanmaya başlayınca Rus idaresi yenilikçilere gösterdiği müsamahayı terk edip kadimci harekete destek verecektir. Kadimcilerle Rus idaresinin çıkar ittifakı Bolşevik Devrim'e kadar sürmüştür.

Gaspıralı'nın Kırım'da model olarak tesis ettiği okullar tüm Rusya'da taklit edildi. Yeni usul hızla yayılmış, Gaspıralı'nın vefat ettiği 1914 tarihinde yeni usulü benimseyen "cedid" adını alan bu mekteplerin sayıları beş bini bulmuştur. Hatta, bu eğitim sistemi Rusya sınırlarını da aştı: Türkiye, İran hatta Hint'e ulaştı. Orenburg Hüseyinye Medresesi, Kaman Muhammediye Medresesi, Ufa Aliye Medresesi, Bahçesaray Zincirli Medresesi gibi cedit medreseleri tüm İslam dünyasında üstün eğitim medreseleri olarak ün saldılar. Buna bağlı olarak okuryazarlık oranı da Tatarların siyasi bakımdan eşit olmak istedikleri Rus toplumunu yakalamış hatta geçmiş görünüyordu.

Türk-İslam dünyasının içinde bulunduğu durumun onun yazgısı olmadığına yürekten inanan Gaspıralı uyuşukluğa, tembelliğe, karanlığa, geri kalmışlığa ve cehalete karşı mücadelesinde, uyanış ve aydınlanmayı, yenileşme ve ilerlemeyi, birleşme ve dayanışmayı önermiştir. Bu yolda Gaspıralı, her ne kadar kuşkucu Rus idaresine karşı siyasi konularda hep ihtiyatlı hareket etmiş olsa da basın-yayın ve eğitim faaliyetleri dışında özellikle 1905 devrimi ile başlayan süreçte Rusya Müslümanları Kurultayları ve İttifakı'nın oluşturulmasında fikirlerini ve aktif liderliğini de esirgememiştir. Her şart altında yapılacak bir şeyin bulunabileceğini

Gaspıralı'nın Kırım'da model olarak tesis ettiği okullar tüm Rusya'da taklit edildi. Yeni usul hızla yayılmış, Gaspıralı'nın vefat ettiği 1914 tarihinde yeni usulü benimseyen "cedid" adını alan bu mekteplerin sayıları beş bini bulmuştur.

gösteren onun kararlı çizgisi, Türk dünyasında bugün de birliğe, aydınlığa ve gelişmeye yönelik her mücadelede yol gösterici vasfını korumaktadır.

Kaynaklar

- TAYMAS, Abdullah Battal (1966), *Kazan Türkleri: Türk Tarihinin Hazin Yaprakları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- TAYMAS, Abdullah Battal (1959), *İki Maksudiler: Sadri-Arsal, Ahmed-Hadi: kişilikleri, fikir hayatları ve eserleri*, İstanbul: Sıralar Matbaası.
- İBRAHİM, Abdürreşid (1326), “*Mevzu’â: Müslümanları İtibaha Davet Hakkında*”, Sırat-ı Müstakim, Sayı 86 cilt 4, ay 5.
- ASCHER, Abraham (1988), *The Revolution of 1905: Russia in Disarray*. — Stanford, USA: Stanford University Press.
- AYDA, Adile - ARSAL, Sadri Maksudi (1992), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KURAT, Akdes Nimet (2010), *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917’ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BENNİGSEN, Aleksa - QUELQUEJAY, C. (1997), *Step’de Ezan Sesleri*, çev. Nezih Uzel, İstanbul.
- KAMENSKİ, Aleksandr Borisovich (1996), “*Empress Catherina II, 1762-1796*”, *The Emperors And Empresses of Russia: Rediscovering the Romanovs*, The New Russian Histories Series, Ed. Donald J. Raleigh, New York.
- QUELQUEJAY, Bennigsen, (1988), “*İhtilal Ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar*”, *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Hazırlayan: S. Enders Wimbush, Ankara: Yeni Forum Yayınları.
- LERNER, Daniel *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, (New York: The Free Press, 1958).
- GEORGEON, François (2005), *Türk milliyetçiliğinin kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Tarih İstanbul: Vakfı Yayınları.
- TUKTAR, Fuad (1909), *Birinci, İkinci ve Üçüncü Dumada Müslüman Deputatlar Hem Alarının Kılgan İşleri*, Kazan,
- KIRIMLI, Hakan (1996), *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hélène, Carrère-D’Encausse, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*, Berkeley: University of California Press, 1988.
- ZİYAEB, H. (1965), *Orta Asya ve Volga Boyları (XVI Asrın İkinci Yarı - XIX Asrılar)*, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent,
- BAYKARA, Hüseyin (1975), *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları.
- MARAŞ, İbrahim (2002), *Türk Dünyasında Dini Yenileşme 1850- 1917*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- GASPIRALI, İsmail (2003), *Seçilmiş Eserleri:1 Roman ve Hikâyeleri, hzl: Yavuz Akpınar-Bayram Orak-Nazım Muradov, 2. Baskı.*, İstanbul: Ötüken Neşriyatı.

- GASPIRALI, İsmail (2004), Seçilmiş Eserleri:2 Fikri Eserleri, (hızl: Yavuz Akpınar), İstanbul: Ötüken Neşriyatı.
- TÜRKOĞLU, İsmail (2000), *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TÜRKOĞLU, İsmail (2001), *“Arşiv Belgelerine Göre Osmanlıların Gaspıralı’nın Faaliyetlerine Bakışı”*, Yüz Yılda Gaspıralı’nın İdealleri. Bildiriler, İstanbul: Türk Yurdu Yayınları, s. 105-113.
- BENDRİKOV, K. Y. Oçerki po **İstori** Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraje (1865-1924), Moskova, 1960.
- Julian Stafford Corbett, Maritime operations in the Russo-Japanese war: 1904 - 1905, Volume II, United States Naval Institute, Annapolis, 1994.
- DEUTSCH, Karl W. «Social Mobilization and Political- Development», American Political Science Review, LV (Septemjber 1961).
- RESULZADE, Mehmed Emin (1990), *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Bakü: Maarif Neşriyatı.
- BALA, Mehmet-zade Mirza (1938), *Millî Azerbaycan Hareketi – Millî Az. «Müsavet» Halk Fırkasının Tarihi*, Fırka Divanı Tarafından, Berlin.
- DEVLET, Nadir (1999), *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- DEVLET, Nadir (1998), *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi -1917-1919)*, İstanbul.
- DEVLET, Nadir - GASPIRALI İsmail (2011), *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*, İstanbul.
- HABLEMİTOĞLU, Necip (1997), *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara: Kırım Dergisi Tarih Araştırmaları Serisi.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin Azeri (2006), *Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Ankara: TTK Yayınları.
- WADE, Rex A. (2005), *The Russian Revolution, 1917*, Cambridge University Press.
- CREWS, Robert D. (2006), *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- HUNTINGTON, Samuel *“Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma”*, çev. Ergun Özbudun, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1965-66, Cilt 22-23, Sayı 1-4, s. 55 – 107. Sarıarka Gazetesi, 25 Ocak 1918, No.29.
- ZENKOVSKY, Serge A. (1971), *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İ. Kantemir, Ankara.
- HAPLEMİTOĞLU, Şengül Necip (1998), *Gaspıralı Şefika ve Rusya’da Türk kadın Hareketi (1893-1920)*, Ankara: Ajans Türk.
- DEVLETŞİN, Tamurbek (1981), *Sovyet Tataristanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 175-179;
- SWIETOCZOWSKI, T. (1988), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı*, çev. Nuray Mert, İstanbul.
- İMANOV, Vügar - TOPÇUBAŞI Ali Merdan (2003), *(1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin Temsili*, İstanbul: Boğaziçi üniversitesi Yayınları.
- ABDULLİN, Ya. G., *TATAR, Dzhadidizm sredi (1998), voznikovenie, razvitie i istoricheskoe mesto*,

Kazan: İman Yayınları.

DEVLET, Nadir (1999), Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

AKÇURA, Yusuf (1328), "Türklük", Salname-i Servet-i Fünûn, s. 189-192.

AKÇURAOĞLU, Yusuf (1906), Din Münazaralarında İrkinçilik Hakkında, Kazan: Maarif Kitabhanesi.

AKÇURA, Yusuf (1981), Yeni Türk Devletinin Öncüleri, 1928 Yılı Yazıları, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.

AKÇURA, Yusuf (2007), Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara: TTK Yayınları.

AKÇURA, Yusuf Mevkufiyet Hatıraları, 2. Baskı, İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi, 1329 (1914).

TOGAN, Zeki Velidi (1981), Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul: Enderun Kitabevi.

TOGAN, Zeki Velidi (1999), Hatıralar, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

ABDÜRREŞİDOV, Zeynelabidin (2008), İsmail Gaspirinski ve Türkistan'da Cedidçilik, Taşkent.

1906 Sene 16 – 21 Avgust'da İctima' İtmiş Rusya Müslümanlarının Nedvesi, Kazan: Matbaa-i Kerime, 1906.

1926 BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYI

PROF. DR. VAHİT TÜRK*

Türkler ve Türklük Bilimi

Siyasi ve kültürel sonuçları bakımından binlerce yıllık, Türk tarihinin çok önemli toplantılarından biri, 26 Şubat-6 Mart tarihleri arasında yapılan Bakü Türkoloji Kurultayıdır.

Bilindiği üzere Türkler; insanlığa, özgün medeniyet bağışlamış milletlerden biridir. Bir milletin kendine has bir medeniyet oluşturması, elbette çok uzun süreli bir birikimin sonucudur, ancak hiçbir medeniyetin de tek kaynaklı oluşması mümkün değildir. Yani medeniyetlerin bir oluşturucu etnik gücü vardır. Ancak medeniyetin gücü ve renkleri diğer kültür ve medeniyetlerden aldıklarıyla ve onları hazmetme yetenekleriyle ilgilidir. Türklere bu açıdan bakıldığında karşımıza çıkan manzara şudur: Henüz bilinmeyen devirlerde çağının en hızlı ulaşım aracı olan ata binen ve yine çok eski zamanlarda demirden silah üreten bir kavim. Bu iki temel üstünlük aracı, Türk'ün yaşadığı konar-göçer hayat tarzıyla birleştiğinde insan havsalasını zorlayan tarihî macera ortaya çıkmıştır. Bu tarihi maceranın coğrafyasını, bir başka deyişle Türk'ün sosyo-kültürel alanını, Türk medeniyetinin yayılma alanlarını çok temel hatlarıyla şöyle gösterebiliriz: Türkler, bilinen ilk zamanlarından bugüne Çin ile komşu ve sürekli bir mücadele halindedirler. İnsanlığın önemli medeniyetlerinden biri olan Çin ile bu uzun süreli komşuluğun sonucunda elbette ki kültürel alış

* İstanbul Kültür Üniversitesi öğretim üyesi.

Tarihteki insan hareketliliğini anlamak istediğimizde karşımıza iki temel hareket yönü çıkar. Bunlardan birincisi; kuzeyden güneye yani bozkırdan tarım kuşağına yönelik hareket, diğeri ise doğudan batıya doğru harekettir.

veriş ve karşılıklı etkileşme olmuş, bu iki köklü kavim yalnızca savaşmamış, pek çok zaman da barış içerisinde ve ticaret yaparak, Bilge Kağan'ın dediği gibi "kervan göndererek" de yaşamışlardır. Türklerin; güneylerinde ve doğularında yerleşmiş olarak yaşayan Çin milletiyle ilişkileri, tam olarak bilinmeyen zamanlardan günümüze şöyle ya da böyle kesintisiz olarak devam ettiği gibi, bu iki milletten biri tamamen yok olmadığı sürece de devam edecektir.

Türklerin benzer biçimde ilişkide olduğu halklardan biri de Farslardır. Bu ilişki, hem çok derindir, hem de Çinlilere göre karşılıklı etkileşme çok daha fazladır. Bunun sebebi ise ilişkinin komşuluğu geçmesi ve iç içe yaşamaktan kaynaklanması, din ortaklığı ve Fars coğrafyasının çok uzun süre Türk hâkimiyetinde bulunmasıdır.

Nitekim Selçuklu ile başlayan Türk hâkimiyeti yaklaşık 1000 yıl sürmüştür, bugün de aynı coğrafyada Türklerle Farslar iç içe ve komşu olarak yaşamaya devam etmektedirler.

Hint yarımadasında büyüyen Akhun, Gazneli ve Babürlü düşünüldüğünde Hint medeniyetiyle Türk medeniyeti ilişkisi elbette açık bir gerçek olarak görülecektir.

Tarihteki insan hareketliliğini anlamak istediğimizde karşımıza iki temel hareket yönü çıkar. Bunlardan birincisi; kuzeyden güneye yani bozkırdan tarım kuşağına yönelik hareket, diğeri ise doğudan batıya doğru harekettir. Türk tarihini bu iki doğrultuda inceleyebiliriz.

Yukarıda anlatılardan Çin ve Hint komşuluğu kuzeyden güneye, Fars komşuluğu ise kuzeyden güneye ve daha sonra da batıya yönelmenin sonucunda oluşmuşlardır. Kuzey-güney ve batı yöneliminin diğeri sonuçları; Arap komşuluğu ve iç içeliği, Kuzey Afrika kavimleri ile komşuluk ve birlikte yaşama, ayrıca Anadolu üzerinden Balkan halklarıyla komşuluk ve pek çoğuyla yaklaşık 500 yıl birlikte yaşamadır. Doğudan batıya hareketin sonuçları ise ağırlıklı olarak Slav halklarıyla komşuluk ve iç içeliktir, ayrıca Batı Hun Devleti'nin hemen bütün orta ve güney Avrupa halklarıyla teması söz konusudur.

Yazıya böyle bir giriş yapılmasının sebebi; Türk milletinin tarihteki yerini çok kalın çizgilerle belirlemek ve Türk medeniyetinin, sınırlarını gösterme çabasıdır. Çünkü bütün bunlar Türkoloji'nin yani Türklük Bilimi'nin sınırları içerisinde değerlendirilebilecek alanlardır. Tarihin ilk büyük Türklük Bilimi Kurultayı da burada

değınilen konuları tartışmanın yanında zamanın getirdiği birtakım sorunlara çözümlerinin ve Türk dünyasındaki hâkim siyasetlerin arzularının gerçekleştirilme alanı olmuştur.

Batı, Doğu ve Türklük Bilim

Batının aydınlanma dönemi ne yazık ki doğu için bir gerileme, içine kapanma, kendini yenileyememe, dünyadaki gelişmeleri izleyememe, eğitim sistemini çağın gereklerine uygunlaştıramama, geçmişi olduğundan fazla yüceltip tarihin gölgesinde ezilme, geçmiş başarılarla sığınma zamanlarıdır. Ve ne yazık ki İslam medeniyeti, daha doğrusu İslam medeniyetinin taşıyıcısı ve temsilcisi olan Türkler, Hristiyan medeniyetine mağlup olmuştur. Bu mağlubiyetin pek çok sebebi sayılabilir, ancak elbette

ki dinle bir ilgisi yoktur, çünkü 9, 10. yüzyıllardaki medeni gelişmenin merkezi; İslam dünyası, bu gelişmeyi sağlayanlar da Türk, Arap, Fars yani değişik Müslüman milletlere mensup aydınlardır.

Batıdaki ilmi gelişme, batılıların lehine, ancak genel olarak insanlığın aleyhine yüzyıllarca kullanıldı. Batılılar dünyanın çok büyük bir kısmını sömürge hâline getirdiler ve kendilerine karşı direnenlerin büyük çoğunluğunu yok ettiler, kalanları da dönüştürerek bağımlı ve zararsız hâle getirdiler. Bu yüzden bugünkü Batı medeniyetinin başarılarından(!) biri de Amerika kıtası ile Avustralya yerlilerinin büyük oranda yok edilmesi, Afrikalıların köleleştirilmesi, kalanların da tam anlamıyla etkisizleştirilmesidir. Batının sömürge siyasetinin bir cephesi de birtakım sosyal bilgi alanlarının bir bilim disiplinine dönüşmesi olmuştur. Bu elbette üzerinde uzun uzun durulması gereken, ancak konumuzun dışında bir durumdur.

Geçmişte Türk veya başka milletlere mensup aydınların Türk medeniyeti, dili ve tarihiyle ilgili birtakım çalışmaları vardır, ancak bir bilim disiplini olarak Türkoloji, ilk ürünlerini 18. yüzyılda Batı'da vermiştir. Batıdaki Türkoloji yani Türklük Bilimi çalışmaları, Türklerin ilgisini ancak 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında çekebilmiştir ki bu zaman dilimi bütün dünya Türklüğü için son derece sıkıntılı ve sancılı bir dönemdir. Türklerin en büyük devleti olan Osmanlı, dağılma sürecine girmiş, kuzey Türklüğü bütünüyle Rus hâkimiyetinde, doğu ise Çin ve Rus işgalleriyle boğuşur konumdadır. Bu sıkıntılı dönem; bütün Türklük coğrafyasında bir uyanışın ve aydınlanmanın da başlangıcıdır.

Bir bilim disiplini olarak Türkoloji, ilk ürünlerini 18. yüzyılda Batı'da vermiştir. Batıdaki Türkoloji yani Türklük Bilimi çalışmaları, Türklerin ilgisini ancak 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında çekebilmiştir.

Aydınlanma, Türklük Bilimi ve Siyaset

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'daki eğitim faaliyeti, 20. yüzyılın başlarında Gaspıralı İsmail Bey'in eğitim faaliyetleri ve hem bu iki kaynakla bağlantılı hem de Rus okullarında ya da mahallî mekteplerde yetişen ciddi bir aydın kitle, devletlerinden bağımsız olarak, Türk ve İslam dünyasının problemlerini dert edininip çözüm yolları aramaya başlamışlardır. Bu aydınlar aracılığıyla Türk ülkeleri arasında, bugünden bakıldığında, hayrete şayan bir ilişki olduğu görülür. Kazak Mağcan Cumabay, Balkan bozgunu dolayısıyla Batı Türklüğü'ne hitaben Uzaktaki Kardeşime başlıklı, deyim yerindeyse, bir ağıt yazar, Orenburg'da çıkan Kazak gazetesinin Osmanlı aydınları arasında aboneleri vardır, Özbek Çolpan İstanbul ile ilişkilidir, Kırım'da çıkan Tercüman gazetesinin bütün Türk ülkelerinde okuyucuları vardır vb.

1905 yılında Çarlık Rusyası'nda olan ihtilal sonucunda Rusya içerisindeki bütün halklarda bir rahatlama olmuş ve bu arada Türkler de kendi dillerinde eğitim ve yayın yapmaya başlamışlardır. Pek çok aydın için oldukça sıkıntılı zamanlar, hapisler ve sürgünler yaşansa da artık Rusya bir dönülmez yola girmiş ve insanlar geçmişe göre kendilerini daha rahat ifade edebilir duruma gelmişlerdir. Türkoloji çalışmalarının ortaya koyduğu veriler, özellikle Orhun Yazıtları'nın bulunması ve okunması Türk aydınında bir heyecan ve kendine güven duygusu uyandırmış ve Batı karşısındaki eziklik duygusundan bir nebze de olsa çıkılmasına yardımcı olmuştur.

Hemen hemen bütün filoloji çalışmalarının ve hatta sosyal bilimlerin her alanının olduğu gibi Türklük Bilimi'nin de bir bilim yönü, bir kültür yönü, bir de siyaset yönü vardır. İnsanlık tarihinin ve medeniyetinin çok önemli öğelerinden biri olan Türk milletini konu alan bilim dalının siyasi yönü, elbette konuyla ilgili çalışma yapılan hemen her ülkede göz önünde tutulmuş ve araştırmaların sonuçları Türklere yönelik siyasette kullanılmıştır, hatta zaman zaman siyaset bu çalışmaları amaçları doğrultusunda yönlendirmiştir. Bilhassa Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği'nde bu çok açık yapılmıştır. Önemli pek çok Türkologun yolunun bir dönemde kiliseden geçmiş olması bir tesadüf değil, ayrıca içlerinde İslam eğitimi alanların bile bulunması özel planlamaların sonucu olmalıdır.

1917'de Komünist İhtilal olup da Sovyetler Birliği kurulunca Rusya içerisindeki pek çok halk yeni idarenin yanında yer almış ve ihtilalin başarısı için çalışmıştır. Sovyetler Birliği içerisinde Ruslardan sonra en kalabalık unsur Türkler idi, bunlar da, bilhassa İdil-Ural Türkleri, ihtilalı büyük bir coşkuyla karşıladı ve desteklediler, ancak; "Her halk kendi kaderini tayin hakkına sahip olacaktır" vaadi, çok geçmeden unutuldu ve hür dünya ile aralarına "demir perde" çekildi. Demir perde çekilmeden kısa bir süre önce Sovyet Türkolojisi, Sovyet siyasetinin arzuları

doğrultusunda sonuçlar elde etmek için birtakım faaliyetler gerçekleştirdi. Bu faaliyetlerin en önemlisi de hiç şüphesiz 1926'da Bakü'de toplanan Türkoloji Kurultayı'dır.

Kurultay, Bildiriler ve Tartışmalar

26 Şubat ile 6 Mart günleri arasında yapılan Kurultay'a Sovyetler Birliği'nde yaşayan hemen bütün Türk halklarından temsilcilerin yanında Rus ve bazı Avrupalı Türkologlar da katılmıştır. Bu Kurultay'ın delege listesinde isimlerinin karşısında Ankara ve İstanbul yazan dört kişi; Fuat Köprülü, Hüseyinzade Ali Bey ve Macar Mesaroş Yula ve Avusturyalı P. Vittek'tir.

Sonraki satırlarda daha etraflı açıklanacağı üzere kurultayda ortak alfabe, ortak imla, ortak terimler ve ortak dil oluşturma ile ilgili bildiriler sunulmuş ve tartışmalar yapılmıştır. Kurultay delegelerinin büyük bir kısmı kısa bir süre sonra hapse atılmış ve bazıları da öldürülmüştür. 1950'li yıllarda görülen nispi rahatlamayla cezalandırılanların akıbetleri aydınlatılabilmiş ve yok edilen bu insanlar, eserleriyle tekrar ülkelerine dönmüşlerdir. Bu büyük Kurultay'dan sonra da Türklük Bilimi ile ilgili pek çok toplantı yapıldı, ancak hiç birinin sonuçları bu Kurultay gibi etkili, ibret verici ve acı olmadı.

Kurultay'a 131 kişi katılmış, 17 oturum düzenlenmiş; tarih, dil, edebiyat, yazım, alfabe, etnografya ve medeniyet ile ilgili 38 bildiri sunulmuş ve uzun uzun tartışmalar yapılmıştır.

İlk oturum; organizasyon komitesinde bulunan ve delege listelerinde "az, Türk" olarak kaydedilen Samet G. Agamaloğlu tarafından bir konuşmayla açılmıştır. Agamaloğlu'nun konuşması siyaset ağırlıklıdır ve genellikle de Moskova'yı hoş tutmaya, Çarlık Rusyası'nı yermeye ve yeni sistem sayesinde Azerbaycan'ın tarihte ilk defa olmak üzere kendi kaderini tayin edeceğini ifade ederek merkezi ürkütmemeye yönelik olduğu görülüyor. Agamaloğlu ayrıca Lenin'i ve Ekim Devrimi'ni de sitayişle anma gereği duyuyor.

Kurultay'da dikkat çeken hususlardan biri Rus ya da Türk asıllı, hemen bütün delegelerin Türklere söz ederken, bugünün aksine, aynı tabirleri kullanmalarıdır. Bugünün Rus ve Batı Türkolojisi, Türk kelimesini Türkiye'de yaşayanlar için

Bakü Kurultayı'nın ilk oturumundan sonuna kadar Türk, Türk-Tatar Turan gibi tabirler sürekli bütün Türkleri karşılayacak biçimde kullanılmıştır. Eğer özel olarak Türkiye'de yaşayanlar kastedilecekse Osmanlı ya da Anadolu Türkü tabirleri tercih edilmiştir.

Pavloviç, konuşmasının bir yerinde de SSCB'de 30 milyon Türk ahaliden söz etmektedir ki, 1926'da Türkiye nüfusu bu sayının yarısı civarındadır.

kullanmakta, diğer Türk toplulukları için ise boy adlarını millet adı seviyesinde kullanmaktadırlar. Bu durum, Çarlık Rusyası zamanından başlayan bölüp parçalama siyasetinin Sovyet döneminde de devam ettirilmesinin sonucudur. Bakü Kurultayı'nın ilk oturumundan sonuna kadar Türk, Türk-Tatar Turan gibi tabirler sürekli bütün Türkleri karşılayacak biçimde kullanılmıştır. Eğer özel olarak Türkiye'de yaşayanlar kastedilecekse Osmanlı ya da Anadolu Türkü tabirleri tercih edilmiştir. Agamalioğlu'nun konuşmasında birkaç kere Türk-Tatar tabiri, kullanılmış, bir kere de Türk dünyası karşılığı olmak üzere Türk-Tatar dünyası

tabiri tercih dılmıştır. İlk oturumda Özbekistan temsilcilerinden Abdalcabbarov'un teklifiyle aşağıdaki isimlerden başkanlık heyeti oluşturulmuştur:

Agamalioğlu, Ahundov Ruhulla (Azerbaycan), Barthold (Bilimler Akademisi-Rus), Baytursun (Kazakistan), Barahov (Yakut Cumhuriyeti), Borozdin (Şarkiyat Derneği-Rus), Habib Cebiyev (Azerbaycan), İbrahimov Galimcan (Tataristan), İdelguzin (Başkurdistan), Köprülüzade (Türkiye), Korkmazov (Dağıstan), İ. Nagovitsin (Bilimler Akademisi-Rus), Pavloviç (Şarkiyat Derneği-Rus), Samoyloviç (Rus), Tınıstanov (Kırgızistan), Çobanzade (Kırım), Berdiyev (Türkmenistan), Akçoraklı (Kırım), Umar Aliyev (Kuzey Kafkasya), Mentzel (Batılı bilginler adına)

Başkanlık heyetinin seçimi tamamlandıktan sonra Kurultay'ı tebrik için ilk söz SSCB Merkezi İcra Komitesi Müdürü Musabeyov'a verilmiş ve o da siyasi içerikli bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında sık sık Türk-Tatar halkları tabirini kullanan Musabeyov, beklentilerini şöyle özetliyor: "... Birincisi Sovyet sınırları dışında olan ilmî-kültürel alemle karakteristik, sık ve dolaysız ilişkiler; ikincisi, yerli Yurt Bilgisi Cemiyeti'ne onun ilmi çalışma akışına yönlendirilmesi konusunda yardım yapılması; üçüncüsü Türk- Tatar halklarının sosyal-siyasi hayatlarının ve onların devrim tarihlerinin çok dikkatlice araştırılması. ... Birinci Türkoloji Kurultayı, Sovyet hâkimiyetine yakın şarkın en önemli kültürel problemlerinin çözümünde yardım etmeli, Türk-Tatar halklarının en önemli problemlerini çözüme kavuşturmalıdır."¹

Protokol konuşmalarından ikincisini SSCB MİK Bilim Birliği Başkanı Y. Pavloviç yapar. Pavloviç'in konuşması, adeta Kurultay'ın hedefini tayin konuşmasıdır ve o şunları söyler: "Türkoloji Kurultayı, sadece aydınların değil, aşağıdan yukarıya geniş halk kitlelerinin de dikkatini, Türk-Tatar halk kitlelerinin şimdiye kadar yalnız Avrupa halklarının nasibi olan medeniyet ve iletişime katılmalarına engel olan yetersiz alfabe, imla, terminoloji vb. konulara

yönelmelidir... Bu kurultay, Sovyet hükûmetinin millî politikasının aşamalarından sadece biridir..."² Pavloviç, konuşmasının bir yerinde de SSCB'de 30 milyon Türk ahaliden söz etmektedir ki, 1926'da Türkiye nüfusu bu sayının yarısı civarındadır. Aynı artış hızı düşünülduğünde eski Sovyet coğrafyasında bugün en az 150 milyon civarında bir Türk nüfustan söz edebiliriz.

Kurultay'da pek çok konu tartışılmış, ancak Pavloviç'in üzerinde önemle durduğu alfabe ve terim konuları, asıl mesele olmuştur. Kazak A. Baytursun, diğer konuları; "At üzerinde konuşulup geçildi" diye vasıflandırmaktadır.

Protokol konuşmalarının üçüncüsünü Kafkasya Ötesi Hükûmeti (Mâverâ-yı Kafkas) adına Y. Hüseyinov yapmıştır. Bu konuşmada da nüfus ve coğrafya ile ilgili değerlendirme yanında Türk kelimesine siyasetin bakışının ortaya konması dikkat çeker. O, şunları söylüyor: "Yoldaşlar, büyük Sovyetler Birliği'mizde nüfus açısından diğer halklara nispetle Türk halkları ilk sıralarda bulunuyorlar... Onlar Altay dağlarından büyük Volga'dan, Türkistan'ın تنها çöllerinden, Kafkasya'nın karlı zirvelerinden başlayan ve güzel Kırım ile sona eren geniş bir araziye kaplamaktalar... Daha yakın geçmişimizde... bu halklar Çarlık'ın zulüm ve esareti altında inlemekteydiler..."³ Daha sonra Hüseyinov, Çarlık siyasetinin Rus olmayanları Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak amacıyla olduğunu, Türk kelimesini söylemeyi yasakladığını ve bu kelimeyi adeta yasadışı ilan ettiğini belirtmektedir. Hüseyinov da konuşmasının sonunda alfabe konusunu ele almış ve Latin alfabesinin kabul edilmesi yönünde adeta direktifler vermiştir.

27 Şubat 1926'da toplanan ikinci oturumun ilk konuşması, Türk tarih araştırmalarının büyük isimlerinden biri olan Barthold tarafından yapılmıştır. Barthold konuşmasında genel olarak Türk tarihinden, tarih kaynaklarından ve bunların dillerinden, Türklerin İslam ile ilişkilerinden ve bu dini kabul edişlerinden bahsetmiştir. Oturumun ikinci konuşması, Tatar Kültüründe Yeni Buluşlar başlığıyla Rus Borozdin tarafından yapılmıştır. Yukarıda Türk-Tatar tabirinin Türk'ü karşıladığı belirtilmişti, buradaki Tatar sözü de aynı şekilde Türk karşılığında kullanılmıştır. Üçüncü konuşma Tataristanlı bilgin Gubaydullin'e aittir ve bildiri başlığı, Türk-Tatar Halklarından Edebiyat Tarihinin Gelişmesi'dir. Gubaydullin bildirisinde; konuyla ilgili olarak İbrahim Halfin, Azerbaycanlı Bakıhanov, Tataristanlı Ş. Mercani, Tataristanlı Kayyum Nasırı, İsmail Gaspıralı, Ayneddin Ahmerov, Başkurt Münir Gadi, Rıza Fahreddin, Kazım Beg, A. Battal Taymas, Zeki Velidi, N. Asım, Molla Hadi Atlasi, Murad Mekkinski, Reşid İsmayilov gibi bilgin ve yazarları anmış ve çalışmalarından bahsetmiştir. Bu bildirisinin dikkat çeken yönü, Türk dünyasının neresinde olursa olsun, yapılan çalışmaların takip edilmiş olmasıdır ki devrin şartları dikkate alındığında dikkate şayan bir durumdur.

Türk Kavimlerinin Etnografik İncelenmesinin Günümüzdeki Durumu ve Başlıca Görevleri başlıklı bildiri Rus bilgin Rudenko tarafından sunulmuştur. Rudenko Rus bilim dünyasının kime Türk deneceğine dair görüşünü şöyle açıklar: “Türkçenin farklı lehçelerinde konuşan halk topluluklarının Türk diye isimlendirilmesi kabul görmüştür. Biz, farklı etnik grupların birliği olarak, Türk Dünyasından sadece linguistik açıdan söz edebiliriz.”⁴

Kurultay’da Türkiye’yi temsil eden Macar bilgin Mesaroş Yula, Anadolu ve Balkan Türkleri Etnoloji Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve En Yakın Görevleri başlıklı bir bildiri sunar. Bu oturumda Kafkas Türklerinin Etnografik İncelemelerinin En Yakın Görevleri başlıklı bir bildiri Çurşin tarafından, son olarak da Türk Halklarının Tasviri Sanatı Hakkında başlıklı bildiri Prof. Dr. Miller tarafından sunulmuştur.

27 Şubat’ taki oturumların sonuncusunda ilk konuşma Oyrot halkının temsilcisi olarak Kurultay’a katılan Sabaşkin tarafından yapılıyor ve bu bilgin konuşmasına; bu kurultaya katılan yoldaşların çoğunluğu kendi milletlerini tanımıyor, diyerek başlıyor. Sabaşkin; Oyrotların Moğol mu, Türk mü olduğunun soruyor ve cevabı da bizler Türk boylarına mensup halklarız.” diyerek kendisi veriyor. Bu oturumun ikinci konuşmasını Rus Türkolog Yakovlev yapıyor. Bu bilgin, bugünkü Rus Türkolojisinin kabullerinin tam aksine Türk lehçelerinin birbirlerinden çok az farklarla ayrıldıklarını belirtiyor. Bu oturumda Dağıstanlı Ayupov, Kırım Odabaş, Türkmenistanlı Berdiyev, Tataristanlı Gubaydullin, Çuvaş temsilcisi Petrov birer konuşma yapıyorlar ve Rus bilgin Rudenko da kendisine yöneltilen sorulara cevap veriyor.

Petrov’un kendini tanıtırken kullandığı; “Ben Çuvaş Cumhuriyeti’nin geniş Türk dünyasının en uç kuzey-batı bölgesinin temsilcisiyim. Yanılmıyorsam buradaki temsilcilerden çok az kısmı Çuvaşların kimliğini biliyor.”⁵ cümleleri, bir kimlik mücadelesinin tezahürü olarak algılanmalıdır. Bu oturumda bir etnoloji komisyonu kurulması öneriliyor ve komisyonu toplama yetkisi de Prof. Rudenko’ya veriliyor. Oturumun son konuşması, Türklük Bilimi’nin büyük bilginlerinden Kırım Bekir Sıtkı Çobanzade tarafından yapılmıştır. Türk Lehçelerinin Yakın Akralığı başlıklı bildiri, bugün bile tazeliğini koruyan ve henüz aşılamamış yön gösterici bir araştırmanın ürünüdür.

Dördüncü oturumdaki bildirimler, dil akrabalıkları ve Türkçenin akrabası olduğu düşünülen dillerle ilgilidir. İlk bildiri, Altay Dillerindeki Akralığın Tarihi ve Çağdaş Durumu başlığıyla, hâlen konunun en büyük uzmanı olarak kabul edilen N. Poppe’ye aittir. Oturumun ikinci bildiri, Türk Dillerinin Yafetik dillerle İlişkisi Hakkında başlığını taşımaktadır ve Rus bilgin A. Genko tarafından sunulmuştur. Yukarıda da belirtildiği üzere günümüz dilciliğine de büyük katkıları olacak

bu iki bildiriyle ilgili ciddi tartışmalar yapılmış ve farklı kişilerce devrin bilim düzeyini gösteren değerlendirmeler olmuştur. Bu oturumda ayrıca Ali Şir Nevâî'nin doğumunun 500. yılıyla ilgili bir toplantı düzenlenmesi karar altına alınmış ve bunun için bir komisyon kurulmuştur.

Beşinci oturumda bütün Türkoloji tarihinin üç büyük bilgini diyebileceğimiz Samoyleviç, Malov ve Aşmarin ile bildirisi Ermeniler tarafından hâlâ tartışılan ve kendisi de Ermeni olan Açaryan birer bildiri sunmuştur.

Samoyloviç; Türk Dillerinin Araştırılmasının Günümüzdeki Durumu ve En Yakın Görevleri başlıklı bildirisinde lehçelerle ilgili bilgi birikiminden, çalışmalardan ve alan araştırmalarından bahsetmiş, tek tek bütün lehçelerin araştırılma durumlarını değerlendirmiştir. Bildiri, o gün için son derece değerli bilgiler içermektedir. Malov da Eski Türk Dillerinin Öğrenilmesi başlıklı bildiriyle Samoyloviç'in yaşayan lehçelerle ilgili yaptıklarını tarihi lehçelerle ilgili yapmıştır. Aşmarin'in bildirisi Türkolojinin Tarihi ve Günümüzdeki Durumu Hakkında Bazı Bilgiler başlığını taşımaktadır. Bu bilginin şu cümleleri kendi zamanı için yön gösterici niteliktedir: "Şu anda Türkolojinin kahramanlık dönemini, fikrimce bitmiş sayabiliriz ve ayrı ayrı diyalektlerin dikkatle öğrenilmeye başlanmasının tam zamanıdır. Bunun için taşrada ayrı ayrı yerli diyalektleri, bu halkın hayatı ve varlığının tüm özellikleriyle birlikte öğrenmeye adanmış çalışan araştırmacılar gereklidir."⁶

Türkçe ile Ermenicenin karşılıklı etkileşmesi üzerinde duran Ermeni dilci Açaryan, iki dilin birbirini etkilemesi noktasında Türkçenin bariz üstünlüğünden bahsediyor ve Ermenicedeki Türkçe kelimelerin sayısını 4000 olarak tespit ettiğini söylüyor. Açaryan, Türkçenin Ermenice üzerindeki etkisinin çok fazla olmasının göstergesi olarak Türkçe sayılar, zarflar ve bağlaçların bile Ermeniceye geçtiğini, hatta bütünüyle Türkçe kelimelerden oluşan cümleler kurulduğunu belirtiyor. Açaryan, Ermenicenin Türkçeye verdiği kelime sayısını da 200 olarak belirtmiştir.

Altıncı oturumdan on dördüncü oturuma kadar imla, terminoloji ve ağırlıklı olarak alfabe konuları tartışılmıştır. Altıncı oturumun ilk konuşmacısı Rus Türkolog Şçerba'dır. Bu bilginin konuşmasında ağırlıklı olarak dildeki sesler ve bu seslerin yazıda gösterilmesi, yani dille yazının uyumu konusu işlenmiş, ciddi bir bildiridir.

Delegelerde alfabe ile ilgili iki değişik görüşle karşılaşılıyor. Birincisi; pek çok Türk halkı tarafından hâlen kullanılan Arap alfabesinin Türkçenin ses yapısına uygunlaştırılarak yani islah edilerek kullanılması, ikincisi de Latin yazı sisteminin kabul edilmesidir.

Bu oturumun devamında Jirkov, İbrahimov, Usmanov, Agazade, Baytursun, Yakovlev gibi bilginlerin konuşmaları kaydedilmiştir.

Alfabe konusunun gündeme geldiği ilk anda delegeler arasında çok ciddi fikir ayrılıkları ve tartışmalar görülüyor. Delegelerde alfabe ile ilgili iki değişik görüşle karşılaşılıyor. Birincisi; pek çok Türk halkı tarafından hâlen kullanılan Arap alfabesinin Türkçenin ses yapısına uygunlaştırılarak yani ıslah edilerek kullanılması, ikincisi de Latin yazı sisteminin kabul edilmesidir.

Alfabenin değiştirilmesine en sert muhalefet Tatar delegelerinden Galimcan Şeref ile Kazak delegesi Ahmet Baytursun'dan gelmiştir. Bu iki büyük bilgin Arap alfabesinin değiştirilmesine kesin olarak karşı çıkarlar ve kendi ülkelerindeki

Peki sizler nerelerdesiniz, âlim Türkler? Neden sayınız bu kadar az? Sizin sayınız kat kat fazla olmalıdır.

ıslah edilmiş Arap yazısı uygulamasının diğer ülkelerde de kabul edilmesini, bu olmayacaksa bile kendilerine karışılmamasını isterler. Baytursun, alfabenin Türkçenin yapısına göre ıslah edilmesini savunurken yazı ile din ilişkisine gönderme yapıyor ve şunları söylüyor: “Burada ben yazının tarihi prensibine temas edeceğim. Şimdiye kadar geleneklerinden kopamayan Türk halkları bulunuyor. Örneğin Azerbaycanlılara ve Osmanlılara bakalım. Onlar şimdiye kadar yazının tarihi prensibini esas alıyorlar. Onlar Araplardan

aldıklarımızı muhafazakârlıkla koruyor ve bunları değiştirmeyi küfür zannediyorlar. Böyle düşünmek olmaz!”⁷ Kazak temsilcilerinden Omarov da Kazak Türkçesinin ses özelliklerinden ve diğer lehçelerle farklarından söz ediyor, daha sonra da dil ve alfabe ilişkisini Kazak Türkçesi açısından değerlendiriyor. Bu oturumda Şamil Usmanov, Şçerba, Alimcan İbrahimov ve Jirkov da birer konuşma yapıyorlar.

Moskova'dan Kurultay'a katılan Rus Lev İvanoviç Jirkov adlı bilgin, orada bulunan Türk delegeleri şu sözleriyle adeta tokatlıyor: “Burada birçok yoldaş, bilim çalışmalarını haklı olarak birçok konuyu çözmeleriyle kınıyorlar. Size sorduklarımızı yanıtlamıyorsunuz. Doğrudan çözümler, şunu yap, bunu yapma şeklinde vermiyorsunuz. Ben konuya farklı yaklaşıyorum. Ben bu durumda şöyle derdim: Peki sizler nerelerdesiniz, âlim Türkler? Neden sayınız bu kadar az? Sizin sayınız kat kat fazla olmalıdır, bu sayı tam konuları kendi kendimize çözeceğimiz ve bu çözümün Avrupa'daki daha mutlu hayat ortamlarına malik halklarımızınkinden hiç de kötü olmayacağı derecesine ulaşmalıdır...”⁸

Sevizinci oturumun ilk bildirisi Türk Dillerinde Bilim Terminolojisinin Oluşum Esasları başlığıyla Zifeldt adlı yazar tarafından sunulmuştur. Bu bildiri baştan sona günün siyasetini savunmakta ve yer yer Rus propagandası yapmaktadır. Oturumun

ikinci bildirisi İlmî Terminoloji Sistemi başlığıyla B. Sıtkı Çobanzade tarafından sunulmuştur. Bilgin, terim konusunda üç kaynak öneriyor ki bunlar; Genel Türk, Arap-Fars ve Avrupa'dır. Çobanzade, Türkler arasındaki ortaklığın oluşabilmesi için de Batıdan alınacak terimlerin her lehçenin farklı kaynaktan terim alması yerine herkesin tek kaynaktan almasının doğru olacağını belirtiyor. Bilim terimleri konusundaki bir başka bildiri de Azerbaycanlı yazar ve gazeteci Zeynallı tarafından sunulmuştur. Konuyla ilgili söz alan tartışmacılar ise Kırımli Odabaşı, Kazakistanlı A. Baytursun'dur. Baytursun, konuyu ciddi ve ilmi bir şekilde değerlendiriyor ve sonuç olarak şunları söylüyor: "Türk halklarının medeni durumları ve güçleri aynı değil. Onların bazıları medeni gelişmede başarılar kazandığı sırada, diğerleri geride de kalabilir. Hiç olmazsa onların, manevi medeniyet alanında birbirinin başarılarından yararlanmaları için basın ürünlerinin karşılıklı anlaşılır olması gereklidir. Bu yöndeki ilk adım Türk dillerinin barbarizmlerin hükümranlığından azat edilmesi olurdu."⁹

Dokuzuncu oturumda terminoloji konusu tartışılırken oldukça keskin siyasi söylemlerle karşılaşılıyor. Tartışılan konu, Türklerin ortak terimlerde birleşmesi olunca ister istemez. Pantürkçülük, Panislamcılık, Turancılık gibi sözler yer yer birer suçlama aracı durumuna geliyor. Bu oturumda söz alan tartışmacılar; Kazakistanlı Suleyev, Başkurdistanlı Manatov, sendikacıların temsilcisi olarak söz alan Peskov'dur. Bu oturumda dikkat çeken bir husus da oturum başkanının ricasıdır. Başkan, isim zikretmeden Türkiye temsilcisinin kendilerine "sultan müstebitlerin ismini hatırlatan Osmanlı Türk'ü denmesini istemediğini, Anadolu Türkü denmesini istediğini" belirtiyor ve konuşmacılardan Anadolu Türkleri tabirini kullanmalarını istiyor. Bu istek de alkışlarla kabul ediliyor. Aynı oturumda Rus profesör Yakovlev, Alfabe Problemlerinin Türk Halklarının Sosyal ve Kültürel Durumlarıyla İlişkisi ve Yazı Kurallarının Tespiti Problemi başlıklı bildirisini sunuyor. Yakovlev, Latin yazısının Türkçe için daha uygun olacağı düşüncesini belirtiyor.

Kurultay'ın onuncu oturumunda da yine alfabe konusu tartışılıyor ve ilk konuşmayı Rus profesör Jirkov yapıyor. Jirkov, birtakım teknik konuları öne sürerek Latin alfabesini öneriyor. Oturumun ikinci konuşmacısı Azerbaycanlı Memmedzade'dir ve bu bilgin de Azerbaycan'da uygulanan Latin alfabesi tecrübesi üzerinde durduktan sonra, bütün Türklerin bu alfabeği kabul etmesinin ikinci Ekim İnkılabı olacağını söylüyor. Bu oturumun üçüncü konuşmacısı; Latin alfabesinin en ateşli muhalifi ve ıslah edilmiş Arap alfabesinin kullanılmasını isteyen Tataristanlı Galimcan Şeref'tir. Şeref'in bildiri başlığı: "Arap ve Latin Yazı Sistemleri ve Bunları Türk-Tatar Halklarında Uygulama Problemi'dir. Galimcan Şeref bildirisinde öncelikle kısaca Türk halklarının kullandığı yazı sistemlerinden bahsetmiş ve meselenin yazı seçilmesi değil, yazının değiştirilmesi olduğunu; bunun da çok ciddi

“Ümit ediyoruz ki Türkoloji Kurultayı’ndan sonra önümüzde Latin yahut Arap alfabesinin üstünlüğü problemi değil, diğer Türk dilleriyle birlikte, Yakutça için de faydalı olan ortak Türk alfabesini oluşturmak için perakende teşebbüslerin birleştirilmesi görevi duracak.”

sonuçlar doğuracağını belirterek, verilen kurbanın, harcanan levazimat ve enerjinin heba olmaması için dikkatli olunması gereği üzerinde durmuştur. Şeref, uzun bildirisinde konuyu bütün yönleriyle tartışmış ve esaslı bir şekilde ortaya koymuştur. Azerbaycanlı bilginleri, eski alfabelerini ıslah edip kendi dillerine uygunlaştırmak yerine değiştirmeyi tercih ettikleri için eleştiren Şeref, aynı eleştiriyi Moskova ve Leningrad’tan gelen bazı Rus profesörlere de yöneltmiştir.

On birinci oturumda da alfabe konusu tartışılmaya devam ediliyor. Bu oturumun ilk bildirisini Kazak temsilcilerden Türekulov’a aittir ve Türekulov, farklı alfabe taraftarları arasındaki mücadeleyi bir savaşa benzetiyor ve Arap alfabesi taraftarlarının artık silahlarını bırakıp teslim olmaları gerektiğini söylüyor. Kuzey Kafkasya temsilcisi Umar Aliyev de Latin yazısı lehinde bir konuşma yapıyor ve konunun bir ideolojik meseleye dönüştüğünü, “Artık emekçilerin düşüncelerine baş kesen ve yalancı imam Gatsinskiler, Uzun

Hacı gibi şeyhler önderlik etmiyor.”¹⁰ ifadeleriyle açıkça belirtiyor. Türkmenistanlı Berdiyev de konuşmasında açıkça Galimcan Şeref’i hedef alarak Latin taraftarlığını ortaya koyuyor. Oturumun son sözünü Tataristanlı Galimcan İbrahimov alıyor ve bazı raporlar sunduktan sonra alfabe konusunda Tataristan’da yapılan çalışmalara değiniyor, adeta özür dilercesine Tataristan’da çoğunluğun Galimcan Şeref gibi düşünmediğini, Latin taraftarlarının daha çok olduğunu anlatma ihtiyacı duyuyor. Galimcan İbrahim, konuşmasının sonunda ise her halkın kendi şartlarında değerlendirilmesinin daha doğru olacağını, aynı şeyi herkese dayatmanın yanlış olduğunu ve kendince en uygun yolun Arap yazısının ıslah edilmesi olduğunu belirtiyor.

Cebiyev tarafından yönetilen on ikinci oturumda da alfabe konusu tartışılıyor ve Agazade’nin kısa konuşmasından sonra sözü Özbekistan temsilcisi Rahim A. İnogamov alıyor ve Arapçılar olarak nitelendirdiği Tatar temsilcilerine adeta yükleniyor. Daha sonra söz alan Sultan Mecit Efendiyev’den de benzer bir tavır görüyoruz. Efendiyev’e göre “yeni Türk alfabesinin” kabul edilmesi, eski alfabe kullanmaya ve ondan yararlanmaya engel değildir, Latin alfabesi yanında Arap alfabesi de kullanılabilir.

Daha sonra söz alan Kazakistan temsilcisi Ahmet Baytursun ise kendilerinin halen uygulamakta oldukları ıslah edilmiş Arap alfabesinin kullanılmaya devam edilmesi gerektiğini ve diğer Türk halklarının da aynı yolu izlemelerini isteyen bir konuşma yapıyor. Konuşması sırasında zaman zaman kendisiyle alay edildiği anlaşılan Baytursun'un sinirlendiği ve "Kime gerekiyorsa, O Latin alfabesini kabul etsin, benim onun kabulüne ihtiyacım yok..."¹¹ diye kesin kararlılığını gösteriyor. Baytursun'dan sonra Yakut temsilci Barahov, Latin alfabesiyle ilgili Yakut tecrübesinden bahsediyor ve Yakutların Rus misyonerler eliyle Hristiyanlaştırılmalarından yakınıyor. Türk dünyasının en uzak coğrafyasını temsilen Kurultay'a katılan Barahov'un son sözleri, kurultay'a katılan üyelerdeki bilinç seviyesini göstermek bakımından son derece dikkat çekicidir. O, son söz olarak şunları söylüyor: "Ümit ediyoruz ki Türkoloji Kurultayı'ndan sonra önümüzde Latin yahut Arap alfabesinin üstünlüğü problemi değil, diğer Türk dilleriyle birlikte, Yakutça için de faydalı olan ortak Türk alfabesini oluşturmak için perakende teşebbüslerin birleştirilmesi görevi duracak."¹² Daha sonra Kırgızların temsilcisi Kasım Tınıstanov, Balkar temsilcisi Ulbaşev Latin alfabesi lehine birer konuşma yapıyorlar. Moğol asıllı Kalmuk halkının temsilcisi olan Kosiyev, Kalmuklar'ın Moğol yazısını bırakıp Rus yazısını kabul ediş tecrübelerinden bahsediyor ve halka eğitim gerektiğini, bunun da en kolay alfabeyle olmasının uygun olacağını ve bu yüzden de Türk halklarının sağdan sola değil, soldan sağa yazılan alfabe kabul etmelerinin uygun olduğunu söylüyor. Kuzey Kafkasya'da yaşayan Karaçay Türklerini temsilen Kurultay'a katılan Karaçaylı İslam adlı temsilci de siyasi bir konuşma yaptıktan sonra Latin yazısının kendileri için uygun olduğunu belirtiyor. Oyratların temsilcisi gazeteci Sabaşkin, Çuvaş temsilcisi İvanov, Kumuk temsilcisi Korkmazov da Latin alfabesinin kabul edilmesinin uygun olacağını belirten birer konuşma yapıyorlar.

On üçüncü oturum, Kurultay'ın alfabe ile ilgili son oturumudur ve konuyla ilgili kararlar bu oturumun sonunda oylamayla alınmıştır. Azerbaycanlı Cebiyev'in yönettiği bu oturumda ilk sözü Tataristanlı Galimcan Şeref almış ve daha önceki Latin harfleri aleyhine, ıslah edilmiş Arap yazısı lehine olan görüşlerini bir kere daha açıklamıştır. Galimcan Şeref, konuşmasının bir yerinde kurultayın toplanmasından çok önce Latin yazısını kullanmaya başlayan Azerbaycan'a yüklenmiş ve Azerbaycan'ın Arap alfabesinin ıslahı konusunun gündemine almamasının Türkiye'den kaynaklandığını ileri sürerek şunları söylemiştir: "... Eğer Arap alfabesinin ıslahı herhangi başka bir yerden değil, Anadolu'dan gelseydi, Arap yazısının ıslahına münasebet biraz daha farklı olurdu ve buradan Latin alfabesi konusu açılmayabilirdi. Ben, Türkiye'de de Latin yazısına geçiş hakkında böyle bir kararın olabileceğine inanıyorum, çünkü Türkiye'de içtimai meselelerin

ele alınması da Kuzey Türklerinden biraz farklıdır. Bu hadisenin köklerini de işte burada aramamız gerekir.”¹³ Galimcan Şeref, bu ifadeleriyle kendine göre meselenin görünmeyen yüzüne ve perde arkasındaki siyasete işaret etmektedir. Galimcan Şeref’in konuşmasının ardından Türekulov, Umar Aliyev, Jirkov ve Yakovlev birer konuşma yapıyorlar ve adeta her biri Galimcan Şeref’e ayrı ayrı cevap veriyorlar. Bilhassa Yakovlev, Şeref’in Jirkov’la kendisini gizli Ruslaştırma taraftarı olmakla itham ettiğini, ancak durumun böyle olmadığını Kafkasya’da yaptıkları çalışmalar sırasında Rus alfabesini hiç gündeme getirmemelerinin bunu gösterdiğini belirtiyor. Yakovlev’in bu sözlerinden Rus bilim adamlarının Türk halkları arasında Latin alfabesi için birtakım çalışmalar yaptıkları anlaşılmaktadır.

Oturumun sonunda Korkmazov Latin yazısı lehine, Galimcan Şeref ise ıslah edilmiş Arap yazısı lehine birer öneri sunuyorlar. Korkmazov’un önerisine 101, Galimcan Şeref’in önerisine ise 7 oy lehte çıkıyor ve 9 kişi de tarafsız kalıyor. Bazı düzeltmeler yapıldıktan sonra kararın yayınlanması için en başta gelen muhalifler Galimcan Şeref ve Ahmet Baytursun’un da içlerinde bulunduğu 26 kişilik bir komisyon kuruluyor. Daha sonra katılımcılar Türk şairi Ali Şir Nevâyî’nin 500. yıldönümüyle ilgili toplantıya katılıyorlar.

On dördüncü oturumun ilk konuşması Türk Halklarında Edebî Dilin Gelişmesi başlığıyla Fuat Köprülü tarafından yapılmıştır. Daha sonra söz alan Samoyloviç, hem ilmi hem de siyasi açıdan son derece önemli şeyler söylüyor. Samoyloviç’in bugünkü Rus Türkolojisinin parçalayıcı tavrına taban tabana zıt olan bütünleştirici tavrı oldukça dikkat çekicidir. Bilgin, lehçe adlarını dil adı olarak sunmak yerine genel bir Türk dilinden söz ediyor ve Yakutça ile Çuvaşçanın diğerlerinden biraz daha farklılaştığını, ancak diğerlerinin birer dil değil diyalekt ve ağız olduklarını söylüyor. Türk lehçeleri arasındaki farkların Slav ve Germen dillerinin farklılıkları kadar olmadığını ve kendisi için çok önemli olan bu konuyu İsmail Bey Gaspıralı ile sağlığında konuştuklarını, bundan da çok mutlu olduğunu belirtiyor. Samoyloviç daha sonra Türk halklarının konuşma ve yazı dillerinin birbirleriyle yakınlaştırılması gerektiğini ve zamanla ortak dile ulaşmanın mümkün olacağını ifade etme cesaretini gösteriyor. Kurultay’a katılan pek çok kişi sonraki yıllarda öldürülmüştür. Öldürülenlerden biri de bu büyük Rus türkoloğu Samoyloviç’tir. Onun söyledikleri okununca Stalin’in gazabına niçin üzerine çektiği çok iyi anlaşılıyor. Samoyloviç, Rus olmakla beraber Macaristan’da yetişmiş bir bilgidir, düşüncelerinin Macar Türkoloji geleneğini yansıttığı söylenebilir.

On beşinci oturumun ana teması ana dili eğitimidir ve ilk konuşmacı Şçerba, bu konudaki uygulamalardan söz etmiştir. Aynı konuda Lemanov ve Galimcan Şeref de birer konuşma yapıyorlar. Oturumun sonunda konuyla ilgili sekiz kişiden oluşan bir komisyon kurulmuştur.

On altıncı oturumun ilk konuşmasını Oldenburg, yapıyor ve o güne kadar yapılan çalışmalardan söz ettikten sonra yurt bilgisi (yer adları) ile ilgili çalışmalarının önemi üzerinde duruyor. Aynı oturumda Alman Türkolog Mentzel; Anadolu-Balkan Türkleri Edebiyatının Araştırılmasının Sonuçları ve Perspektifleri başlıklı uzunca bir konuşma yapıyor.

Kurultay'ın son oturumunda ilk söz büyük Türkolog Katanov'a veriliyor. Hakasların temsilcisi olarak Kurultay'a katılan Katanov, Hakasların kendisini Kurultay'a gönderme sebeplerinin ortak alfabe hazırlanması isteği olduğunu belirtiyor ve daha sonra Pavloviç, Ekim İnkılabı'ndan sonra Türk-Tatar Halklarının Kültürel Başarıları başlıklı bildiri sunuyor. Pavloviç konuşmasında Tatarların; Başkurdistan, Kırgızistan ve Türkistan'daki eğitimci rollerine değiniyor ve yerel kaynaklarda da sıkça rastladığımız "Tatar mugalim"lerin hakkını teslim ediyor. Pavloviç, uzun konuşmasında Türk halklarıyla ilgili ilmi çalışmalardan, eğitim ve yayın faaliyetlerinden de söz ediyor.

Oturumların tamamlanmasının ardından kurultay sırasında oluşturulan komisyonlar, konularıyla ilgili bilgiler veriyorlar ve kararları okuyorlar.

Hazırlık Komisyon temsilcisinin verdiği bilgilere göre; Kurultay'a 131 temsilci katılmış, bunların 93'ü Türk ve 38'i ise Türk olmayanlardır. Kurultay'a işçi temsilcisi olarak da 119 sendika üyesi, 12 sendika üyesi olmayan kişi katılmıştır. Azerbaycanlı öğretmen Sultanova da Kurultay'a katılan tek kadındır.

Cumhuriyetler ile vilayetlerden katılanlar ile özel olarak davet edilenlerin sayıları ise şu şekildedir:

Katılımcılar: Azerbaycan 6, Teşkilat Komisyonu 15, Gürcistan 1, Tataristan 6, Ermenistan 1, Acaristan 1, Başkurdistan 3, Kazakistan 1, Özbekistan 6, Türkmenistan 4, Kırgızistan 2, Oyrat Vilayeti 1, Yakut Cumhuriyeti 3, Kalmuk Vilayeti 1, Çuvaş Cumhuriyeti 2, Batı Çin'in Uygur Vilayeti 1, Abhazya 2, Kuzey Osetya 1, Güney Osetya 1, Kuzey Kafkas Türkmen İli 1, Balkar Vilayeti 1, Çeçenistan 1, İnguş 1, Adıgey Çerkez 1, Türkistan 1, Bilimler Akademisi 3, Şarkiyat Cemiyeti 3, Leningrad Yaşayan Diller Enstitüsü 1, Taşkent Üniversitesi 1, Leningrad Üniversitesi 1, Ufa Halk Maarif Komiserliği 1, İran Azerbaycan'ından 2, Kuzey Kafkas İlim Cemiyeti'nden 1 kişi ve bazı kuruluş temsilcileri de katılımcılar arasındadır.

Tataristan temsilcisi olarak katılan bilgin Kurultay'ın birinci hedefinin Türk halkları arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi, ikincisinin ise kültürel alandaki problemlerin çözümünde birlikte hareket edebilme becerisini sağlamak olduğunu ve her iki amaca da ulaşıldığını söylüyor.

Kurultay'a özel olarak davet edilenlerin dağılımı da şu şekildedir: Azerbaycan 2, Tataristan 2, Kuzey Kafkasya 2, Moskova 2, Ukrayna 1, Leningrad 4, Kırım 2, Dağıstan 2, Mâverâ-yı Kafkas 2, Ermenistan 1, Özbekistan 4, Başkurdistan 2; dış ülkelerden Türkiye 3, Almanya 2, Avusturya 1, Macaristan 1 kişidir.

Galimcan İbrahim'in Kurultay'la ilgili değerlendirmesi bütün Kurultay'ın özeti niteliğindedir. Tataristan temsilcisi olarak katılan bilgin Kurultay'ın birinci hedefinin Türk halkları arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi, ikincisinin ise kültürel alandaki problemlerin çözümünde birlikte hareket edebilme becerisini sağlamak olduğunu ve her iki amaca da ulaşıldığını söylüyor.

Azerbaycanlıları temsilen değerlendirme konuşmasını Cebiyev yapıyor ve bu bilginin konuşmasının da siyasi içerikli olduğu görülüyor. Cebiyev, Kurultay'ın ancak Sovyet hükûmeti zamanında yapılabildiğini, bunun da sosyalizm sayesinde gerçekleştiğini ve sonraki Kurultay'ın da Semerkant'ta yapılacağını belirtiyor.

Kazakistan temsilcisi Baytursun ise Kurultay'da Türk halklarının gerçek uyanışının görüldüğünü ifade ettikten sonra sosyalizm övgüsü yapıyor ve adalet talebini dile getiriyor.

Oturum başkanı Cebiyev ise Türk-Tatar aleminde iki büyük inkılabın gerçekleştiğini; bunlardan birincisinin hilafetin kaldırılmasıyla Türkiye'de diğerinin ise alfabenin değiştirilmesiyle Azerbaycan'da olduğunu söylüyor. Oturum başkanı sözlerini; "Yaşasın büyük inkılap, yaşasın tüm dünya halkları emekçilerinin birliği", cümlesiyle bitiriyor.

Sonuç

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, Türk tarihinin dönüm noktalarından birinin hemen ertesinde toplanmıştır. Batı Türklüğü çok büyük bir badire atlatmış, sahip olduğu cihan devleti dağılmış ve devletsiz kalma tehlikesinden bütün imkânsızlıklara ve yokluklara rağmen kurtulmuş, millî devletini yenice kurmuş yaralarını sarmaya çalışıyor. Kuzey ve Doğu Türk İlleri Çarlık zulmünden kurtulmuş, ancak kendi kaderini tayin hakkı söyleminden dolayı destekledikleri komünist ihtilalcilerin nasıl bir politika izleyeceğini henüz kestirememiş ve oluşan hürriyet ortamından yüzyıllarca içlerinde birikenleri bu kurultayda ortaya dökmüşlerdir.

Kurultay'da gerek ilmi, gerek siyasi çeşitli konular gündeme getirilmiş ve tartışılmıştır, ancak ana konu Türk halklarının ortak bir yazı sisteminde birleşmeleri ve ortak bir edebi dilin oluşturulmaya çalışılması olmuştur. Bu iki ana konuyu, bilhassa Arap yazısının bırakılıp Latin yazısının alınmasını Rus Türkolog ve siyasetçiler bütün güçleriyle desteklemişlerdir. Rus Türkolog Samoyloviç, ortak alfabe yanında Gaspıralı İsmail Bey gibi ortak edebi dili de arzu ettiğini samimi bir şekilde açıklamıştır.

Rus siyasetinin ve bu siyasetin sözcülüğünü yapan Rus asıllı bazı bilim adamlarının alfabe değişikliğini istemelerinin asıl sebebi, muhtemelen Türkiye ile yazı birliğinin bozulması arzusu olmalıdır.

Türkiye'yi temsilen kurultaya katılanların alfabe konusunda tek kelimesi bile kayıtlarda yer almamıştır, bu, maksatlı bir duruma işaret etmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Türkiye'yi yönetenler alfabe konusunda Sovyet politikasını çözmüşler ve Latin alfabesinin Türkler arasında yaygınlaştırılacağını anlamışlardır. Zaten Azerbaycan başta olmak üzere bazı Türk halkları Latin harflerini kullanmaya başlamışlardır. Türkiye bu konuda istekli olduğunu göstermemiş ve Sovyet coğrafyasındaki hemen bütün Türk halkları Latin yazısını benimsedikten sonra Harf Devrimi'ni yapmış, yani Sovyetler Birliği'yle bir satranç oynamış ve ilk oyunu kazanmıştır. Türkiye'nin tavrı, Kurultay'daki Latin karşıtlarının önderi durumundaki Galimcan Şeref'in de dikkatini çekmiş ve Azerbaycan'ı adeta Türkiye'nin emrinde olmakla suçlamıştır.

Alfabe konusunda hemen bütün Türk halkları Kurultay'ın kararına uymuş ve kısa süre içerisinde Latin yazısını kullanmaya başlamışlardır. Bu kararı Türkiye diğer Türk topluluklarının çoğundan sonra uygulamaya koymuştur ki bu da bir siyaset olmalıdır. 1938'den itibaren Sovyet coğrafyasındaki Türk halkları, devlet zoruyla Kril alfabesine geçmek zorunda kalmışlar ve 1990'a kadar bu durum sürmüştür, bir kısmı halen bu yazı sistemini devam ettirmektedir.¹⁴

Kurultaydaki konuşmalarda dikkat çeken bir husus da nüfus olarak az ve coğrafya olarak Türk dünyasının kıyılarında yer alan halkların Çarlık devrinde uygulanan Rus emperyalizminden ve misyonerlik faaliyetlerinden şikâyetleri ve yok olma endişelerini dile getirmeleridir.

Kurultay tutanaklarının bugüne getirdiği çok önemli bir başka konu da Türk, Türkçe, Türk halkları, Türk-Tatar halkları, Türk-Tatar dilleri, Turan vb. kavramların çok rahat bir şekilde ve içi tam dolu olarak birer terim niteliğinde Türk olanlar ve olmayanlar tarafından da kullanılmasıdır. Bugün hiçbir Rus bilgin, kurultayda kullanıldığı anlamda bu kelimeleri kullanmaz, çünkü bu kelimelerin bir kısmı

Katılımcılardan Samoyloviç gibi bazı Rus bilginler de dâhil olmak üzere Türk soyluların pek çoğu 1939'u görememiş ve Stalin zindanlarında yok edilmişlerdir. Bu kişilerin ölümlerinde hangi düşüncüyü savdukları ya da hangi konuda kimlerle tartıştıkları araştırıp soruşturulmamış, Kurultay'a katılmış olmak öldürülmek için yeterli sayılmıştır.

Sovyet siyaseti tarafından tehlikeli görülmüş ve yasaklanmış, bir kısmının da sınırları çok daraltılmıştır. Mesela hem Sovyet Türkolojisi, hem de bugünün Rus Türkolojisi Türk denildiğinde Türkiye Türklerini, Türkçe denildiğinde de Türkiye Türkçesini anlar, ayrı Türk halklarının her birini ayrı millet, lehçelerin her birini de ayrı diller olarak değerlendirir. Yani hem Çarlık, hem de Sovyet siyasetinin böl ve yönet prensibi değişmemiştir, ne yazık ki Türkiye'den de bir kısım Türkolog bu tavrı kabul etmişlerdir.

Bu Kurultay'ın pek çok ilmî ve siyasi sonucundan söz edilebilir, ancak göz ardı edilmemesi gereken çok önemli bir husus da kurultaya katılarak ilmî, yer yer de siyasî tartışmalar yapan bilgin ve aydınların sonlarının nasıl olduğudur. Katılımcılardan Samoyloviç gibi bazı Rus bilginler de dâhil olmak üzere Türk soyluların pek çoğu 1939'u görememiş ve Stalin zindanlarında yok edilmişlerdir. Bu kişilerin ölümlerinde hangi düşünceyi savundukları ya da hangi konuda kimlerle tartıştıkları araştırıp soruşturulmamış, Kurultay'a katılmış olmak öldürülmek için yeterli sayılmıştır. Öldürülen bilginlerden bazıları şunlardır: Rus Samoyloviç, Estonyalı Zifeldt, Azerbaycanlı Zeynalli, Kazakistanlı Baytursun, Kırgızistanlı Tınıstanov, Tataristanlı Galimcan Şeref, Tataristanlı Galimcan İbrahim, Tataristanlı Gaziz Gubeydullin, Başkurdistanlı Salih Atnagulav, Kırımli Bekir S. Çobanzade vb.¹⁵

1 NERİMANOĞLU, K. V., ÖNER, M. (2008), 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar, Ankara: TDK yayınları, s. 57.

2 age., s. 58

3 age., s. 61

4 age., s. 108.

5 age., s. 142

6 age., s. 198

7 age., s. 220.

8 age., s. 231.

9 age., s. 260.

10 age., s. 321

11 age., s. 340

12 age., s. 343.

13 age., s. 360.

14 Türklerin tarihte ve bugün kullandıkları alfabeler, Hatice Şirin-User'in Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri adlı eserinde çok geniş bir biçimde anlatılmıştır.

15 Stalin zulmünde yok edilen bilginlerin ve aydınların kimlik ve hayatları Prof. Dr. Ahmet Buran tarafından yayınlanan Kurşunlanan Türkoloji adlı eserde etraflıca anlatılmıştır.

20. YÜZYIL TÜRK AYDINLANMASI: TÜRKİYE'DEKİ TURAN VE TURAN'DAKİ TÜRKİYE

PROF. DR. RECAİ COŞKUN*

Giriş

Türkiye Turan'ın Neresindedir?

Bu yazı iç içe geçmiş iki olguyu konu edinmektedir: Türk aydınlanması ve Turancılık. Bu ikisinden hangisinin diğerini tetiklediği sorusu doğru olmayacaktır. Zira ortada iç içe geçmiş karmaşık etkileşimler vardır. Gerçekten de 1900'lerin başları değişik fikri, siyasi ve askeri dalgaların iç içe geçtiği bir İstanbul görünümü verir. Bir yandan geri kalmışlık sarmalından kurtulamayan bir ülke diğer yandan birbiri peşi sıra aydınlanma hamlesine kalkışan yürekli, vatanperver fikir ve ilim adamlarının büyük kalkınma hamleleri vardır. Bir tarafta Türk tarihinin en utanç verici yenilgilerinden olan Balkan hezimetini, öte yanda bunun hemen akabinde yazılan Çanakkale destanı... Bir yanda birbiri ardı sıra kaybedilen vatan toprakları, diğer yandan Türklüğün önüne açılan yeni ve büyük Turan ufku... Bir tarafta yüzlerce yıllık kardeşliğe sırtını dönen dindaşlar; diğer yandan Afganistan ve Buhara gibi Türkistan topraklarının fakir halklarının topladıkları yardımlarla kurulan Türkiye Cumhuriyeti. Böylesi bir ortamda fikri akımların en belirgin üç ayağı olan İslamcılık, Türkçülük ve Avrupacılık birbirlerinin kulvarlarına girip

* Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi Öğretim Üyesi.

Turan ilk kez yüksek sesle dile getiriliyordu. Hayal ile gerçek arasında bir yerdeydi bu ülkü...

çıkmakta; farklı kombinasyonlarla değişik tonlar kazanmakta ve yakın bir gelecekte kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'ne kendi rengini vermeye çalışmaktadırlar.

Savaşın, ihanetin, yenilginin, zaferlerin, darbelerin, komitacılığın tozu dumana kattığı bu devrin bir özelliği de Türk aydınlarının yüzyıllar sonra ilk defa yönlerini kadim atalar yurduna çevirme gereği duymalarıydı... Turan ilk kez

yüksek sesle dile getiriliyordu. Hayal ile gerçek arasında bir yerdeydi bu ülkü... Ama önce birkaç anekdotu aktarmak gerekir.

- 1860'ların sonu... Moskova'da askeri okulda eğitim görmekte olan 16-17 yaşlarında Kırmımlı bir Türk genci arkadaşıyla birlikte okulundan kaçır. Uzun bir yolculuk sonucunda Odessa'ya gelirler. Niyetleri İstanbul'a geçip Girit'te Rumların başlatmaları isyanı bastırmak için hazırlanmakta olan Türk ordusuna katılmaktır. Pasaportları yoktur. Çarlık polisine yakalanırlar. Adları: İsmail Gaspıralı ve Ahmet Mirza'dır...
- Sene 1912... Osmanlı ve Türk tarihinin en kara günleri yaşanıyor. Balkan hezime-ti sonrasında İmparatorluk dağılmanın eşiğindedir. Edirne, Balkanlardan canını kurtarabilen göçmenlerle dolu... 20 yaşında bir Azerbaycanlı genç. Yanında üç arkadaşı daha var. Gence'den Batum'a geçiyorlar. Bir Rum'dan İran pasaportu satın alıyorlar. Edirne'ye gidiyorlar. Niyetleri Türk Ordusu'na gönüllü yazılmak ve Balkanların intikamını almaktır. Bu genç, Azerbaycan milli marşının ve Çırpınırдын Karadeniz'in yazarı; Stalin kasabının kurşuna dizdiği Ahmet Cevat'tır...
- Osmanlı Sevr Anlaşmasını imzalamış. Batı Türklüğü esaretle yok olmak arasında gidip geliyor. Ata Yurt'tan yiğit sesler yükseliyor. Ceditçiler önderliğinde bağımsızlık savaşları veriliyor. Lakin Doğu Türklüğü de ağır bir baskı altındadır ve çaresizdir. Bir Kazakistanlı yiğit ben diyeyim şiir siz deyin ağıt yakıyor: "Uzaktaki Kardeşime..." diye...

**"Kardeşim! Sen o yanda, ben bu yanda
Kaygıdan kan yutuyoruz, bizim adımıza
Layık mı kul olup durmak, gel gidelim
Altay'a, atandan miras altın tahta."**

- Şiirin yazarı büyük Turan şehidi Mağcan Cumabay'dır. O ve arkadaşları Stalin kasabı tarafından şehadete gönderildiler. Mezarları bilinmiyor...
- Sene 1922... Yunan Ordusu'nun İzmir üzerinden başlayan ve Anadolu'nun içerilerine doğru kıvrılan işgal yürüyüşü bütün Türk Dünyasını ve Türkleri merak ve endişe içerisinde bırakmıştır. Ankara'dan top sesleri duyulurken Türk ve İslam dünyasının yegâne bağımsızlık ümidi de sönecek diye yastadır bütün gönüller. Birden makus talih yenilir. Türk Ordusu Ağustosun sonlarında Yunan Ordusu'nu önü-

ne katıp sürmektedir. Haber Türk Dünyasında bayram etkisi yapar. Türkistan'da, Taşkent denen bir şehirde 30 yaşlarında bir aydın "Tufan: Anadolu Kışlağının Muzaffer Ordularına" diye destansı bir şiir yazar ve noktayı şöyle koyar:

**"Ey İnönü, ey Sakarya, ey İstiklal erleri
Yürü, mazlumlar tufanının öç alıcı selleri"**

- Şairin adı A. Süleymanoğlu Çolpan'dır. "Güzel Türkistan sana ne oldu? Sebep vakitsiz güllerin soldu" dizelerinin ve daha nice hoş şiirlerin yazarıdır. Stalin Çolpan'a da diğer Türk aydınlarına yaptığını yapar, kurşuna dizdirir. Bugün Çolpan'ın mezarı nerededir bilinmez. Lakin ülküleri ve hatırası her Türk Ülkücüsünün yüreğinin en kanayan yerindedir.

Yukarıdaki örnekler çoğaltılabilir. Türkiye'den Turan yollarına düşen Enver Paşa başta olmak üzere bilindik bilinmedik nice destansı hikâyeler ve şahsiyetler vardır. Mesela, tam da Osmanlı çökerken, Azerbaycanlı kardeşlerinin yardımına koşan Kafkas İslam Orduları Komutanı Nuri Paşa ve askerleri bugün bile göz yaşartan hatıraların ve hakikatlerin merkezinde değiller mi? Benzeri şekilde o dönemde İstanbul'dan İran, Afganistan, Hindistan, hatta Endonezya'ya uzanan stratejik ziyaretleri; Macar Turancıları arasına katılan Türkçüleri ayrı ayrı anlatacak eserler de bir gün yazılacaktır elbette. 1944 Turancılık olayları; 1970'lerde Turancılığı tekrar Türk siyasi hayatının merkezine çeken Alparslan Türkeş ve dava arkadaşları bu yüzyıllık yürüyüşün metanetli ve dirayetli temsilcileridir. Bu yazı tam da bu iç içe geçmişlik üzerine inşa edilmiştir: Türkiye Turan'ın neresindedir?

Şaşkınlıktan Aydınlanmaya

Osmanlı-Türk merkezli bir çözümleme yaptığımızda 19. yüzyılı "şaşkınlık-kargaşa", 20. yüzyılı ise "aydınlanma girişimi" olarak tanımlamak mümkündür. 19. yüzyıl şaşkınlığının başında bırakın Avrupalı ordulara, "dünkü başıbozuk vahşi Ruslara" karşı alınan askeri yenilgilere akıl sır erdiremeyen bir Osmanlı idari ve askeri yönetiminden söz edilebilir. Osman Turan (2000) özellikle Sultan 3. Selim'in yaşadığı şaşkınlığı ve bu nedenle kısa sürede bir yenilikçilik hareketinin başlatılması konusunda karşılaştığı engel ve tepkileri ayrıntılı şekilde vermektedir. Her yenilikçilik girişimi derin ve vurdumduymaz bir ataletsizliğe ve köhnemişliğe çarpar. Gelenek adına takınılan bu "tembel ve uyusuk tavır" gün gelecek kendi zıddını yaratacak ve Türk'e dair ne varsa hepsini toptan reddedecek bir Avrupacılık akımının doğmasına da sebep olacaktır. Bugün dahi hem Türkiye ve Türk Dünyasında, hem de genel olarak Doğu ve İslam dünyasında bu gelenek ve modernleşme ikileminin aşırı

Osmanlı-Türk merkezli bir çözümleme yaptığımızda 19. yüzyılı "şaşkınlık-kargaşa", 20. yüzyılı ise "aydınlanma girişimi" olarak tanımlamak mümkündür.

uçlarının toplumlarda oluşturduğu kutuplaşmanın getirdiği gerilime ve bu gerilime bağlı sosyal ve siyasi arızalara sıkça tanıklık etmekteyiz.

Şaşkınlık büyük kargaşaları, kargaşalar ise yenilgileri getirdi ardı ardına. Yenilgiler ise yeni arayışlar anlamına geliyordu. Elbette bu arayışlarda istikamet umumiyetle Batı idi. Batı hem yenilgilerin müsebbibi hem de yeni bir çıkış yolunun kapısı olarak görülüyordu. Şaşkınlık, kargaşa ve arayışlarla geçen bir asır sonrasında gelinen 1900'lü yılların başında "Osmanlılık", "Türklük", "İslamlık", "Avrupalılık", "Muasırlık" gibi kavramlar artık sadece tanımlamalarla sınırlı kalmıyor yeni "yorumlamalara" ve hatta hayat pratiklerine de konu ediliyordu. Felsefe, edebiyat, tarih başta olmak üzere eğitim de bu süreçte kendine yeni bir istikamet arıyordu. Arayışlar had safhadaydı, siyasi ve toplumsal bunalımlar da. Bu şartlar altında fikri bir "emekleme" ve belki de "ergenlik" dönemine giriliyordu. Örneğin, Batıdaki liberalizm, sosyalizm, demokrasi ve hatta dini reformculuk gibi kavramların Türk coğrafyasında da karşılıkları oluşmaya başlamıştı. Batı'dan alınan bilimsel kavramlar sadece nakledilmekle yetinilmiyor, aynı zamanda Türk, Doğu ve İslam toplumlarının gerçekliklerini ortaya çıkarmak için birer düşünsel mekanizmaya da dönüştürülüyorlardı. Kaldı ki bu arayışlar Türkiye ile de sınırlı değildi. Türk dünyasının her köşesinde benzeri çabalara şahit olunuyordu.

Bu dönemde ortaya çıkan en önemli fikri akımlardan biri de Turancılık¹ olduğundan, daha önce Türk düşünce hayatında karşılığı olmayan bu yeni akımın Osmanlı'da ortaya çıkış nedenleri ve biçimi ve bu akımın yaklaşık 100 yıllık hikâyesi ayrıntılı bir tartışmayı hak etmektedir. Bu türden çalışmalar yeterli nicelik ve nitelikte olmasa da vardır. Bu nedenle bu çalışmanın konusu Turancılık fikrinden ziyade bu düşüncedeki insanlar arasındaki yoğun etkileşime bağlı olarak cismanileşen Turan gerçekliğidir. Bu nedenle çalışma Turancılığın merkezi olarak İstanbul'u ve İstanbul özelinden de o dönemde Turan coğrafyasındaki aydınlar arasındaki yoğun etkileşimi ele almaktadır.

Yukarıda 3. Selim'e özel bir referansta bulunulmasının birinci gerekçesi Osmanlı coğrafyasında "yenilenme gereğini" resmen kabul eden bir sultan olması ise, bir diğeri de bu yenilenmeye verdiği Ceditçilik adının kendisinden yaklaşık 200 yıl sonra bütün Turan coğrafyasını etkileyecek bir akıma dönüşmesidir. Her iki dönemde de Ceditçilik kimilerince bir felah, kimilerince de bir felaket yolu olarak siyasi ve fikri tartışmaların ve uygulamaların merkezine oturmuştur.

Tespitler ve Tezler

Bu yazının konusu üç tespite dayanmaktadır. Birincisi, Türk ve İslam dünyasının yüzyıllar boyunca süregelen kültürel donukluktan kurtulmak için 1800'lü yılların son çeyreğinde emareleri görülen ancak 1900'lerin başlarında iyice belirginleşip kurumsallaşan bir "aydınlanma atılımı" ile tarihten silinme tehdidini bertaraf etmeye çalıştığıdır. İkincisi, Türk Dünyasının değişik köşelerinde birbirine

yakın zamanda başlayan bu aydınlanma hareketinin Macaristan'dan İstanbul, Tiflis, Bakü, Taşkent'e ve Doğu Türkistan'a; Kahire'den Bahçesaray ve Kazan'a yayıldığı ama her hareketin birbirini yakından takip etmeye çalıştığı ve beslediğidir. Üçüncü tespit ise hem Osmanlı'nın çöküşü hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna uzanan istiklal mücadelesine Türk Dünyasının her yanından yakın ilgi duyulduğu ve maddi-manevi desteğin esirgenmediğidir. Bu tespitler bize aşağıdaki tezleri bu yazının konusu yapma imkânı tanıyor:

a- 20.yüzyıl başları birkaç asırdır uyuyan Türk-İslam Dünyasında güçlü bir ilmi, fenni ve fikri aydınlanma çabaları ile bugün dahi yakından incelenmeyi hak etmektedir. Zira bugün karşı karşıya olduğumuz tehditlerin ve önümüzdeki fırsatların düğüm noktası bu görece "kısa" zaman kesitidir.

b- Bu dönemde İstanbul ve diğer başlıca Türk kültür merkezleri arasında çok canlı ve organik bir bilgi ve kaynak alışverişi olduğudur. Bu gerçeklik sayesinde hala sözünü edebileceğimiz bir Türk Dünyası bulunmaktadır. Öyle ki bugün Azerbaycan, Özbekistan ve Kırım gibi Türk devletlerinin millî marşlarının söz yazarlarının da bu aydınlanma ve istiklal hareketlerinin tam merkezinde olduklarını görmekteyiz.

c- Üçüncü tez ise bu aydınlanmacı ve bağımsızlıkçı fikir hareketlerinin içerisinde İslamcılıktan liberalizme ve sosyalizme uzanan farklı meşreplerden insanlar olmasına rağmen bunların genel ortak özelliklerinin Türkçü ve Turancı olduğudur.

d- Burada ele alınacak bir diğer tez ise bu dönemde belki yakın tarihte ilk defa Batı Türklüğünün bir kısım aydınlarının bunalımdan çıkış yolu olarak Doğu ve Kuzey Türklüğüne yönelmeleri ve "atayurt" kavramını canlandırma- larıdır. Kısmen yukarıdaki nedenlere bağlı olarak; kısmen büyük Balkan hezimetini ve ardından da Balkanlar'da ve Orta Doğu'da bazı İslam topluluklarının hilafete ve saltanata sırtlarını dönerek Hristiyan-Batılı müttefikler edinmelerinin bir sonucu olarak daha önce "Balkan ve Ortadoğu" karakteri baskın olan bir kısım Osmanlı aydını giderek Türkistan ve Doğu ile daha yakın bir etkileşime girmişlerdir. Bunda elbette Türk Dünyasının hemen her köşesinden Türkçü-Turancı aydınların İstanbul ile yakın bir iletişime geçmelerinin de etkisi söz konusudur.

Yukarıdaki tespitler ve bunlara bağlı olarak ortaya konan tezler ışığında 19. yy aydınlanmasının Türkçü-Turancı karakterini ve bütün Turan coğrafyasında ortaya konmaya çalışılan ortak gelecek tasavvurunu günümüz gerçekleri ışığında yeniden yorumlamak gerekmektedir. Zira günümüzde geleceği sağlıklı bir şekilde okuyabilmenin fikri referanslarının birçoğu bu döneme aittir. Bu dönemde İstanbul'da söylenen her sözün Kırım'da, Kazan'da, Bakü'de, Taşkent'te karşılığı vardır.

19. yy aydınlanmasının Türkçü-Turancı karakterini ve bütün Turan coğrafyasında ortaya konmaya çalışılan ortak gelecek tasavvurunu günümüz gerçekleri ışığında yeniden yorumlamak gerekmektedir.

Bütün bunların arka planında ise bu sayıda farklı veçheleriyle dokunulacak olan Ceditçilik ve Türk yenilikçilik hareketinin fikir ve eylem babası İsmail Bey Gaspıralı'nın olduğu gerçeğidir. Gaspıralı'nın ektiği tohumlar Türk Dünyasının her köşesinde karşılık bulmuş ve kısa zamanda yetişen yeni nesil Bahçesaray, Kazan, İstanbul, Taşkent, Tiflis², Bakü, gibi merkezlerden kendini duyurmaya başlamıştır.

Türk Aydınlanmasının Işığı: Gaspıralı ve Kırım'dan Turana Yayılan Ceditçilik Hareketi

Gaspıralı hakkında yazılmış çok sayıda eser vardır.³ Zira O, Türk ve İslam Dünyasının gecikmiş aydınlanmasının hem teorisyeni hem de pratisyenidir. Türk Dünyasındaki geriliğin, bölünmüşlüğün, mezhepsel parçalanmışlığın ve

ümitsizliğin temel sebebinin “eğitim” olduğunu; içinde bulunduğu çağın ise eğitim ve basın-yayın faaliyetleriyle şekilleneceğini görebilmiş ve bütün ömrünü bu alanda faaliyetler yürütmek ile geçirmiştir.

Burada bir Gaspıralı biyografisi yazmaya gerek yoktur. Ancak Gaspıralı'nın ufkunun genişliğini ve uygulanabilirliğini göstermek bakımından birkaç örnek vermek uygun olacaktır. Kırım'da doğar. Ailesi eğitilmiş, seçkin ve dönemin Çarlık Rusya'sının idari kadrolarıyla iletişim içerisinde. Gaspıralı bu nedenle bir yandan Bahçesaray'daki Zincirli Medrese'de “geleneksel eğitimini” alırken diğer yandan Rus okullarında okuma imkânı bulur. İki eğitim sistemi arasındaki farkı bizzat gözlemler ve yaşar.

Henüz 15-16 yaşlarında iken Moskova'da askeri bir okula yazılır. Çevresindeki Rusların sürekli olarak Osmanlıyı aşağılaması gücüne gitmektedir. Tam da bu sırada okulda son sınıfta ve henüz 16 yaşında olan Gaspıralı Girit'te patlak veren Rum isyanını bastırmak için gönüllü toplayan Osmanlı ordusuna katılmaya karar verir. Yakın arkadaşı Mustafa Mirza ile birlikte Moskova'dan Odessa'ya gelmek için yola çıkarlar. 45 gün süren zorlu yolculuk sonunda Odessa'ya varırlar lakin pasaportları yoktur, İstanbul'a geçemezler ve yakalanırlar. Bahçesaray'a gider ve bir zamanlar talebesi olduğu Zincirli Medrese'de Rusça öğretmenliğine başlar. Sene 1868'dir ve Osmanlı ve İslam dünyasının tümüyle karanlık bir döneme girdiğinin ipuçları her yerde görülmektedir.

Hayati boyunca muhatap olacağı “dinsizlik”, “gavura benzeme”, “gavur işi” gibi suçlamalar bu dönemde karşısına sıkça çıkmaya başladı. Nasıl olmasın ki? Sadece dini değil; fenni eğitimi de savunuyordu. Türkçenin de okulda

öğretilmesi gerektiğini söylüyordu. Sıralar, tahtalar kullanıyordu. Kız çocukları okusun istiyordu. Rusların yaptığı gibi ders aralarını “zil çaldırarak” bildirdiği için “çan çaldırmakla” suçlanıyordu. Gazete çıkarmak istiyordu. Dil birliği, fikir birliği, iş birliği talep ediyordu. Bunların hepsini de “yasal yollardan” yürütmek istiyordu. Konuşma, alfabe, mezhep, coğrafya gibi gerekçelerle paramparça olmuş kardeşleri aynı alfabe altında toplamak istiyordu. Çarlık Rusya’sının kendilerine sağladığı yasal hakları kullanamayacak ve talep edemeyecek derecede cehalete saplanmış milletini aydınlanmaya, haklarını aramaya davet ediyordu. İş dünyası içerisinde Müslümanların azlığına anlam veremiyor; Türklerin bu durumdan hızlıca çıkabilmesi için çareler arıyordu.

Dünyası Kırım ile sınırlı değildi Gaspıralı’nın.

Bütün dünyaya ama elbette başta İstanbul olmak üzere Türk-İslam coğrafyasına ilgi duyuyordu. Ziyaretleri dahi bu ufuk genişliğini anlamamıza yeter. Moskova’da okumuştur. Batı’da ise Viyana-Almanya üzerinden Paris’e gittiğini biliyoruz ve hatta oradan Londra’ya geçtiğine dair hatıralar var. İstanbul’a belli aralıklarla geldiği ve hatta ilk gelişinde niyetinin Orduda görev almak olduğu biliniyor. Değişik sebeplerden dolayı bu niyeti gerçekleşmedi. Hem Abdülhamit döneminde hem de İttihat Terakki Hükûmeti döneminde Osmanlı idarecileri ile sıkı ilişkileri vardı. Kullandığı Türkçe dahi kafasında kurguladığı Türk dünyasının merkezinde İstanbul olduğunu göstermekteydi.

Ancak Gaspıralı’nın dünyası çok daha genişti. Gün geliyor Litvanya Tatarlarını ziyaret ediyor, ardından Kazan-Tataristan yollarına düşüyor ve buralarda görüşmeler, edebiyat toplantıları yapıyor ve insanları “Birliğe” davet ediyordu. Akabinde Türkistan’a yollanıyor; Semerkant ve Taşkent havasını kokluyor; yaşadıklarını yine Tercüman vasıtasıyla bütün Türk dünyasına yayıyordu. Türkistan’dan döndükten sonra Kafkasya seyahatine çıkıyor ve Batum, Tiflis, Gence, Şamahı üzerinden Bakü’ye iniyordu. Köstence (Romanya), Rusçuk (Bulgaristan) ziyaretlerindeki amaçlarından bir tanesi de bölgede ortaya çıkan “Türk-Tatar” geçimsizliğine müdahale etmektir. Gün gelir İran Türkleri ile münasebet kurar ve nihayet Hindistan’a kadar gider. Gaspıralı Turan coğrafyasını neredeyse baştan başa dolaşmış ve buralarda hem ticari, hem fikri, hem de siyasi kişiliklerle görüşerek davasını ve ülkülerini aktarmıştır.

Gaspıralı’nın Türk Birliği Ülküsünü anlamak için Tercüman Gazetesinin hikâyesini bilmek yeter aslında. 1885’te 1000 civarında olan abonelerin 300’ü

Dünyası Kırım ile sınırlı değildi Gaspıralı’nın. Bütün dünyaya ama elbette başta İstanbul olmak üzere Türk-İslam coğrafyasına ilgi duyuyordu. Ziyaretleri dahi bu ufuk genişliğini anlamamıza yeter.

20. yüzyıl Türk Aydınlanmasına en fazla katkı veren toplulukların başında Azerbaycan Türkleri gelmektedir. Güney ve Kuzey Azerbaycan bütün Türk Dünyasını etkileyen büyük ilim, düşünce, edebiyat ve eylem insanları yetiştirmiştir.

Kırım'da, 300'ü İdil-Ural'da, 150'si Dağıstan'da, 50'si Sibirya'da ve 200'ü Türkistan'da idi. Ayrıca Romanya, Bulgaristan gibi ülkelerde olduğu gibi Kahire, Kaşgar ve Hindistan'da da aboneleri ve okuyucuları vardı. Tercüman bir anlamıyla Turan'ın kendisi idi. Gaspıralı Tercümanın yanında dergiler ve kitaplar da basıyordu.

Gaspıralı'yı ayrıcalıklı konumuna taşıyan "Usul-i Cedit" ve Savti Metodu (fonetik yöntem) olmuştur. İlk açtığı okula sadece 9 talebe kaydedebilen ve bir sonraki dönemde bu sayı 39'a çıktı diye sevilen Gaspıralı'nın Cedit okulları o denli başarılı olacaktır ki gün gelecek sayıları 5.000'in üzerine çıkacaktır. Bu, o tarihe kadar Türk coğrafyasının görmediği bir aydınlanma hamlesidir. Sonraki yıllarda bu okullardan yetişen yüzlerce genç Türk aydınlanmasının öncüleri olacak din, fikir, edebiyat, şiir, sanat, tiyatro ve fen bilimlerinde göz kamaştırıcı eserler ortaya koyacaklardır. Lakin bu nesil Çarlık ve ardından da Sovyet Rusya'sının

yöneticilerinin hışmına uğrayacak ve hemen tamamı idamlarla ve sürgünlerle yok edileceklerdir. Ölmeyenler ise mutlak ve derin bir sessizliğe gömüleceklerdir. Son nesil Ceditçiler özellikle 1930'lardaki "repressiya" ile yok edildikten sonra 1990'daki hürriyet dalgası ile bir bir yeniden hatırlanmaya ve anılmaya başlanacaktır. Cedit okullarının yaktığı Türkistan bağımsızlık ülküsü 80-100 yıl sonrasında yeniden alazlanmıştır.

Azerbaycan'ın Türkçü Ziyalıları

20. yüzyıl Türk Aydınlanmasına en fazla katkı veren toplulukların başında Azerbaycan Türkleri gelmektedir. Güney ve Kuzey Azerbaycan bütün Türk Dünyasını etkileyen büyük ilim, düşünce, edebiyat ve eylem insanları yetiştirmiştir. Azerbaycanlı "ziyalıların" bir diğer özelliği de henüz Arap alfabesinin⁴ kullanıldığı o dönemde dil yakınlığının da bir sonucu olarak Osmanlı aydınları ve İstanbul ile çok yakın temas ve işbirliği içerisinde olmalarıdır. Hepsi İstanbul'u yakından takip ediyor ve bir şekilde yolunu Türkiye'ye düşürüyordu. Bunlar arasında "ilk"lerin sahibi de çoktur. Mesela hem Ziya Gökalp (1975) hem de Yusuf Akçura (2008) Türkçülüğün tarihinde önemli bir simadan bahsederler: Mirza Fethali Ahunzade. 1850'lerde "tam mahalli Türk şivesi" ile birkaç komedi yazmıştır ki bunlar türünün ilkleridir. Sonra alfabenin ıslahı ile ilgili Türkiye'ye de gelmiş, görüşmeler yapmış ama meramına karşılık bulamamıştır.

1870'lerin sonlarında Tiflis'te Said Efendi ve Celal Bey adlı iki kardeş Ünsizadeler Matbuatı'nı kurup Ziya-i Kafkasya adlı bir gazete ile ardından Kaşkül adlı bir dergi yayınlamaya başlarlar. Gazete ve Dergi bütün Türkistan'dan haberler verir. Esas amacı da İstanbul Türkçesi ile Azerbaycan şivesini yakınlaştırmaktır. Faaliyetlerinin büyük faydaları oldu. Lakin bedelini Rus idaresinin baskıları sonucu ülkelerini terk ederek Osmanlıya sığınmakla ödediler (Akçura 2008: 65-75).

Hüseyinzade Ali Bey yine Azerbaycan'da doğmuş, Rusya'da Petersburg Tabii İlimler Akademisi'nde okurken değişik bölgelerden Türk talebelerle tanışmış ve yakından ilgilenmiştir. Akademiyi bitirir bitirmez İstanbul'a gelir ve Askeri Tıbbiye'ye girer. Yüzbaşı olarak 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'ne katılır. Bu Harp romantik Türkçülüğün önemli ilham kaynaklarından. 1900'lerin başında İstanbul'da Türkçülük tartışmalarında adını duyurmuş büyük bir aydındır. *"Müslümanlar ve özellikle Türkler, her nerede olursa olsun, ister Osmanlı'da, ister Türkistan'da, ister Baykal Gölü'nün etrafında ya Karakurum civarında olsun, birbirlerini tanıyacak, sevecek. Sünnilik, Şiiilik ve daha bilmem nelik adıyla mezhep taassubunu azaltıp Kur'an'ı Kerim'i anlatmaya gayret edecek, dinin esasının Kur'an olduğunu bilecek olurlarsa elvermez mi?"* diye soracak kadar geniş bir bakış açısına sahiptir. Adeta geleceği okumaktadır. Hüseyinzade yazılarında Turancılığı açıkça dile getirmesi ve Soyadı Kanunu çıktıktan sonra Turani soyadını alması ile Türkçülerin gönlünde müstesna bir yer işgal eder. Dahası, O'nun Tiflis'te çıkardığı Hayat gazetesinde dile getirdiği *"Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak"* formülü daha sonra Z. Gökalp'ın *"Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak"* adlı çalışmasının da esin kaynağı olacaktır. 1910'da tekrar Türkiye'ye dönene kadar Tiflis ve Bakü'de dergi ve gazetelerde görev almış, okul kurmuştur. İttihat Terakki, Türk Ocağı, Türk Yurdu camialarının aktif olarak içerisinde yer alır. Bilim, sanat, estetik ve siyasi anlayışı ve düşünceleriyle çevresindekiler üzerinde büyük etki bırakır. Hem İstanbul hem de Azerbaycan yönetimleri adına birçok resmi görevler alır. 1. Dünya Savaşı sırasında Yusuf Akçura ile birlikte *"Turan Heyeti"* adıyla Türkistan'a bir seyahate çıkarlar. 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'ne katılır. Asıl mesleği olan cildiyede de önemli çalışmalar yapar. 1942'de Üsküdar'daki evinde vefat eder (Ülken 1992: 267-276).

Ağaoğlu Ahmet yine Azerbaycan doğumlu önemli bir Türkçü aydındır. Doğduğu yer olan Karabağ, Ağaoğlu'na göre *"Azerbaycan Türk kültürünün, Türk musikisinin, Türk edebiyatının ve de Türk milliyetçiliğinin beşiğidir."* Ailesinde birkaç dil bilen aydın ve alim insanlar vardı. Şuşa'da gittiği Rus mektebinde Türklerin sayısı sadece dördtü ve çoğunluk olan Ermenilerdeki Türk nefretine ilk burada şahit oldu. Yüzlerce Ermeni öğrencinin okuduğu bu mektepte hakaretler ve dayaklara maruz kaldı. Son sınıfa geldiğinde diğer Türk öğrenciler okulu bırakmış, Ahmet Ağaoğlu tek kalmıştı. Hüseyinzade gibi Ağaoğlu'nun da İsmail Gaspıralı ile irtibatı vardı. Muhtemeldir ki Gaspıralı'nın tavsiyesi ile Azerbaycan'dan Avrupa'ya, Paris'e okumak için giden ilk kişidir. Paris'te kısa sürede dikkat çeker ve müstesna bilim insanları

Esasen sadece Ahmet Cevat'ın hayatını ve eserlerini okumak dahi bugün iki ayrı ülke gibi düşünülen Türkiye ile Azerbaycan arasında ne denli yakın ilmi, siyasi, edebi irtibat olduğunu göstermeye yeter.

topluluğu içerisine kabul edilir. Gazetelerde Doğu ile ilgili yazıları çıkar. Cemalettin Afgani ile Paris'te tanışır. Hukuk eğitimini tamamlar. İstanbul üzerinden Tiflis'e döner. Öğretmenlik dâhil değişik görevler alır. En nihayet Hüseyinzade ile birlikte Azerbaycan'da yayınlanan Türkçe gazete Hayat'ın başına geçerler. Bir yıl sonra Hayat'tan ayrılarak İrşad gazetesini kurar. Bu Azerbaycan'da çıkan ikinci Türkçe gazete olur. En büyük emeli Türklerin hukukunu savunmak, halk arasındaki Şii-Sünni ayrımını ortadan kaldırmak, eğitimi ve yeni ilimleri yaymaktır. Risalelerinden birinde "kadın" mevzuunu inceler ve İslam dünyasının gerileyişi ile kadına bakışındaki değişme arasında bağlantı kurar. Alfabenin ıslahı Ağaoğlu'nu da yakından ilgilendiren bir konudur. Sene 1900'ların başıdır. 1904'te güçlü ve saldırgan Ermeni teşkilatlarıyla başa çıkabilmek adına "Fedai" adında gizli bir teşkilat kurar. Siyasi, sosyal işlerle uğraşırken

Türkçe, Rusça, Fransızca hatta Farsça makaleler yazmaya devam eder. Çok üretkendir. Rus hükûmeti tarafından gazetesi İrşad ve kendisi sürekli taciz edilir. Baskılar artık ailesini de kapsayacak şekilde genişler ve tehlikeli hâl alır. Ağaoğlu, Türkiye'de 1908 hükûmet değişikliği gerçekleşince İstanbul'a gelir ve siyasi ve kültürel faaliyetlerin tam merkezine yerleşir. "Türk milliyetçiliği" esasıyla kurulan ilk dernek olan "Türk Cemiyeti" üyeleri arasındadır. Hüseyin Cavit, Hüseyinzade Ali Bey gibi diğer Azerbaycanlı Türkçüler de bu derneğe üyedirler. 1911'de kurulan Türk Yurdu dergisinin de kurucuları arasındadır. Ardından kurulan Türk Ocağı'nın da kurucularından biridir (Akçura 2008: 147-163).

Türk aydınlanmasına katkı yapan daha çok sayıda Azerbaycan Türkünü burada sıralamak mümkün değildir. Bilinen ve bilinmeyen yüzlerce Azerbaycan ziyalı hem Türkiye hem de Türk Dünyasının diğer köşelerine millet sevgisini yaymak ve millî bilinci uyandırmak için emek vermişlerdir. Esasen sadece Ahmet Cevat'ın hayatını ve eserlerini okumak dahi bugün iki ayrı ülke gibi düşünülen Türkiye ile Azerbaycan arasında ne denli yakın ilmi, siyasi, edebi irtibat olduğunu göstermeye yeter. Sırf Turan'ın büyük şehidi Ahmet Cevat'ın Türklük ve Turan mücadelesi bile bu insanların Türk milletine duydukları yüce sevgiyi delillendirmeye yeter.

Düşünün ki İslam Hilafetinin ve Türklüğün başkenti işgal altındadır. İngiliz gemileri Boğaz'a demir atmış ve toplarını Halifenin yani Osmanlı Sultanının ikametgâhına, Dolmabahçe'ye çevirmişlerdir. Bir ordusu yoktur artık halifenin ve muhatabı işgal kuvvetlerinin yüzbaşı-binbaşı seviyesindeki subaylarıdır. 20'li yaşlarında genç bir yürek Azerbaycan'dan şiir değil, feryat haykırmaktadır:

*“Ben sevdiğim mermer sineli yârin,
Diyorlar koynunda yabancı el var.
Bakıp ufuklara, uzak yollara
Ağlıyormuş mavi gözler akşamlar.
Ah, ey solgun yüzlü, İstanbul
Mavi gözlerin pek baygın İstanbul”*

Gence’li bir gencin bu muhteşem şiiri yazabilmesi için yüreğinin İstanbul’da atması ve Türklüğü dalları yeryüzüne yayılmış ulu bir çınar olarak tasavvur etmesi gerektir.

Kazan ve Kuzey Türklüğünün 20. Yüzyıl Türk Aydınlanmasına Katkıları

Kazan ve Kuzey Türklüğü Türk milletinin aydınlanma ve ortak bir gelecek inşa etme ülküsünün yeşerdiği 20. yüzyıldaki mücadelesine büyük destek vermişlerdir. Belki o tarihlere kadar hiç görülmediği şekilde Kuzey ve Batı Türklüğü birbirlerini takip etmeye, araştırmaya, anlamaya ve yakınlaşmaya çalışmışlardır. İki kesim için de zor bir dönemdir zira. Kuzey Türkeli tamamen işgal altında ve dinini, kültürünü kaybetme tehlikesiyle yüz yüzedir. Türkistan cılız bazı direnişlere karşın parçalanmıştır ve büyük kısmı Rus işgali altındadır. Son bağımsız Türk kalesi olan Osmanlı da yolun sonuna gelmiştir. Böylesi bir ortamda fikri olarak Türk Birliği ve kardeşliği belki daha önce hiç olmadığı kadar aydınlar tarafından açık ve yüksek sesle ifade ediliyordu.

Elinizdeki eserde Kuzey Türklüğü ile ilgili ayrıntılı bilgiler veren yazılardan da görüldüğü üzere özellikle Kazan, Türk aydınlanmasında büyük ve önemli bir yere sahiptir. Bugün bile başucu eserlerden olan “Üç Tarz-ı Siyaset” kitabının yazarı Yusuf Akçura bu eserini Kazan yakınlarındaki köyünde kaleme almış ve oradan Mısır-Kahire’de bulunan Ali Kemal’in çıkardığı “Türk” gazetesine göndermiştir. Akçura (2005) hatıralarını anlatırken Rusya’da bulunduğu çocukluk yıllarında İstanbul hakkında menfi şeyler söylendiğinde nasıl üzüldüğünü anlatır. Paris’te aldığı üniversite eğitimi dışında hayatı merkez İstanbul olmak üzere Tataristan ve Kırım arasında geçer. Bu çalışmada da sıkça alıntı yapılan “Türkçülüğün Tarihi” kitabı yine dönemini anlatan önemli eserlerden bir tanesidir. Ayrıca Ziya Gökalp ile karşılaştırıldığında Türkçülüğün “din vurgusu görece daha az olan” kanadını temsil ettiği de söylenebilir.

Başkurdistanlı Zeki Velidi Togan yine Kuzey Türklüğünün Türk Aydınlanmasına hediye ettiği bir büyük şahsiyettir. Bilim ile aksiyonu kişiliğinde buluşturabilen nadir şahsiyetlerdendir. Türkiye’de “Tarih biliminin ve Türkiyat’ın kurucusudur” dense yeridir. Tarih metodolojisi ve Türk Tarihine ilişkin eserleri bugün bile aşılabilmiş değildir. Dahası, zamanının bütün siyasi gelişmelerinin merkezinde olmuş bir eylem adamıdır aynı zamanda. Birçok Avrupa ülkesi, Türkistan, Petersburg ve nihayet İstanbul’a düşen yolunda hep ilim ve siyaset vardır. Özellikle Sovyet Devrimi sonrası Başkurdistan’ın bağımsızlık mücadelesi; ardından Türkistan’daki

“Basmacı Hareketi” tamamen içerisinde olduğu siyasi gelişmelerdir. Basmacı Hareketi’nin yürütülmesinde Enver Paşa ile ters düşer. Enver Paşa’nın şahadetinin ardından Türkistan Bağımsızlık Hareketi güç kaybeder. Yerel ve birbirinden kopuk hareketler zaman zaman alevlense de özellikle Stalin ile birlikte çaresiz çırpınışlara dönüşürler ve en nihayet boğulurlar. Bu durumu yakından takip eden Türkiye’deki bilim çevreleri Zeki Velidi’yi Türkiye’ye davet ederler. Sovyetlerde mücadele şansı kalmadığını anlayan Velidi’nin yolu İstanbul’a düşer ve ilmi ve siyasi mücadelesine Türkiye’de devam eder. Türk Tarihine dair görüşleri, 1930’ların başında resmi görüşe dönüşen “Eti-Hitit” merkezli yorumlarla çelişir. Türklerin Asyatik bağlarını önceleyen tezlerinde ısrar edince de gözden düşer. Zamanın Millî Eğitim Bakanı dahil resmi çevrelerin eleştirileri karşısında başta Nihal Atsız olmak üzere kimi Türkçüler, Togan’ın yanında yer alır. İş nihayetinde 1944’teki Turancılık Davası’ndan yargılanıp 10 yıl ceza almasına kadar gider. Türkçülerin kurulmasında büyük emek verdikleri Türkiye Cumhuriyeti artık Türkçüleri idama mahkûm eden bir anlayış tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu tarihin bir cilvesi olsa gerektir...

Kuzey Türklüğü denince akla gelen kişilerden bir tanesi de Sadi Maksudi Arsal’dır. Zeki Velidi ile birçok açıdan örtüşen bir hayat hikâyesine sahiptirler. Sadri Maksudi, Gaspıralı’yı “manevi babası” olarak bilir. Eğitiminin biçimlenmesinde ve yürütülmesinde etkili olan abisi Ahmet Hadi o dönem Kazan’ın en ünlü kurumlarından olan “Allamiye Medresesi”nde müderristi ve aynı zamanda Gaspıralı’nın açtığı yoldan ilerleyen bir Ceditçi idi. Bu etki nihayet Sadri Maksudi’nin yolunu Bahçesaray’a ve Zincirli Medrese’ye düşürecektir. Gaspıralı Sadri Maksudi’ye İstanbul’a uğrayıp oradan eğitim için Paris’e geçmesini önerir. Bu arada zaten Rusça ve Osmanlıca’yı öğrenmiştir. Fransa’ya gidince Hukuk ve Edebiyat eğitimi de alır. Rusya’ya dönünce siyasete girer. Meclise seçilir ve idari görev alır. İyi bir konuşmacıdır. Tolstoy hayranıdır aynı zamanda ve Tolstoy’u ziyaret ederek sohbet eder. Tolstoy kendisinden “Akıllı Tatar Çocuğu” olarak söz eder. 1924’te Atatürk’ün daveti ile Türkiye’ye gelir (Akçura 2008). Ankara Hukuk Fakültesinin kurucu hocalarındandır. İstanbul Hukuk Fakültesinde de görev yapmıştır. Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumunun kurulmasında etkili görevler üstlenir. Siyasete ilgi duyar. Türkiye’de de birkaç dönem milletvekili seçilir. En son 1950’de Demokrat Parti’den Ankara milletvekili seçilir. Hukuk, Hukuk Tarihi, Türk Tarihi ve Türk Dili üzerine önemli eserleri vardır. Ancak “Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları” eseri milliyetçi camianın başarılarından kabul edilir.

Kuzey Türklüğü söz konusu olduğunda gizli bir kahramandan daha söz etmek gerekir: Musa Carullah. Ömrü arayışlarla geçen; Turan ve İslam coğrafyasında nerede bir ışık görse oraya koşup giden; İslam dünyasının aydınlanabilmesi için “eğitim, toplumsal hayatın düzenlenmesi ve özellikle kadınınun cemiyetteki yerinin belirlenmesi” konularında keskin görüşleri olan bir aydındır. Cemalettin Afgani

ve Muhammed Abduh'un izlerini sürer. Çok hareketli ve eylemci bir düşünürdür. Lakin nereye gittiye aradığını bulamaz, hayal kırıklıkları yaşar. Vatanından uzaklarda, hicrette ölür.

Sultan Galiyev Türkiye'de henüz yeni tanınmaya başlanmış bir başka düşünce ve eylem adamıdır. Sovyet Devrimi esnasında aktif çalışmalarda bulunur. Marksizm'in Batı toplumlarında görülen "sınıfsal çatışma" eksenli analizlerinin Doğu toplumları için açıklayıcı olamayacağını belirterek "ezen ve ezilen halklar" üzerinden analiz yapmanın daha doğru olacağını savunmuştur. Her ne kadar komünizm idealine inansa da özellikle Sovyetler içerisindeki Türk ve Müslüman halkların birleşmesi esaslı söylemleri elbette Stalin'i rahatsız etmiş ve Galiyev'in öldürülmesi ile neticelenmiştir. Ancak Galiyev Sosyalizm, Turan ve İslam kavramlarını köşe taşı yaptığı fikir yapısı ile en özgün görüşlere sahip eylem adamlarından birisi olmayı hak etmektedir.

Yine 20. yüzyıl Türk aydınlanmasına Kazan, Orenburg, İstanbul, Altaylar, Batı Avrupa ve Türkiye Cumhuriyeti güzergâhından büyük hizmetleri olan ve pek fazla tanınmayan "sarıklı Türkçülerden" Halim Sabit önemli bir şahsiyettir. Kazan'da doğan ve ilk eğitimini burada "yeni usül"de alan Halim Sabit ilerleyen yıllarda İstanbul'da hem eğitim almış hem de müderrislik görevlerinde bulunmuştur. Rusça, Arapça, Farsça bilen, Sebilürreşat, İslam, Hikmet dergilerinde yazıları olan ve yeni eğitim usullerini geliştirme çabası içinde olan bir alimdir. Gökalp ile Yeni Mecmua'da çalıştı. İslam Ansiklopedisi Sekreterliği yaptı. 1943'te İstanbul'da öldü (Ülgen 1992). Bu yazının insicamı; Türk aydınlanmasında emeği geçen ve özellikle yolu bir şekilde Türkiye'ye düşmüş Turan mütefekkirlerinin hepsini anmaya elvermiyor. Yukarıda alıntı yapılan eserlerde ve başka birçok çalışmada Türk Dünyasının değişik coğrafyalarından Türkiye'ye gelen büyük değerlerden söz edilir. Henüz keşfedilmeyi bekleyen daha nicelerinin olduğu da muhakkaktır.

Kuzey Türklüğü söz konusu olduğunda gizli bir kahramandan daha söz etmek gerekir: Musa Carullah. Ömrü arayışlarla geçen; Turan ve İslam coğrafyasında nerede bir ışık görse oraya koşup giden; İslam dünyasının aydınlanabilmesi için "eğitim, toplumsal hayatın düzenlenmesi ve özellikle kadınının cemiyetteki yerinin belirlenmesi" konularında keskin görüşleri olan bir aydındır.

Bu dönemde Buhara, Hive, Taşkent, Semerkant, Kokand merkezli bağımsızlık hareketlerine dair eserlerin görece bolluğuna karşın adı daha az bilinen ve bugünkü Kazakistan ile Kırgızistan'ı da bir bakıma şekillendiren bir bozkır bağımsızlık hareketi daha başlatılmıştı: Alaş-Orda...

"Alaş-Orda" Hareketi ve Suikaste Uğratılan Bozkır Türk Aydınlanması

Bu çalışmada parça parça Türkistan millî bağımsızlık hareketlerine değinildi. Bu hareketleri tetikleyenlerin genellikle Ceditçilik tedarisinden geçtikleri de bilindir. Bu tedaristen geçen Kırım'dan Türkistan'a birçok Türkçü aydın 20. yüzyılda yüksek bir Türklük bilinciyle dünyayı okuyorlardı. Günümüz Özbekistan'ı ise bu aydınlanma hareketlerinin en verimli bölgelerinden biri idi. Buradan yükselen sesler Türklüğü tek kimlik olarak tasavvur etmek gerektiğini, Türk ve Turan kavramlarını bölgesel adlara tercih ederek dile getiriyorlardı. Örneğin dönemin şairlerinden Elbek yazdığı "Dil" şiiri ile Türk dili şemsiyesi altında bütün Türkleri birleştirebilecek bir ufka sahip olduğunu haykırıyordu:

Dil⁵

*Bunlu kuşum, şakıyarak gel, anlat,
Kimler imiş Türk dilini satanlar?
Bülbül gibi şakırdayan bu dili
Utanmadan bu ülkeden atanlar?
Baldan tatlı, candan aziz Türkçeni
Anlamadan, horlayarak yatanlar?
Bunlu kuşum, onları koy, sen şakı!
Türk dilinin ünün çıkar göklere!
Koy onları, onlar yoldan azsınlar
El içinde boş boğazlık satsınlar.*

Bu dönemde Buhara, Hive, Taşkent, Semerkant, Kokand merkezli bağımsızlık hareketlerine dair eserlerin görece bolluğuna karşın adı daha az bilinen ve bugünkü Kazakistan ile Kırgızistan'ı da bir bakıma şekillendiren bir bozkır bağımsızlık hareketi daha başlatılmıştı: Alaş-Orda...

Türkiye'de pek fazla bilinmese de Kazak Türkleri 1730'larda başlayan Rusiskânı ve Ruslaştırma girişimleri karşısında en fazla katledilen, sömürülen toplulukların başında gelir. Eğitim düzeyinin düşük olması ve bozkır yaşantısı nedeniyle bu acılarını dile getirebilecek bir aydın kesime uzun süre rastlanmamıştır. Kazak ve bütün Türkistan toprakları lokma lokma Ruslar tarafından yutulunca özellikle Gaspıralı izinden giden küçük bir aydın kesimin öncülüğünde Ruslaştırmaya karşı direnişler de yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlar. Lakin Rus tezine göre Bozkır halkının modernleşmesi için Rus kültürüne ihtiyacı vardır. Ruslaştırma-

kolonileştirme ile “özbenliğini koruma” arzuları bir çatışmayı da kaçınılmaz kılıyordu. Yaklaşık 200 yıllık kolonileştirme sürecinden sonra 1917 Sovyet Devrimi boşluğunda Alaş Orda Hareketi kurulur. Aslında Alaş Orda Partisi’nin kökleri 1905’e kadar uzanır. Bu dönemde Alaş gayri resmi bir oluşum olarak ve daha çok bir yer altı faaliyeti şeklinde teşkilatlanır. 1917 Ekim Devrimi esnasında doğan boşluktan yararlanarak faaliyetlerini yasal zeminde yürütmeye başlarlar (Andican 2003: 53-56). Türkistan’ın bağımsızlığını savunan ilk milliyetçi partidir (Ölçelçi 2007: 50-61). Bugünkü Kırgızistan’ın bir kısmı, yine Kazakistan ve Orenburg gibi Kazak⁶ topraklarından koparılıp Rusya’ya bağlanan merkezleri kapsayan Otonomi bir yönetim kurulumudur. Buna Türkistan’ın bozkır kısmı demek de mümkündür. Alihan Bükeyhanoğlu hükümet başkanı olur. Lakin ömrü uzun sürmez. 1920’de toparlanan Rus orduları tıpkı Çarlık Rusya’sında olduğu gibi bu bağımsızlık-otonomi arasında bir talebi dile getiren hareketin üzerine çulllanır. Aydınlar hapsedilir, sürülür, katledilir. Son nokta ise 1930’ların sonuna doğru konur ve hareket bitirilir. Bu uyanış kalkışmasının öncüleri olan sanat ve bilim adamlarının hemen tamamı katledilirler.

Alaş Orda Hareketi’ni ilginç kılan bir özelliği benimsediği bayrağı ve millî marşıdır. Bayrak tamamen Türk bayrağı biçimindedir. Sadece kırmızı zemin içindeki hilal ve yıldızın rengi beyaz değil sarıdır. Millî Marşında ise *“Kökümdeki atam er Türk, biz Kazak eliyiz/ Turanda hür yürüyen, biz Türk’ün eriyiz”* gibi Türklük ve Turan bilinci yüksek ifadeler yer alır. Bu hareketin liderlerinden Mir Yakup Duvlatov ilk Kazakça romanı yazan aydındır aynı zamanda. “Oyan Kazak” şiiri o dönemde millî marş gibi bütün halkın dilindeydi. Duvlatov İsmail Gaspıralı’nın Tercüman gazetesinde Kazaklara yerleşik hayata geçip tarımla uğraşmalarını tavsiye ettiği makalesini de yayınlar. Kazak aydınlanmasının başlangıcında da Gaspıralı’nın Cedit ışıklarını görürüz...

Macaristan’da Turancılık Hareketi ve Abdülatif Efendi...

Macar Türkolojisinin ne denli güçlü olduğu Türk ilim çevrelerinde iyi bilinir. Bilinen bir başka konu ise Türkiye’de Turancılık söyleminin yeşerdiği dönemlerde

Alaş Orda Hareketi’ni ilginç kılan bir özelliği benimsediği bayrağı ve millî marşıdır. Bayrak tamamen Türk bayrağı biçimindedir. Sadece kırmızı zemin içindeki hilal ve yıldızın rengi beyaz değil sarıdır. Millî Marşında ise *“Kökümdeki atam er Türk, biz Kazak eliyiz/ Turanda hür yürüyen, biz Türk’ün eriyiz”* gibi Türklük ve Turan bilinci yüksek ifadeler yer alır.

Macaristan'da da Turancılık'ın hem ilmi hem de siyasi anlamda gelişmeye başladığıdır. 1910'lar Macar Turancılık'ının bilimsel altyapısının atıldığı dönemdir. Bu konuda enstitüler kurulur, dergiler yayınlanır ve Macarlar önderliğinde Japonya'ya dek uzanan bir Turan coğrafyasından söz edilir. Türk talebelerin Macaristan'da okuyabilmesi için çalışmalar yapılır. İstanbul ziyaret edilir, devlet görevlileri ile görüşmeler yapılır. Ama çalışmalar daha çok Macar dilinin hangi dil ailesine bağlı olduğu ve Türkçe ve Fince gibi diğer Ural-Altay dilleriyle olan akrabalığı üzerinden yürütülür. İnişli çıkışlı bir seyir izleyen bu faaliyetler 1944 yılına dek sürer...

Gerçi Macarların Turan içerisindeki yerleri Hüseyinzade Ali Turani ile Ziya Gökalp arasında da farklı şekilde yorumlara sebep olur. Hüseyinzade onları Turan soylu olarak kabul ederken Gökalp belki din farkı nedeniyle Macarlara pek sıcak bakmaz. Balkan ve Cihan Harplerinde büyük darbeler yiyen Osmanlı'ya özellikle Müslüman olan Turan kavimlerinden yardım geldiğini, Macarların böyle bir yaklaşımı olmadığını belirtir ve Turan coğrafyasını üç katman olarak tasvir eder. Birinci Katmanı Türkiye, ikincisini özellikle Azerbaycan Türklerinin de içinde oldukları Oğuz Boyları ve Türkmenler, üçüncü katmanı ise bütün Türk boyları oluşturmaktadır (Gökalp 1975). Bu tartışmalar son yıllarda Macar Turancılık'ına yeniden artmaya başlayan ilgi ile beraber yeni ufuklara taşınacak gibi görünmektedir. Macarları son yıllarda gündeme taşıyan bir diğer husus ise bu ülkedeki Turancı partinin % 17'lere varan bir oy oranına ulaşmasıdır...

Ancak Macar Turancılık'ını ilginç kılan ve çok fazla bilinmeyen bir kişilikten söz etmek gerekir: Abdüllatif Efendi. Kendisi Erzurumludur. Macar Turan Cemiyetinin çıkardığı dergide 1913'te yazısı yayınlanır. Budapeşte Müslüman Cemaati Reisi olarak adlandırılan bir imam olsa da Türk-Macar ilişkilerinin geliştirilmesi için çaba sarf eden faal bir kişiliktir. Osmanlı ve akabinde Cumhuriyet dönemlerinde bu faaliyetlerini sürdürür ve bir Katolik Üniversite'sinde Türkçe dersler verir. Macaristan'da bulunan Türk ve Müslüman öğrenciler ile yakından ilgilenir. Macar Turancıları'nın 1916 yılında Türkiye'ye yaptıkları ziyaret bu girişimlerin meyvesi gibidir (Önen 2003).

Macar Turancıları örneği, daha önceleri ideolojik altyapısı oluşturulamamış Turancılık'ın tam da 100 yıl öncesinden güçlü bir fikri ve ilmi temel arayışına girdiğinin önemli bir örneğidir. Turan ülküsü, Macaristan'dan Türkistan'a kadar uzanan büyük bir coğrafyada karşılığı olan bir gerçekliğe bu dönemde sahip oldu...

Turan Yolunda ve Türk Aydınlanmasında İki Kadın: Halide Edip ve Müfide Tek

20. yüzyıl Türk aydınlanmasının temel meselelerinden bir tanesinin de "cemiyet içinde kadının rolü" olduğu bilinir. Özellikle Gaspıralı ve Musa Carullah gibi aydınlar kız çocuklarının eğitimi, toplumsal ve dini alandaki yerleri konusunda

cesur girişimlerde bulunurlar. Ziya Gökalp “Türkçülüğün Esasları” adlı eserinde Türkçülüğün Tarihinden söz ederken iki kadından bahseder: Halide Edip ve Müfide Ferit. Yine Ömer Seyfettin bu iki kadından övgü ile söz eder ve onların Turan düşüncesini erkeklerden daha önce kavradıklarını ve edebiyata aktardıklarını belirtir.

Gerçekten de Halide Edip “Yeni Turan”, Müfide Ferit Tek ise “Aydemir” adlı romanlarıyla 1910’lu yıllarda birçok erkek Turancıdan daha atik ve cevval davranarak Turan düşüncesinin kalıcı hâle gelmesine katkıda bulunmuşlardır. Ömer Seyfettin’in yazdığı “Yarınki Turan Devleti” bunlardan daha sonra gelir. Ünlü yazar Şevket Süreyya Aydemir, Müfide Ferit’in yazdığı Aydemir romanından genç yaşındayken çok etkilenir ve daha sonra soyadını da bu romanın kahramanından ilham alarak Aydemir yapar.

Osmanlıcılık, Turancılık, Sosyalizm, Kemalizm düşünce yolculuklarının tamamını yaşayan bir kişilik olan Şevket Süreyya, Edirne’den Sarıkamış cephesine gönüllü asker olarak giderken de; ardından da Sovyet İhtilâli sonrasında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan’a öğretmenlik yapmak üzere yollanırken de yanında hep Aydemir romanı vardır.

Bu iki kadının bir diğer özelliği de ikisinin de Kurtuluş Savaşı’nda aktif rol almaları, konuşmalar, konferanslar vermeleridir. Toplumda oynadıkları rol modelliği de bir diğer katkılarıdır. Kadınların bu çalışmaları Türkiye’nin artık yeni bir aşamaya girdiğini, kadınların da bu ülkenin geleceğine güçlü katkılar verebileceklerini göstermişlerdir...

Turan’dan Türkiye’ye, Türkiye’den Turan’a Uzanan Kardeşlik Hikâyeleri

Türkiye ile Turan coğrafyasının ne denli iç içe geçtiğini anlayabilmek için sadece aydınların yazdıklarını okumak ve anlatmak yetmez. Türk tarihinin en karanlık döneminde dahi askerlerin ve kardeş toplulukların birbirleri için yaptıklarına da bakmak gerekir.

En bilindik örneklerden bir tanesi Balkan ve Kurtuluş Savaşı esnasında Türkistan, Afganistan ve Hindistan Müslümanlarından gelen yardımlardır. Cumhuriyet’in yokluklar içinde ilk ekonomik adımları atışında “devletlerin” değil o ülke milletlerinin yaptıkları yardımlar vardır. Turan böyle bir şeydir işte.

Nuri Paşa önderliğindeki Kafkas İslam Orduları ise bir diğer güzel hikâyedir. 1917 Sovyet Devrimi’nden sonra bağımsızlık mücadelesine girişen

Halide Edip “Yeni Turan”, Müfide Ferit Tek ise “Aydemir” adlı romanlarıyla 1910’lu yıllarda birçok erkek Turancıdan daha atik ve cevval davranarak Turan düşüncesinin kalıcı hâle gelmesine katkıda bulunmuşlardır.

1960'lardan sonra özellikle Milliyetçi Hareket Partisi'nin görüşleri etrafında Türkçü-İslamcı kanatların tekrar Turan ülküsü etrafında kısmen de olsa buluşa bildikleri söylenebilir.

Azerbaycan Türklerine Ermeni çetecileri ile İngiliz sömürgecileri musallat olmuştu. Uzun yıllar işgal altında kalmış Azerbaycan'ın organize silahlı güçleri yoktu. Türkiye'deki kardeşlerini yardımca çağırırlar. I. Dünya Savaşı'nın o karanlık ve zor günlerinde Türkiye'den Turan sevdalıları hemen yardıma koşmuş; Batum, Tiflis, Gence üzerinden Bakü'ye kadar girmiş ve 1918'de "Üç Renkli Ay Yıldızlı" bayrağı bir daha inmemek üzere göndere çekmişlerdir.

Bir başka çok bilindik ve hüzünlü örnek ise Enver Paşa'nın hikâyesidir. Balkanlar, Trablusgarp, Sarıkamış'ta Osmanlı'nın en kudretli subayı ve Halife'nin damadı olan Enver Paşa'nın şehit düştüğü yere bakmak bile Turan ülküsünün kudretinin bir göstergesidir. Türkistan'ın Belcivan

bölgesinin Çeğentepesi'nde bayram namazı kılarken bölgeye sızan Rus birliğine karşı elinde kılıç ile saldırıya geçmişken Rus mitralyözlerinin kurşunlarıyla şehit olmuştur bu hayalleri Turan kadar büyük Paşa. Kısa bir hayatın içine bütün Turan coğrafyasını sığdırmıştır desek yeridir.

Yine Enver Paşa ile İttihat ve Terakki'de aktif görevleri olan, 1. Dünya Harbi'nin Filistin Cephesi'nin komutanı Cemal Paşa da savaş sonrasında yolunu Turan'a düşürür ve İngilizlere karşı mücadele veren Afganistan ordusunun modernleştirilmesi için bu ülkeye gider. Aynı zamanda bölgede bulunan Enver Paşa'ya da doğrudan-dolaylı yardımda bulunur. 1922'de Tiflis'te bulunduğu sırada "Suriye ve Filistin Cephesi'nde görevliyken on binlercesinin canını kurtardığı Ermeni suikastçılar tarafından öldürülür. Cinayetin perde arkasında Stalin'in olduğuna dair ciddi deliller vardır... Kazım Karabekir Paşa, Cemal Paşa'nın naaşını Erzurum'a getirir... Böyle nice hikâyeler vardır. İstanbul Turan'ı; Turan İstanbul'u sınımsız kucaklamıştır bu dönemde... Bu konularda giderek artan sayıda eserler yazılmaktadır artık. Bir de Türkistan'dan kalkıp Anadolu'ya sığınmak zorunda kalanlar vardır. Turan'ın ve Türkistan'ın Türkiye'ye uzanan hayatlarını yazacak araştırmacılar için malzeme bulmak zor olmasa gerekir.

Sonuç

Bu yazı girişte ifade edilen dört temel tez üzerinden geliştirilmiştir. Görülmektedir ki 20. yüzyılın başında görece kısa zamanda büyük bir Türk aydınlanması yaşanmış ve Türk Dünyasının eğitim, fen ve siyasi bilinç alanlarında yepyeni ufuklar açılmıştır. Bu dönem, daha geniş bir şekilde incelenmeyi hak etmektedir.

Yine bu dönemde Macaristan'dan Türkistan'a kadar bütün Turan coğrafyasında Türkçüler arasında çok canlı münasebetler kurulmuştur. Türk Dünyası olarak adlandırdığımız coğrafya ve siyasi alan o zamanlar büyük ülkeleri olan bu kişilerin birbirleriyle sıkı irtibatları sayesinde şekillenmiştir. Belki tarihte ilk kez olmak üzere bütün Turan coğrafyasını kapsayan bir milletdaşlık fikriyatı ve duygusu ortaya çıkmıştır.

Bu Türkçü-Turancı akım içerisinde İslamcılar, Batıcılar ve Sosyalistler bulunmakta ve bir çeşitlilik görülmektedir. Bu akımların birbirlerine yaklaştıkları bu dönemden sonra ve özellikle de Galiyev'in öldürülmesi ile birlikte Turancı akımın sosyalist kanadı çökmüştür. İslamcı kanat daha çok "Anadoluculuk" hareketine doğru evrilirken Batıcı kanat ise Turancı kimliğini tamamen kaybederek Avrupalılaşıma yaklaşımını benimsemiştir. Belki 1960'lardan sonra özellikle Milliyetçi Hareket Partisi'nin görüşleri etrafında Türkçü-İslamcı kanatların tekrar Turan ülküsü etrafında kısmen de olsa buluşabildikleri söylenebilir. Bu alanda yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu açıktır.

Özellikle 1990'lardan sonra ortaya çıkan bağımsız Türk Devletleri bir zamanlar idamla yargılanan, aşağılanan ve hayalperestlikle suçlanan Turancıların ne denli haklı olduklarını gösterdi. Ziya Gökalp'i ve diğer Turancıları hayalcilikle suçlayanlar gördüler ki İstanbul'un sınırları aslında Saraybosna'dan; Diyarbakır'ın savunması aslında Musul-Kerkük'ten; Erzurum'un hudutları ise Kafkaslardan ve Türkistan'dan başlamaktadır. Turan "jeo-politik" ve "jeo-ekonomik" bir gerçekliktir.

Anlaşılmıştır ki Türkiye sadece Türkiye değildir, Türkiye Turandır ve Turan Türkiye'dir...

1 Elbette Turan kavramı çok daha evvelinden kullanılıyordu. Hatta "Haydar Çelebi Ruznamesi"nde (1976) Yavuz Kırım Sultanına "Turan'ın Sultanı" diye hitap eder. Burada Turan ile kastedilen Kuzey Türklüğü olsa gerektir. Bizim sözünü ettiğimiz Turancılık ise arkasında soy, dil ve kültür birliği olduğu düşüncesiyle özellikle Garbın emperyal güçlerine karşı ittifak oluşturma düşüncesi üzerinden geliştirilmiş siyasi bir kavramdır. Turan diyenler özellikle 1940'ların Türkiye'sinde idamla yargılandılar; faşist suçlamasına muhatap oldular ve en nihayet kurşunlandılar. İslamcı kesim ise Turan kavramına basit bir kabile asabiyesi mantığı ile yaklaştı ve mesafeli durdu. Gel gör ki 2010 yılında TBMM'nin onayladığı bir yasa ile "Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı" kuruldu ve faaliyete geçti. Bu ad aslında kısaca "Turan" demektir. Turancılar tam 100 yıl sonra resmen haklı ilan edilmişlerdi. Bu yüzyıl içerisinde idamla yargılanmak, faşist suçlamasına muhatap olmak, "kabile asabiyecisi" diyerek zındıklardan addedilmek gibi zulümlere ve hakaretlere katıldılar. Ama milliyetçiler tarihi iyi okur ve o yüzden de haklı çıkarlar. Haklı çıkma güzeldir lakin yeterli değildir. Haklılığın hakkını da vermek gerekir.

2 Manastır, İstanbul, Bakü, Kahire, Kazan, Taşkent, Bahçesaray gibi şehirlerin Türk aydınlanmasında oynadığı rolü biliriz de Tiflis'in hem Türk aydınlanmasında hem de Türklerin Kafkas mücadelesinde ve Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde oynadığı etkili rolü pek bilmeyiz. Şüphesiz bu konuda araştırmacılara görevler düşüyor.

3 Biz burada Gaspıralı'yı anlatırken Yusuf Akçura'nın "Türkçülüğün Tarihi" (Kaynak Yayınları, 3. Ba-

- sim, 2008), Yavuz Akpınar, Bayram Orak ve Nazım Muradov'un "İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri 1" (Ötüken, 2. Baskı, 2005) kitapları ile Fahri Solak'ın "Doğumunun 150. Yılında Gaspıralı İsmail Bey" başlığı ile Mütferrika dergisinde (sayı 20, Güz, 2001, s. 79-104) yayınlanan makalesinden yararlandık.
- 4 Alfabe birliğinin doğrudan dil ve düşünce birliğini çok kolaylaştırdığını ilk fark edenler Rus idarecileri oldu. Türkiye ile Türk toplulukları arasındaki irtibatı kesmenin en kestirme yolu olarak farklı alfabelerin kullanılmasını özendirmek oldu. Bu nedenle, Türkler Arap alfabesini kullanırken Çarlık ve Sovyet Rusya'nın resmi tezi bu alfabenin eğitim için uygun olmadığı ve yerine Latin alfabesinin geçirilmesi gerektiği idi. Ardından Türkiye Latin alfabesini benimseyince bu defa Türk topluluklarına Kiril alfabesi dayatıldı. O kadar ki her Türk topluluğunun sahip olduğu Kiril alfabesi bile farklılık gösteriyordu. Rusya'nın alfabe uygulamaları bile başlı başına birer kültürel katliam ve bölme girişimleridir. Bu bölünmüşlük günümüzde hala devam etmektedir.
- 5 Metni Çağatay Türkçesinden Türkiye Türkçesine Meryem İsabaeva ile birlikte aktardık. Aslında aynı alfabeyi kullanıyor olsaydık şiir çok daha anlaşılır olacaktı. Bu da Gaspıralı'nın alfabe birliği düşüncesi konusunda ne denli feraset sahibi olduğunu göstermektedir. Şiirin orijinali şöyle: TIL "Mungli qushim, sayrab-sayrab kel, anglat/Kimlar erur Turk tilini sotg'uchi?/Bulbul kabi sayrab turgan bu tilni/ Uyalmayin bu o'lkadan otguchi?/Bolday totli, jondan aziz Turkchani/Tushunmayin, xo'rlab-xo'rlab yotg'uchi? /Mungli qushim, ularni qo'y, sen sayra!/Turk tilining dong'in chiqar ko'klarga!/Qo'y ularni, ular yo'ldan ozsinlar, El ichida bo'sh bo'g'uzlik sotsinlar!"
- 6 O dönemde bugünkü Kazaklara Kırgız, Kırgızlara ise Kara Kırgız denmekteydi (Andıcan, 2003: 54). Ruslar Türk topluluklarına mümkün olduğunca farklı adlar vermeye Çarlık ve Sovyet dönemlerinde sistematik olarak devam ettiler.

Kaynaklar

- AKÇURA, Y. (2005), *Hatıralarım*, Hece Yayınları.
- AKÇURA, Y. (2008), *Türkçülüğün Tarihi*, 3. Basım, Kaynak Yayınları.
- AKPINAR, Y., ORAK, B. ve MURADOV, N. (2005), İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri 1, 2. Baskı, Ötüken Yayınları.
- ANDİCAN, A. (2003), *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları.
- GÖKALP, Z. (1975), *Türkçülüğün Esasları*, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÇELEBİ, İ. Haydar (1976), *Haydarçelebi Ruznamesi*, Tercüman, 1001 Temel Eser.
- ÖLÇEKÇİ, H. (2007), *Ruslaştırma ve Sovyetleştirmenin Sosyal Tarihi: Kazakistan'da Sovyet İnsanı Oluşturma Süreci*, Birlik Yayıncılık.
- ÖNEN, N. (2003), *Turanlı Hareketler: Macaristan ve Türkiye (1910-1944)*, Ankara Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi.
- SOLAK F. (2001), "Doğumunun 150. Yılında Gaspıralı İsmail Bey" *Mütferrika*, s. 20, Güz, s. 79-104.
- TURAN, O. (2000), *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, cilt 1-2, 13. Baskı, Boğaziçi Yayınları.
- ÜLKEN, H. Z. (1992), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE GALİYEVCİLİK¹

PROF. DR. MEHMET AÇA*

19. yüzyılda ortaya çıkan “Cedidizm” ile “usul-i cedit” olarak adlandırılan modern eğitim sisteminin önde gelen ismi İsmail Gaspıralı, Çarlık Rusya’sının Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetinin² duayeni N. İ. İlminskiy’in en korkulu rüyalarından birisi olmuştur. Gaspıralı, en güzel ifadesini “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” cümlesinde bulan ve Rusya Türklüğünün geleceği için son derece önemli olan fikirlerini bütün Türkler arasında yayabilmek için Osmanlı Türkçesine yakın bir Türkçe ile “Tercüman” adında bir gazete çıkarmıştır. Rus egemenliği altında yaşayan Türklerin birliğini amaçlayan Gaspıralı’ya göre, Rusya Müslümanlarının ortak dili, Arapça ve Farsçadan arınmakta olan Osmanlı Türkçesi olmalıydı. Müslümanların, kültürel yalnızlıklarının nedenini teşkil eden Orta Çağ psikolojisinden sıyrılması ve çağdaş kültürü kabul etmesi gerektiğine dikkat çeken Gaspıralı, Müslüman kadınların özgürleşmesi gerektiğini de savunuyordu.

Bütün bu fikirlerinin yanı sıra, Türkler arasındaki Müslüman kültürünün korunması ve Müslüman okullarında Osmanlı Türkçesinin okutulması gerektiğini savunan Gaspıralı, Hz. Muhammed’in öğretilerinin ve İslam kültürünün dili olan Arapçanın da öğretilmesi gerektiğine dikkat çekiyordu. Fakat Gaspıralı, dinî ve dünyevî eğitimin İstanbul’dan getirilecek Osmanlı Türkçesiyle yazılmış kitaplar vasıtasıyla yapılması gerektiğini savunup, Arapça ve Farsça yazılmış ders kitaplarının kullanımdan düşürülmesini istemiştir.

* Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Başını Kırım ve Kazanlı Türk aydınların çektiği “Cedit Hareketi”, Rusya’nın Japonya karşısında aldığı yenilgi ve 1905 Devrimi sonrasında Özbek, Kazak ve Azeri Türkleri arasında da yayılmış; kültürel ve siyasal anlamda ciddi girişimlerin doğmasına vesile olmuş-tur.

Gaspıralı, düşünceleri ve açtığı okullar nedeniyle Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma girişimlerinin öncülerini ciddi anlamda rahatsız etmiştir. Çarlık yönetimi, Gaspıralı’nın bütün Türkleri çağdaşlaştırmak ve birleştirmek anlamına gelen girişimlerinden dolayı, başta İlminskiy olmak üzere, çeşitli misyoner devlet memurları tarafından uyarılmış ve böylece idarî birimlerin çeşitli önlemler alması sağlanmıştır.

Çarlık Rusya’sının Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarını tehdit eden girişimler, sadece İsmail Gaspıralı’nın başını çektiği Kırım ve Kazan merkezli olmamış, özellikle de Çarlık Rusya’sının 1904’te Japonya karşısında aldığı yenilgi ile 1905 Devrimi sonrasında Azerbaycan başta olmak üzere, çeşitli Türk bölgelerinde, Türk ve İslam birliği düşüncelerinin yeniden alevlenmesine neden olmuştur.

Başını Kırım ve Kazanlı Türk aydınların çektiği “Cedit Hareketi”³, Rusya’nın Japonya karşısında aldığı yenilgi ve 1905 Devrimi sonrasında Özbek, Kazak ve Azeri Türkleri arasında da yayılmış; kültürel ve siyasal anlamda ciddi

girişimlerin doğmasına vesile olmuştur. Münevver Kari, Behbudi, Ubeydullah Hoca gibi Türkistanlı aydınların başını çektiği Türkistan merkezli Cedit hareketleri, pek çok Cedit okulunun açılması ve Türk toplulukları arasındaki bağların daha da güçlendirilmesi adına önemli adımların atılmasını sağlamıştır. Kurulan “Kömek” (Yardım) adındaki bir kültür derneği vasıtasıyla Özbek, Tatar ve Osmanlı sahasına ait kitaplar Türkistan’ın önde gelen merkezlerine dağıtılmış, tıpkı, Bahçesaray örneğinde olduğu gibi, Bakü ve Buhara’da da ortak yazı dilinin yeniden canlandırılması doğrultusunda girişimlerde bulunulmuştur.

Bu dönemde pek çok şair ve yazar Osmanlı Türkçesi ile eserler vermiştir. Azeri ve Özbek Türklerinin yetiştirdiği aydınlardan bazılarının (Münevver Kari, vd.) girişimiyle, bazı gençler, öğrenim görmek amacıyla İstanbul’a gönderilmiş, Türk Dünyası’nın geleceği adına uğraş vermeleri sağlanmıştır.

1905’te başlayan bu hareketlilik, Türk Dünyası’nın tarihinde görülmemiş bir yakınlaşmaya neden olmuştur. 1906’da İran’da, 1908’de ise Türkiye’de başlayan ve geniş Türk kitlelerinin katıldığı meşrutiyet hareketleri, iktidardaki İttihatçıların İslam ve Türk birliğini ana hedefleri hâline getirmeleri Azeri, Özbek, Tatar ve Kazak Türkü aydınların yönünü yeniden İstanbul’a çevirmiş, Çarlık zulmünün

biteceğine dair umutlarının daha da güçlenmesini sağlamıştır. Cedit hareketi içerisinde yer alan aydınların bir yandan “Kadimci”lerle, diğer yandan da Kadimcileri destekleyerek kendilerini boğmak isteyen Çarlık yönetimi ile uğraşmak zorunda kalmaları ve en önemlisi de Türkiye ve İran’da başlatılan girişimlerin beklenen başarıyı gösterememesi, Türklüğün geleceği için son derece önemli bir dönemin, beklenenleri vermeden son bulmasına neden olmuştur.

1917’de gerçekleştirdikleri Komünist devrimle iktidara gelen Bolşevikler, Çarlık yönetimine duydukları öfke nedeniyle, Çarlık Rus-ya’sı döneminde yürütülen sömürgeleştirme politikalarını eleştirmişler, hatta Çarlık Rusya’sı bünyesindeki sömürge halkların (Doğu Halkları) kendi kendilerini yönetebilmeleri doğrultusunda vaatlerde bulunmuşlardır.⁴ Bolşevikler, Çarlık yönetiminin Batılı emperyalist ülkelerle nasıl bir işbirliği içinde olduğunu ortaya koyan gizli plan ve anlaşmaları dünyakamuoyuna açıklayarak I. Dünya Savaşı’ndan çekilmişler ve böylece sömürgeci güçlere karşı mücadele eden Osmanlı Devleti’nin geçici olarak rahatlamasına da vesile olmuşlardır. Bolşeviklerin

bu tutumu, doğal olarak Rus esareti altında yaşayan Türk topluluklarının devrimi desteklemelerinde hayli etkili olmuştur kanaatindeyiz. Ayrıca, Müslüman halkların Bolşeviklerin yanında yer almalarında, Bolşeviklerle savaşan Menşevik generallerin, Kızilları yani Bolşevikleri yendikleri takdirde yeniden Rus monarşisini getirmek ya da en azından Rus şovenizmi üzerine kurulan bir siyasi yapı oluşturmak istemelerinin de ciddi anlamda etkisi olmuştur (Andican 2003: 37).

Birkaç yüzyıldır Çarlık Rusya’sı egemenliği altında yaşayan Türk topluluklarının önde gelen aydınlarının bizzat Bolşevik Devrimi’ne katılmış olmaları⁵ ve devrimin başını çeken Rus siyasileriyle seçkinlerinin sömürge halkların desteğine muhtaç bulunmaları, kısa bir dönem de olsa sömürge halklar adına bahar havasının esmesini sağlamıştır. Devrimin ilk yıllarında yaşanan ağır iç çatışmalar (Bolşevik-Menşevik çatışması, büyük işçi ve köylü isyanları), İngiliz emperyalizmi, Bolşeviklerin başını İngilizlerin çektiği emperyalizm karşısında aynı emperyalist güçlere karşı mücadele eden Ankara Hükûmetinin desteğine muhtaç olması, Çarlık Rusya’sı döneminde yürütülen sömürgeleştirme politikalarının bir süreliğine askıya alınmasını sağlamıştır.

Özellikle de Stalin döneminde zirveye ulaşan Rus şovenizmi, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan’da yeşeren umutların üzerine bir buldozer gibi gitmeye başlamış, devrim, Çarlık yönetimine karşı kendisiyle birlikte mücadele eden Doğunun mazlum çocuklarını yemeye başlamıştır.

Fakat estirilen yalancı bahar havası, devrimin olgunlaşması ve başını Lenin ile Stalin'in çektiği Rus siyasilereyle seçkinlerinin 1920'den itibaren bütün Rusya'da mutlak bir otorite sağlamalarıyla birlikte ağır ağır ortadan kalkmaya başlamış, yerini soğuk, keskin bir rüzgâra bırakmıştır. Özellikle de Stalin döneminde zirveye ulaşan Rus şovenizmi, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan'da yeşeren umutların üzerine bir buldozer gibi gitmeye başlamış, devrim, Çarlık yönetimine karşı kendisiyle birlikte mücadele eden Doğunun mazlum çocuklarını yemeye başlamıştır. Bolşevizmin gün geçtikçe Rus şovenizmine dönüştüğünü, Sovyet yönetiminin Çarlık Rusya'sı döneminde yürütülen politikaları sahiplenmeye başladığını, Kızıl Ordu zulmünün doğu üzerine yürüyen Çar ordularına rahmet okuturcasına arttığını⁶ gören dönemin Mirseyit Sultangaliyev, Turar Rıskulov, Neriman Nerimanov, Ahmet Baytursun gibi Türk aydınları harekete geçmişlerdir. Fakat çok geçmeden hepsi "karşı devrimci", "halk düşmanı", "Pan-Türkist", "Türkiye ajanı", "Japonya ajanı", "Almanya ajanı", "İngiliz işbirlikçisi", "burjuva milliyetçisi" damgalarını yiyerek "repressiya"nın (baskı, zulüm, sindirme ve ortadan kaldırma politikalarının) kurbanı olmaktan kendilerini kurtaramamışlardır.

1918'den itibaren başlayan Rus komünistlerle Türk kökenli milliyetçi komünistler arasındaki kopuş, öncelikle Molla Nur Vahitov, Mirseyit Sultangaliyev, Mustafa Suphi, Neriman Nerimanov ve Turar Rıskulov gibi Türkler adına gelecek vadeden isimlerin hedef haline gelmesine neden olmuştur. Molla Nur Vahitov, Sultangaliyev, Neriman Nerimanov ve Turar Rıskulov gibi isimler, bir yandan içinde buldukları şartlara göre Rus Bolşevikleri ile birlikte hareket ederken, diğer yandan da Sovyetler Birliği'ne bağlı olan Türk bölgelerinin bağımsızlığı için gizli politik bir savaş vermişlerdir. Büyük bir ekseriyeti 1937-1940 yılları arasında katledilen ve Kazan'da Galiyevciliğin, Azerbaycan'da Nerimanovculuğun, Türkistan'da da Rıskulovculuğun mimarı ve takipçisi olan Türk aydınları ile siyasilere düşünce yapıları birbirlerinden hemen hemen farksızdır. Ruslar tarafından "Turan Devleti" kurmak amacıyla gizli örgütler kurmakla suçlanarak katledilen bu milliyetçi sosyalistlerin kurdukları örgütlerde yazarlar, şairler, bilim insanları, kısacası Rusya Türklerinin 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında yetiştirdiği milli karakterdeki bütün aydınları yer almıştır. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, milliyetçi Türk sosyalistleri arasında örgütsel bağlar da söz konusudur.⁷

1918'den itibaren yaşananlar göstermiştir ki, Bolşevik Rusya'da Türk halkları için değişen pek bir şey olmamıştır.⁸ Ruslar, Türk topluluklarının önderlerini İslam Dünyası'na komünizmi yaymaları amacı için kullanmaya çalışırken, onlar da Rusya'da rejim değişikliğinden yararlanarak Türk halklarının eğitim seviyesini arttırmak, kendilerine ait bir ordu kurmak, iktisadi bakımdan güçlenmek ve nihai olarak bağımsız bir devlet kurmak amacıyla Sovyet rejimini kullanma yoluna gitmişlerdir. Ruslar, bunun farkına çok çabuk varmışlar, fakat bu önderlerin erken tasfiye edilmesinin Sovyet rejimi için tehlikeler doğuracağına inanmışlardır. Bu

önderlerin erken tasfiyesinin, dünyaya ve özellikle de İslam toplumlarına kötü bir örnek teşkil edeceğine kanaat getirmişlerdir.

Ceditçilik, Türkçülük, İslam ve komünizmden beslenen ve Türk bölgelerinin Moskova'dan bağımsız bir şekilde yaşamasını amaçlayan "Galiyevciliği" anlayabilmek ve çok daha sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için öncelikle Mirseyid Sultangaliyev ismi üzerinde durmak, ardında da Galiyevciliğin Kafkasya, Kırım, İdil-Ural bölgesi ve Türkistan'daki yansımaları hakkında fikir sahibi olabilmek adına Neriman Nerimanov, Turar Rıskulov, Münevver Kari, Feyzullah Hoca, Bekir Sıtkı Çobanzade, Ahmet Baytursun, Mağcan Cumabayoğlu gibi isimler üzerinde durmak gerekir.

Mirseyid Sultangaliyev

"Emperyalizme karşı millet bir olsun, milletler eşit olsun" ilkesini benimseyen Mirseyid Sultangaliyev, 1917 Ekim Devrimi ortamında Türk toplulukları içerisinde çıkan ilk komünist liderlerdendir. Onu önemli kılan yönü, sadece komünist olması değil, dünya devrimine getirdiği özgün yaklaşımıdır. Galiyev, Rus devriminin tahlilinde, kurtuluşu Batılı işçi sınıfından bekleyen çağdaşlarının tersine, devrimin 1918'den itibaren tıkanıp ve çıkış yolunun başta doğu halkları olmak üzere, "Sömürgeler Enternasyonu"na bağlı olduğunu vurgulayan ilk liderdir. İktidara gelse bile, Batı işçi sınıfının elindekilerden "dünya devrimi" adına vazgeçmeyeceğini, aynı şekilde Batı proletaryasından umut bekleyen Rus komünistlerin umutlarını yitirdikleri anda, tıpkı Batıdaki "yoldaşlar"ı gibi Çarlık Rusya'sının esir halklarına sırtını döneceğini, "ayakta kalmak" adına yapılacak her uygulamanın, Doğu halklarına baskı ve sömürgelerin anti-emperyalist savaşına ihanet olarak sonuçlanacağını ısrarla vurgulayan da odur. O, ezilen ulusların ayrı, özerk, farklı bir yoldan bağımsızlıklarını koruyarak, emperyalizme karşı birleşmelerinin önemini vurguluyor, ancak bu şekilde Doğu uluslarının sosyalizme yaklaşacağını, doğal kaynaklarını emperyalist talana kapatarak Batı emekçilerini devrime zorlayabileceğini görüyordu.⁹

O, bu öngörülerinde, dünya doğal kaynaklarının % 65'i üzerinde oturan -dil, kültür, tarih ve coğrafya birliği olan- Türk-Müslüman dünyasının "Dünya Devrimi" açısından stratejik öneminin farkındaydı. Çin, Hindistan, Afganistan, Ukrayna ve Balkanlar, Rus Çarlığı'nın, İngiliz, Fransız emperyalizminin doğrudan hedefleri olarak, tek başlarına bağımsızlıklarını elde etmekten uzaktılar.¹⁰

Galiyev, Rus devriminin tahlilinde, kurtuluşu Batılı işçi sınıfından bekleyen çağdaşlarının tersine, devrimin 1918'den itibaren tıkanıp ve çıkış yolunun başta doğu halkları olmak üzere, "Sömürgeler Enternasyonu"na bağlı olduğunu vurgulayan ilk liderdir.

Başkurt Bolşeviklere yazdığı bir mektubunda “Merkezi hükûmeti iyice bildiğim için sizi katiyetle temin ederim ki, bu hükümetin Rus olmayan milletlere karşı yürüttüğü politika, Rusların eski emperyalist siyasetinden katiyetle farklı değildir. 1917’de verilen vaatler gerçekleşmemiştir. Buna göre biz, yakın gelecekteki kongrelerde müşterek bir cephe kurmak ve kendi millî çıkarlarımızı savunmak için Kazaklar ve Türkistanlılarla birleşmeliyiz” (Kaymak 1993: 193) diyen Galiyev, devrimin itici gücünün Doğuda olduğunu haykırmış, görüşlerinin ve millet sevgisinin bedelini hayatıyla ödemiştir.¹¹

Sultangaliyev, 1923’te partiden çıkarılmasından beş yıl önce Stalin’le anlaşmazlığa düşmüştür. Çevresindeki komünistlerin çoğunun proleter kökenden gelmemesi, hatta burjuva sınıfından, eski din adamlarından ve özellikle de “Ceditçi”lerden oluşması, Stalin’in asla kabul edemeyeceği bir durum olmuştur. Stalin, bu devrimcilerle geçici olarak anlaşılabilmesine inanmış ve bundan dolayı da proleter Müslüman devrimciler yetişene kadar sömürgelerdeki yönetimin Rus kökenli devrimcilerin ellerine teslim edilmesini istemiştir. Sultangaliyev ise Stalin’in bu fikirlerini hiçbir zaman kabul etmemiş, Müslüman bölgelerdeki devrimcilerin kökenlerine bakılmaksızın yönetime gelmeleri gerektiğine inanmıştır (Coşkunarslan 1999: 57). Sovyet hükûmeti, kurulduğu ilk günden beri yerli komünistlere güvenmemiştir. Nitekim Rubinstein’in şu görüşleri, Moskova’nın Müslüman komünistlere bakış açısını açık bir şekilde ortaya koymaktadır: “Sultan Galiyev ve benzerleri için Ekim Devrimi, Tatar reformizminden başka bir şey değildi. Partinin çalışmaları içinde yeni bir yön göremiyorlar ve sadece ‘Cedit’ler tarafından getirilmiş olan reformları genişleterek derinleştireceğine inandıkları için Komünist Partisi’ne bağlılık gösteriyorlardı.” (Benningesen-Quellejey 1981: 76)

Sultangaliyev’i Sovyet yönetimi nezdinde bağışlanamaz kılan en önemli özelliklerinden birisi, “proletarya” kavramını, bir millet içindeki ezilen işçi sınıfı anlamının dışında, Doğunun mazlum milletlerini de içine alabilecek bir şekilde yeniden tanımlayarak “proleter milletler” kavramını ön plana çıkarması ve sosyalizmin millî sorunu¹² çözmedeki başarısızlığına sürekli vurgu yapmasıdır (Benningesen-Wimbush 1995: 58). Sultangaliyev ve yoldaşlarına göre, dünya “ezenler” ve “ezilenler”, ya da “ezen milletler”, “ezilen milletler” diye ikiye bölünmüştür. Lenin’in Doğu halklarında işçi sınıfının oluşmadığı ve bundan dolayı işçi sınıfı oluşana kadar, Doğu halkları arasında yönetimin Rus kökenlilere bırakılması gerektiği görüşüne¹³ ciddi anlamda bir itiraz olan bu yaklaşım, Sovyetler Birliği’nin Çarlık döneminden miras olarak devraldığı Doğu halklarına yönelik Rus merkezli ve tahakküm karakterli bakış açısına yönelik en büyük itiraz olmuş, yerli komünistlerin Türklerin geleceği adına hızla harekete geçmelerini ve örgütlenmelerini zaruri kılmıştır.¹⁴

Turar Riskulov

Milliyetçi komünizmin Türkistan'daki en önemli temsilcisi, Turar Riskulov'dur. Riskulov, Türk birliği fikrine belki de en fazla inanan ve Stalin'e karşı en cesur çıkışları yapan önder olmuştur (Coşkunarslan 1999: 58). Sultangaliyev'in yargılandığı toplantıda onu üstü kapalı bir şekilde savunan Riskulov, Sovyetlerin milliyetler siyasetini devrimin ilk yıllarından itibaren çok açık bir şekilde tenkit eden liderlerin başında gelmiştir. Sovyetlerin "Basmacları"¹⁵ ezmek adına Türkistan'da terör estirmesi ve Türkistan'a saldıran Kızıl Ordu birliklerinin içinde yer alan Ermeni Taşnaksutyun Partisi'nin adamlarının Türklere karşı büyük katliamlar gerçekleştirmiş olması, bütün yerli komünistleri kızdırmış, Sovyetlere karşı tepki giderek arttırmıştır. Turar Riskulov, 18 Ekim 1919'da yaptığı bir konuşmasında, Moskova'nın Türkistan'a yönelik politikalarının Rus komünistlere karşı güvensizlik doğurduğunu, Müslüman topluluğun gasp ve eziyet objesi olarak kalmaya devam ettiğini açık bir şekilde ifade etmiştir (Koñuratbayev 1994: 107-108).

Türkistan'daki Riskulov'un başını çektiği milliyetçi komünizm, "Riskulovculuk" olarak nitelendirilmiş ve V. V. Kuybişev, "Riskulovculuk"u şu şekilde tanımlamıştır: *"Riskulovculuk; bu Şura Hükümeti'nin Türkistan'da yürüttüğü milliyetler siyasetine karşı çıkmaktır. Onların gerçek talebi Türkistan'da yaşayan bütün milletlere eşitlik sağlamaktır... Riskulov önderliğindeki ileri gelenler Avrupa (Avrupa'dan kasıt Rusya'dır) sömürgeciliğinin zulmünden kurtulmak ve milletin kendi kendisini yönetmek maksadını amaçlamışlardır."* (Koñuratbayev 1994: 102-103).

Gerçek anlamda bir Türkçü ve Türkbirlikçi olan Turar Riskulov, Türkistan Cumhuriyeti'nin başkanı olduğu sırada eski Alaş-Ordacıları önemli görevlere getirmiştir. Alaş-Orda Millî Hükümeti'nin¹⁶ kurucularından Ahmet Baytursun'u Maarif Komiserliğine, Alaş-Orda'nın bakanlarından Halil Dosmuhammedov'u Halk Komiserler Meclisi içinde yayınlarla ilgili bölümün başına getirmiştir (Coşkunarslan 2004: 142-143).

Riskulov, Moskova'yı çileden çıkaracak görüşlerini, 17 Ocak 1920 tarihinde Türkistan Komünist Partisi'nin V. Kongresi ve Müslüman Bürosu Örgütleri III. Konferansı'nda dillendirir. Bu konferansta "Millî Meseleler ve Millî Komünist Bölgeler" başlıklı bir rapor sunan Riskulov'un savunduğu görüşlerinden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Turar Riskulov, 18 Ekim 1919'da yaptığı bir konuşmasında, Moskova'nın Türkistan'a yönelik politikalarının Rus komünistlere karşı güvensizlik doğurduğunu, Müslüman topluluğun gasp ve eziyet objesi olarak kalmaya devam ettiğini açık bir şekilde ifade etmiştir

1. Sırderya, Cetusu, Fergana, Semerkand ve Zakaspi vilayetlerinden oluşan Türkistan Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen, Karakalpak, Kıpçak, Tatar, Uygur, Dungan, vs. ile beraber Türk asıllı olmayan Tacik ve Yahudiler dâhil edilerek Türk halklarının vatanı olarak kabul edilsin. Rus, Yahudi, Ermeni ve diğer unsurlar göçmen olarak kabul edilsin.

2. RSFSR (Rossiyaka Sovetskaya Fedaratsiya Sotsialitiçeskih Respublik) Anayasasının 2. maddesine göre Türkistan Otonom Cumhuriyeti, Milli Meclis Cumhuriyeti olarak kabul edilsin. Burada kendi kendini idare eden halk, yerli Türk halkıdır. Dolayısıyla "RSFSR'nin Türkistan Cumhuriyeti"nin adı, coğrafi özelliği yönünden onun millî niteliğine uysa da, düşüncenin aydınlığa kavuşması için RSFSR'nin Türkistan Cumhuriyeti yerine "RSFSR'nin Türk Cumhuriyeti" diye adlandırılması gerekir. Bununla beraber ülkedeki hükümet teşkilatlarının adını tekrar değiştirmek lazımdır.

3. Şimdiki Sosyalist kuruluş esnasında sadece toprak açısından değil, bununla birlikte halklar arasında da sınırlar yavaş yavaş yok olacağı zaman Türkistan, sadece beş vilayetten oluşan bir coğrafya olarak sınırlandırılmasın. Aksine Türk Meclis Cumhuriyeti'ne dahil olmak isteyen diğer cumhuriyetlerin kabul edilmesine imkan tanınsın (Riskulov, Türk Meclis Cumhuriyetini kurarak ileride bu cumhuriyetin dışında kalan Tataristan, Başkurdistan, Nogay toprakları ve Azerbaycan'ın da yavaş yavaş birleşmesini sağlayarak ileriki bir aşamada Türk Asıllı Halkların Millî Konfederasyonu'nun kurulmasını planlamıştır. Bu madde ile Sultangaliyev'in kurmak istediği "Turan Cumhuriyeti"ne yol açılmış olacaktır.).

4. Emekçiler ve ezilmiş halkları enternasyonal yoluyla birleştirmek için, Türk halklarının Tatar, Başkurt, Kırgız, Kazak, Kırgız, Özbek, vs. olarak bölünüp küçük cumhuriyetler kurma fikrini komünist propaganda yoluyla yok etmek ve bütünlük amacı için RSFSR'ye katılacak diğer Türk halklarını, Türk Meclis Cumhuriyeti etrafında birleştirmek gereklidir. Bu mümkün olmadığı takdirde ayrı Türk halklarını coğrafyalara göre kendi aralarında birleştirmek gereklidir. (Burada kastedilen, Türkistan'ın dışında kalan Türk bölgelerinin kendi aralarında birliğe gitmelerinin gerekliliğidir. Örneğin Tataristan ve Başkurdistan'ın ayrı ayrı cumhuriyetler değil, Sultangaliyev'in de savunduğu gibi, Tatar-Başkurt Cumhuriyeti olarak kurulması gibi) (Coşkunarslan 2004: 143-144)

Yaptığı konuşma ve sunduğu raporlarda Türkistan'da yerli halktan oluşan bağımsız bir ordu kurulması gerekliliğine de dikkat çeken Riskulov, Türkistan'ı yerli Türk asıllı halkların tarihi vatanı olarak nitelendirir ve Türklerle Türk olmayan Müslümanların dışında kalanların göçmen olarak kabul edilmesini teklif eder. Türkistan Cumhuriyeti'nin adının "Türk Meclis Cumhuriyeti" ya da "RSFSR'nin Türk Cumhuriyeti" olarak değiştirilmesini talep eden Riskulov, Türk Meclis Cumhuriyeti'nin sınırlarının diğer Türk cumhuriyetlerinin katılımı için her zaman açık olacağını ilan eder. "Türk Meclis Cumhuriyeti"nin dilinin Türkçe olması ve devlet

yönetiminin yerli Türk halklarının temsilcilerine bırakılması gerektiğini ifade eden Rıskulov, çok geçmeden Lenin tarafından “pantürkist” olarak ilan edilir. Türkçü ve Türkbirlikçi görüşlerini her platformda dillendirmekten çekinmeyen Rıskulov, Frunze ve Lenin’in kendine yönelik suçlamalarına şu şekilde cevap vermiştir: *“Türk dilli halkların yakınlaşmasına engel olmak amacıyla kasten iftira edilen ve kötülünen Pantürkizm adıyla resmi şekilde tarifi yapılan düşünceye başka bir açıdan bakılması gerek.”* Pantürkizm fikrinin Türk asıllı halklar için çok büyük faydası olduğunu açıklayan Rıskulov, sözlerinin devamında, *“Birçokları onu Panislamizm, yani dini ittifak ile kıyaslasalar da bu meselenin bizim için çok önemli olduğunu söylememiz gerek. Avrupalı emperyalistlerin tarif ettikleri Pantürkizm hayatta olmamıştır. Onun başka türü var. Bizim kastettiğimiz Türkiye, emperyalist Türkiye’dir. O, şu anda yok.*

Doğunun pek çok halkını arkasından sürükleyen yeni Türkiye var. Bizim elimizde, Asya’da, Türkistan’da toplumu Şura kuruluşuna çekmede, çok önemli olan Kemalist ayaklanmanın tecrübesi var. Bunu görmezlikten gelemeyiz. Ayrıca, Pantürkizmi eski bakış açısından incelemenin gereği yok... Şimdi Kemalist Türkiye, Türk halklarının gerçekleştirdiği devrimin idareciliğini Meclis Rusya yapamaz diye açıklamada bulunuyor. Onların söylediklerinin doğru olduğunu kabul etmemiz gerekir.” (Coşkunarslan 2004: 145)

Moskova tarafından “pantürkist” olarak nitelendirilen “sapkın” Rıskulov¹⁷, tıpkı diğer pek çok milliyetçi komünist gibi, 1937’de tutuklanmış ve 9 ya da 10 Şubat 1938’de idam edilmiştir. Ölümünden sonra, 20. Parti Kongresi’nin ardından aklanmıştır.

Neriman Nerimanov

Milliyetçi Türk komünizminin Kafkasya’daki en önemli temsilcisi, Neriman Nerimanov’dur. Türkiye’de Mehmet Emin Resulzade’ye nazaran daha az tanınan Nerimanov’la ilgili araştırmalar son zamanlarda artmaya başlamıştır. Yapılan araştırma ve yayınlar da göstermiştir ki, Türk topluluklarının özgür ve bağımsız geleceği adına Bolşevik Devrimine iştirak edip de daha sonra yine Türk topluluklarının özgür ve bağımsız geleceği adına Moskova’ya karşı mücadele eden milliyetçi Türk komünistler hakkında yapılacak tespitler, Neriman Nerimanov’u anlamadan hiçbir zaman eksiksiz olmayacaktır.

Neriman Nerimanov ve “Nerimanovculuk” üzerine önemli araştırmalar yapan Hüseyin Adıgüzel’in ifadesiyle, Nerimanov, Lenin’in ilkelerine inanmış,

“Türk Meclis Cumhuriyeti”nin dilinin Türkçe olması ve devlet yönetiminin yerli Türk halklarının temsilcilerine bırakılması gerektiğini ifade eden Rıskulov, çok geçmeden Lenin tarafından “pantürkist” olarak ilan edilir.

Nerimanov'un Azerbaycan'da başlattığı "sosyal ve medeni hayatın Türkleştirilmesi ve yerleştirilmesi siyaseti" ölümünden sonra da yoldaşları tarafından sürdürülmüş ve "repressiya" yıllarında (1937-1940) onun fikirlerini savunanlar, "milliyetçi komünistler" ve "Nerimanovcular" diye suçlanmışlardır

komünizmin teorisi ile pek fazla ilgilenmemiş, millî ve bağımsız devletinin hayaliyle yaşamış ve ölmüş bir kişidir. Millî duyarlılıklara değer vermeyen ve sınıflar arası mücadeleyi kanlı direnişler ve savaş olarak niteleyen, küçük ve orta ölçekli burjuvaziyi ortadan kaldıran Bolşevizmden nefret etmiştir. Bir başka deyişle, uygulanan Bolşevizmden nefret eden bir komünist olmuştur (Adıgüzel 2004b: 147).

Bolşevik Devrimi'nin ilk yıllarında Azerbaycan'da iktidardaki "Müsavat" hükûmetiyle Müsavatçılar, Rus Kızıl Ordusu'nun Bakü'ye gelmesiyle birlikte orada hazır bulunan Taşnak çeteleriyle işbirliği yaparak binlerce Azerbaycan Türkünü katledebileceğini, bu katliamın önüne ancak iktidarı komünistlere bırakarak geçebileceklerini düşünerek iktidardan çekilmişlerdir. Müsavat hükûmetinin istifasından sonra, iktidar komünistlerin eline geçer ve iktidarı ele geçiren komünistler, Pankaratov önderliğinde Rus ve Ermeni şovenizmini öne çıkararak büyük bir katliama girişirler. Müsavatçı, karşı devrimci, faşist, ırkçı, milliyetçi gibi suçlamalarla binlerce Türk ve Müslüman katledilir. Ortodoks Rus şovenizmi, Ortodoks Sovyet şovenizmi olarak yeniden hortlatılır. Türk ve Müslüman halk büyük bir korku içinde Bakü'yü

terk etmeye başlar (Adıgüzel 2004a: 75). Lenin tarafından Azerbaycan Devrim Komitesi'nin Başkanı olarak tayin edilip 16 Mayıs 1920'de Moskova'dan Bakü'ye geçen Nerimanov, Bakü'ye gelir gelmez, Ermeni savaşının bitirilmesi ve Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girdiği sırada vereceği zararın en aza indirgenmesi doğrultusunda çalışmaya başlamıştır. Lenin'in atamasıyla Azerbaycan'a gelir gelmez duruma el koymuş, Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamlar hakkında etraflı bilgiler almış, Devrim Komitesi'nin izni ve emri olmadan hiç kimsenin öldürülmemesini emretmiştir. Halkın içine girerek olaylara yerinde müdahale eden Nerimanov, Azerbaycan Türklerinin gördüğü zararı en aza indirmiş, duruma hâkim olmuştur. Duruma hâkim olur olmaz da Azerbaycan Türklerine düşmanca tavırlar içinde olan kadroları görevlerinden uzaklaştırmıştır (Adıgüzel 2004b: 142-144).

Azerbaycan'da parti içerisinde, bir yanda Neriman Nerimanov'un başını çektiği "Türkleşme ve Yerleştirme" siyasetinin savunucuları, diğer yanda buna karşı olan "Beynelmileştirme" siyasetinin savunucularının şiddetli çatışmaları yaşanmıştır. Azerbaycan'da "beynelmileştirme" siyasetinin savunucularının

büyük çoğunluğu Türk olmayan partililerdir. Sarkis Danilyan, A. Mikoyan, L. Goçoberidze, V. Yegorov ve S. Gutin gibi isimlerin başını çektiği bu gruba göre Nerimanov ile yoldaşları “milliyetçi”dir. Nerimanov’un Azerbaycan’da başlattığı “sosyal ve medeni hayatın Türkleştirilmesi ve yerleştirilmesi siyaseti” ölümünden sonra da yoldaşları tarafından sürdürülmüş ve “repressiya” yıllarında (1937-1940) onun fikirlerini savunanlar, “milliyetçi komünistler” ve “Nerimanovcular” diye suçlanmışlardır (Bünyadov 1993: 196).

Devleti işletecek millî kadroların hazırlanmasında ve dolayısıyla Azerbaycan halkının millî ve manevi değerlerinin korunup yaşatılmasında, millî düşünceye sahip Azerbaycan aydınlarının Sovyet sisteminin ölüm fermanlarından, ölümden beter sürgünlerinden kurtulmasında çok önemli roller oynayan Nerimanov (Adıgüzel 2004b: 144) ve Nerimanovcular, Azerbaycan’da kadro hazırlanması için Azerbaycan dışında yetişmiş bilim adamlarını Azerbaycan’a davet ederler. Davet edilenlerin başında, Kırım Türklerinin dünyaca tanınmış Türkoloğu Bekir Sıtkı Çobanzade ile Kazan Türklerinden tarihçi Gaziz Gubaydillin ve Halid Seyid Hocayev yer almıştır. Türkiye’den de İsmail Hikmet Ertaylan bu kadroya katılmıştır. Ertaylan’ın dışındaki bu üç isim, Rusya Türklüğünün 20. yüzyılın başında yetiştirdiği en büyük yerli Türkologlarındandır ve hazırladıkları her bir eser, “repressiya” yıllarında “karşı devrimci” eser damgasını yemiştir. Azerbaycan’da üniversitede kadro yetiştiren bu bilim adamlarının ortak özellikleri, Türkçü olmalarıdır. Bekir Sıtkı Çobanzade Türkiye’de ve bütün Türk Dünyası’nda çok iyi tanınan bir Türkçüdür. Gaziz Gubaydillin ise KGB arşivlerinde “Sultangaliyev’in karşı devrimci örgütünün üyesi” ve “pantürkizm ideologlarından birisi” olarak adlandırılır (Coşkunarslan 1996: 48-51).

Nerimanov, uygulamak istediği millî yönlü komünizmin hayata geçirilebilmesi için Sovyet Rusya ve Türkiye (Ankara Hükûmeti) ile ittifak içinde olmayı, Türkistan Türkleri ile de sıkı ilişkiler kurmayı amaçlamıştır. Sovyet Rusya ile Ankara Hükûmeti arasında köprü rolünü ustalıkla oynamış, hem kendi ülkesi hem de Ankara Hükûmeti’nin çıkarları doğrultusunda kararlar çıkmasını sağlamıştır (Adıgüzel 2004b: 144). Nerimanov, çok açık bir şekilde dile getirmese de, komünist ideoloji içindeki mücadelenin Ortodoks Bolşevik Rusçular ile millî görüşlü komünistler arasında olduğunun bilincinde olmuştur. İdeolojik bir sapma ya da ideolojik bir çatışma kesinlikle söz konusu değildi. Bu yüzden Lenin’e yazdığı bütün mektuplarında üzerinde önemle durduğu meseleler; Türk halklarının, karşı devrimci, faşist ve halk düşmanı gibi aslı esası olmayan Rus şovenistleri tarafından yok edilmeye çalışılması ve doğu halklarının bağımsızlıkları meselesi idi, ki bunlar Lenin’in ilkeleri olarak tüm dünyaya duyurulan önemli mesajlardı. Bu yüzden Nerimanov, millî yönlü komünistler grubunun ideologlarından ve kurucularından birisi olmuştur demek mümkündür. Bu nedenle, Sultangaliyev ve Turar Riskulov

gibi, Rus şovenisti komünistlerle Türkçü komünistler arasındaki mücadelenin önde gelen şahsiyetlerinden olmuştur (Adıgüzel 2004b: 145).

Onun Lenin, Stalin ve Troçki'ye yazdığı mektupları, Sultangaliyev ve Rıskulov'un bütün düşündüklerinin başka türlü ifadesinden başka bir anlam taşımamıştır. O, millî, demokratik ve bağımsız devlete yönelik görüşleri elindeki bütün imkânları kullanarak desteklemiş, bu fikirlerin gelişmesine yardımcı olmuş ve Rus şovenizmine dayanan komünist ideolojiyi her hâl ve şartta reddetmiş, Azerbaycan'ın millî bağımsızlığının güçlenmesini, millî örf, adet ve ananelere dayanan ideolojide ve Avrupa'nın sosyalist sisteminde görmüştür. Bu yönde yaptığı çalışmalar, onun milliyetçi olduğu gerekçesiyle Mokova'ya şikâyet edilmesine neden olmuştur (Adıgüzel 2004b: 147).

1922 yılının son günlerinde Moskova'da düzenlenen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birinci Sovyetler Kurultayı için Moskova'ya davet edilmiş ve Stalin tarafından Bakü'ye dönmesine izin verilmemiştir. 1923-1925 yılları arasında SSCB Merkezi İşler Komitesi Başkanlık Divanı'nda çalışmış, sıradan toplantılara katılıp başkanlık yapmıştır. Milliyetçi eğilimi, onu Azerbaycan Komünist Partisi Başkanlığından etmiş, Moskova'da sürgün yılları yaşamaya mahkûm etmiştir. 19 Mart 1925 tarihi akşamı, işinden çıkıp evine giderken yolda aniden vefat etmiştir.¹⁸ Resmi açıklamaya göre aniden rahatsızlanmış ve hastaneye götürülmesine rağmen kurtarılamamıştır. 23 Mart 1925'te Kızıl Meydan'da Lenin'in mezarının yanına defnedilmiştir (Adıgüzel 2004b: 147). Ölümünden sonra, diğer yoldaşlarıyla beraber "halk düşmanı" ve "burjuva milliyetçisi" olarak suçlanmıştır.

Sovyetler Birliği'ndeki milliyetçi komünizm ya da Galiyevci düşünce ile bu düşüncenin üç büyük önderi (Sultangaliyev, Rıskulov, Nerimanov) hakkında bu şekilde kısa bilgiler verdikten sonra, "Galiyevci", "Rıskulovcu" ve "Nerimanovcu" olarak nitelendirilen ve Stalin döneminin meşhur "repressiya"sı ile sonrasında ortadan kaldırılan, sürgün edilen ya da hapsedilen bazı milliyetçi Türk komünistleri hakkında bilgi verilecektir. Üzerinde durulacak isimlere geçmeden önce, Türkistan'da Rıskulov gibi önde gelen isimlerin yetişmesini sağlayan Münevver Kari, Feyzullah Hoca, Abdurrauf Fıtrat ve Çolpan gibi isimler hakkında da kısaca bilgi verilecektir. Anılan isimler, Türkistan'da ortaya çıkan "milliyetçi komünizm" ya da daha sonraki ifadesiyle "Rıskulovculuk"un ortaya çıkması ve gelişmesinde son derece önemli bir yere sahiptir.

Münevver Kari

Milliyetçi komünizmin Türkistan'da önde gelen ismi Turar Rıskulov'u etkileyen isimlerin başında Münevver Kari (Münevverkari Abdürreşidov) gelmektedir. "Taşkent Cedidlerinin Atası" olarak bilinen Münevver Kari, Türkistan'da ilk yeni usul mektebin kurucusudur. Eski bir imam olan Kari, Türkçe hutbe okuduğu gerekçesiyle Türkistan'ın "kadimci" uleması tarafından tekfir

edilip görevinden uzaklaştırılır. Bundan sonra Semerkand Müftüsü olan Mahmud Hoca Behbudi ile birlikte Türkistan'da "Hurşid", "Terakki", "Sada-yi Türkistan" gibi Türkçe gazeteler çıkarır. Behbudi ile Kari, daha sonra dernek kurup Türkiye'ye öğrenci gönderir. "Cemiyet-i Hayriye" adlı bu derneğin Türkiye'ye gönderdiği öğrenciler arasında Abdurrauf Fıtrat ve Azerbaycan'da 1938 yılında öldürülen Türkolog Halid Seyid Hocayev de vardır. Türkistan'da 1916'da başlayan ayaklanmayı¹⁹ Mahmud Hoca Behbudi'nin evinde yapılan bir toplantı ile organize ederler. Kari, devrim yıllarında Türkistan Merkezi Şurası'nı oluşturur. Bu Şura, Türkistan'da muhtariyet ilan edilmesinde en çok emeği geçen örgüttür. Daha sonra Şura, bütün Türkistan'ı içine alacak olan bir cumhuriyet kurma yoluna gider. Ancak Rusların Muhtar Cumhuriyetleri istila etmesi üzerine bu proje gerçekleşmez. Kari, 1918'den sonra Bolşevik Partisi'ne girer. 1920-1922 yılları arasında Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Eğitim İşleri Halk Komiseri olur. Bu görevi, 1922'den sonra Ahmet Baytursun yürütür. Türkistan'daki Rıskulovcular grubunun görünmeyen lideri konumundaki Münevver Kari, Türkistan'daki bağımsızlık hareketleriyle eğitim alanındaki yeniliklerde en çok emeği geçen kişilerden birisi olmuştur (Coşkunarslan 1999a: 65).

Türkistan'daki yenileşme hareketleriyle bağımsızlık mücadelesinin en önemli isimlerinden olan Münevver Kari, Sovyet idaresi tarafından kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Baymirza Hayit'e göre, 1924-1933 yılları arasında hapiste kalmış ve işkencelere maruz kalmıştır (Hayit 1975: 245-246). Yine Hayit'in ifadesine göre, kurşuna dizilerek öldürüldüğü tarih, 02. 07. 1934'tür. Kari'nin ölüm tarihi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hakkında bilgi veren kaynakların önemli bir kısmı, onun 23 Mart 1931'de kurşuna dizilerek öldürüldüğünü yazmıştır.

Feyzullah Hoca

Türkistan'ın yetiştirdiği önderler arasında Feyzullah Hoca'nın önemli bir yeri vardır. 1896'da Buhara'da milyoner bir tüccarın oğlu olarak dünyaya gelen Feyzullah Hoca, eğitimini Petersburg'da almıştır. Buhara'ya döndükten sonra "Genç Buharalılar" teşkilatına üye olmuştur. Bu teşkilatın kurucularının çoğunluğunu Türkiye'de eğitim almış gençler oluşturmaktaydı. Bu gençlerin en başında geleni ise Abdurrauf Fıtrat idi. Yukarıda da ifade edildiği üzere, bu gençler, Behbudi ile Münevver Kari'nin kurduğu "Cemiyet-i Hayriye" tarafından İstanbul'a okumaları için gönderilmiştir. Bu gençler, İstanbul'da eğitim aldıkları sırada "Genç Türkler

Türkistan'daki yenileşme hareketleriyle bağımsızlık mücadelesinin en önemli isimlerinden olan Münevver Kari, Sovyet idaresi tarafından kurşuna dizilerek öldürülmüştür.

Millî Mücadele yıllarında Moskova'dan Ankara Hükûmeti'ne gönderilen paralar da yine Lenin'in talimatıyla Osman Kocaoğlu ve Feyzullah Hoca önderliğinde Türkistan'dan 100 milyon altın ruble miktarında toplanmış ve Moskova'ya teslim edilmiştir. Moskova ise, bu paranın sadece 8 milyonunu Ankara Hükûmeti'ne göndermiştir.

hareketine olan sempatileri ile teşkilatlarına "Genç Buharalılar" adını vermişlerdir. Başlıca hedefleri Buhara'daki Emir baskısını kırmak ve Cedid hareketini yaymak olan bu teşkilatın elemanları daha sonra Emir tarafından çeşitli katliamlara maruz kalmış ve Türkistan'ın diğer şehirlerine kaçmışlardır. Buhara Emirini devirmek amacıyla Sovyetlerle işbirliğine girerek Buhara'ya Rus ordularının yardımıyla girebilmişlerdir.

6 Ekim 1920'de Buhara Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden sonra Feyzullah Hoca, Başbakan ve Dışişleri Bakanı olmuştur. Cumhurbaşkanlığına ise daha sonraları Türkiye'ye göç eden Osman Kocaoğlu getirilmiştir. Genç Buharalılar, iktidara gelir gelmez, Münevver Kari, Sadullah Hoca ve Übeydullah Hoca gibi Cedit Hareketinin önde gelen isimlerini Buhara'ya çağırarak çeşitli görevlere tayin etmişlerdir. Geleceğin kadrolarını oluşturabilmek, üzerinde en çok durulan hedeflerden birisi olmuştur. Genç Buharalılar hareketinin ideolojik önderi olan Fitrat, eğitim konusuyla bizzat ilgilenmiştir. Türkçe (Çağatay Türkçesi) resmi dil olarak ilan edilmiş, Türkiye ve Avrupa ülkelerine öğrenci gönderme programları hazırlanmıştır. Millî Mücadele yıllarında Moskova'dan Ankara Hükûmeti'ne gönderilen paralar da yine Lenin'in talimatıyla Osman Kocaoğlu ve Feyzullah Hoca önderliğinde Türkistan'dan 100 milyon altın ruble miktarında

toplanmış ve Moskova'ya teslim edilmiştir. Moskova ise, bu paranın sadece 8 milyonunu Ankara Hükûmeti'ne göndermiştir (Yardım konusunda bk. Andıcan 2003: 86-89). Buhara Halk Cumhuriyeti, Ankara Hükûmeti'ne yardım etmekle kalmaz, Mustafa Kemal'le diplomatik ilişkiler de kurar. Sakarya Zaferi'ni kutlamak üzere, 17 Ocak 1921'de Buhara Halk Cumhuriyeti'nden bir heyet Ankara'ya gelir ve Mustafa Kemal'le görüşür. Feyzullah Hoca, Buhara Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Harbiye Mektebi, Polis Okulu ve Öğretmen Okulu açtırarak bunların başına Türkiyeli subayları getirtmiştir. Ruslar bu durumdan rahatsız olmuşlar ve Harbiye Okulu'nun kapatılarak Türkiyeli subayların Buhara'dan çıkarılmasını istemişlerdir. Bununla kalmayan Ruslar, Ankara Hükûmeti'nin Buhara'ya gönderdiği elçilik heyetini Buhara'ya geçirmemişler, Ankara'ya giden Buhara elçilerini, yani, Recep Bey ile Nazırı Bey'i Moskova'ya çağırarak idam etmişlerdir.

Buhara Halk Cumhuriyeti'nin bütün yöneticileri, 1923 yılında Ruslar tarafından tutuklanarak Moskova'ya götürülmüştür. Feyzullah Hoca, "Sovyet Rusya politikasına uygun hareket edebileceğini" bildirmiş ve Buhara'ya geri gönderilmiştir. 1924 yılında Turar Riskulov'un adını "Türk Cumhuriyeti" olarak değiştirmek istediği "Türkistan"ın bütün itirazlara rağmen beş parçaya bölünmesi üzerine Feyzullah Hoca, yeni kurulan Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti'nin Başbakanı olur. Bu noktadan itibaren millî yöneticiler için Sovyet yönetimini fazla kuşkulandırmadan var olan şartları değerlendirerek mümkün olduğu kadar iktidarda kalmaktan başka bir yol kalmamıştır. Akmal İkrarov ile birlikte "Millî İttihad Fırkası"nı da kurmuş olan Feyzullah Hoca, 1938 yılında yoldaşı Akmal İkrarov'la birlikte idam edilmiştir (Coşkunarslan 1999a: 70-74).²⁰

Abdurrauf Fitrat

Türkistan'daki "Genç Buharalılar" hareketinin ideolojik önderi olan ve "Genç Buharalılar"ın iktidarı döneminde eğitim konusuyla bizzat ilgilenen Türkolog Abdurrauf Fitrat, 1937'de Stalin tarafından başlatılan "repressiya"nın kurbanları arasında önemli bir yere sahiptir. Ceditizmin ve yeni usulde eğitimin Türkistan'daki en önemli temsilcisi olan Fitrat'ın sonu da, tıpkı Gaziz Gubaydillin ve Bekir Sıtkı Çobanzade gibi, kurşuna dizilerek öldürülmek olmuştur. 1884 yılında Buhara'da dünyaya gelen şair, nasir, tiyatro yazarı, bilim, fikir ve devlet adamı, müzikolog ve eğitimci Abdurrauf Fitrat, Buhara'daki Mirabad Medresesi'nde eğitim görmüştür. Daha sonra İstanbul'a gelerek Darülfünun'da 1909-1913 yılları arasında okumuş, İstanbul'da bulunduğu yıllarda milliyetçiliği benimsemiştir. Buhara'ya döndükten sonra Cedit hareketine katılarak Genç Buharalılar örgütünde faal bir rol almıştır. Sovyetler Buhara'ya girdikten sonra, Buhara Komünist Partisi üyesi (1918-1924), Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Eğitim Bakanı (1921), Başbakan Yardımcısı (1922), Buhara Komünist Partisi Siyasi Büro üyesi olmuştur. Bu dönemde, millî edebiyatçılar derneği olan "Çağatay Gürüncü"nde etkin bir rol oynamıştır (1919-1921). Ardından Moskova, Taşkent, Semerkand ve Buhara'da enstitü ve üniversitelerde dersler vermiştir.

4 Ekim 1938 tarihinde, diğer Ceditçi şair ve yazarlarla birlikte, Ruslaştırma politikalarıyla Sovyet ideolojisini kabul etmediği için halk düşmanı ilan edilerek öldürülmüştür. 1956 yılında aklanmış, fakat eserlerinin yayımlanmasına izin verilmemiştir. Eserleri ancak 1991'den itibaren yayımlanmaya başlamıştır.

Fitrat'ı sorgulayan ve yargılayanlara göre onu ölüme götüren suçlar şunlardır:

1. *Devrim karşıtı milliyetçi örgüt "Millî İttihad"ın üyesi olmak,*
2. *Azerbaycan'daki milliyetçi örgütle Sovyet Şarki Cumhuriyetlerini Sovyetler Birliği'nden ayırıp burjuva Turan devletini kurmak amacıyla birleşen Özbekistan devrimine karşı örgütün başkanlarından birisi olmak,*

1938'de kurşuna dizilerek öldürülen Çolpan, Türkistan'ın yetiştirdiği en büyük şairlerdendir. Kendisinden sonra gelen bütün millî şairlerce üstat olarak kabul edilmiştir

3. Genç edebiyatçıları antidevrimci milliyetçi örgüte almak ve onları milliyetçi, devrim karşıtı bir ruhla yetiştirmek,

4. Devrim karşıtı ve milliyetçi ruhla nazım ve nesir eserler yazmak (Coşkunarslan 1999a: 84).

Çolpan (Abdülhamid Süleymanoğlu)

Daha çok kullandığı Çolpan mahlasıyla tanınan Abdülhamid Süleymanoğlu, 1893'te Andican'da dünyaya gelmiştir. 1938'de kurşuna dizilerek öldürülen Çolpan, Türkistan'ın yetiştirdiği en büyük şairlerdendir. Kendisinden sonra gelen bütün millî şairlerce üstat olarak kabul edilmiştir. Türkistan'da 1905 yılından sonra Ceditçiler tarafından çıkarılan gazete ve dergilerle

İsmail Gaspıralı, Mahmudhoca Behbudi ve Münevver Kari gibi Ceditçilerin etkisi altında kalmıştır. 1913 yılından itibaren eserler vermeye başlamıştır. İlk makalelerini "Sada-yı Türkistan", "Sada-yı Fergana" ve "Türkistan" gazetelerinde neşrettirmiştir. Sanatkâr olarak tanınmasını sağlayan şiirleri olmuştur. "Uyganış" (1924), "Bulaklar" (1922) ve "Tañ Sırları" (1926) adlı şiir kitaplarının yazarı Abdülhamid Süleymanoğlu, şiir kitaplarında Doğu ülkelerini işgal eden sömürgeci Ruslarla İngilizlere duyulan nefreti, onlara karşı mücadele duygusunu, Rusların baskı, zulüm ve katliamlarını, Hokand ve Türkistan'ın diğer şehirlerinde dökülen kanları, Türkistan'ın parçalanmasını, halkın açlık, sefalet ve çaresizliğini, esir Türkistanlıların umutlarını ve yüksek millî şuuru, açık ve sanatkârane bir üslupla anlatmıştır. 1937'de yargılanıp hapse atılan ve 4 Ekim 1938'de kurşuna dizilerek öldürülen Çolpan'a isnat edilen suçlar, diğer Türkistanlı milliyetçi aydınlara yöneltilen suçlardan farklı değildir:

1. *Devrimin ilk günlerinden beri devrim karşıtı güçlerin yanında yer alıp "Millî İttihad" örgütüne üye olmak ve rejim karşıtı etkinliklerde bulunmak,*

2. *Şuralar Hükûmeti'ne karşı yürütülen bütün faaliyetlerde (Türkistan'ın bağımsızlığı için savaşmak, Basmacılık hareketini desteklemek gibi) etkin bir şekilde rol almak,*

3. *"Milliyetçiliği terk ediyorum" diyerek Şura Hükûmetini aldatmak, son zamanlara kadar devrim karşıtı milliyetçilik faaliyetlerinde bulunup Türkçülük (Türkperestlik) örgütünün önderleri Feyzullah Hoca ve Riskuloovların yanında faaliyetlerde bulunmak,*

4. *Şiirlerinde devrim karşıtı milliyetçiliği övüp göklere çıkarmak, bu tür şiirler yazıp yaymak, devrim karşıtı açıklamalarda bulunmak,*

5. *Harici işbirlikçilerle ilişki kurmak,*

6. *Japonya taraftarı olmak (Özbay 1994: 19).*

1938'de kurşuna dizilerek öldürülen Çolpan, 1958'de aklanmıştır.

Münevver Kari, Feyzullah Hoca, Abdulrauf Fıtrat ve Çolpan gibi isimleri ana hatlarıyla ele aldıktan sonra, şimdi üzerinde duracağımız isimlerin başında Ahmet Baytursun, Bekir Sıtkı Çobanzade, Halid Seyid Hocayev ve Gaziz Gubaydillin gelecektir. Çalışmamız bir makale sınırları içerisinde kalacağı için Tatar (Kırım-Kazan), Azeri, Türkmen, Özbek ve Kazak Türkleri arasından yetişmiş ve “repressiya”nın kurbanı olan diğer isimler hakkında ayrıntılı bilgiler verilemeyecek, çalışma sonunda bu isimlerin bir listesi ve kısa açıklamalar yer alacaktır. Liste ve kısa açıklamalara geçilmeden önce, Galiyevci düşünce temsilcileri ortadan kaldırılmamış, Galiyevci düşünce ile Türkistan ve Kafkasya’daki Riskolovcu ve Nerimanovcu düşünce başarıya ulaşmış olsaydı 20. yüzyılın “esir” ve “bağımsız” Türklerini nasıl bir gelecek bekliyor olabilirdi sorusuna da cevap bulunmaya çalışılacaktır.

Sultangaliyev’in ideolojisinin biçimlenmesinde önemli bir yere sahip olan Molla Nur Vahitov, Mirseyid Sultangaliyev, Mustafa Suphi, Turar Riskulov gibi isimlerin ortadan kaldırılması ve Neriman Nerimanov gibi önde gelen milliyetçi komünist aydın ve siyasilerin etkisizleştirilmesinden sonra, Stalin’in talimatlarıyla 1937-1938 yıllarında

Sovyetler Birliği’ndeki Türklere yönelik büyük katliamlara girişilmiştir. Girişilen katliamlar, kitleleri hedef almakla ve milyonlarca insanın ölümüne neden olmakla birlikte, asıl vurucu etkisini, Kazan’da “Galiyevclilik”, Bakü’de “Nerimanovculuk”, Türkistan’da da “Riskulovculuk” adını alan ve İsmail Gaspıralı’nın “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” şiarını esas alan milliyetçi komünizmin takipçilerini ortadan kaldırarak ve Sovyetler’de yaşayan Türk topluluklarını ülkeleri, alfabeleri, edebi dilleri ve tarihleri ayrı topluluklar haline getirerek göstermiştir.

1937-1938 yılları, yukarıda da ifade edildiği üzere, binlerce Türk aydınının, siyasetçisinin, bilim adamının, yazarının, şairinin öldürüldüğü, sürgüne gönderildiği, hapsedildiği yıllar olmuştur. Repressiya yılları, Sultangaliyev, Riskulov ve Nerimanov’un takipçilerinin ortadan kaldırılmasına, özellikle de Bolşevik Rusya egemenliğinde yaşayan Türk topluluklarının ortak bilincinin çok ağır darbeler almasına, Türk topluluklarının Sovyet yönetimi karşısında her anlamda mağlup olmasına, boyun eğmesine neden olmuştur. Özellikle de

Repressiya yılları, Sultangaliyev, Riskulov ve Nerimanov’un takipçilerinin ortadan kaldırılmasına, özellikle de Bolşevik Rusya egemenliğinde yaşayan Türk topluluklarının ortak bilincinin çok ağır darbeler almasına, Türk topluluklarının Sovyet yönetimi karşısında her anlamda mağlup olmasına, boyun eğmesine neden olmuştur

Hayatı boyunca beş kez hapse atılan, iki kez sürgün hayatı yaşayan Ahmet Baytursun, 8 Aralık 1937'de kapatıldığı Almatı cezaevinde yatarken (beşinci hapis cezasıdır) kurşuna dizilerek öldürülmüş, cesedi gizlice şehir dışına gömülmüştür

bağımsızlık mücadelelerinin bilimsel, kültürel ve fikri alt yapısını oluşturan Türkologların, aydınların ve siyasilerin öldürülmesinin, sürgün ve hapis yöntemleriyle etkisizleştirilmesinin zararlı ve bilinç yıkıcı etkileri, sadece Sovyetler Birliği döneminde değil, bağımsızlık döneminde de kendisini çok ciddi bir şekilde göstermiştir.

Çarlık Rusyası döneminde, misyoner papazlarca başlatılan Türkoloji araştırmalarının, Çarlık Rusya'sı ve Sovyet Rusya dönemlerinde, Türk topluluklarını Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma, parçalama ve ayrı ayrı milletler haline getirme çabalarına hizmet ettiği herkesçe malumdur. 19. yüzyılın sonlarına doğru yetişmeye başlayan ve Sovyetler döneminin başlarından itibaren sayıları artmaya başlayan Türk kökenli Türkologların çoğunun Türkçü, Türkbirlikçi olduğu da bilinen bir husustur. Türkolojiyi hem Çarlık Rusya'sı hem de Sovyet Rusya dönemlerinde Rusların çıkarları doğrultusunda biçimlendiren ve yönlendiren Rus şovenizminin, repressiya yıllarında Türkçü-

Türkbirlikçi Türkologları hedef almamasını ve onları ortadan kaldırmaya çalışmamasını düşünmek, elbette safça bir beklentiden öteye gitmeyecektir. Aşağıda, repressiya yıllarında ortadan kaldırılan bazı Türkçü-Türkbirlikçi Türkologlara Sovyet yönetimince isnat edilen suçlar ve ortadan kaldırılış biçimleri hakkında bilgiler verilecektir.

Ahmet Baytursun

Alaş-Orda Hükûmeti (1919'da feshedilmiştir) reisliğiyle Turar Riskulov'un başkanlığını yaptığı Türkistan Cumhuriyeti'nin Maarif Komiserliğini yapan Ahmet Baytursun, Kazak Türklerinin yetiştirdiği en büyük Türkologdur. Kazak Türkçesi ve edebiyatı, Kazak kültürü üzerine yaptığı son derece önemli çalışmalarının yanı sıra, güçlü bir yazar, gazeteci ("Kazak", "Aykap", "Ak Col"), etnograf, bestekâr müzisyen olmasıyla da tanınmıştır.

1873 (kimi kaynaklara göre 1872) yılında Torğay'da dünyaya gelen, ilköğrenimini köyündeki ceditçi öğretmenlerden alan Baytursun, daha sonra Torğay'daki iki yıllık Rus-Kazak mektebinde okumuş, ardından da İbray Altınсарın'ın Orınbor'da açtığı muallim mektebini tamamlayarak 1895-1909 yılları arasında Kostanay, Aktöbe, Karkaralı bölgelerindeki mekteplerde dersler vermiştir. Hayatı boyunca beş kez hapse atılan, iki kez sürgün hayatı yaşayan Ahmet

Baytursun, 8 Aralık 1937'de kapatıldığı Almatı cezaevinde yatarken (beşinci hapis cezasıdır) kurşuna dizilerek öldürülmüş, cesedi gizlice şehir dışına gömülmüştür (Doscunov 1992: 157).

1907'de Çar'a karşı muhalif fikirler yaydığı gerekçesiyle ilk kez hapse atılan Baytursun, 1909'da Semey Gubernatoru'nun (vali) emriyle tutuklanmış, sekiz ay hapis yattıktan sonra 1910'da Kazak ülkesi dışına sürülmesi kararlaştırılmıştır. Hapsedilip sürülmesine neden olan suçlamalar ise, Bökeyhanov Alihan ile birlikte hükûmete karşı gizli örgüt kurmak ve hocalık ettiği okullarda sadece Kazak kökenli çocukları okutmak olmuştur. 1910'dan 1917 yılının sonlarına kadar Orınbor'da yaşamak durumunda kalmıştır. Türkçülüğü ve 1920'de girip de 1921'de ayrıldığı Komünist Partisi'nin ilkelerini savunmamış olması, Sovyet döneminde de hapislerde ve sürgünlerde büyük acılar çekmesine neden olmuştur. 1929'da "Kazak Memleketik Üniversitesi" (daha sonra "Abay Atındağı Eñbek Kızıl Tuv Ordeni Kazak Pedagogika İnstitutı")'nde Kazak dili ve edebiyatı profesörü olarak göreve başlayan Baytursun, aynı yıl ülke bilim adamlarının kurultayına iştirak etmek, yazdığı "Til Cumsar" adlı kitabının tanıtım ve satış işlerini düzenlemek gibi amaçlarla Kızılorda'ya da gidip gelmiştir. Baytursun, Kızılorda'daki kurultaydan döndükten sonra tutuklanmış, üniversitedeki görevinden uzaklaştırılmıştır. 1929 yılından tutuklanıp da 1931 yılına kadar on kez sorgulanıp dört kez yüzleştirilen Baytursun, güneşin sadece iki ay görüldüğü Arhangelski'ye sürgün edilmiştir. 1934'te Almatı'ya dönen Baytursun 1937'de yeniden tutuklanmış ve hapse atılmıştır. 25 Kasım 1937'de kurşuna dizilerek idam edilme cezasına çarptırılan Ahmet Baytursun, tıpkı diğer milliyetçi Kazak aydınları Alihan Bökeyhanov, Mağcan Cumabayev, Mircakıp Dulatov, Mirzağazı Esbolov, Halel Ğabbasov, Dinmuhammed Adilov, H. Bolğanbayev, Cüsip Aymavitov, M. Avezov gibi, millî bir edebiyatın oluşumu için çabaladığı, Kazak Türkçesiyle ders kitapları yazdığı, Kazak Türkçesi gramerinin esaslarını tespit ettiği, Arap harflerinden Latin harflerine geçişe karşı çıktığı (1926 Bakü Türkoloji Kurultayı'nda Latin harflerine geçiş kararı karşısında direnmiştir), köy okullarının sayısını arttırmak istediği, Kazakların kendi topraklarına, sularına sahip olması gerektiğini düşündüğü, eski bir Alaş-Ordacı olduğu, Komünist Parti'ye mensup olmayıp da ideolojisini yaymaya çalışmadığı (1920'de girmiş, fakat bir yıl sonra üyelikten ayrılmıştır), çok çalışkan ve üretken bir bilim adamı ve yurtsever olduğu için defalarca hapse atılmış, iki kez Sibiry'a sürülmüş, 8 Aralık 1937'de Stalinci temizlik girişiminin kurbanı olmuştur.²¹ Kendisini kurşuna dizerek öldürüp de cesedini gizlice Almatı'nın dışında bir yere gömenler onu, Basmacılarla, özellikle de 1920'de Moskova'da tanıştığı Zeki Velidi Togan ile ilişki kurmak ve bu ilişkiyi sürdürmekle suçlamışlardır. Onu kurşuna dizenlere göre suçları şunlardır:

1. *Alaş-Ordacılara af çıkarıldıktan (1919'da Lenin tarafından çıkarılmıştır) sonra da Velidov (Zeki Velidi Togan) ve Ermekov'a katılıp Şura Hükûmeti'ne karşı örgüt kurmak,*

2. *Bu örgüte üye olduğu dönemlerde Velidov ile ilişki kurmuş olmak, bunun için Velidov ile şifreli mektuplaşmak,*

Çağdaşı olan diğer Kazak aydınları gibi eğitim konusu üzerinde ısrarlı bir şekilde duran Cumabayoğlu'nun Gaspıralı'nın başlattığı eğitim seferberliğiyle İstanbul'da eğitim gören aydınlardan güçlü bir şekilde etkilendiği ortadadır.

3. *Basmacıların üstesinden gelindikten sonra Sovyetler Birliği dışına kaçan Zeki Velidi ile ilişki kurma işlerini yürütmek, 1926'da Bakü'de düzenlenen Türkoloji Kurultayı'nda Mehmet Fuad Köprülü'den Zeki Velidi hakkında haber almak, Almanya'da okuyan bir öğrenci vasıtasıyla Zeki Velidi'den şifreli bir mektup almak ve bu mektubu 1928'e kadar evinde saklamak,*

4. *Halk düşmanlığı yapmak,*

5. *Japon casusu bir kadımla münasebet kurmuş olmak,*

6. *1927-1928 yılları arasında Sovyet hükûmetine karşı silahlı mücadele başlatabilmek için faaliyet yürütmek (Doscanov 1992: 201-203).²²*

Mağcan Cumabayoğlu

25 Haziran 1893'te Akmola'da dünyaya gelen Mağcan Cumabayoğlu, ilköğrenimini dört yaşından itibaren, Rus ordusundan kaçıp babasının

yaşadığı obaya gelen Başkurt kökenli Ahiyetdin Akanov'un açtığı okulda görmüştür. Babası tarafından daha sonra Kızılcar'daki Muhammedcan Begişov'ın üstatlık ettiği medreseye gönderilmiş, burada dört yıl okuyarak Türkçe, Arapça ve Farsça ile bu dillerde meydana getirilen edebi eserleri öğrenmiştir. Muhammedcan Begişov, üniversite eğitimini İstanbul'da almış ve Kızılcar'a döndükten sonra şehrindeki "Şalkazak Medresesi"nde dersler vermiştir. Mağcan'ın da öğrenim gördüğü bu medresede Arap, Fars ve Türk dillerinde dersler verilmiş, bunların yanı sıra bu medresede Türk halklarının tarihi de okutulmuştur. Çağdaşı olan diğer Kazak aydınları gibi eğitim konusu üzerinde ısrarlı bir şekilde duran Cumabayoğlu'nun Gaspıralı'nın başlattığı eğitim seferberliğiyle İstanbul'da eğitim gören aydınlardan güçlü bir şekilde etkilendiği ortadadır. Medrese öğreniminden tatmin olmayan Mağcan, Bekmukambet Serkebayev ile birlikte Ufa'ya geçmiş ve "Galiye (Aliye) Medresesi"nde öğrenime başlamıştır. Medresenin başmuallimi olan Galimcan İbrahimov, Mağcan'ın zekâsını, bilgi seviyesini, öğrenme açlığı ve yeteneğini gördükten sonra onun Galiye Medresesi'nden alacağı fazla bir şey olmadığına kanaat getirmiş, onu başka bir yerde eğitim almaya yönlendirmiştir. Galimcan İbrahimov, Kazak Türklerinin Abay'dan sonra yetiştirdiği en büyük sairi Mağcan'ın şiirlerinin 1912'de Kazan'da yayınlanmasına da yardımcı olmuştur. Mağcan'ın asıl ustası, Mircakıp Dulatov'dur. Dulatov'dan Rusçayı öğrenen Mağcan, bir yandan da Ahmet Baytursun'un çıkardığı "Kazak" adlı gazetede yazmaya başlamıştır. Baytursun ile diğer dostlarının teşvikiyle Avrupa bilimine yakınlaşmak niyetiyle Ombı'ya gelip öğretmenler seminerine katılmıştır. Seken Seyfullin ile de bu seminerde tanışıp

dost olmuştur. Öğretmenler seminerini 1917 yılında altın madalya ile tamamlayan Mağcan daha sonra evlenmiş, fakat karısını 1919'da doğum sırasında kaybetmiştir. Dünyaya gelen çocuğunu da 1920'de kaybeden Mağcan, bu dönemde büyük üzüntü ve sıkıntılar yaşamış, yaşadığı üzüntü ve sıkıntılar şiirlerinde yansımaları bulmuştur.

Mağcan, 1917'de kurulan Alaş-Orda Partisi'nin kurultayına davet edilmiş, daha sonra da partinin eğitim komisyonuna üye seçilmiştir. "Üş Cüz" Partisi tarafından hapse atılan Mağcan, Çek isyanı sırasında hapisten çıkmıştır. Kolçak Hükûmeti'nin Kazakistan'ı hedef alması üzerine bağımsızlığa dair umutlarını yitirme noktasına gelmiştir. Kızıl Ordu'nun Kolçak Hükûmeti'ni devirmesinden sonra Alaş-Orda yöneticileri için genel af çıkarılmıştır. Mağcan, bu dönemde Ahmet Baytursun'un saflarında yer alarak, Orınbor'da kurulan ilk Kazak Hükûmeti'nin üyesi ve Eğitim Komiseri olmuştur. Aynı dönemde Akmola'da çıkan "Bostandık Tuvi" adlı gazetenin redaktörlüğünü de yapan Mağcan, ileriki yıllarda (1921-1922) eğitim-öğretim alanında çeşitli makale ve kitaplar ("Cazılaşak Okuv Kuralları Hem Mektebimiz", "Pedagogika") yayımlamıştır.

1924 yılında Moskova'da okuyan Kazak gençlerin bir toplantısı düzenlenmiş ve bu toplantıda Mağcan'ın şiirleri değerlendirilmiştir. Toplantıda Mağcan'ın şiirlerinin çoğunda geçmişin övüldüğüne, eskinin takip edildiğine, milliyetçiliğin dillendirildiğine, kişiselliği ön plana çıkardığına hükmedilmiştir. Bu dönemden itibaren KazAPP liderleri Mağcan'a karşı girişimler başlatmışlar, yazdırdıkları makalelerde onu milliyetçi, Türkçü, zengin-feodal yanlısı, bencil diye nitelendirmişlerdir. 1929'da üç yüzden fazla Kazak aydını tutuklanmış, Mağcan da aynı yıl tutuklanıp Moskova'daki Butırka Hapishanesi'ne kapatılmıştır. 1935 yılında M. Gorki'ye bir mektup yazmış ve Gorki'nin girişimleriyle serbest bırakılmıştır. Bundan sonra Kızılcar'daki bir orta mektepte Rus dili ve edebiyatı dersleri vermeye başlamış, 18 Mart 1937'de Seken Seyfullin'in daveti üzerine Almatı'ya geçmiştir. Çok geçmeden 30 Aralık 1937'de yeniden tutuklanmış ve 1938'de Stalinizmin kurbanı olmuştur. Mağcan, atıldığı hapishanenin dar hücrelerinde kurşuna dizilip şehrin sırtına gizlice gömülmüştür. Sovyet yönetimi sadece Mağcan'ı tutuklayıp kurşuna dizmekle yetinmemiş, kardeşlerini de her türlü eziyete (kovuşturma, hapis ve sürgün) maruz bırakmıştır. 1938'de Alaş-Ordacı, Türkçü (Pantürkist) olmakla ve "Alka" adlı gizli bir milliyetçi edebi derneği kurmakla suçlanıp kurşuna dizilen, başta İngiliz emperyalizmine karşı mücadele veren Türkiye'deki kardeşlerine yazdığı "Alıstağı Bavırına" olmak üzere, yüzlerce şiirin şairi Mağcan Cumabayoğlu, 1960'ta aklanmıştır (Abdullin-vd. 1989: 391-399; Doscanov 1992: 232-243).²³

Bekir Sıtkı Çobanzade

Kırım Türklerinin en büyük şairlerinden ve Türk dilinin önde gelen uzmanlarında olan Bekir Sıtkı Çobanzade, hayatını Türklüğün ve Doğunun geri kalmışlıktan kurtulmasına ve Türk dilinin birliğine adanmış bir insan olarak, 1937

Kırım Türklerinin en büyük şairlerinden ve Türk dilinin önde gelen uzmanlarında olan Bekir Sıtkı Çobanzade, hayatını Türklüğün ve Doğunun geri kalmışlıktan kurtulmasına ve Türk dilinin birliğine adanmış bir insan olarak, 1937 yılında, Stalin'in insanlık tarihine kan kızıllı harflerle yazılmış olan "Kızıl Terör"ünün kurbanlarından olmuştur.

yılında, Stalin'in insanlık tarihine kan kızıllı harflerle yazılmış olan "Kızıl Terör"ünün kurbanlarından olmuştur. "Kırım Talebe Cemiyeti"nin yardımıyla parasız yatılı olarak 1909-1914 yılları arasında Galatasaray Sultanisi'nde (bir başka rivayete göre, İstanbul Sultanisi'nin idadi kısmında) okumuş, 1914'te Kırım'a geri dönmüş, Odesa'da okumaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Ruslar tarafından askere çağrılmış, Rus ordusunda Türkiye'ye karşı hizmet etmemek için Besarabya, Kişinef, Romanya yoluyla Rusya'dan kaçarak tekrar İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a gelir gelmez İstanbul Üniversitesi Filoloji Fakültesi'nde okumaya başlamıştır. Öğrenciliği sırasında Macar kökenli bir öğretmenin yönlendirmesiyle Budapeşte'ye gitmiştir. Burada Péter Pazmany Üniversitesi'ne kaydolmuş, üniversiteyi bitirdikten sonra Şarkiyat Akademisi'nde işe kabul edilerek İ. Kunoş'un danışmanlığında "Codex Cumanicus"u incelemiştir. Tezinin konusu, "Kıpçakların Codex Cumanicus Yazma Edebiyat Abideleri ve Türk Lehçelerinde Telaffuzun Temel Problemleri" olmuştur. 1919'da aynı üniversitede Türk filolojisi, Arap edebiyatı tarihi ve Macar edebiyatı tarihi konularında doktora çalışması yapmıştır.

İstanbul'da bulunduğu sırada, "Genç Buharalılar Cemiyeti" üyeleriyle yakından meşgul olmuş ve onlara İsmail Gaspıralı'nın "usul-i cedid"ini aşlamaya çalışmıştır.

Kırımlılar Cemiyet-i Hayriyesi'nin tahsil için Macaristan'a gönderdiği öğrencilerin 7 Ekim 1918'de Budapeşte'ye varışları sırasında, onları karşılayanlar arasında Turan Cemiyeti üyelerinden başka, Kırımlılar Cemiyeti Murahhası olarak Çobanzade de istasyonda hazır olmuştur.

1919'da doktorasını verdikten sonra Budapeşte'de öğretim üyeliğine alıkonmuş ve bu sırada Lozan Üniversitesi'nden de davet almıştır.

1920 yılının Mart ayı sonlarında Cafer Seydahmet Kırımer'in daveti üzerine Lozan'a gitmiş ve orada üç ay kalarak Kırım Türklerinin millî teşkilatı olan Millî Fırka'ya katılmıştır. 1920 Temmuzunda İstanbul'a gelmiş ve oradan Kırım'a geçmiştir. Kırım'ın Ruslar tarafından işgalinden sonra da Millî Fırka'nın Millî Kurtuluş Merkezi toplantılarına katılmayı sürdürmüş, partinin yeraltı çalışmalarına katılmaktan da geri kalmamıştır.

1921'de Totayköy'de açılan öğretmen okulunda Tatar dili ve edebiyatı öğretmenliği yapmıştır. Veli İbrahimov'un çabalarıyla Akmeçsit'te açılan üniversitede Türkoloji profesörü unvanıyla, "Türk Lehçelerinin Grameri" dersini vermiştir. 1924 yılında Kırım Üniversitesi'nin rektörlüğüne getirilmiştir. 1924-1937 yılları arasında Taşkent, Kazan, Moskova, Leningrad (Petersburg) üniversitelerinde ders vermiş; Dağıstan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve diğer bazı yerlerde araştırma ve çalışmalar yapmıştır.

1926'da Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresi'ne "Türk-Tatar Dillerinin Karşılıklı Münasebetleri" ve "Türk-Tatar Dillerinde İlmî Terminolojinin Tanzimi Prensipleri" başlıklı bildirilerle katılan Çobanzade, Yeni Alfabe Merkez Komitesi'nin 6-13 Mayıs 1931'de Almatı'da yaptığı toplantıda "Türk Alfabelerinin Birleştirilmesi" sorunu ile yetinmeyerek yazım, terminoloji ve Türk dillerinin birleştirilmesi gibi konuları da gözden geçirmiştir.

Nerimanovcuların Azerbaycan'da iktidara gelmesinden sonra millî kadroların hazırlanması amacıyla yurt dışından davet edilen bilim adamları arasında Bekir Sıtkı Çobanzade de yer almıştır. Çobanzade, öldürüldüğü 1937 yılına kadar Azerbaycan'da üniversitede millî kadroların yetiştirilmesi işiyle uğraşmıştır (Otar 1999: 13-20).

Düşünce sisteminin temelinde "dil birliği" yatan Çobanzade, dünyada Türkçenin bütünlüğüne inanmış ve gerek Latin harflerinin kabulünde ve gerekse akademik çalışmalarında bu yolda ilerlemeye çalışmıştır. O, Türkçenin tek bir dil olduğuna inanmış, onun edebi, ilmi ve fenni bakımlardan bütünleşmesini arzulamıştır. Dilin bölünmesi ve lehçelerin zorla birbirinden uzaklaştırılıp ayrı diller hâline getirilmesine karşı mücadele etmiştir. Yerel lehçelere dayanan ayrı ayrı edebiyatlar ve bilim dilleri yaratma düşüncesine her zaman muhalif olan Çobanzade, kitaplarını bu düşünce çerçevesinde yazmış, derslerini de yine bu düşünce doğrultusunda vermiştir. Yaşanılan dönemin bütün zorluklarına rağmen, dil birliği düşüncesinden taviz vermeyen Çobanzade, İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" şiarından asla şaşmamıştır. "Türk-Tatar Lisaniyyatına Methal" adlı eserinde, "Muhtelif şivelerden ayrı ayrı edebiyat, mektep, matbuat meydana getirmek, Türk münevverlerinden pek çoğunun geçtiği bir koridordur; hâlbuki bu mümkün değildir" diye yazan ve Türk lehçelerinin köklü bir geçmişe sahip olan Türk dilinin çağdaş

Düşünce sisteminin temelinde "dil birliği" yatan Çobanzade, dünyada Türkçenin bütünlüğüne inanmış ve gerek Latin harflerinin kabulünde ve gerekse akademik çalışmalarında bu yolda ilerlemeye çalışmıştır.

uzantıları olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade eden Çobanzade, 1926'daki Türkoloji Kongresi'nden sonra da alfabelerin birleştirilmesi yolunda mücadelesine devam etmiş ve bu mücadelesi hayatına mal olmuştur (Otar 1999: 24).

Daha 1929'dan itibaren üzerine gidilmeye başlanan Çobanzade, Ocak 1937'de tutuklanıp hapse atılmış ve "karşı devrimci", "pantürkist" suçlamalarıyla dört kez sorgulanmış, suçu sabit görülüp kurşuna dizilerek öldürülme cezasına çarptırılmıştır. Çobanzade'ye yönelik suçlamaları maddeler halinde şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Millî Cumhuriyetleri, SSCB'den ayırmak istemesi; birleşik bir Türk-Tatar devleti kurmak düşüncesini uygulayan bütün SSCB çapında karşı devrimci pantürkist bir teşkilatın üyesi olarak Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne ve Sovyet Devleti'ne karşı mücadele etmesi,

2. Kırım, Azerbaycan, Özbekistan ve Dağıstan'da silahlı isyan, sabotaj ve terör yollarıyla faaliyetlerde bulunması,

3. Fiilen casusluk yapması, Türkiye ve Polonya gizli servislerinin ajanı olması (Bünyadov 1993: 94; Otar 1999: 21-22).

12 Ekim 1937'de hakkında idam kararı verilen Çobanzade, 13 Ekim 1937'de kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Öldürülmesiyle ilgili diğer bir rivayet de, 1937 yılının sonlarında başlarında bir Ermeni'nin bulunduğu bir NKVD heyeti tarafından tutuklanıp Sibirya'ya sürüldüğü ve orada Ruslar tarafından şehit edildiğidir (Otar 1999: 22).

Halid Seyid Hocayev

Nerimanovcuların Azerbaycan'da iktidara gelmesinden sonra millî kadroların oluşturulabilmesi için Azerbaycan'a çağırılan ve Sovyet yönetimince 1937'de kurşuna dizilerek öldürülen büyük Türkolog Halid Seyid Hocayev, 1888'de Taşkent'in Koşkorgan kentinde dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini köyünde tamamladıktan sonra Taşkent'te altı yıl medrese eğitimi almıştır. Burada Arapça ve Farsça öğrenen Halid Seyid, yüksek öğrenimi için İstanbul'a gelmiştir. Giriş sınavını başararak 1914'te İstanbul Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi'ne girmiştir. 1918'de fakülteyi bitirerek memleketine dönmek üzere yola koyulmuş, fakat iç karışıklıklar nedeniyle Türkistan'a geçişler kapalı olduğu için bir müddet Azerbaycan'da kalmıştır. Bu süre zarfında Gence'de lise öğretmenliği yapmış, ortalığın yatışması üzerine Taşkent'e geçmiştir. Taşkent'te fazla kalmayan Hocayev, tekrar Azerbaycan'a dönmüş, 1922-1926 yılları arasında Özbekistan'ın Bakü'deki temsilciğinin öğrenci yurdunda müdürlük, orta ve yüksek tahsil okullarında öğretmenlik yapmıştır. 1926'dan itibaren Azerbaycan Yüksel Pedagoji Enstitüsü ile Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde Azerbaycan dili ve edebiyatı, Arapça ve Farsça dersleri vermiştir. 1934 yılından tutuklandığı 1937 yılına kadar SSCB Bilimler Akademisi Azerbaycan Şubesi'nde çalışan Hocayev, üslup, sentaks, Türk ve Fars dillerinin grameri ile

ilgili çalışmalar yapmış, Orhon Yazıtları'nı tercüme etmiştir. En önemli hizmetlerinden birisi de Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lügati't-Türk"ünü tercüme etmesidir. Ki, bu tercüme Sovyetler döneminde yapılan ilk tercümedir.²⁴ Sovyet yönetimince "karşı devrimci eser" olarak nitelendirilen "Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı" (Bakü 1926) eseri, onun çalışmaları arasında özel bir yere sahiptir. Hocayev'in "Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım" adlı eseri 1929'da Bakü'de yayımlanmıştır.²⁵ Tıpkı kendisi gibi, bir kısım eserleri de "repressiya" yıllarında yok edilmiştir. Bunlar, 1936'da tamamladığı "Üslubiyad Nazariyesi", "Türk Dilinin Sentaksı" ve "Türk Dillerinin Tarihi Grammatikası" adlı eserleridir. Bunların dışında, "Çağatay Edebiyatından Muharizeler", "Türkistan Tarihinin Kısa İcmali", "Türk Edebiyatı Nazariyesi", "İran Dillerinin Grammatikası" adlı kitapları yayımlanmış ve ders kitabı olarak okutulmuştur.

Azerbaycan'da bulunduğu süre zarfında, İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" şiarına bağlı kalarak hazırladığı çalışmalarıyla Türkoloji araştırmaları tarihinde son derece önemli bir yer kazanan Hocayev, 3 Haziran 1937'de tutuklanır ve sorgulaması 4 Eylül 1937'ye kadar sürer. Sorgulamalar sırasında ağır işkencelere maruz kalan Hocayev, kendisine yöneltilen 1916'dan beri pantürkist faaliyette bulunduğu, Gaziz Gubaydillin'in 1925'te Bakü'ye gelmesiyle pantürkist teşkilata girdiği, genç öğrencileri bu yola sevk ettiği, özellikle de bu işi yatakhane müdürlüğü sırasında Özbek öğrenciler arasında yaptığı, Veli Hulufu, Gulam Bağirov, Zifeld, Cabbar Memmedzade, Hanife Zeynalı ile pantürkist ilişkiler kurduğu, 1918'de İstanbul Üniversitesi'nden bir grup öğrenciyle Nuri Paşa'nın ordusuna katıldığı ve o günden bu yana bu işi sürdürdüğü suçlamalarını kabul etmek zorunda kalmıştır (Bünyadov 1993: 165-168).

Sorgulaması biten Hocayev için mahkeme, 13 Eylül 1937'de kurşuna dizilerek öldürülme cezası verir. Mahkeme hükmü aynen şöyledir: "İtham edilen Hocayev, 1925 yılından bu yana "Umumittifak Antisovyet Pantürkist, Yıkıcı-Terörist ve Casus Teşkilatı"nın üyesidir. Onların amacı, Sovyet hâkimiyetini yıkmak, millî cumhuriyetleri SSRİ'den ayırmak ve birleşik Türk-Tatar burjuva devletini kurmaktır. Hocayev, düzenli olarak karşı devrimci-milliyetçi propaganda yapmış, karşı devrimci pantürkist teşkilata yeni yeni üyeler kazandırmış ve 1924'ten 1937'ye dek bir yabancı devletin casusluğunu yapmıştır. Yukarıda

"İtham edilen Hocayev, 1925 yılından bu yana "Umumittifak Antisovyet Pantürkist, Yıkıcı-Terörist ve Casus Teşkilatı"nın üyesidir. Onların amacı, Sovyet hâkimiyetini yıkmak, millî cumhuriyetleri SSRİ'den ayırmak ve birleşik Türk-Tatar burjuva devletini kurmaktır.

yazılanlara ve Azerbaycan SSR CPM'nin 316 ve 317. maddelerine uygun SSRİ Yüksek Mahkemesi Savaş Kollegyası, Halid Seyid Hocayev'i en ağır cezaya-kurşuna dizilmeye-mahkûm etti. Hüküm kesindir, itiraz kabul edilmeyecek ve hüküm 1 Aralık 1934 yılı SSRİ CPM'nin kararına göre derhal yerine getirilecektir." (Bünyadov 1993: 168)

Halid Seyid Hocayev, diğer yoldaşları Gaziz Gubaydillin ve Bekir Sıtkı Çobanzade ile birlikte, 13 Ekim 1937'de Bakü'de kurşuna dizilerek öldürülür. 13 Ekim 1937'de kurşuna dizilerek öldürülen Hocayev, 16 Mayıs 1957'de mahkemece aklanır.

Gaziz Gubaydillin

KGB arşivlerinde kendisinden "Sultangaliyev'in karşı devrimci örgütünün üyesi", "SSCB'de pantürkizmin ideologu" diye söz edilen Gaziz Gubaydillin, Nerimanovcuların Azerbaycan'da iktidara gelmesinden sonra millî kadroların yetiştirilebilmesi amacıyla davet edilen bilim insanlarından birisidir. İdilboyu Türklerinin yetiştirdiği en meşhur tarihçilerden olan ve 13 Ekim 1937'de Sovyet yönetimince kurşuna dizilerek öldürülen Gubaydillin, 27 Haziran 1877'de Kazan'da dünyaya gelmiş, ilköğrenimini Halidiye Medresesi'nde görmüştür. 1909'da okuduğu lise öğrenimini tamamlayan Gubaydillin, Kazan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydolmuştur. Bir yıl okuduktan sonra hocaları N. F. Katanov ve N. N. Firsov'un yardımıyla Tarih-Filoloji Fakültesi'ne geçer. Üniversite öğrencisiyken medrese öğrenimi sırasında öğrendiği Arapça, Farsça ve Rusçaya ek olarak Almanca, Fransızca ve Latinceyi de öğrenen Gubaydillin, ileriki yıllarda Eski Yunanca ile İngilizceyi de bildiği diller arasına eklemiştir. Bilimsel çalışmalarına daha öğrencilik yıllarında başlayan Gubaydillin, 1910 yılında "Ben-i Haldun ve Aristo'nun Politikası" adlı bir kitap hazırlamış, okul bitirme tezi olan "Moğol Tarihinin Tarihçisi Marko Polo"yu "Şura" dergisinin 11-20. sayıları arasında yayımlatmıştır. Öğrencilik yıllarında siyasi hareketlere iştirak eden Gubaydillin, Kazan Türklerinin tanınmış edebiyatçılarından Fatih Emirhan ve Abdullah Tukay ile yakın dost olmuş, onlarla birlikte çeşitli dergiler çıkarmıştır. Üniversiteyi tamamladıktan sonra Kazan'dan ayrılıp Troitsk şehrine geçmek zorunda kalmış, orada "Vazifa" adında bir Tatar medresesinde müdürlük yapmıştır. Kazan'a 1917 Şubat Devrimi'nden sonra geçebilmiş, 1919'a kadar "Dinler Tarihi", "Eski Zaman Tarihi", "Rus Tarihi" gibi ders kitaplarını hazırlamıştır. Onun Türklük ve Tatarlık meselesini ele aldığı "Türk mü, Tatar mı?" adlı eseri de bu dönemde yayımlanmıştır. Tatarları Türk olarak nitelendiren Gubaydillin, Tatarların Türklüğü meselesini, "Tatarların Gelip Çıkışı ve Altın Ordu" adlı makalesinde Türkbirlikçi bir akademisyen gözüyle yeniden ele almıştır.

1919'da Kazan Üniversitesi tarih kürsüsünde N. F. Katanov ile N. N. Firsov'un yanında asistanlığa başlayan Gubaydillin, 1921'de "Hazar Kağanlığı Tarihi Tecrübesi" adlı teziyle asistanlığını tamamlamıştır. 1922-1925 yılları arasında "Tatar Tarihi",

“Tatarlarda Sınıflar Tarihi”, “Pugaçev İsyanı” ve üç ciltlik “Tatar Edebiyatı Tarihi” (amcasının oğlu Ali Rahim’le birlikte) adlı eserleri yayımlamıştır.

1925’te Neriman Nerimanov’un Azerbaycan’da millî kadroların yetiştirilmesi projesi kapsamında Azerbaycan’a davet edilen Gubaydillin, 1926-1927 yıllarında Azerbaycan Üniversitelerinde Azerbaycan tarihi okutulmaya başlanması üzerine, bu üniversitelerde dersler vermiş, asistanlar yetiştirmiştir. 1926’da Bakü’de düzenlenen Türkoloji Kongresi’ne “Türk-Tatar Halklarının Tarihi Edebiyatının İnkişafı” başlıklı bildiriyle katılan Gubaydillin’in Azerbaycan’ı Öğrenme Cemiyeti’nin haberleri arasından yayımladığı “Hazarların Menşei Hakkında Kayıtlar” adlı eseri, 1937’de önüne karşı devrimci edebiyat eseri olarak getirilmiş, suçlanmasına neden olmuştur (Coşkunarslan 1996: 47-48).

1926’dan sonra “Tatar Tarihi”, “Tatar Burjuvaziyası Tarihinden”, “Kazan Tatarlarında Feodal Sınıfın Yıkılması Tarihinden” adlı makaleleri Moskova’da yayımlanan Gubaydillin, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Şark Tarihi Fakültesi’nin doçenti ve Yüksek Pedagoji Enstitüsü İçtimaiyet-Tarih Şubesi’nin dekanı olmuştur. Bu dönemde Hüseyin Cavid, Abdullah Şaig, Bekir Sıtkı Çobanzade, Tağı Şahbazı, A. N. Samoyloviç gibi isimlerle yakın dostluklar kurmuştur ve bu ve buna benzer isimler Sovyet yönetimince daha sonra “pantürkist” ve “karşı devrimci” olarak nitelendirilmiştir. 1927’de çalışmalarını hızlandıran ve “Özbek Halkının Menşei Problemi”, “Pugaçev ve Tatarlar”, “Volga Boyu Tatarlarının Sosyal İnkişafının Merhaleleri”, “Azerbaycan Beyleri ve Onların Aslı Kendlileleri” ve “Tatarlar Karışıklık Devrinde” adlı eserlerini yayımlayan Gubaydillin, aynı yıl profesör unvanını almaya hak kazanmıştır.

Türkistan’daki üniversiteler tarafından defalarca ders vermesi için davet alan Gubaydillin, bu sayede Türk Dünyası’nda gezip görmedik bir yer bırakmamış, bu “Turan” seyahatleri ileriki yıllarda başına bela olmuş, bu geziler nedeniyle pantürkizmin esas ideologu olmakla suçlanmıştır (Coşkunarslan 1996: 48).

1927-1928 yılları arasında çok sayıda makalesi yayımlanan Gubaydillin’in çalıştığı Şarkşinaslık Fakültesi, kısa sürede bütün Rusya’da en güçlü şarkiyat merkezlerinden birisi hâline gelmiştir. Fakültede okutulan dersler, dersleri veren hocalar (Bekir Sıtkı Çobanzade, Gaziz Gubaydillin, Y. Ratgavzer, P. Fridolin, V.

Türkistan’daki üniversiteler tarafından defalarca ders vermesi için davet alan Gubaydillin, bu sayede Türk Dünyası’nda gezip görmedik bir yer bırakmamış, bu “Turan” seyahatleri ileriki yıllarda başına bela olmuş, bu geziler nedeniyle pantürkizmin esas ideologu olmakla suçlanmıştır

Zummer, A. Zeküzade, M. Halfin, M. İbrahimov, V. Barthold, Samoyloviç, N. Marr) ve fakültede izlenen Türkleştirme politikaları Sovyet yönetimini rahatsız etmiş, Kasım 1928'de Azerbaycan Komünist Partisi Bakü Komitesi, Şarkşinaslık Fakültesi'ni gereksiz bularak fakülteyi Pedagoji Enstitüsü ile birleştirmiştir (Coşkunarslan 1996: 49).

1931'den itibaren Stalinci baskılara maruz kalmaya başlayan Gubaydillin'in eserlerinin basımı yavaşlamış, eserleri çeşitli bahanelerle yayım planlarından çıkarılmıştır. Makaleleri dergi merkezlerinde aylarca bekletilen Gubaydillin, hakkında çıkan eleştiri yazıları ve "Nerimanovculuk"la suçlanması nedenleriyle Kazan'a dönmüştür. Kazan'a döndükten sonra da ağır eleştiriler alan Gubaydillin, baskılardan bir nebze de olsa kurtulabilmek için kendi eserlerini eleştiren bazı yazılar yazıp "Kızıl Tataristan" gazetesinde yayımlatmıştır.²⁶

1935'te yeniden Bakü'ye dönen ve 1936 yılının sonlarından itibaren Azerbaycan Devlet Üniversitesi Sovyet Halkları Tarihi kürsüsünde ders vermeye başlayan Gubaydillin, 18 Mart 1937'de tutuklanmıştır. Altı kez sorgulanan ve pantürkist bir örgüte üye olmak, pantürkizmin ideologu olmak, Sultangaliyev'in karşı devrimci teşkilatının üyesi olmak, Türkiye, Japonya ve Almanya yararına çalışmak gibi suçlarla itham edilen Gubaydillin, 12 Ekim 1937'de kurşuna dizilerek öldürülme cezasına çarptırılmıştır. Ziya Bünyadov, 13 Ekim 1937'de kurşuna dizilerek öldürülen Gubaydillin hakkındaki kararı, KGB arşivlerinden şu şekilde aktarmaktadır:

"16 Eylül 1937'de G. S. Gubaydillin, Azerbaycan SSR CM'nin 73, 64, 63-1, 69 ve 70. maddelerinde yazılı suçlara iştirakına, yani:

1. Millî cumhuriyetlerin SSRİ'den silahlı mücadeleyle ayrılmasına hazırlanan ve birleşik Türk-Tatar devletinin kurulması için çalışan umumittifak karşı devrimci pantürkist teşkilat merkezinin üyesi olduğuna,

2. Pantürkist teşkilatta dolaylı bir şekilde faaliyet gösterdiğine ve Kırım, Tataristan, Özbekistan ve Azerbaycan'da yeni yeni üyeler kazandırdığına,

3. Zarar verici-yıkıcı grup meydana getirdiğine ve Azerneftkombinatın madenlerine zarar verici bir dizi emirler verdiği,

4. Türk, Alman ve Japon gizli servislerinin casusu gibi faaliyetler gösterdiğine dair suçlanmış ve itham kararı tertip edilmiştir.

11 Ekim 1937'de SSRİ Yüksek Mahkemesi Savaş Kollegiyası Seyir Sessiyası'nın hazırlık toplantısının protokolü tertip edilmiştir. Burada beyan olunmuştur:

1. Suçlama kararı onaylansın ve işe 1 Aralık 1934 yılı kararına uygun olarak SSRİ Yüksek Mahkemesi Savaş Kollegiyasında bakılsın.

2. Gaziz Salihoviç Gubaydillin'in işi Azerbaycan SSR CM'nin 73, 64, 63-1, 69 ve 70. maddelerine göre mahkemeye verilsin.

3. İşe bağlı mahkeme toplantısında avukatsız, savcısız ve şahitsiz bakılsın.

12 Ekim 1937'de SSRİ Yüksek Mahkemesi Savaş Kollegiyası Seyyar Sessiyası'nın

bağlı mahkeme toplantısı oldu. Oturum saat 11.40'ta açıldı. "Sanık G. S. Gubaydillin, kendisinin suçlu olduğunu itiraf etti. İlk soruşturmada verdiği ifadeleri tam olarak tasdik etti, mahkeme sorgusuna hiçbir ilavesi olmayacağını bildirdi." Başkan sanığa son söz hakkını verdi ve mahkeme oturumunu kapattı. Burada sanık bütün suçlarının üstünün tamamen açıldığını gösterdi ve cezasının hafifletilmesini rica etti.

Hüküm okundu. Gazis Salihoviç Gubaydillin şahsi eşyaları müsadere edilmekle birlikte en ağır cezaya, kurşuna dizilmeye mahkûm olunsun. Hüküm kesindir, itiraz kabul edilmeyecektir ve 1 Aralık 1934 tarihli SSRİ MİK kararına dayanılarak hüküm derhal yerine getirilmelidir. Oturum saat 12.00'de bitti." (Bünyadov 1993: 198-199).

Sonuç

1917'de gerçekleştirilen Bolşevik Devrimi'ne kendi halklarının sorumluluklarını omuzlarında hissederek destek veren başta Mirseyid Sultangaliyev, Turar Rıskulov, Molla Nur Vahitov, Neriman Nerimanov olmak üzere, çok sayıda Türk aydınının şovenist Sovyet yönetimi tarafından ortadan kaldırılması ya da çeşitli yöntemlerle etkisiz hale getirilmesi; Sovyetler Birliği bünyesinde yaşayan Türk topluluklarının bağımsız ve birleşmiş geleceğini kurmak ve emperyalizmin her türlü-süne dur diyebilmek amacıyla ortaya çıkan "Galiyecilik" ve onun Azerbaycan ve Türkistan'daki çeşitlenmeleri olan "Rıskulovculuk" ile "Nerimanovculuk"un boğulmaya çalışılması; Rusya Türklerinin 20. yüzyılı ıskalamalarına, Türkiye Cumhuriyeti gibi bir devlete sahip olamamalarına, hedeflenen İdil-Ural, Kafkasya, Türkistan ve Sibiryâ bölgelerini kapsayan Türk birliğini gerçekleştirememelerine neden olmuştur. Stalin döneminde gerçekleştirilen "repressiya", binlerce Türk aydınını, Türk bilim adamını, Türk edebiyatçısını ortadan kaldırmış, Türk topluluklarını 20. yüzyılın başlarındaki birlik felsefesini savunan Sultangaliyev, Molla Nur Vahidov, Turar Rıskulov, Münevver Kari, Neriman Nedrimanov, Mehmet Emin Resulzade, Alihan Bökeyhan gibi aydınlardan mahrum bırakmıştır. Mirseyit Sultangaliyev, Turar Rıskulov, Neriman Nerimanov gibi önderleri bir daha yetiştiremeyecek duruma getirilen Türk toplulukları, dil, tarih, kültür birliği bilincinden uzaklaştırılmış, Türklük

Mirseyit Sultangaliyev, Turar Rıskulov, Neriman Nerimanov gibi önderleri bir daha yetiştiremeyecek duruma getirilen Türk toplulukları, dil, tarih, kültür birliği bilincinden uzaklaştırılmış, Türklük bilincinin yerini, toprak, dil ve yerellik esasına göre biçimlendirilen yapay uluslar ve mikro milliyetçilik ("boyculuk" ya da "kabilecilik") almıştır.

Rusya Türklüğünün 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında yetiştirdiği siyasilere, aydınları, bilim adamları, sanatkârları Stalin döneminde ortadan kaldırılmamış, “Galiyevcilik” ile çeşitlenmeleri olan “Nerimanovculuk” ve “Riskulovculuk” boğul(a)mamış olsaydı ne olurdu?

bilincinin yerini, toprak, dil ve yerellik esasına göre biçimlendirilen yapay uluslar ve mikro milliyetçilik (“boyculuk” ya da “kabilecilik”) almıştır. 20. yüzyılın başlarında girdiği amansız mücadeleyi kaybeden Rusya Türklüğü, farklılık ve ayrılıkların ön plana çıkarıldığı küçük devletçilere, otonomilere bölünmüş, Çarlık yağmurundan kaçarken Sovyet dolusuna tutulmuştur.

19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında var kalabilme, bağımsız olabilme uğruna topyekûn mücadeleye giren Rusya Türklüğü, 20. yüzyılın başlarında, özellikle de 1930’larda yetiştirdiği bütün milliyetçi siyasilerini, aydınlarını, bilim insanlarını, şairlerini kaybetmiş; dünya, eşi benzeri görülmemiş bir aydın katliamına tanık olmuştur. 1930’larda hemen hemen bütün aydınlarını kaybeden Rusya Türklüğü, bütün bunlar yetmezmiş gibi, 1939-1944 yılları arasında, 2. Dünya Savaşı nedeniyle binlerce evladını yitirmiştir.

20. yüzyılın başlarında amansız bir mücadeleye giren Türklük dünyası, Rusya’da teslim olmak zorunda kalırken, aynı dönemde Batı emperyalizmine karşı mücadele eden Türkiye Türkleri,

başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, köklü bir devlet geleneğinin eseri olan milliyetçi siyasileriyle aydınlarının önderliğinde tam bağımsız millî devletlerini kurmayı başarmışlar ve böylece Türklük dünyası bütünüyle esir olmaktan kurtulmuştur. Fakat, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurucusu Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümünden sonra, Sevr belgesini yırtarak ortaya çıkan bağımsız millî devleti affedemeyen “yeryüzü Tanrıları” derhal devreye girip 20. yüzyılın tek bağımsız Türk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti’ni ekonomi de ve siyasette yeniden batıya bağımlı hale getirmeyi başaramışlardır. 20. yüzyıl başlarında topyekûn varlık yokluk mücadelesine giren Türklük âleminin batısında ortaya çıkan bağımsız millî devlet, Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümü ve yaslanabileceği bağımsız bir Türklük dünyasının yokluğu nedeniyle, güçlenememiş, Türklük dünyasının lideri konumuna gelememiş, sadece ayakta kalabilmek için mücadele vermek zorunda kalmıştır.

Rusya Türklüğünün 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında yetiştirdiği siyasilere, aydınları, bilim adamları, sanatkârları Stalin döneminde ortadan kaldırılmamış, “Galiyevcilik” ile çeşitlenmeleri olan “Nerimanovculuk” ve “Riskulovculuk” boğul(a)mamış olsaydı ne olurdu? Herhâlde, Sovyetler Birliği

varlığını devam ettirse de Türkler, bu birlik içerisinde Ruslardan daha fazla güçlü ve belirleyici bir konumda olacaktı. Rus şovenizminin yerini, gerçek anlamda antiemperyalist ve Türk boylarının genleriyle oynamayan bir yapı alacaktı. Sovyetler Birliği'nin önemli bir bölümü, öncelikle İdil-Ural, Azerbaycan (Kafkaslar) ve Türkistan devletlerinin egemenliği altına geçecek daha sonra da Rusların da sadece bir parçası olacağı tek bir "sömürgeler enternasyonalı"ne dönüşecekti. Yani, 1980'lerde yeni bir evrim sürecine giren ve 1990'da kısmen dağılan Sovyetler Birliği'nin yerini, Doğu toplumlarının (Özellikle de Tatarlar, Kazaklar ve Azeriler) daha baskın olacağı başka bir büyük devlet alacaktı. 20. yüzyılı kaybeden, hatta 21. yüzyılı da ıskalamış gibi görünen İdil-Ural, Kafkasya, Türkistan ve Sibirya Türklüğü, hem 20. hem de 21. yüzyılı ıskalamayacaktı. Eğer, Sovyetler Birliği döneminde yetişen yeni kuşaklar, Gaspıralı'yı, Vahidov'u, Sultangaliyev'i, Riskulov'u, Nerimanov'u okumuş ve öğrenmiş olsalardı, onların birlik felsefesini benimseyeceklerdi ve 1991'de "bağımsız" hâle gelen Türk cumhuriyetleri, Sovyet bakiyesi yöneticilerin elinde farklı ve ayrı olma bilinci içinde yaşamayacak, 1990'ların başında ele geçen tarihi fırsat çok daha iyi bir şekilde değerlendirilebilecekti.

- 1 Çalışma, 28-29 Nisan 2005 tarihlerinde Lefke'de düzenlenen "VI. Lefke Edebiyat Buluşması Türk-Rus Kültür İlişkileri ve Sultan Galiyev" konulu sempozyumda, "Sovyetler Birliği'nde Galiyevcilik ve Sonrası" adıyla bildiri olarak sunulmuş olup, gözden geçirilip kısaltılarak makaleye dönüştürülmüştür.
- 2 Çarlık Rusya'sının, özellikle de N. İ. İliminskiy tarafından biçimlendirilen Türk halklarını Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasının ana ilkeleri şu şekilde sıralanabilir: "a) Türkistan Türkleri arasında iletişimi sağlayan alfabeyi değiştirmek, yani, sömürge halklara Rus alfabesini benimsetmek. Bu sayede, bölge halklarının birliğini sağlayan İslam faktörünü de etkisiz hale getirmek, b) *Rus olmayan halkları Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak* için açılan okullarda, Rusçanın yanı sıra, bölgesel lehçe ve şiveleri kullanmak. Rus kolonilerinin çocuklarıyla bölge halklarının çocuklarını bir arada okutmak, c) Türkistan Türkleri arasında yüzyıllardır iletişimi sağlayan müşterek yazı dilinin (Çağatay Türkçesi/ Tatar Türkçesi) egemenliğine son vererek, bölgesel ağızları eğitim ve kültür dili olarak kullanırmak. Yani, genel Türk yazı dili içinden, yeni "ulusal" kimliklerin şekillenmesini sağlayabilecek, ayrı *ayrı* "ulusal yazı dilleri"nin ortaya çıkmasını sağlamak. Bunun için de Türk toplulukları arasında misyonerlerle yakın ilişkiler kurmuş olan aydınlarla eğitimcilerle (Ibray Altınşarin, vd.) destek vererek, onların, kendi okullarında, kendi şiveleriyle okutabilecekleri, Rus harfleriyle yazılmış kitaplar hazırlamalarını sağlamak, ç) Sözü geçen bölgelerdeki Tatar Türkleriyle Osmanlı Türklerinin nüfuzunu kırmak. "Pan-Türkist" ve "Pan-İslamist" akımların önüne geçerek, bölge halklarını Rus idaresine bağlamak." (Aça 2003: 29)
- 3 "Cedid" hareketinin Kırım, İdil-Ural, Türkistan ve Kafkasya'daki yansımaları için bk. Hayit 1987: 80-90; Kaymak 1993: 65-81; Kırımlı 1996: 37-64; Zenkovsky 2000: 21-33, 232-247; Andican 2003: 24-29; vd.
- 4 "Ekim İhtilali sırasında Bolşevikler "self determinasyon" ilkesini rakiplerine karşı etkili bir silah, Rus dışı milliyetlere karşı çok çekici bir psikolojik araç olarak kullanmışlardır. Lenin ile Stalin'in birlikte imzalayarak, 15 Kasım 1917'de yayınladıkları "Rusya'daki Ulusal Toplulukların Hakları Bildirisi", komünizmi ve komünistleri yeterince tanımayan milletlerin aydın kadroları arasında çok etkili olmuştur. Bu bildiri *Bolşevik İhtilal Hükümeti, milliyetler siyasetini dayandıracığı dört temel noktayı ortaya koymaktaydı. Buna göre, Rusya'daki ulusal topluluklar eşit ve egemendiler. Ayrılmak ve bağımsız devlet kurmak hakları da dâhil, kendi kaderlerini serbestçe tayin edebileceklerdi. Ulusal ve dinsel her türlü ayrıcalıklar ve sınırlamalar kaldırılıyordu. Ayrıca, etnik azınlıkların özgürce gelişmeleri sağlanacaktı. Bildirinin yayımlanmasından*

beş gün sonra hükümet, bu kez doğrudan Müslüman toplumlara hedef alan ve onların dini ve milli hislerini alabildiğine sömüren bir başka bildiri yayımladı. Ateizmden ve enternasyonalizmden hiçbir iz taşımayan bu ikinci bildiride "Çarlık Rusya'sının getirdiği bütün baskıların ve kısıtlamaların kaldırılacağı, bütün Müslüman toplulukların dini ve milli hayatlarını istedikleri gibi tanzim edebilecekleri" vurgulanıyor ve Bolşevik Devrimine destek isteniyordu. Kendisi de bir Gürcü olan Stalin, Ekim Devriminin hemen ardından başlayan iç savaşın kazanılabilmesi ve komünizmin Rusya'da hâkim olabilmesi için, Rus olmayan yerel seçkinlerin gerekliliğini çok iyi kavramıştı. Bu kadroların burjuva kökenli olmaları veya güçlü milli duygulara sahip olmaları önemli değildi." (Andican 2003: 36)

5 "1917'de gerçekleştirilen Bolşevik Devriminden önce de Türk aydınları arasında sosyalist fikirlerin yeşerdiğinden ve bu yönde çeşitli oluşumlara gidildiğinden söz etmek mümkündür. Özellikle de 1905 devriminden sonra Türk toplulukları arasında sol/sosyalist fikirler ve örgütler oluşmuştur. Kazan Türkleri arasında bu fikirlerin savunucuları daha çok "Tatar Öğretmen Okulu" ve "Muhammediye Medresesi" öğrencilerinin oluşturduğu gruplar olmuştur. Muhammediye Medresesi, İsmail Gaspıralı'nın eğitim reformları çerçevesinde kurulmuş bir medrese idi ve bu medrese öğrencileri 1904'te "İslahistler" adıyla bir araya gelmişlerdir. Bu küçük grup, daha sonraları İdil-Ural Muhtariyeti'nin Sadri Maksudi Arsal gibi yöneticilerini, Kazan Türklerinin şair, yazar ve bilim adamlarını (Fuat Tuktarov, Fatih Emirhan, Abdullah Tukay, Gaziz Gubaydillin) ve Ayaz İshaki gibi sosyalist fikirlerin ilk savunucularını içinden çıkarmayı başarmış ve Kazan Türklerinin siyasal yaşamında önemli bir yer edinebilmiştir. Azerbaycan'da ise 1904'te Neriman Nerimanov'un önderliğinde "Himmet" Partisi kurulmuştur. Partinin diğer bir yöneticisi de baskılar neticesiyle İran'a geçerek sosyalist hareketin sesi niteliğindeki "İran-ı Nev" gazetesini çıkaran Mehmet Emin Resulzade olmuştur. Resulzade, İran'dan İstanbul'a, İstanbul'dan da tekrar Azerbaycan'a geçer ve "Müsavet" Partisi'ni kurar. Daha sonraki yıllarda kurulan Millî Azerbaycan Devleti'nin yöneticileri de genellikle sol nitelikli bir parti olan "Müsavet"ın üyeleri olmuştur. Türkistan'da ise sosyalist özelliğe sahip hareketler, Ekim Devriminden sonra ortaya çıkmaya başlamıştır." (Coşkunarslan 1999a: 52-55)

6 Milliyetçi komünizmin en önemli ismi Sultangaliyev, Rus şovenistlerin komünist ideoloji maskesi arkasına sığınarak Çarlık Rusya'sı politikalarını devam ettirmekte oldukları ve SSCB adı altında yeniden kurulan Rusya'nın bu nedenle uzun ömürlü olamayacağı gerçeğini, "Asya ve Avrupa Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişmelerinin Esaslarına İlişkin Bazı Görüşlerimiz"de adeta haykırmıştır: "Rusya'nın Japonya karşısında aldığı ve 1905 devrimine neden olan yenilgi, bu ülkenin sömürgelerinin ve ezilen halklarının ulusal bilinçlerinin uyanmasına imkân sağlamıştı. Rusya'nın Dünya Savaşı sırasında batı ve Kafkas cephelerinde uğramış olduğu yenilgiler, 1917 Devrimine neden oldu ve bu halkların kurtuluş süreçlerini hızlandırdı. Polonya, Finlandiya ve küçük Baltık devletlerinin Rusya'dan kopmaları, egemenlik haklarının genişletilmesi için sürekli olarak mücadele veren Tataristan, Başkurdistan, Kırgızistan, Orta Asya, Güney Kafkasya, Ukrayna ve Beyaz Rusya ile diğer cumhuriyetlerin, bunlarla birlikte tam 10 adet özerk ulusal cumhuriyetin kurulması bu görüşün en somut kanıtlarıdır.

Pan-Rusistler ve Pan-Rusistler'in yandaşları, 'demokrat' veya 'komünist' hangi maskenin arkasına saklanırsa saklansınlar, bu hareketi istedikleri kadar yok etmeye ve bölgeleri sıradan Rus eyaletleri durumuna sokmaya ve zayıflatmaya çalışsalar da, şimdilere kadar bu arzularını gerçekleştirilememişlerdir.

Pan-Rusistler, SSCB'nin kurulması ile fiilen tek ve bölünmez Rusya'ya yeniden inha etmek, diğer halkların üzerinde Büyük Rusya egemenliğini yeniden temin etmek istediler. Aradan bir yıl bile geçmemiştir ki, tüm halklar, Moskova'nın Pan-Rusist merkeziyetçi eğilimleri karşısında itiraz seslerini yükselttiler. (Sovyetler Birliği Merkez İdare Kurulu'nun son genel kurulunda Milletler Sovyeti toplantısında olduğu gibi.)

(...) Son Rusya devrimi deneyiminden hareketle bu sonuca varıyoruz ki, Rusya'da iktidara hangi sınıf gelirse gelsin, bu ülkenin eski 'ihtişam' ve 'gücü'nü hiç kimse yeniden geriye getiremez. Rusya, çok uluslu bir devlet ve Rus devleti olarak kaçınılmaz olarak parçalanmaya ve bölünmeye doğru gitmektedir. Sonuçta iki şeyden birisi olacaktır. YA RUSYA KENDİ ULUSAL PARÇALARINA AYRILARAK BİRKAÇ YENİ VE ULUSAL DEVLET OLUŞACAK YA DA RUSYA'DAKİ RUS HÂKİMİYETİNİN YERİNE ULUSLARIN ORTAK HÂKİMİYETİ

GELECEKTİR. DİĞER BİR DEYİŞLE, RUS HALKININ TÜM DİĞER HALKLAR ÜZERİNDEKİ DİKTATORYASININ YERİNE, BU HALKLARIN RUS HALKI ÜZERİNDE DİKTATORYASI GEREKLEŞECEKTİR! Bu ikilem, koşulların oluşturduğu tarihsel bir zarurettir. İhtimaldir ki, birinci şık gerçekleşecektir. İkincisinin gerçekleşmesi halinde ise bu durum birinciye geçiş için yalnızca bir basamak teşkil edecektir. Bugün SSCB adı altında yeniden kurulmuş olan eski Rusya, uzun ömürlü değildir. Geçici ve muvakkat bir şeydir. Bu durum, ölmekte olan birinin son nefesi, son çırpınışlarıdır.” (Kakıncı 2003: 256-257)

- 7 Moskova'nın “karşı devrimci” olarak suçladığı milliyetçi komünistlerin kurduğu örgütler arasında özellikle Türkistan'daki “Milli İttihat” (İttihat ve Terakki Teşkilatı, daha sonra Milli İttihat'a dönüştürülmüştür) ve “Milli İstiklal” adlı örgütler dikkati çekmektedir. Bu örgütlerin kurulmasını sağlayan isimlerin başında Feyzullah Hoca ve Akmal İkrarov gelmektedir. Benningsen ve Wimbush, 1920 baharından Sultangaliyev, Zeki Velidov, Ahmet Baytursun, Ali Bükeyhanov, Turar Riskulov, Veli İbrahimov, Nizameddin Hocayev ve Fayzullah Hocayev'in bir araya gelerek kurdukları “İttihat ve Terakki” adında gizli bir örgütten bahsetmektedirler (Benningsen-Wimbush 1995: 110-111). KGB arşivlerinde yer alan ve meşhur Türkolog Gaziz Gubaydillin hakkında düzenlenen ve işkenceler sonucunda Gubaydillin'e imzalatılan iddianamede geçen “Karşı Devrimci Pantürkist Teşkilat merkezinin üyesi olmak” ibaresi, doğrudan Benningsen ve Wimbush'un sözünü ettiği “İttihat ve Terakki”yi akla getirmektedir. Münevver Kari ile yoldaşlarının arasına sızan ve olup bitenleri Ruslara rapor eden satkın Madhiddin Muhammedov Salihoviç'in rapor ettiği bilgiler arasında “İttihat ve Terakki”nin kuruluşu ve çalışmaları hakkında bilgiler de yer almaktadır: “Ben Ekim Devrimi arifesinde teşkil olunan “İttihadi Terakki” (Terakkiperver örgütü) hakkında aklımda kalanları önce yazıp vermiştim. Cemiyet tüzüğünü Osmanbeğ ile Haydar Efendiler hazırlamışlardı. Ben bu tüzüğü (Türkiye Türkçesi'nden) Özbek diline aktardım. 1917 yılı Ağustos ayının sonlarında olsa gerek, benim evimde Terakkiperverlerin, Osmanbeğ başkanlığında geçen toplantısında bu tüzük kabul edildi. (...) Cemiyet Ekim Devriminden sonra da faaliyetlerini devam ettirdi. (...) Ben 1919 yılında yani Ocak Olayları sırasında, bu cemiyetin rehberliğinde bulundum. Cemiyet geçmişten beri Şura (Sovyet)'ya karşı faaliyet göstermiş değil, tersine kendi isteklerini hayata geçirmek için Şura hükümetini en uygun hükümet olarak görüyordu. Cemiyetin istekleri şunlardan ibaret idi: 1. Gençleri üyeliğe celbetmek, 2. Ruhaneler ile mücadele etmek, 3. Beyazları tespit ederek onları imlan olduğunda hükümete teslim etmek, 4. Okul işlerini düzenlemek, 5. Türk savaşı esirlerine yardım etmek ve onları okullara işe yerleştirmek...” (Coşkunarslan 1999b: 125). Devrim öncesinde kurulduğu anlaşılan “İttihat ve Terakki” örgütüyle Türkistanlı aydınların İstanbul'daki İttihat ve Terakki Teşkilatı ile olan ilişkileri hakkında bilgi veren A. Ahat Andican sonuç olarak şunları söylemektedir: “Özet olarak söylemek gerekirse, Türkistan'da İttihat ve Terakki teşkilatlanması, bu harekete mensup harp esiri Osmanlı subayları tarafından başlatılmıştır. 1917 Ekim İhtilali öncesinde bu subaylar İttihat ve Terakkiperver Cemiyeti'ni kurmuşlar ve Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde örgütlenmişlerdir. Azerbaycan'a Türk Ordusunun girişinden sonra, cemiyetin adı İttihat ve Terakki olarak değiştirilmiştir. Osmanlı imparatorluğunun yenilmesinin ardından İttihat ve Terakki kadrolarının dağıldığı dönemde ise, teşkilatın adı Milli İttihat olmuştur. Cemiyetin, özellikle 1917-21 yılları arasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Münevver Kari anılarında “Cemiyetin üyeleri çok değişti. Fakat etkili ve güçleri çok büyüktü” demektedir. Enver ve Cemal Paşaların Türkistan ve Afganistan faaliyetleri sırasında cemiyet kadroları yeniden aktif hale gelmiş de, bu iki siyasi figürün tarih sahnesinden çekilmeleri İttihatçı subayların dağılmalarına, siyasi alanda ise İttihat ve Terakki ruhunun yok olmasına yol açmıştır. Bütün bunlara rağmen, Türkistanlı kadroların İttihatçılarla yaptıkları yol arkadaşlığı bitmeyecektir. Dış Dünyadaki mücadele yıllarında, başta Nuri Paşa olmak üzere Halil Paşa ve Mahmut Şevket Esendal gibi eski ittihatchılarla diyalog sürdürülecektir (Andican 2003: 120-121).
- 8 Sovyetler Birliği, özellikle de Stalin döneminde Moskova'nın Türk topluluklarına karşı izlediği politikalar, Çarlık Rusya'sı politikalarının, “Hristiyanlaştırma” dışında tutularak, daha sistemli ve acımasız bir şekilde devam ettirilmesinden ibaret olmuştur. Sovyetlerin izlediği politikalar, Türk topluluklarının kültürel ve siyasal anlamda bütünüyle parçalanmasını getirmiş, böylece Çarlık Rusya'sının şovenist politikaları, “Sovyetleştirme” adı altında başarıyla tamamlanmıştır. Nitekim Mekemtas Mırzahme-

tov, Bolşevik Devrimi sırasında umutlanarak harekete geçen Türk topluluklarını Çarlık yönetiminden daha beter bir şekilde ezen Stalin dönemi politikalarını şu şekilde sıralamaktadır: 1. Ruslaştırma, 2. Arap harflerinin kullanımına son vererek Rus harflerini kullanıma sokma, 3. Rus kökenli kitleleri Türk kökenli halkların yaşadığı bölgelere göç ettirme, 4. Kırım'ı, Kırım Tatarlarından arındırma, 5. Kafkasları Müslümanlardan arındırma, 6. Orta Asya ve Kazakistan'ı ham madde merkezi haline getirme, 7. Rus kökenli çocuklarla sömürge halkların çocuklarının bir arada okudukları okulların sayısını arttırma, 8. Rus dilini resmi dile çevrilemese de halk dili haline getirme, 9. Küçük toplulukları asimile ederek ortadan kaldırma, 10. Bütün halkları bir halka, yani Ruslaşmış Sovyet halkına dönüştürme, vd. (Mırzahmetov 1993: 107-108).

- 9 “...bizim-diyalektik, daha doğrusu enerjetik materyalizm mektebine mensubiyetimiz, bu mektebin Batı Avrupalı temsilcilerini (marksist veya komünist denilenleri) körü körüne taklit etmemiz ve onların bu mektebin ürünü bildikleri veya öyle takdim ettikleri her şeyi körü körüne kopya etmemiz anlamına gelmez. Bunu aşağıdaki nedenlerden dolayı yapmıyoruz: Bizce, materyalist felsefe, Batı Avrupa biliminin müstesna malı değildir. Zira, belli bir düşünce sistemi olarak bu tür felsefe, bu veya diğer şekilde (Fars, Arap, Çin, Türk, Moğol vd. gibi) birçok başka halklarda, üstelik çağdaş Batı Avrupa kültürünün ortaya çıkışından çok önceki tarihlerde görülmüştür. Bizim birçoğumuz, daha sonra Rusya Devrimi öncesinde, enerjetik materyalist dünya görüşüne sahip olmuştuk. Bu görüş, bizim aramıza yapay bir biçimde ve dışardan enjekte edilmiş olmayıp Rus milliyetçiliğinin ve Rus devletçiliğinin üzerimizdeki zalimane ekonomik, politik ve kültürel baskılarının bizi ezmede olan ağır koşullarının doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Bizim, tarihsel materyalizm taraftarlarına bağlılığımız, onların beyan ettikleri, keza diyalektik materyalizmin Rus ve Avrupa tekelcileri tarafından takdim edilen her türlü fikri nesneyi “kutsal” bir şeymiş gibi tartışmasız olarak kabul etmemizi de kesinlikle gerektirmez.

(...) Tutum ve hareketlerinden de vazgeçelim, görüşlerinde ve vardıkları sonuçlarda da gerçek devrimcilik görülmebilir. Bu nedenden dolayı, biz, onlar karşısında herhangi bir yükümlülük almamakla birlikte, tüm beklentilerin aksine olarak, diyalektik materyalizm üzerindeki tekelcilik haklarını tartışmaya davet ediyoruz. Örneğin, birincisi sömürgeler meselesi, ikincisi de komünizmin, diğer bir deyişle sınıfsız ve kimsenin kimseyi istismar etmediği bir toplumun gerçekleştirilmesi yöntemleri... Bu iki konuda Rus komünistleri ve onları takip eden Batı Avrupalı komünistler, aleni yanlışlar yapmaktalar... Bunun neticesinde de-insanlığın anarşi ve kargaşa baskısından kurtuluşu değil-talan, yoksulluk ve ölüm olacaktır. Onlar, Avrupa Kapitalizmini ve soyguncu Avrupa Emperyalizmini eleştirdikleri ve yerdiklerinde, her zaman ve her konuda olmamakla birlikte kendileriyle mutabıkız. Keza çağdaş Avrupa kapitalist kültürünün gericiliğini gündeme getirdiklerinde de mutabıkız. Ne var ki, tüm bu düşüncelerden çıkardıkları sonuçlar ve sundukları reçeteler konusunda kesinlikle mutabık değiliz.

Bizce onların sundukları reçete-ki, Avrupa toplumunun bir sınıfın (burjuvazinin) dünya üzerindeki diktatoryası yerine, onun karşısı olan diğer sınıfın (proletaryanın) diktatoryasını öngörmektedir-insanlığın ezilen kısmının ezilen kısmının sosyal hayatına hiçbir önemli değişiklik getirmeyecektir. Herhalukarda nesnel bir değişiklik olacaksa da, bu değişiklik iyileşme yolunda değil, kötüleşme yolunda olacaktır. Bu sadece daha az gücü olan ve daha aşağı düzeyde organize bir diktatörün yerine, aynı kapitalist Avrupa'nın (ki, Amerika'yı da buraya dahil etmek gerekir) Avrupa çapında bütünleştirilmiş olan tüm güçlerinin dünyanın geriye kalan kısmı üzerinde ortak diktatoryasının getirilmesi demektir.

Biz, bunun karşısında farklı bir tez ortaya koyuyoruz. Şöyle ki, insanlığın yeniden yapılandırılmasının maddi zemini, yalnızca sömürge ve yarı-sömürgelerin metropoller üzerindeki diktatoryası aracılığı ile oluşturulabilir. Zira yalnızca bu yol, yerkürenin Batı emperyalizmi tarafından zincirlere vurulmuş olan üretici güçlerinin kurtuluşu ve atılım yapması için gerçek bir teminat sağlayabilir.” (Kakinç 2003: 239-241).

- 10 Sultangaliyev'in devrime getirdiği özgün yaklaşımı ve “şark meselesi”yle ilgili görüşleri için bk. Galiyev 1999: 264-272; Galiyev 1998: 1-5.
- 11 1923 ve 1928 tarihli tutuklanmaları, kendisine yönelik suçlamalar ve maruz kaldığı işkenceler, on yıl kadar süren ağır çalışma cezası ve 28 Ocak 1940'ta Lefort Hapishanesi'nde vurularak öldürülüşü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammedi 1993; Kaymak 1993; Kakinç 2003; Kakinç 2004, vd.
- 12 “Müslüman millî komünistleri Stalin'in dört adet milliyet ölçütünü –toprak, dil, psikolojik bünye ve ekono-

- mi- kabul etmediklerinden dolayı, Sovyetler'in Müslüman sınır boylarındaki farklı etnik bölgelerde küçük, modern milletler yaratma planlarını ilkesel olarak reddettiler. 1924'te Orta Asya'nın beş millî cumhuriyete bölünmesine karşı çıktılar: Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Başkırya ve Türki (ama Hristiyan) Çuvaş Cumhuriyeti gibi Orta Volga topraklarının; Kuzey Kafkasya; Azerbaycan; ve Dağıstan'ın da eklenmesiyle birleşik bir Türkistan içinde birleştirilmesi üzerinde ısrar ettiler. Bu Turan Cumhuriyeti olacaktır. Bu toplu biçimdeki (configuration) nüfus, yüzde yetmiş beş Türki ve yaklaşık yüzde seksen Müslüman kökenli olacaktır. RSFSR karşısında bağımsız ve egemen olacaktır. Cumhuriyetin önderliği tek-yapılı ve yüksek derecede merkezileşmiş bir partiye (önerilen adlar "Doğu İşçileri ve Köylüleri Sosyalist Partisi" ve "Doğulu Sosyalistler Partisi") emanet edilecekti." (Benningsen-Wimbush 1995: 89).
- 13 "Devrim sonrasında gerek İdil-Ural, gerek Türkistan ve Azerbaycan'da yerli yöneticiler ile Moskova arasındaki kavga'nın temelinde yatan olgu, milliyet sorunu idi. Sultangaliyev'in yaptığı tanımla Doğu toplumları için işçi sınıfından söz edilemezdi. Bütün doğu proleter kabul edilmeliydi. Ancak Moskova bütün Doğuyu sürülmesi gereken koyunlar olarak görüyor ve bu koyunları sürececek çobanları da Moskova'dan "büyük" Rus halkının "komünistlerinden" seçip gönderiyordu. Moskova komünistleşse de, Türklere Çarlık devrinin gözlüğü ile bakmaya devam ediyordu. Bu duruma karşı çıkanların başında Sultangaliyev'le birlikte Kazak Türklerinden Turar Riskulov geliyordu." (Coşkunarslan 2004: 140).
- 14 "1923'ten sonra, gizli grupları aracılığıyla Müslüman Millî komünistleri yerli kitlelerin Rus-karşıtı bilinçliliklerini arttırmaya çalıştılar. Ruslaştırmaya ya da hızla Rus kültürü çerçevesine alan "sovyetleştirme"ye karşı gerçek muhalefetleri dil, edebiyat, kültürel işler ve tarih yorumu dâhil, hayatın neredeyse her alanında vardı. 1923'den sonra Sovyet Türki dünyasının dilsel bölünmesine karşı muhalefetleri özellikle şiddetliydi. Önceleri Kazan Tatarcasını Sovyet Birliği'nin tüm Türki topluluklarının lingua franca'sı (gerçekte, 1920'lerin başlarındaki yıllarda Kazan Tatarcası bu işlevi gayriresmi olarak görüyordu) olarak ilan eden Müslüman millî komünistleri 1926'da üç bölge dil stratejisine döndüler. Bu planda Kazan Tatarcası Sovyetler Birliği'nin Avrupa kısmının dili olacaktır; Azeri Türkçesi Kafkasların dili olacaktır; ve Çağatayca da tüm Orta Asya'da hizmet görecekti. Aynı zamanda Latin ve daha sonra da Kiril alfabelerinin devreye sokulmasına karşı çıktılar ve bunun yerine Arap alfabesinin evrensel kullanımının lehinde görüşler öne sürdüler. Tüm savaşları kaybettiler. 1928'den sonra, Sovyet yetkilileri önce Latin alfabesini ve 1939'da da Kiril alfabesini devreye soktular. Hiçbir yerde Arap alfabesi korunmadı. Dahası, Sovyet İslam toprakları otuz altı ayrı millete bölünmüş ve hepsi için de bir edebi dil oluşturulmuş, kimi zaman da icat edilmişti" (Benningsen-Wimbush 1995: 112-113).
- 15 1918'de Hokand'da başlayan ve 1930'ların başına kadar gücünü ve etkisini kaybederek devam eden "Basmacılık Hareketi" ve "Basmacılar" hakkında bk. Hayit 1987: Hayit 1995: 275-305; 145-158; Hayit 1997; Andican 2003: 149-157.
- 16 "Türkistan'ın Kazakistan bölgesinde başlayan ilk siyasi hareket olma özelliğini taşıyan Alaş-Orda hareketi, 1917'ye kadar faaliyetlerini yeraltında sürdürmüş, ancak Bolşevik Devriminden sonra faaliyetleri açık bir şekilde yürütmeye başlamıştır. 1917 yılı aralık ayında düzenlenen üçüncü Kazak Kurultayında Kazak Otonomisi'nin ilanına karar verilerek 15 üyeli bir Alaş Orda Hükümeti kurulmuştur. Alihan Bükeyhanoğlu'nun hükümet başkanı seçildiği bu dönemde Muhammed Tımsıbayoğlu da hükümetin içişleri bakanı olmuştur. Alaş Orda Hükümeti, Sibiryayı elinde tutan Amiral Kolçak ile irtibata geçmiş; fakat, Kolçak Hükümetin tasfiyesini istemiştir. 1919 yılı başlarında Kızıl Ordu, Amiral Kolçak'ın önderliğini yaptığı Beyaz Kuşvetleri yenerek Orenburg'u ele geçirdince Alaş Orda yönetimi, Başkurdistan Hükümeti ile birlikte hareket ederek Sovyet yönetimiyle uzlaşmak zorunda kalmıştır. Ahmet Baytursun, Alaş Orda Hükümeti adına Moskova'ya giderek Sovyet Hükümetiyle bir anlaşma imzalamıştır. Sovyet Askeri İhtilal Konseyi, Kasım 1919'da Alaş Orda yönetimi için genel af çıkarmış, ardından da Alaş Orda yönetimi Beyaz kuvvetlerle bütün bağlantılarını kestiğini ilan ederek askeri birliklerini Kızıl Ordu saflarına dahil etmiştir. Çok geçmeden 4 Ekim 1920'de Kırgız (Kazak) Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edilmiş, böylece Kazakistan'da Sovyet hakimiyeti resmen tesis edilmiştir. Andican, Alaş Orda'nın bütün engellemelere rağmen Alaş Orda hareketinin millî bir yönetim uygulama konusunda kararlı davranmadığına, Kazakistan için yararlı çalışmalar yaptığına dikkat çekmektedir: "Beş yıl kadar sonra, Turar Riskulov,

- İç savaş yıllarını değerlendirirken "Alaş Orda kurulduktan sonraki ilk yıllarında ilerici ve ihtilalci bir karaktere sahipti" şeklinde bir değerlendirme yapacaktır. Sovyetler Birliği döneminde çıkarılan Kazak Sovyet Ansiklopedisi ise "Alaş Partisi'nin programı Panislamizm ve Pantürkizm ideolojisini savunmaktaydı. Kazakistan'ın Burjuva otonomisini talep etti. Kazakların iç işlerine karışılmasını diyerek merkezi yönetimi tanımadı. Vilayetlere kendi şubelerini açtı ve kendi gazetelerini çıkardı" şeklinde tenkit ederken, bir anlamda da, Otonomi Hükümeti'nin ülkesi için yaptığı başarılı çalışmaları kabul etmiş olmaktadır." (Andican 2003: 56). "Alaş-Orda Hareketi" ve "Alaş-Orda Otonomisi" hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Doscanov 1992: 179-182; Andican 2003: 53-56.
- 17 Sultangaliyev, Türkistan'dan uzaklaştırılması üzerine Riskulov'u "Riskulov Haklıydı" başlıklı bir konuşmasıyla savunur. Özellikle de Riskulov'a yönelik "pantürkizm" suçlaması üzerine yoğunlaşır, konu ile ilgili kendi görüşlerini de aktarır (Galiyev'in Turancılığa bakışı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Benningesen-Wimbush 1995: 88-90; Kakinç 2003: 177-189): "Yoldaş Riskulov ve grubunun Türkistan'dan uzaklaştırılmasını da yanlış buluyordum. Bence, onun da yanlışları vardı, "zaafı" vardı, fakat bunları başka şekilde ıslah etmek mümkündü. Türkistan probleminin çözümü konusunda genelde doğru bir yaklaşım içindeydi: orasını bizim doğuya "yürüyüşümüzün" başlangıç alanı olarak görüyordu. Türkistan'a en basit devlet unsurlarının (Türkistan Komünist Partisi, Yerli Türkistan Kızıl Ordusu, bağımsız devlet bütçesi vs.) verilmemesi durumunda ise bu görevin yerine getirilmesi olanaksızdı. Elbette, bana itiraz ederek söyleyebilirler ki, bu "pantürkizm"e ve öteki komşu Türk bölgelerinin de (Kırgızistan, Kaşgar, Hiyva, Buhara, Afganistan ve İran'ın Türk kısımları) katılımı yoluyla Turan kurulmasına getirip çıkarabilir. Ama, burada uluslararası sosyal devrim açısından tehlikeli olabilecek ne vardı?.. Bu, Rus milliyetçiliği için tehlikelidir, Batı Avrupa kapitalizmi için tehlikelidir. Devrim içinse tehlike değildir, çünkü bu yöntem, sömürgeleştirilmiş Doğuya (en azından İngiliz emperyalizminin sağlam şekilde yerleşmiş olduğu kısımlarda) hayat şekli aşılamanın radikal araçlarından biriydi..." (Kakinç 2004: 58)
- 18 Nerimanov'un ani ölümü bazı şüpheleri gündeme getirmiş, Bakü'de yayımlanan "Hümmet" gazetesi, Nerimanov'un aniden ölmediğini, uzun zaman içerisinde yemeklerine azar azar konulan, fakat fark edilemeyen bir zehirle öldürüldüğü ve bu işin Ermeniler tarafından yapıldığı iddialarını sayfalarına taşımıştır. Nerimanov'un ani ölümü ile ilgili yorum ve tartışmalar için bk. Adıgüzel 2004b: 115-125.
- 19 1916'da Türkistan'da başlayan Millî İsyân için bk. Hayit 1995: 206-212.
- 20 Feyzullah Hoca'nun yargılanması amacıyla kurulan mahkemede Başsavcı Vşenskiy, Feyzullah Hoca için şu suçlamalarda bulunmuştur: "Feyzullah Hocayev, 1920 yılında Buhara Halk Cumhuriyeti Başkanı olduğu zamandan başlayarak Sovyet hâkimiyeti aleyhinde mücadele yaptı. O, "Millî İttihad" adlı millî teşkilatın başkanı idi. O, Genç Buharalılar hareketine başkanlık etmekle beraber, Türkistan'da büyük bir devlet kurulması ve onun Rusya'dan ayrılması için hareket etti. Millî kadrolar hazırlamak için Almanya'ya talebeler gönderdi. Feyzullah Hoca, 1924-1925 yıllarında Türkistan'ın millî hudutlara ayrılmasının aleyhinde çalıştı. O, aynı zamanda köy ahâlisinin kollektifleştirilmesi, beş yıllık planların gerçekleştirilmesi için ve Özbekistan Pamuk Monokültürüne karşı çalıştı. Basmacılık hareketinin lideri olan Enver Paşa ile üç defa görüşmüştür." (Hayit 1978: 271-272'den Coşkunarslan 1999a: 74)
- 21 BAYTURSUN, Ahmet Çarlık yönetimi sırasında da Çar'dan Kazaklar adına bazı taleplerde bulunmuştur. Talepleri, aynı zamanda Alaş-Orda örgütünün istekleridir. Nitekim Alaş-Ordacıların Temmuz 1917'de düzenledikleri kurultaylarda da bu talepler dillendirilmiştir. Baytursun'un bu talepleri, onun, 1907'de hapse atılmasına neden olmuştur. Talepleri şunlardır: 1. Dini baskılara son verilmesi, 2. Okullarda Kazakça eğitim verilmesi, 3. Kazakça gazete çıkarmak, 4. Muhacir akınının durdurulması, bu toprakların Kazaklara ait olduğunun ilan edilmesi, 5. Kazakları kendi topraklarından göçe zorlamak, 6. "Bozkır Kanunları"nın değiştirilmesi, 7. Köy ve kasabalarda resmi işleri Kazakça yürütmek, yazışmaların Kazakça yapılmasını kabul etmek, 8. Mahkeme işlerini Kazakça yürütmek, 9. Rus idareci ve jandarma sayısını azaltmak, 10. Genel gubernatörün emriyle yapılan göçlerin durdurulması, 11. Duma Meclisinde Kazak temsilcilerin de bulunmasını temin etmek (Kasenov-Törehan 1994).
- 22 Ahmet Baytursun'un hayatı, düşünce yapısı, bilimsel ve siyasi çalışmaları (Alaş-Orda), tutuklanma-

- rı, sorgulanmaları, hapse atılmaları, sürgüne gönderilmeleri ve kurşuna dizilerek öldürülmesi hakkında çok daha ayrıntılı bilgiler için bk. Doscanov 1992: 152-218.
- 23 Mağcan'ın tutuklanması, hapse atılışı, sorgulanışı, öldürülüşü ve hapisteyken yazdığı mektupları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Doscanov 1992: 238-281.
- 24 Hocayev, bu tercümesi basılmadan önce tutuklanmıştır. Hocayev'in tercümesinin akıbeti hakkında Mustafa Toker şu bilgileri vermektedir: "*Hiç şüphe yok ki, Halid Seid'in en önemli eseri, Divanü Lüğati't Türk'ün tercümesidir. Ancak, bu eser basılmadan önce tutuklandığı için, eserin akıbeti hakkında kesin bilgi mevcut değildir. Esker Guliyev bu hususta, iki ayrı bildiren söz etmektedir. Sovetskaya Türkologiya'dan aktardığı bilgiye göre, eserin tam tercümesi (!) 1939'da bitirilir ve aynı yıl S. Malov ile A. Kononov tarafından baskıya verilir. Ancak 1960'larda eser, E. Demircizade, E. Cafer, C. Efendiyev ve başka ilim adamlarının da bulunduğu bir heyet tarafından yeniden düzenlenir. İzvestiya AzFANA (Azerbaydıcanskogo Filiala Akademi Nauk)dan aktardığı bilgiye göre ise, eserin tam tercümesi 1937'de Halid Seid tarafından bitirilmiştir. Halid Seid'in eserin tercümesiyle ilgili bilgiler verdiği bir makalesi de AzFANA'nın "Eserler"inde yayımlanmıştır.*" (Toker 1999: 83-84)
- 25 Eseri tanıtmak amacıyla kaleme alınan bir yazı için bk. Toker 1999.
- 26 Gubaydillin'in kendi çalışmalarını eleştirmek amacıyla yazdığı "öz eleştiri" mahiyetindeki bir mektubu için bk. Devletşin 1981: 407-409.

Kaynaklar

- ABDULLİN, H.-B. Derimbetov-Z. Cumabayeva, (hzl.) (1989), **Mağcan Cumabayev** Şığarmaları, Almatı: Cazuvşu Baspası.
- AÇA, Mehmet, (2003), "Orta Asya'da Uluslaşma Süreci ve Türkiyat Araştırmalarında Rus *İlminskiy* ve Ardıllarının Rolü", **Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslam, Milliyet ve Etnisite**, (hzl. Ertan Efeğil-Pınar Akçalı), İstanbul: Gündoğan Yayınları: 23-68.
- ADIGÜZEL, Hüseyin (2004a), **Atatürk Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İstanbul: İleri Yayınları.
- ADIGÜZEL, Hüseyin (2004b), **Millî Komünizmin Öncüleri Nerimanov**, İstanbul: İleri Yayınları.
- ANDİCAN, A. Ahat, (2003), **Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, İstanbul: Emre Yayınları.
- BENNINGSEN, A. Alexandre- Chantal Quelquejay (1981), **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, (çev. N. Uzel), İstanbul: Hür Yayıncılık.
- BENNINGSEN, A. Alexandre-S. Enders Wimbush (1995), **Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Millî Komünizm**, (çev. Bülent Tanatar), İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- BÜNYADOV, Ziya (1993), **Gırmızı Terror**, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- COŞKUNARSLAN, Hakan (1996), "Aziz Gubaydillin", **Toplumsal Tarih**, 27, Mart 1996: 47-53.
- COŞKUNARSLAN, Hakan (1999a), "SSCB'de Milliyetçi-Sosyalist Önderler", **Ulusal Sola Teorik Katkı**, (hzl. Hakan Reyhan-vd.), Ankara: Ulusal Dergisi Kitaplığı: 52-86.
- COŞKUNARSLAN, Hakan (1999b), "Türkistan Bağımsızlık Tarihinde Münevver Kari ve İttihat Terakki", **Dr. Baymirza Hayit Armağanı**, (hzl. Rasim Ekşi-Erol Cihangir), İstanbul: Turan Kültür Vakfı-Hoca Ahmet Yesevi Vakfı: 119-135.
- COŞKUNARSLAN, Hakan (2004), "Turar Riskulov", İleri, 22, Temmuz-Ağustos-Eylül 2004: 139-148.
- DEVLETŞİN, Timurbek (1981), **Sovyet Tataristanı**, (çev. Mehmed Emircan), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- DOSCANOV, D. (1992), **Abaktı**, Almatı.
- GALİYEYEV, Sultan (1998), "Görüşlerim", **Bizim Yurdumuz**, 1, Aralık 1998: 1-5.
- GALİYEYEV, Sultan (1999), "Şark Meselesine İlişkin Konuşma", **Ulusal Sola Teorik Katkı**, (hzl. Hakan Reyhan-vd.), Ocak 1999: 264-272.
- HAYİT, Baymirza (1971), **Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri**, Ankara.

- HAYİT, Baymirza (1987), **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- HAYİT, Baymirza (1995), **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HAYİT, Baymirza (1997), **"Basmacılar" Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KAKINÇ, Halit (2003), **Sultangaliyev ve Millî Komünizm**, İstanbul: Bulut Yayınları.
- KAKINÇ, Halit (2004), **Destansı Kuramcı Sultangaliyev (Yorumlu Külliyyat)**, İstanbul: Bulut Yayınları.
- KAYMAK, Erol (1993), **Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalî**, İstanbul: İrfan Yayınevi.
- KERİMOV, Naim (1994), **İstiklal Fidayıları Usman Nasirniñ Soñgi Künleri**, Taşkent: Şark Neşriyat-Matbaa Kontseriniñ Baş Tahririyatı.
- KIRIMLI, Hakan (1996), **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- OTAR, İsmail (1999), **Kırımlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıtkı Çobanzade**, İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları.
- TOKER, Mustafa (1999), "Türkistan'ın Latin Alfabesine Geçmesinde Büyük Rol Oynayan Halid Seid Hocayev ve Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım Adlı Eseri", **1926 Bakû** Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 79-89.
- ZENKOVSKY, Serge A. (2000), **Rusya'da Türkcülük ve İslam**, (çev. Ali Nehat Ongun-İffet Aslan), Ankara: Günce Yayıncılık.

MACAR TURANCILIĞINA GENEL BİR BAKIŞ

YRD. DOÇ. DR. BÜLENT BAYRAM*
DR. H. ŞEVKET ÇAĞATAY ÇAPRAZ**

Turancılık Türkiye’de daha ziyade siyasi arenada tartışılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Turancılık düşüncesinin bir ideoloji olarak ortaya çıkışı, yayılması, bilimsel çalışmalarla desteklenmesi, siyaset, kültür, ekonomi, tarih, coğrafya vb. alanlarda söz söyleyen bir dünya görüşü hâline gelişi, etkileri, yaygınlığı Türkiye’de yeterli derecede ele alınmış değildir. Daha ziyade siyasi çekişmelere ve çatışmalara kurban edilmiş bir düşünce olarak karşımıza çıkmaktadır. Hâlbuki konunun sağlam bir zeminde ele alınması ve tartışılması için romantik duygularla fikir yürütmenin ötesinde bir yaklaşımın gerekliliği dikkatleri çekmemiştir. Konu ile ilgili bazı yayınların yapılmış olması da bu durumu çok fazla değiştirmemektedir. Türkiye’de Turancılık fikrinin ortaya çıkışı denilemese de daha sağlam bir zemine oturtulması konusunda söz söylenmek istendiğinde gözlerin çevrileceği yer Macaristan’dır.

1900-1950 yılları arasında parlak bir dönem yaşayan Macar Turancılığı, pek çok kişiden beslendi. Arkeologlar, tarihçiler, Türkologlar, edebiyatçılar ve politikacılar Turanizmin yanında yer aldı; onu etkiledi ve yönlendirdi. Macar Turanizmi aslında dönemin Avrupasına hâkim olan düşünceden nasibini almıştı; bir yandan doğuda kendine ticari alan yaratmaya çalışırken öte yandan Rus ve Alman tehdidine karşı

* Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

** Tarih Araştırmacısı.

Kültürel ve tarihsel çerçevede Macarların Turan kökenlerine ilişkin çıkış noktası Macarcanın Türk dil ailesinin akrabalarından biri olduğu düşüncesinde yoğunlaşmaktadır.

Macarları yalnızlıktan kurtarmaya çabalıyordu. Bu nedenle Macar Turanizminde Türklüğe ve Türkiye'ye büyük önem verildi. Ortak tarih ve güncel politika Macaristan'da hem halk hem de bilim adamları arasında Türklüğe olan ilgiyi güçlendirdi. Bu ilgi neticesinde Macaristan'da Turancılık, Pangermenizm ve Panslavizm akımlarına karşı, ama onlardan etkilenerek ortaya çıktı. Aynı zamanda bu akımlar Turanizm ideali için de bir model olarak kabul edildi. Almanlara, Slavlara ve Yahudilere karşı ortak bir çatı sunabilmesi bu fikrin taraftar kitlesini arttırdı.

I. Dünya Savaşı'na Kadar Macar Turancılığı

Macaristan'da Turan kavramını ilk olarak 1839'da Ferenc Pulszky kullandı. Ancak Turanizmin sosyal ve politik bir ideoloji olması hemen gerçekleşmedi. Turanizm ile ilgili ilk dil bilimsel yaklaşım Alman kökenli İngiliz Max Müller tarafından yapıldı: Bu bilgin, Hint-Avrupa ve Sami kökenli olmayan bütün Avrasya dillerini Turan dilleri olarak nitelendiriyordu.¹ Bu yaklaşım Macar oryantalistleri arasında büyük yankı buldu. Öyle ki, çok geçmeden Ármín Vámbéry² ve József Budenz'in³ önderliğini yaptığı iki grup Macarcanın kökenleri üzerine bir tartışma başlattı: Macarca Fin-Ugor mu yoksa Türkçe kökenli bir dil miydi? Bu tartışmaya sadece dil bilimciler değil, tarihçiler, yazarlar, şairler de katıldı. Böylece Macar bilim tarihinin en ilginç çekişmelerinden biri başlamış oluyordu. Bilimsel olarak farklı konular ama özellikle de dil üzerinden yürütülen bu çekişmenin adı Ugor-Türk Savaşı [Ugor-Török Háború] olarak kaynaklara geçiyordu.

Her iki tarafın da Max Müller'i bir hakem olarak görmesinden dolayı Ármín Vámbéry kendisini 1874'te Budapeşte'ye davet etti. Bu görüşmeler öyle başarılı geçti ki, Müller Macar Bilimler Akademisi üyeliğine layık görüldü.⁴

Ancak Müller, Turan dil ailesi kavramı yerine grup ifadesini kullanıyordu. Morfolojik sınıflandırma başlığında konuya şöyle değindi: "Dil biliminde Turan gruplandırması oldukça önemli. Bazı bilim adamları buna aile nitelendirmesi yapmak istiyor, ancak aile kavramını Ari ve Sami dilleri için kullanıyorsak Turanlıları şüphesiz sınıf ya da grup olarak ele almamız gerekir; ama dil ailesi olarak değil."⁵

Böylelikle Macar Turancılığı emeklemeye başladı ve bu dönem iki önemli eserin ortaya çıkmasına dek sürdü. Bunlardan ilki Lajos Sassi Nagy tarafından Macar ekonomisinin Doğu bağlantıları üzerine bir çalışma idi⁶, ancak asıl yankıyı

Árpád Zémleni'nin 1910 yılında Budapeşte'de yayınlanan şiir kitabında yer alan Keletre, Magyar!⁷ adlı eseri bulacak ve Macar Turancılığını yükselişe geçirecekti.⁸

Kültürel ve tarihsel çerçevede Macarların Turan kökenlerine ilişkin çıkış noktası Macarcanın Türk dil ailesinin akrabalarından biri olduğu düşüncesinde yoğunlaşmaktadır. İlk olarak Sándor Kőrösi Csoma tarafından gerçekleştirilen dil bilgisi, ortak kelimelerin tespiti ve Macarların Orta Asya kökenlerine yönelik çalışmalar Macaristan'da Turan fikrini sağlamlaştırmıştır.⁹ Bunların yanı sıra Zoltán Kodály'ın¹⁰ folklor müziği,¹¹ Ödön Zichy, Gyula László, Györfy György's'in antropolojik çalışmaları¹² ve Lajos Nagy Sassi tarafından irdelenen Hun-Macar bağı fikri¹³ Turanizmin tarihsel alt yapısının hazırlanmasında önemli adımlar olmuştur. Onlar, Macarlığın Orta Asya kökenlerine atıfta bulunurken Macaristan'da Turan düşüncesinin desteklenmemesinden ve Macarlığı bir Fin akrabılığı ile özdeşleştirilmesinden mevcut politikayı sorumlu tutarlar. Onlara göre Fin-Ugor teorisi özellikle Macarların akraba topluluklarla bağlarını yok etmek isteyen Viyana Hükûmeti ve onun adına faaliyet gösteren başta Budenz József ve Pál Hunfalvi olmak üzere Macar bilim adamları arasında taraftar bulmaktadır.¹⁴

Din ve Eğitim Bakanı ve sonra Macar Bilimler Akademisi (MTA) Müdürü Ágoston Trefort'un 1877'deki beyanatu bu tepkileri destekler niteliktedir. Bakanın bu sözleri, sosyal bilimlerin farklı alanlarında Turancılık düşüncesinin bilimsel tartışmalarının devam etmesine rağmen asıl karar vericilerin siyasetçiler olduğunu gözler önüne sermektedir.

*“Ülkenin çıkarlarına önem vermem gerekir, bu nedenle dış itibar nazarında daha geçerli olduğu için Fin-Ugor kökeni ilkesini kabul ediyorum; bizim Asya değil, Avrupa akrabılığına ihtiyacımız vardır. Hükümet gelecekte sadece Fin-Ugor kökeni yanında bayrak dikenlerin temsilcilerini destekleyecektir.”*¹⁵

Bütün bu çekişme içerisinde nihayet Alajos Paikert, İngiliz, Amerikan ve Alman Asya cemiyetlerini örnek alarak 1910 yılında Budapeşte'de Turan Cemiyeti'ni [Turáni Társaság] kurmuştur. Cemiyette Kont Pál Teleki, Kont Béla Széchenyi, Kont Mihály Károly, Prens Ferenc József ve Jenő Cholnoky gibi önemli aristokratlar kurucu üye olarak yer almış; cemiyetin onursal başkanlığına Kont Béla Széchenyi ve Ármin Vámbéry, başkanlık görevine ise Teleki Pál getirilmiş ve Turan Cemiyeti'nin diğer adı Macar Asya Cemiyeti [Magyar Ázsiai Társaság] olarak kararlaştırılmıştır.

Turan Cemiyeti, kuruluş amacını şöyle açıklıyordu: *“Turan Cemiyeti bilimsel bir cemiyettir. Alanı daha belirginleştirilmiş olmakla birlikte işlevi İngiliz “Asiatic Society” ile aşağı yukarı aynıdır. Cemiyetin hedefi Macarların kökeninin ve akrabılığının bilimsel olarak araştırılması ve bununla ilgili sonuçların tanıtılmasıdır. Öyle denebilir ki, bilimin görevini gerçekleştirebilmesi için her alana yayılması gerekmektedir. Macarların kökleri ve*

Turan fikri, Turan kökenli milletlerin, toprakların ve devletlerin incelenmesi, geliştirilmesi ve zenginleştirilmesi; maddi ve manevi ilerlemelerindeki takviye edilmesi, özellikle de bütün Turanlığın, bütün insanlığın mutluluğu için Turan kökenli milletlerin toplanması, güç birliği yapması, birlikte çalışması anlamına gelir.”

akrabalıkları meselesi aynı zamanda coğrafi, tarihi, halk bilimsel, dil bilimsel, arkeolojik, antropolojik vesaire araştırmaları ihtiyaç kılmaktadır. Elbet bu devasa bir çabayı gerektirmektedir ve söz konusu çabanın her ihtimale karşı sadece Macarlarla ilgili soru yığına değil, dünyayı kapsayan millet göçlerine, millet göçlerinin nedenlerine ve cereyanına sonuç getirmesini bekliyoruz. Çünkü meseleyi incelemeye başlar başlamaz ilmi ödevler önümüzde dağ gibi yükselmektedir.”... “Tarihsel yalanlarla bir ulus inşa etmek mümkün değil. Bizim bütün bunları bilimin yenilmez silahlarıyla ispatlamamız gerekir ve bu görev Turan Cemiyeti’nin ödevidir.”¹⁶

Cemiyetin kurucusu Paikert, Turancılığın bir tanımını yapıyordu: “Turan fikri, Turan kökenli milletlerin, toprakların ve devletlerin incelenmesi, geliştirilmesi ve zenginleştirilmesi; maddi ve manevi ilerlemelerindeki takviye edilmesi, özellikle de bütün Turanlığın, bütün insanlığın mutluluğu için Turan kökenli milletlerin toplanması, güç birliği yapması, birlikte çalışması anlamına gelir.”¹⁷

“Turan fikri yıkmak değil, inşa etmek; Turanlı olmayan millet ve devletleri bastırmak değil, onlarla barış içinde ve iş birliğinde yaşamak; şimdiye kadar

bastırılmışlara ve geri bırakılmışlara medeniyet, özgürlük, bilim ve sanat, refah kurumları; yani bütün modern medeniyet ve ilerleme kazanımlarında pay aldırılmak istiyor.”¹⁸

Cemiyetin onur başkanı Vámbéry’ye göre her Türk ve Tatar boyu tek bir kökenden geliyordu: Çin’den Hazar Denizi’ne kadar olan bölgede yaşayan Doğu Türkleri ve Hazar Denizi’nden Tuna’ya kadar olan bölgede yaşayan Batı Türkleri. Kendisi bir Pan-Türk İmparatorluğu’ndan bahsediyordu. Ona göre ortak köken ve dine sahip boylar Türklerin önderliğinde Adriyatik’ten Çin’e kadar bir devlet kurabilirlerdi.¹⁹ Macar ve Türk-Tatar Dillerinde Sözcük Uyuşmaları [A magyar és török-tatár nyelvekbeni szóegyezések] adlı eserinde Macarcanın bir Fin-Ugor dili olmaktan ziyade Altay dil grubunun içinde yer aldığını ve Türkçe ile büyük yakınlık arz ettiğini belirtmektedir.²⁰ Hatta Orta Asya’dan Taslaklar [Vázlatok Közép-Ázsiából] adlı eserinde Turan milletlerine tam bir bölüm ayırıyordu.²¹

Turan Cemiyeti 16 Ocak 1912’de Ticaret Bakanlığına bir dilekçe sunarak yıllık mali destek istiyordu. Bu dilekçede cemiyetin kuruluş nedenlerine değiniliyor; İngiliz

ve Alman örnekleri izlenerek öncelikle bilimsel faaliyetler gerçekleştirdiklerini; ancak Macaristan'ın Doğu yönünde ekonomik kalkınması için gerekli olan altyapıyı hazırlamakla mesul olduklarını belirtiyorlardı. Onlara göre Macaristan'ın ekonomik kalkınmasının temeli Doğuya yapılacak ticaret ve yine burada Macar sanayisinin geliştirilmesi idi.²² Dolayısıyla monarşinin ekonomik hedefleri Balkan ve Asya'yı gösterdiğinden Turan Cemiyeti'nin prensipleri dönem politikasıyla uyum sağlıyordu.

Cemiyet buna mukabil 1912 yılından itibaren bilimsel gezilere başlar: 1912'de Gyula Mészáros²³ ve Rezső Milleker başkanlığındaki Tuz Gölü inceleme gezisi, Imre Timkó başkanlığında Aral Gölü ve Hazar Denizi gezisi, 1913'te yine Rezső Milleker başkanlığında Konya ve Kayseri gezisi, ardından yine cemiyet üyelerinden Jenő Kovács ve Lajos Hozwarth'ın Kafkasya gezileri ve son olarak Imre Sebók ve Aurél Schultz'un Baykal gezileri. Özellikle İç Anadolu'da gerçekleştirilen keşiflerin temelinde, bölgenin Bağdat Demiryolu Projesi içinde kalması dolayısıyla Prusya için önemli bir yer olması yatmaktadır.²⁴ Aynı zamanda Kafkaslar, Aral Gölü ve Hazar Denizi önemli petrol kaynaklarına sahiptir ki bölge jeolojisi hakkındaki Macar araştırmaları 1918 yılına dek sürmüştür.

Dolayısıyla cemiyet sadece bilimsel faaliyet göstermiyor, aynı zamanda Alman yayılmacılığına benzer şekilde pazar ve hammadde arayışına girişiyordu. Paikert 1914'te bu durumu şöyle özetler: *"Macar milleti parlak ve büyük geleceğin önünde durmaktadır ve kesindir ki, Almanlık ve Slavlığın aydınlık vaktinin ardından Turanlığın serpilişi gelecektir. Altı yüz milyonluk Turanlığın maddi ve manevi vezirleri olmamız için bizi, Macarları, uyanan devasa egemenliğin [Turanlığın] Batılı temsilcilerini büyük, zorlu, ama şanlı bir görev beklemektedir. Bu büyük görevi gerçekleştirmek için ilk olarak Turan Cemiyeti çağırılmış bulunmaktadır."*²⁵

Cemiyetin Turán adlı dergisi 1913'te çıkmaya başladı. Derginin girişine Cemiyet Başkanı Pál Teleki şöyle yazıyordu: *"Doğuya Macar! Millî, ilmî ve iktisadi sahada doğuya! İktisadi ilerleme için ilmi temel ve esaslı bilgiler, ilim için iktisadi hedefler ama destekle beraber. Zira millî ilimlere inşa olan millî zenginleşme ve doğuda hakiki sanayi*

Turanlı kardeş milletlerin dayanışması Macar-Türk-Bulgar ittifakıyla vücut buldu. Ancak bunun sadece başlangıç olması gerekir. Macar milletinin ödevi Türklerle ve Bulgarlarla birlikte Uzak Asya'dır ve uyuyan Turanlı milletleri uyandırmak ve bu vasıtayla büyük Turan birliğini gerçekleştirmektir."

ihracatının yaratılıp geliştirilmesiyle artacak itibarımız sayesinde gücümüz, istiklalimiz ve egemenliğimizin temeli olacak.”²⁶

Gyula Pekár Turan Çalışması [Turáni Munka] adlı başkanlık açılış konuşmasıyla Macar Turancılığının politik hedeflerini belirliyordu: “Savaş öncesi Turanizm savaş fırtınasında artık bir gerçekliğe dönüştü; Turanlı kardeş milletlerin dayanışması Macar-Türk-Bulgar ittifakıyla vücut buldu. Ancak bunun sadece başlangıç olması gerekir. Macar milletinin ödevi Türklerle ve Bulgarlarla birlikte Uzak Asya’dır ve uyuyan Turanlı milletleri uyandırmak ve bu vasıtayla büyük Turan birliğini gerçekleştirmektir.”²⁷

21 Kasım 1916’da Osmanlı İmparatorluğu’nda araştırma yapan Macar bilim adamları için İstanbul’da İstanbul Macar Enstitüsü kuruldu [Konstantinopolyi Magyar Intézet]. Enstitüde burslu Macar öğrenciler öğrenim görüyordu. Ayrıca yine bu öğrencilerin barınmaları için İstanbul’da bir ev de kiralandı. Öğrencilerin çalışmalarının pek çoğu Macaristan’da yayınlandı.²⁸

I. Dünya Savaşı’ndan Sonra Macar Turancılığı

1920 yılında Macaristan’daki Turancılık hareketi iki gruba ayrıldı. Biri Pál Teleki’nin başkanlığını yaptığı Kőrösi Csoma Cemiyeti [Kőrösi Csoma Társaság] idi. Kont Pál Teleki’ye göre Turan bir dil bilimsel ya da antropolojik bir kavram değil sadece bir coğrafi terimdi. Turan milletleri vardı; ancak bunlar dil ve kökenle değil, ortak yaşam biçimleri dolayısıyla özdeşlik gösteriyordu. Bu nedenle Teleki ve arkadaşları 1920’den itibaren Turan kavramını coğrafi anlamda kullandılar.

Diğer grup başkumandan Jenő Cholnoky idaresindeki Macar Turan Birliği [Magyarországi Turán Szövetség] idi. Macar Turan Birliği’ne göre Batı kültüründeki “uzvî maraz” nedeniyle Macarlığın, Hristiyan millî temele dayanarak ırk düşüncesini güçlendirmesi gerekiyordu: “Doğudan, henüz bencillik tarafından hastalık bulaştırılmamış ırkdaşlarımızdan Avrupa için yeni fikirler öğrenelim, bu vasıtayla Hristiyan dünya anlayışımızı öyle güçlendirelim ki, bu yeni dünya görüşü sadece bizi iyileştirmekle kalmayıp bizimle münasebetleri bulunan Batıyı da etkilesin.”²⁹

Anlaşılabacağı üzere cemiyet, politikasını köken bilincinin geliştirilerek Macarlığın maddi ve manevi temellerinin güçlendirilmesi olarak belirliyordu. Kurum, hedeflerine uygun sonuçlara ulaşacaktı. Nitekim I. Dünya Savaşı sırasında Macar-Türk ilişkileri büyüdü. Macar-Türk Ekonomi Birliği [Magyar-Török Gazdasági Egyesület] bu dönemde kuruldu. Türk öğrencilerin Macaristan’da özellikle ziraat alanında öğrenim görmeleri için seferberlik yapıldı. Böylece iki yüz Türk öğrencinin yanı sıra Arnavut, Bulgar, Boşnak öğrenciler de Macar okullarına kaydoldular. Bu sayede 1916 ve 1924 yılları arasında yılda yüz-yüz elli Türk, otuz-kırk Boşnak öğrenci Macar okullarında öğrenim gördü.³⁰

Öte yandan Éva Nagy Kincses'in çalışmasından anladığımız kadarıyla Kórösi Csoma Cemiyeti Ekonomi Bölümü [Kórösi Csoma Társaság Gazdasági Szakosztály] doğuya doğru ekonomik genişleme, hatta göç üzerinde çalışmalara ağırlık verdi.³¹ Trianon Barış Antlaşması'nın yarattığı şok neticesinde Macar Turancılığı bilimsel içeriğini kaybetmeye başladı. Dönem gelişmelerinin Turancı fikirde yarattığı etkiye ilişkin Macar tarih yazımının önemli isimlerinden Balás Béla Szépvízi ve Sándor Márki'nin notları dikkat çekicidir: *"Avrupa Sanskritçede kara toprak anlamına geliyor. Batıyı dinlemeleri ve batıya doğru bakmaları Turan milletlerinin çöküşüne neden oldu. Avrupa nankör, Macar'a ne borçlu olduğunu unuttu."... "Batı kültürü çökmüş, Turan kültürü çok daha eski, hatta Avrupa kültürünün her bir ögesi son safhada Turan kökenli."... "Daha iyi temellendirmek gerekirse; birleşik ya da en azından dayanışma halindeki Turanlıların irfanının ve bütün gayretlerinin en batıdaki merkezinin Macaristan olması için Attila'nın bin beş yüz, Cengiz Han'ın yedi yüz yıllık planı dirilebilir."*³² Budapeşte'de Attila'nın atlı heykelinin dikilmesi de tam bu sırada planlanıyordu. Buna göre Margit ve Lánchíd köprüleri arasında yapay bir ada oluşturulup buraya meydan okurcasına batıya doğru bakan Attila ve atının heykeli yerleştirilecekti.

I. Dünya Savaşı'nın yarattığı sarsıntı neticesinde Macar Turancılığının Turan milletlerinin işbirliğine dayalı olma anlayışı güçlendi. 1925'ten itibaren Turani soyunu kanıtlamak amacıyla Macaristan'da kafatası ölçümleri ve kan grubu araştırmaları da yapılmaya başlandı. Ancak bu durum başta Yahudiler olmak üzere Macaristan'daki azınlıklarda kaygı uyandırmaya başlamıştı. Bununla birlikte Turancı fikirler Japonya'da ilgiyle karşılandı. Japonya'nın Budapeşte Büyükelçisi Juichiro İmaoka ve Benedek Balogh Barátosi tarafından 1927'de Daido [Büyük Fazilet] adında bir Turan cemiyeti kuruldu. Kültürel, politik ve ekonomik işbirliği planları ve ayrıca Macar-Japon ortak kökeni cemiyet bünyesinde kabul edildi. Hatta bu dönemde Viyana Büyükelçisi Tani Masajuki'nin girişimleriyle Sovyetler Birliği'ne karşı bir Macar-Japon casus ağı kurulması da gündeme getirildi.³³

Turanizm dünya savaşları döneminde Macar-Bulgar-Türk ilişkilerine ayrı bir kutsiyet ve ortak bir köken addetmeye çalıştı. Ancak Macar politikasını ilgilendiren çıkar ilişkileri göz önüne alındığında Turancılık, bir kardeşlikten çok savaşların verdiği yıkımdan Macarların bir çıkış noktası arayışıydı.

Turanizm dünya savaşları döneminde Macar-Bulgar-Türk ilişkilerine ayrı bir kutsiyet ve ortak bir köken addetmeye çalıştı. Ancak Macar politikasını ilgilendiren çıkar ilişkileri göz önüne alındığında Turancılık, bir kardeşlikten çok savaşların verdiği yıkımdan Macarların bir çıkış noktası arayışıydı. Tarihsel süreçte Slavlaşan Bulgarların Turan kökenleri ayrı bir tartışma konusudur, Japonların Turan kökenleri üzerine gerçekleştirilen oluşumlar ise Rusya'ya karşı bir birlik arayışından öteye geçememektedir. Pek çok Macar entelektüel Turanizmde Rusya'nın parçalanmasını sağlayacak bir güç gördü. Öyle ki, Sibiry'a'da yaşayan Turan milletleri bağımsızlıklarını kazanmadan Rusya ile barış yapmanın imkânsızlığı konusunda hemfikirlerdi.³⁴

I. Dünya Savaşı sonrası dönem Macar Turancılığının değişime yüz tuttuğu, bir başka deyişle gittikçe tepkiselleştiği bir süreçti. Öyle ki, Macaristan'da Turancılığın farklı bir grubu ortaya çıktı. Bu grup, Katolik Hristiyanlığı Macar Krallığı'nın resmi dini olarak kabul eden Kral Szent István'dan önceki Macar geleneklerini, ahlak anlayışını ve pagan hayatı temel aldıklarını söylüyordu.³⁵ Yaklaşık on bin kişinin Turan Cemiyeti'nden ayrılmasıyla Avukat Zoltán Bencsi önderliğinde 1930 yılında kurulan bu cemiyet kendilerine Turanlı Tek Tanrıcular Karargâhu [Turáni Egyistenhívők Tábor] adını verdiler. Daha kuruluşunun ilk yıllarında Turanlı Tek Tanrıcular Karargâhu, Macaristan'ın Hristiyanlaşmasına karşı büyük direniş göstermiş Komutan Koppány'in heykelini Budapeşte'de dikmek istedi: *"Kadim tanrımızın ve ırkımızın savunmasında şehit olmuş Koppány vezirimiz ve onunla helâk olan pek çok iyi Macarın hatırasına."*³⁶ Kilisenin baskısı neticesinde ne bu heykel dikilebilmiş ne de Hármashatár Dağı'na yapımı planlanan Sümer stilindeki sürekli yanan kurban sunağı inşa edilebilmiştir.

Bunun üzerine 1934'te cemiyetten Farkas Szász'ın Óbuda'da bulunan toprağına Attila, Árpád ve Koppány anısına 13 metre uzunluğunda bir kule inşa edildi. Bu kulenin açılışına gelen topluluğun polis tarafından dağıtılmasıyla birlikte Tek Tanrıcular "Vajk'ın³⁷ askerlerine" karşı mücadele başlattılar. 25 Şubat 1939'da kulenin etrafına beş "kutsal kayın ağacı diktiler." Tek Tanrıcuların ödün vermeyen tavrı neticesinde hükümet 1942 yılına gelindiğinde cemiyetin bütün erkek üyelerini Ukrayna'ya zorunlu hizmete gönderdi.

Tam da bu sırada Sümer-İskit-Macar kökenleri üzerine çalışmalar yapan Türkolog Ferenc Zajti'nin mimari fikriyle karşılaşmaktayız.³⁸ Türk Tarih Kurumu üyelerinden biri olan Ferenc Zajti Atatürk'ün ölümünden sonra Ankara'daki araştırmalarına son verip Macaristan'a döndü. Macarca ve Fransızca yazdığı Memorandum adlı kitabında Budapeşte ile ilgili mimari düşüncelerini anlatıyordu. Buna göre Macar Kültür Tarihi Müzesi adındaki Macaristan'ın en büyük müzesi, Budapeşte'de inşa edilecek ve önüne Attila'nın atlı heykeli ve sağına ve soluna Turan

milletlerini simgeleyen yirmişer bronz heykel dikilecekti. Zajtı'nin bir diğer planı Gül Baba Türbesi yakınlarında Turan ülkelerinden gelecek değişim öğrencilerinin kalacağı bir yurt inşa etmektir. Böylece bu öğrenciler yirmi dört cilt olarak planlanan Türk-Turan ansiklopedisini ve uluslararası Turan öğrenci defterini yazacaktı.³⁹ Ancak II. Dünya Savaşı nedeniyle bu planların hiçbiri uygulamaya geçememiştir.

1990'ların ikinci yarısından itibaren Macar Turanizmi bir dirilme dönemine girdi. 1998'de Turán dergisi tekrar yayımlanmaya başladı. Ancak 2011'de herhangi bir açıklama yapılmaksızın derginin faaliyetleri durduruldu.⁴⁰ Macaristan'da her yıl düzenli olarak Macar-Turan Vakfı aracılığıyla [Magyar-Turán Alapítvány] Kurultáj ve bunun yanı sıra Macarların Ulusal Toplantısı [Magyarok Országos Gyűlése] gerçekleştirilmeye başlandı. Ancak her iki hareket de radikal olarak nitelendirilmiş, aktüel politikadan dışlanarak bir alt kültür hareketi olarak görülmüştür.⁴¹

Günümüzde Avrupa Birliği ile olan sorunları, ekonomik sıkıntılar, komşu ülkelerle Triyanon sonrası ortaya çıkan sınır problemleri, Macaristan dışında yaşayan Macarların sorunları vb. Macarları yeni arayışlara yönlendirmektedir. Bu sebeple Macarların yüzünü tekrar Doğuya dönmeleri gerektiği şeklindeki fikirlerin uzun bir aradan sonra tekrar dillendirildiği görülmektedir. Ancak bu Doğu sadece Ural-Altaylıları içine alan bir doğu değildir. Rusya, Çin gibi ülkelerle olan işbirlikleri de bu bakış düşüncesinin etki alanına girmektedir. Bu yeni dönem hareketlenmelerinin Turancılık düşüncesini ne yönde etkileyeceği, onunla ilişkisi, zaman zaman politikacıların da katıldığı bu kurultayların, toplantıların ülke siyasetini ne kadar etkileyebileceği zamanla ortaya çıkacaktır.

1 MÜLLER, Max F. The Languages of the Seat of War in the East, with a Survey of Three Families of Languages, Semitic, Arian, Turanian, Williams and Norgate, London, 1855, 92.

2 VÁMBÉRY Ármín (1832-1913) Batı Avrupa'da ve Macaristan'da Türklük biliminin kurucusu olarak bilinmektedir. Viyana'da J. Hammer-Purgstall ile karşılaştıktan sonra Türk dili alanındaki çalışmalarına ağırlık vermiştir. 1857'de Macar Bilimler Akademisi'nin maddî yardımıyla İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da özel dersler vermeye başladıktan sonra 1859'da Rıfat Paşa'nın evinde tarih, coğrafya ve dil dersleri vermiş, siyasi ve sosyal ilişki kurmuştur. Türkler ve Türk diline ilişkin çaba ve çalışmalarıyla bilim çevrelerinde ün kazanan Vámbéry 1861'de Macar Bilimler Akademisi'nin haberleşme üyeliğine seçilmiştir. İstanbul'da dört yıl kaldıktan sonra Peşte'ye dönen Vámbéry Macar Bilimler Akademisi'nin desteğiyle Türkistan gezisine çıkar. 1861 yılı sonunda tekrar İstanbul'a döner ve birkaç ay kaldıktan sonra İran'a gitmek üzere yola çıkar. Tahran'da Mekke'den dönen Türkistanlı hacılarınla birlikte Reşit Efendi adlı bir derviş olarak Türkistan'a seyahat eder. İngiltere'de yayımlanan bu gezideki gözlemleri büyük yankı uyandırır. 1870'ten sonra Budapeşte Üniversitesi'ndeki Türk Dili öğretimi görevini üstlenir. Çağatayca alanında çalışmalar yapar. Macarlarla Türkler arasındaki ilişkilere büyük önem verir. Özellikle Macarların kökeni ile ilgili olarak Macarcadaki Türkçe alıntılar üzerinde durmuştur. Bu konuda József Budenz ile ciddi tartışmalara girmiştir. 1870 yılında Budapeşte Üniversitesi'nde kurulan

- Türkoloji kürsüsünün de ilk Türkoloji profesörüdür (Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, Ankara 1998, s. 326-327).
- 3 Budenz, Alman kökenli Macar dilcisidir. Ural ve Altay dilleri, özellikle de Türkçe ve Moğolca üzerine dersler almıştır. Modern karşılaştırmalı Fin-Ugor dil araştırmalarının kurucusudur. Göttingen Üniversitesi'nde klasik filoloji ve karşılaştırmalı İndo-Germanistik eğitimi almıştır. Henüz öğrenciyken Macar diliyle ilgilenmiş ve 1858 yılında Almanya'dan Macaristan'a gelmiştir. Orada Macarcanın dışında Türkçe de öğrenmiştir. 1871 yılından itibaren Macar Bilimler Akademisi'nin üyesidir. Onun daha sonraki bilimsel çalışmaları: "Abuşka" Çağatay sözlüğünün yayımlanması, Türkçe yansıma fiillerin incelenmesi, Çuvaş diliyle tanışma, A. Regulî'nin mirasıyla tanışmasıyla başlar. Son çalışmaları neticesinde Macarcanın dil akrabalığı konusundaki fikirleri de değişmeye başlar. 70'li yıllardan itibaren tam bir Fin-Ugorist olarak karşımıza çıkar. Macarcanın söz varlığında Fin-Ugor elementlerini işler, Ugor dillerinin morfolojisini karşılaştırır. Yapılan çalışmaların neticesinde Macar dilinin Fin-Ugor akrabalığını ispatlamıştır (Dimitriyeva-Adyagaşi 2001: 9). Budenz'in Türkoloji araştırmalarına yaptığı en büyük katkılardan birisi Macarcadaki Türkçe alıntı kelimelerin Çuvaş karakteri gösterdiği konusundadır. Budenz, 1867'de Ármin Vámbéry'nin Ural-Altay dilleri ile ilgili görüşlerini değerlendirmeye başlar. Jélentés Vámbéry Ármin magyar-török szöjegyvezéseiről ve Nyelvészeti észrevételek Vámbéry munkájára adlı çalışmalarında Vámbéry'nin Türkçe ve Macarca arasındaki bağlara ilişkin düşüncelerini değerlendiren Budenz, Macarcada kullanılan eski Türkçe alıntı kelimelerin Çuvaş özellikleri taşıdığını söyleyerek bu yolda önemli bir çığır açmıştır (Eren 1998: 125).
- 4 Budapeşte'de Müller'in dilbilimi üzerine tespitlerinden üç kitap yayınlandı. Bknz. Miksa Müller, Müller Miksa felolvasásai a nyelvtudományról, fordította: Steiner Zsigmond, Első kötet, Első füzet-Harmadik füzet, Ráth Mór, Budapest, 1873-1874. Miksa Müller, Müller Miksa újabb felolvasásai a nyelvtudományról, fordította: Simonyi Zsigmond, M.T.A., Budapest, 1876. Miksa Müller, A nyelvtudomány eredményei, fordította: Edelspacher Antal, Pfeifer Ferdinánd, Budapest, 1878.
- 5 MÜLLER, Miksa Müller Miksa felolvasásai a nyelvtudományról, 227-273.
- 6 NAGY, Lajos Sassi Magyar-Török-Balkán gazdasági összeköttetés, Löblövit Zsigmond Könyvsajtó, Budapest, 1909.
- 7 Doğuya Macar! Árpád Zémpleni, Turáni dalok-mondai és történelmi hős énekek, Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1910, 230.
- 8 László Szendrei, A Turanizmus. Definíciók és értelmezések 1910-től a II. világháborúig, Máriabesnyő-Gödöllő, 2010.
- 9 BAKTAY, Ervin A Háromszéktől a Himalájáig. Kőrösi Csoma Sándor életútja, Vörösváry Kiadóvállalat, Budapest, 1942, 41.
- 10 Bestekâr, müzik araştırmacısı-folklorist, eğitimcisi, 1943 yılından itibaren Macar Bilimler Akademisi üyesi, 1946-1949 yılları arasında müdürü olarak çalışan Zoltán Kodály (16.12.1882, Keçkemet-06.03.1967, Budapeşte) Çuvaş folklorunun müzik alanı ile ilgili yayın yapan bir diğer Macar araştırmacıdır. Macar müzik folklorunun derlenmesi ve incelenmesi konusunda önemli çalışmalar yapan Kodály 1907-1914, 1921-1925 yılları arasında Macaristan ve Transilvanya'nın değişik yerlerindeki bilimsel gezilere katıldı, gramfon yardımıyla halk melodilerini kaydetti, yaklaşık 3500 civarında şarkı ve birçok varyantıyla dans melodilerini kaydetti. Bilimsel gezi esnasında pentatonik ölçüğe temellenmiş eski halk şarkılarının korunduğunu fark etti. O hayatının sonuna kadar Macar halk müziğinin pentatonik temeline özel bir ilgi gösterdi, onun Mari, Umdurt ve Çuvaşların müzik folkloruyla akrabalığını inceledi. Bela Bartok ile

- síki bir işbirliği yaptı (Dimitriyeva-Adyagaşi 2001: 52-53).
- 11TANDÍ, Lajos Erkölcés és művészet törvényhozója, Kodály és Szeged, Bába Kiadó, Szeged, 2007, 28.
- 12LETENYEI, László Kulturális antropológia, Typotex Kiadó, Budapest, 2012, 112.
- 13ÉRDY, Miklós A magyarság keleti eredete és hun kapcsolata, Kairosz Kiadó Budapest, 2010, 94-95.
- 14bk. HARY, Györgyné "Kiegészítések egy nyelvviita történetéhez", Valóság, 1976, X. sz., 94-101.
- 15HARY, Györgyné "Kiegészítések egy nyelvviita történetéhez", 94-101. Alintyila ilk kez bu makalede karşılaşmaktayız. Ancak Ágoston Trefort'un böyle bir beyanatta bulunup bulunmadığı bugün dahi tartışma konusudur.
- 16CHOLNOKY, Jenő "Ős hazából új hazába", Nemzeti Könyvtár, 1940/20. sz., Budapest, 14.
- 17PAİKERT, Alajos A turáni eszme, Turáni Társaság Kiadványa, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvény Társaság, Budapest 1922, 5.
- 18PAİKERT, Alajos A turáni eszme, 7.
- 19VÁMBÉRY, Ármin A török faj ethnológiai és ethnographiai tekintetben, Akadémia, Pest, 1885, 416.
- 20VÁMBÉRY, Ármin A magyar és török-tatar nyelvekbeni szóegyezések, Atheneum, Pest, 1869, 38.
- 21VÁMBÉRY, Ármin Vázlatok Közép-Ázsiából, Ráth Mór, Pest, 1877, 263.
- 22FARKAS, Ildikó "A magyar Turanizmus török kapcsolatai", Valóság, 2008. december LI. évf., 12. sz.
- 231883 yılında Macaristan'da Szakcs'ta doğan ve 1957'de Newyork'ta ölen Mészáros folklor, etnoloji, müzecilik alanlarında çalışmalar yapmış önemli Macar Türkologlarından birisidir. 1904 yılında İstanbul'a gelerek Türkiye Türkçesi de öğrenen Mészáros bunun ardından İdil boylarına düzenlediği bilimsel seyahatlerde 1906-1907 yıllarında Orta İdil bölgesinde ve Çuvaşlar arasında; 1909 yılında Başkurdistan'da folklor derlemeleri yapmıştır. 1910 yılında da tekrar Türkiye'ye gelip burada da folklor üzerine çalışır (Diószegi 1980: 585; Dimitriyeva-Agyagasi 2001: 49-50).
- 24Gezilerin amaç ve faaliyet ve sonuçları hakkında bkz. Alajos Paikert, "Jelentés és előterjesztés", A Turáni Társaság eddigi és jövendő működése, I. megnyitó beszéd, II. jelentés és előterjesztés, 1914, 5-6.
- 25PAİKERT, Alajos "Jelentés és előterjesztés", A Turáni Társaság eddigi és jövendő működése, I. megnyitó beszéd, II. jelentésés előterjesztés, 6-7.
- 26TELEKÍ, Pál Válogatott politikai írások és bekezdések, szerkesztette: Ablonczy Balázs, Elektra Kiadóház, Budapest, 2000, 449.
- 27FARKAS, Ildikó "A magyar Turanizmus török kapcsolatai".
- 28NAGY, Norbert A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Története (1916-1918), Balkán Füzetek No. 7., PTE TTK FI Kelet Mediterrán és Bálkán Tanulmányok Központja, Pécs, 2010, 11.
- 29 ESSEWFFY, István "A Magyarországi Turáni Szövetség céljai és működése", Turán, 1921/1. sz., 74-76.
- 30bk. Gyula Pekár, Jelentés a Magyar Keleti Kultúrközpont (Turáni Társaság) két évi működéséről. Az 1918. május 24-i közgyűlésen tartott elnöki megnyitó és előadott ügyvezető igazgatói és titkári jelentések, Budapest, 1918, 3-11.
- 31KINCSES, Éva Nagy "A turáni gondolat", Östörténet és nemzettudat 1919-1931, Magyar Östörténeti Könyvtár, Szeged, 1991, 44-49.
- 32bk. Balás Béla Szépvizi, "Mi a turáni gondolat?", Napkönyv, 1925, 44-47. Balás Béla Szépvizi, "A magyarság legnagyobb baja a vakság", Napkönyv 1926, 51-53.
- 33ABLONCZY, Balázs "Ländzsahegy®, néprokonság, small talk. Turanizmus és keleti gondolat a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban", Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. Században, A VI. Hungarológiai Kongresszus, Debrecen, 2006. Augusztus 22-26. Szimpóziumának anyaga, szerkesztette: Pritz Pál, Magyar Történettudományi Társulat, Budapest, 2006, 87-106.

- 34ÖNEN, Nizam (2005), İki Turan-Macaristan ve Türkiye’de Turancılık, İstanbul: İletişim Yayınları, 238-244.
- 35bk. Batu, A turáni egyistenhívők egyszerű istentiszteletének szertartása, Szalay Nyomda, Budapest, 1936. (Oldalszámozás nélkül.)
- 36BENCSI, Zoltán Koppány-e, vagy István?, Gyarmati Ferenc, Budapest, 1938, 60-64.
- 37Szent István’ın Hristiyanlığı kabul etmeden önceki adı.
- 38bk. Ferenc Zajti, Zsidó volt-e Krisztus, Gede Testvérek Kiadása, Budapest, 1999.
- 39Ferenc Zajti, Memorandum, Budapest, 1943, (A mű címlapja [Eserin kapağı].)
- 40bk. Árpád Szakács, “Kurultáj: a magyar családok ünnepe. Ingyenes megakoncerttel készül a Kárpátia”, Barikád, 2012 Augusztus/2. s. 33-35.
- 41JESKÓ József – BAKÓ Judit – TÓTH Zoltán, “A radikális jobboldal webes hálózatai. (Jobbik: Egy network-párt természetrajza)”, Politikatudományi Szemle, 2012/1. s., 81-101.

TÜRK DÜNYASININ KUZHEY YILDIZLARI TÜRK – TATAR AYDINLARI

YRD. DOÇ. DR. İSMAİL TÜRKÖĞLU*

Türk-Tatar aydınlarını kabaca XIX. ve XX. yüzyılda yaşamış olanlar diye iki ana grupta mütalaa etmek mümkündür. XIX. yüzyıl aydınlarının (Abdürrahim Otuz İmeni, Abdünnasır Kursavî Şehabeddin Mercânî, Hüseyin Feyizhanî, Kayyum Nasırı ve diğerleri) ortak özelliği; Buhara ve Semerkant gibi o dönemin meşhur ilim merkezlerinde eğitim görmüş veya kendilerini yetiştirmiş olmaları; XX. yüzyılda yaşamış aydınların (Musa Akyiğitzade, Rızaeddin Fahreddin, Abdürreşid İbrahim, Fatih Kerimi, Ziya Kemali, Alimcan İbrahimov, Aziz Ubeydullin, Cemaleddin Velidi, Alimcan Barudi ve diğerleri) ortak özelliği ise Rus, Tatar, Avrupa ve Osmanlı mektep-medreselerinde eğitim görmüş olmalarıdır. XIX. yüzyıl aydınları Arapça, Farsça ve bazıları biraz Rusça biliyorlardı. Hepsinin beslenme kaynağı klasik İslam eserleriydi. Özellikle dinî konular ve tarih onların başlıca ilgi sahasına giriyordu.

Bu aydınların bir diğer ortak özelliği de XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında Rusya'da yaşayan bütün Türk halklarını derinden etkileyecek olan dini ıslah (tecdit kavramı da kullanılmaktadır) hareketinin İdil-Ural bölgesindeki öncüleri ve kendilerinden sonra gelen kuşağın beslenme kaynağı olmalarıdır. Bu aydınların dinî

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.

XIX. yüzyıl aydınları halkı dinî taassuptan kurtarmaya ve Ruslaşmaktan korumaya çalışırken, XX. yüzyıl aydınları “Rus denizinde boğulmak üzere olan, geri kalmış bu millet nasıl kurtulur?” sorusunu sormaya ve ona çözüm önerileri getirmeye başladılar

alandaki başlattıkları ıslah, daha sonraki yıllarda özellikle eğitim ve sosyal hayatta büyük değişimler meydana getiren Cedidizm hareketini tetikledi. XIX. yüzyıl aydınları halkı dinî taassuptan kurtarmaya ve Ruslaşmaktan korumaya çalışırken, XX. yüzyıl aydınları “Rus denizinde boğulmak üzere olan, geri kalmış bu millet nasıl kurtulur?” sorusunu sormaya ve ona çözüm önerileri getirmeye başladılar. XIX. yüzyıl aydınlarının gündeminde pek fazla yer işgal etmeyen ticaret, matbuat, ilk eğitimin yaygınlaşması, yardım cemiyetlerinin kurulması, kız çocuklarının eğitimi, gazete ve dergi neşriyatı gibi yeni meseleleri ise XX. yüzyıl aydınları gündeme getirdiler.

XX. yüzyıl aydınlarının diğer bir özelliği de çoğunun ölüm tarihinin 1937 olmasıdır. Stalin döneminde bütün Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ülkelerinde yürütülen katliamlar sırasında ortadan kaldırılan bu aydınların çoğunun günümüzde dahi mezar yerleri belli değildir. Özbek yazar Şükrüllah’ın ifadesiyle bu dönemde öldürülenlerin hepsi kefensiz gömülmüşlerdir. Aydınlara isnat edilen uydurma suçlar ise Sovyet karşıtı faaliyetlerde bulunmak, Sultan Galiyevci olmak, Pantürkizm ve

Türkiye lehine casusluk yapmak.

Aziz Ubeydullin (1887-1937), devlet adamı Kaşaf Muhtarov (1896-1937), Rauf Sabirov (1894-1937), siyasetçi Sultan Galiyev (1892-1940), gazeteci Safa Burgan (1889-1937), Salah Atnagulov (1893-1937), yazar ve gazeteci Fatih Kerimi (1870-1937), tarihçi Hadi Atlasî (1875-1940), edebiyatçı Cemaleddin Velidi (1887-1932), dilci Alimcan Şeref (1896-1950), matematikçi Ayaz Maksudov (1891-1942), şair Fathelislam Burnaşev (1898-1942), yazar Alimcan İbrahimov (1887-1938), pedagog Fatih Seyfi Kazanlı (1888-1937), pedagog, yazar ve tercüman İbrahim Bikkulov (1885-?), tarihçi Gasim Mansorov (1894-1955), yazar Ömer Tulumbay (1890-1939), devlet adamları Sahibgeray Saidgaliyev (1894-1939), Hacı Gabidullin (1896-1940), arkeolog Said Vahidov (1887-1937), devlet adamı Şaygardan Şaymardanov (1890-1939), tenkitçi Muhammed Galiev (1893-1952), pedagog Gabdulkavi Tuykin (1886-1936) gibi pek çok kişi öldürüldü ya da gulag olarak adlandırılan mecburi çalışma kamplarında uzun yıllar ikamet etmek zorunda kaldılar. Bu kamplardaki hayat ve çalışma şartları o kadar ağırdı ki süresi biten mahkumların çoğu evlerine sakat ya da ağır hasta olarak dönüyordu. Çalışma kamplarındaki sürelerini tamamlayan mahkumların çoğu bu defa da 5-10 yıl gibi müddetle vatanlarından uzaklarda mecburi ikamete tabi tutuluyorlardı.

Aralarında gazeteci ve yazar Mahmud Fuat Tuktarov (1880-1938), gazeteci ve din âlimi Zakir Kadiri Ugan (1878-1954), tarihçi Abdullah Battal Taymas (1883-1969), devlet adamı ve hukukçu Sadri Maksudi Arsal (1878-1957), yazar Ayaz İshaki (1878-1954), tarihçi Zeki Velidi Togan (1890-1970) gibi aydınlar ise yurt dışına kaçarak hayatlarını kurtarabildiler.

Tatarlar arasında çok yönlü aydın geleneğinin ilk temsilcisi Kayyum Nasırı'dır. Nasırı 15.02.1825 tarihinde Kazan civarındaki Yukarı Şırdan köyünde doğdu. Dedeleri ve babası bölgenin tanınmış âlimlerinden idi. Babası, küçüklüğünden itibaren Nasırı'ye temel dinî bilgileri öğrettikten sonra onu Kazan'a götürerek Beşinci Mahalle (Ak Mescit) Medresesi'ne verdi. Bu medresede 1855 yılına kadar dinî eğitim gören Nasırı, Arapça ve Farsça ve gizli gizli Rusça da öğrendi. Aynı yıl erkek Rus çocuklarının okuduğu dinî okulda (Duhovnoe Mujskoe Uçilişçe) ve bu okulun devamı olan İlahiyat Akademisi'nde (Duhovnaya Seminariya) Tatarca öğretmenliği yapmaya başladı. Kuruluş gayesi misyoner yetiştirmek olan bu okullarda Nasırı gibi milliyetçi, dindar bir kişinin vazife alması çözümlenmesi zor bir meseledir. Nasırı 1871 yılında bu işten uzaklaştırıldı. Bu görevinden ayrıldıktan sonra hükûmetin de yardımlarıyla medreselerde okuyan Tatar çocuklarına Rusça kursları düzenlemeye başladı. Fakat misyoner mekteplerinde öğretmenlik yaptığı için Kazan'da yaşayan Müslümanlar tarafından sevilmiyordu. Bu nedenle kurslara devam eden öğrenci sayısı ancak beş-on kişi kadardı. Ayrıca dersane olarak kullanacağı ev bulmakta da büyük sıkıntı çekiyordu. Şarap fabrikası ve genelevin bulunduğu sarhoşu bol bir sokakta ağır şartlar içinde bu kurslara bir müddet devam ettikten sonra vazgeçmek zorunda kaldı. 1873 yılında Müslüman Mektepleri Müfettişi Radloff'un yardımıyla Muallim Seminarya'sında (Muallim Mektebi-Uçitelskaya Seminariya) yeniden Tatarca dersler vermeye başladı. Okul için İslâm tarihi derslerinde kullanılmak üzere çeşitli haritalar hazırladı. Fakat çok geçmeden Radloff'un istediği ders kitabını tashih ederek okuttuğundan Radloff'la araları açıldı ve görevinden istifa etti.

Nasırı, 1860'lı yıllarda yayın faaliyetlerine başladı. Nasırı'nin en önemli ve orijinal yönlerinden birisi dil konusundaki görüş ve faaliyetleridir. O, eskiden beri İdil-Ural bölgesinde süregelen Osmanlı ve Çağatay Türkçesi karışımı bir Tatar Türkçesi yerine müstakil, saf Tatarca'yı ön plana çıkarmaya çalışmış ve Tatarca'nın Çağatayca'nın bir kolu olduğunu, kendine has kaide ve usullerinin bulunduğunu savunmuştur. Eserlerini saf Tatarca ile yazmaya çalışan Nasırı, Arapça ve Farsçadan yalnızca Tatarcada bulunmayan sözlerin alınması gerektiğini öne sürmesine rağmen, kendisini kısmen Osmanlı Türkçesinin tesirinden, Arapça ve Farsça kelimelerden, ıstıhlardan kurtaramamıştır. Nasırı'nin saf Tatarca ile ilgili bu görüşleri, döneminde pek fazla taraftar bulamamışsa da 1917'den sonra meydana getirilen edebî Tatarcanın temellerini atmış oldu. Nasırı'nin Tatarcanın sarf, nahiv ve lügatine dair çalışmaları kendi döneminde ve daha sonra Tatarca üzerine yapılan çalışmalara rehberlik etmiştir.

1871'de İdil-Ural bölgesinde ilk olarak takvim (salname) geleneğini başlatan Nasırı bu geleneği 1897'ye kadar sürdürdü. Çıkardığı takvimlerinde genel takvim bilgilerinden

Kayyum Nasırı özellikle yazdığı ders kitapları, terbiye ve talim konusundaki görüşleriyle, döneminde, İsmail Gaspıralı ile başlayan eğitimde yenileşme hareketinin öncülerinden sayılıyordu.

başka, halk arasında maarifin yayılması için, tarih, coğrafya, halk edebiyatı gibi konularda da makaleler yazdı. Onun bu takvimleri bir gazete ve dergi hizmetini görmüştür. 26 sene boyunca sadece üç yıl çıkaramadığı takvimlerinde birçok konuyu işlemiştir. Ay ve güneş tutulmalarını takvimlerinde önceden haber verdiği için, Kazan halkı Nasırı'yi din bozucu, misyonerlere satılmış diye tahkir ediyordu. Nasırı'nin Kazan'da yaşadığı dönemde Tatarlar arasında edip, şair ve yazarların sayısı parmakla gösterilecek kadar az olduğu gibi bunların ne manaya geldiğini bilenlerin sayısı da çok az idi. Kazan bölgesinde köy köy dolaşıp Türk-Tatar folklorunu, inançlarını, adetlerini ve etnografyasını incelemiştir.

Tatar yenilikçilik düşüncesinin en önemli temsilcilerinden olan Kayyum Nasırı sürekli olarak Tatarların cahilliğinden ve eğitime önem vermemelelerinden şikâyet ediyordu. Ömrünün son yıllarında

hız kazanan usûl-i cedid hareketinin doğrudan taraftarı olmasa da eski medreseleri sevmiyordu ve bu medreseleri sürekli tenkit ediyordu. Bir arkadaşına yazdığı mektubunda eski medreselerin halkın ahlakını bozduğu fikrini ileri sürmekteydi. Kayyum Nasırı özellikle yazdığı ders kitapları, terbiye ve talim konusundaki görüşleriyle, döneminde, İsmail Gaspıralı ile başlayan eğitimde yenileşme hareketinin öncülerinden sayılıyordu. Her ne kadar kendisi usûl-i cedidçilere yakın bir konumda durmamış olsa da, fen bilimlerine önem verip ibtidâî mektepler için ders kitapları yazması; eğitimde bir tertip arayışına girmesi; sınıflara göre hangi alandan hangi kitabın okunacağını tespit etmeye çalışması ve Rusça öğrenmeyi teşvik etmesi gibi fikir ve faaliyetleri onun usûl-i cedidçilerin öncülerinden olduğuna dair en önemli göstergelerdir. Bir gözünün kör olmasından dolayı daima "Kör Kayyum" diyerek aşağılanan, sürekli olarak imzasız mektuplarla tehdit edilen Nasırı, Tatar halkının Rusça öğrenmesi taraftarı olmakla birlikte bu işin zorla ve misyoner Rus papazları vasıtasıyla yapılmasına şiddetle karşıydı. Bu nedenle Rusça öğrenmek isteyen Tatarlar ve medrese öğrencileri için çeşitli gramer kitapları ve sözlük hazırladı. 40 yıl boyunca durup dinlenmeden eserler yazan Nasırı, yaklaşık bir ay kadar hasta yattıktan sonra 02.10.1902'de vefat etti.

Kazan'da kurduğu Muhammediye Medresesi ile Usûl-i Cedid hareketinin İdil-Ural bölgesinde yayılmasına büyük katkı yapmış olan Alimcan Barudî, 1857'de Kazan yakınlarındaki Küçük Kaval köyünde doğdu. Alimcan'ın doğumundan üç yıl sonra aile Kazan yakınlarındaki Porohovoy (Barudîye) köyüne taşındı. Fakat burada da bir yıl kalan aile daha sonra Kazan'ın merkezine taşındı. Barudî henüz beş yaşlarında iken Kazan'ın ikinci mahallesindeki Kerimi Medresesi'ne (Göl Boyu Medresesi) devam etmeye başladı

ve 1875 yılına kadar burada eğitim gördü. Kısa bir rahatsızlık döneminden sonra 1875'te babasının da teşviki ile yedi yıl sürecek yüksek tahsil için Buhara'ya gitti. Mir Arap Medresesi'nde ve şehirdeki başka müderrislerin derslerine devam etti. 1882'de Kazan'a döndükten kısa bir müddet sonra bir Usûl-i Cedid medresesi açarak eğitim faaliyetine girişti. 1901'de eski medresesini Muhammediye Medresesi ismiyle yeniden yapılandırdı ve rüşdiye, idâdî ve âliye kısımlarını açtı. 1918'e kadar bu medresede binin üzerinde talebe yetiştirdi. Muhammediye Medresesi'nde tahsil gören Tatar dünyasının tanınmış simaları arasında; Hüseyin Yamaşev, Ali Asker Kamal, Fatih Emirhan, Mecit Gafuri, Zarif Beşiri, Fethi Burnaş, Alimcan Şeref, Burhan Şeref, Ali Rahim, Aziz Ubeydullin ve Naki İsenbet gibi yazar, şair ve siyasetçiler bulunmaktadır.

Alimcan Barudî, Rusya Müslümanlarının uyanış hareketlerinde büyük payı bulunan bu medresenin yanı sıra *Ed-Din ve'l-Edeb* isimli bir dergi de çıkararak daha geniş kitlelerin bu uyanış hareketinden nasibini almasını sağlamaya çalıştı. Bu faaliyetlerinin yanı sıra, *Bed'ül-maârif*, *Muâmelât-ı Dîniyye* ve *Maarif-i İslamiye* isimli medreseler için ders kitapları hazırladı.

1905-1917 yılları arasında yapılan I. II. ve III. Müslüman Kongrelerine katılarak, Rusya Müslümanlarının oluşturmak istedikleri birlik hareketini destekledi ve Müslüman İttifakı'nın merkez komite azalığına getirildi. Nijni Novgorod şehrinde düzenlenen III. Kongrede (16-21 Ağustos 1906) dinî-ruhanî müesseselerin ıslahı konusunda kurulan komisyonun başkanlığını yürüttü. Fakat onun bu nevi çalışmalarından rahatsız olan Rus makamları, usûl-i kadimcilerin kışkırtmasıyla 1912 yılından itibaren kardeşi Salihcan ile birlikte, onu iki yıl müddetle kuzeydeki sürgün şehri Vologda'da mecburi ikamete tabi tuttular. Barudî, 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında Moskova'da toplanan V. Müslüman Kongresi'ne Türkistan seyahatinde bulunması nedeniyle katılamamıştı. Fakat Müftülük için yapılan seçimlerde en yüksek oyu alarak müftü seçildi. Sefa Beyazıdov'un Geçici Hükûmet tarafından görevden alınmasından sonra makamına geçti. 22 Temmuz 1917 tarihinde Ufa'da kurulan İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi tarafından Diniye Nezareti'ne atandı. Böylece 1789 yılından beri Orenburg Müftülüğü olarak isimlendirilen kurum bundan sonra Diniye Nezareti ya da Ufa Müftülüğü olarak anılmaya başlandı.

Alimcan Barudî, Millet Meclisi'nin çalışmalarında Meclis Başkanı Sadri Maksudî'nin önemli yardımcılarından biri oldu. Millet Meclisi'nde özellikle kadın hakları konusunda büyük bir mücadele verdi. Barudî ve Müftülükte görev yapan bütün kadınlar tarafından imzalan bir kararda ikinci eş için muhtesiplerin izni gerektiği belirtiliyordu. Kadınların hak ve hukuklarını kollamayı kendi görevi olarak kabul eden Müftülük, bilhassa savaş nedeni ile ortaya çıkan karışıklıklara bir çözüm getirme gayreti içine girdi. Savaşta kocaları kaybolan veya ölen kadınların Müftülüğün izni olmadan gayri meşru olarak başka erkeklerle yaşama olaylarının artması nedeniyle, buna bir şekilde engel olma ve ne gibi şartlarda bu nevi kadınların ikinci bir evlilik yapacağı hususu, Müftü Barudî'nin imzası ile yayınlanan bir ilanda aydınlatıldı.

8 Nisan 1918 tarihinde Millî İşler Komiserliği Başkanı Stalin ve Merkez Müslüman Komiserliği Başkanı Mollanur Vahitov'un talimatlarıyla Millet Meclisi Bolşevikler tarafından ortadan kaldırılmasına rağmen, siyasi işlere karışmaması şartıyla Müftülük makamına dokunulmayacağı belirtilmişti. Fakat buna rağmen Barudî bazı meclis üyeleri ile birlikte Sibiryaya gitti. Birkaç ay Sibiryada kaldıktan sonra yeniden Ufa'ya döndü. Osmanlı İmparatorluğu'nun Moskova Büyük Elçisi Galip Kemâlî Söylemezoğlu ile çeşitli görüşmeler yaparak, Osmanlı Devleti'nin Rusya'da yaşayan Müslüman Türklerle ilgilenmesini ve haklarını korumada kendilerine yardımcı olunmasını istedi. Fakat faaliyetlerinden dolayı bir müddet sonra Bolşevikler tarafından tutuklanarak birkaç ay hapsedildikten sonra serbest bırakıldı ve siyasi olaylara karışmaması şartıyla Bolşevikler tarafından yeniden Müftülüğe getirildi. Moskova'da İdil-Ural bölgesinde yaşanan kıtlık-açlık faciasına yönelik hükümet nezdinde çalışmalar yaparken 6 Aralık 1921 tarihinde vefat etti. Cenazesi Kazan'a getirilerek Yeni Mahalle'deki Müslüman mezarlığına defnedildi. Barudî'nin vefat haberi basında fazla ilgi görmedi. Rızaeddin Fahreddin, Astrahan'da yaşayan dostu Abdurrahman Ömeri'ye yazdığı mektupların birinde bu vefasızlığı tenkit etmektedir.

Aynı zamanda bir Nakşi şeyhi olan Alimcan Barudî Usûl-i Cedid hareketinin İdil-Ural bölgesinde yaygınlaşmasında tasavvufi kişiliği ile mühim tesirler icra etmiştir. Alimcan Barudî İslam dünyasının o zamanki kültür merkezleri olan İstanbul, Kahire, Şam, Mekke ve Medine'de bulunmuş ve buralardaki tanınmış ilim adamlarıyla görüşmüştür. Çok zengin bir kütüphanesi olan Barudî, kitaplarını 1920 yılında Kazan Üniversitesi'ne bağışladı.

Matbaası ve çıkardığı *Vakit* isimli gazete ile Tatar kültür hayatına en büyük katkıyı yapanlardan olan Fatih Kerimi 1870 yılında Tataristan'ın Bügölme kazasına bağlı Minglibay köyünde doğdu. İlk eğitimini köyün mollası olan babası Gilman Ahund'dan alan Kerimî, daha sonra Çıstay (Çıstapol) Medresesi'ne devam ederek burada 11 yıl eğitim görmüştür. Çıstay Medresesi'ndeki eğitimi sırasında iki yıllık Rus mektebini de tamamlamıştır. 1890 yılında Ufa'da ruhani meclis huzurunda imtihan vererek müderrislik icazetnamesi almıştır. Babası, onun köy mollası olarak kalmasını istemediğinden, tahsilini devam ettirmesi için aynı yıl İstanbul'a göndermiştir.

İstanbul'daki eğitimini tamamlayan Kerimî, Kırım'a giderek Yalta şehrindeki bir Tatar köyünde iki yıl kadar öğretmenlik ve Bahçesaray'da öğretmen yetiştirme kurslarında dil, edebiyat ve pedagoji dersleri vermiştir. İlk hikâyesi olan *Salih Dedenin Evlenmesi*'ni de (1897) Kırım'da bulunduğu sırada yazmıştır. Ayrıca *Mirza Kızı Fatma* adlı hikâyesini de bu dönemde yazdığı sanılmaktadır.

1896-1898 yıllarının yaz günlerinde Orenburg'a bağlı Kargalı'da meşhur Tatar zenginlerinden Gani Bay (Hüseynov)'ın finanse ettiği yaz kurslarında Usûl-i Cedit öğretmenleri yetiştirilmesine katkıda bulunmuştur. Onun Gani Bay'la tanışması Kerimî ailesinin Orenburg'a göç etmesine de vesile olmuştur (1899). Babasının çağrısı üzerine Kırım'dan Orenburg'a dönen Kerimî, burada yapacağı çalışmalarını planlarken, altın

ocakları işleten zengin Şakir Remiev'in daveti üzerine onunla birlikte Almanya, Belçika, İtalya, Fransa, Avusturya, Sırbistan, Bulgaristan ve Türkiye gibi çeşitli ülkeleri içine alan dört aylık bir seyahate çıkmıştır. Bu seyahat, Türkiye'de eğitim görmüş Kerimî'nin ufkunun daha da genişlemesine neden olmuştur. Gittikleri ülkelerde eğitim kurumlarını, müzeleri, kütüphaneleri, matbaaları, sanayi tesislerini ve Şakir Remiev'in altın madenleri için gerekli olan makine ve teçhizat fabrikalarını gezmişlerdir. Kerimî bu seyahatinin izlenimlerini 1902 yılında *Avrupa Seyahatnamesi* olarak ta bastırmıştır.

Babasının mollalığı bırakarak Gani Bay'ın maddi-manevi yardımlarıyla Orenburg'da bir matbaa ve kitabevi (Kütüphaneyi Kerimîye) açması (1901) nedeniyle bu alanda yoğunlaşmaya başladı. Babasının bir yıl sonra vefat etmesiyle matbaa işleri ve ailenin iâşesinin temini Fatih Kerimî'nin üzerine kaldı.

I. Rus ihtilalinin (1905) getirdiği yumuşama döneminden İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar ve Başkurt halkının azami derecede faydalanması için mücadele eden aydınlar arasında önemli bir yeri olan Kerimî, bu dönemde yapılan hemen hemen bütün siyasi toplantılara gerek delege ve gerekse gazeteci olarak katılarak üstüne düşen vazifeyi en iyi şekilde yapmaya çalışmıştır. Uzun yıllar Orenburg Müslüman cemaatinin reisliğini ve Cemiyet-i Hayriye'nin üyeliğini de yapmıştır.

Rusya Müslümanlarının ikinci toplantısından (13-23 Ocak 1906) sonra Orenburg'da bir toplantı düzenleyen Fatih Kerimî II. Müslüman Kongresi'nin aldığı karar doğrultusunda Rusların Kadet Partisi ile işbirliği yapılmasını toplantıda hazır bulunanlara kabul ettirdi. İstanbul'da eğitim görmesi ve halkının problemlerine çok fazla duyarlı olması, Rus parlamentosu Devlet Duma'sına vekil seçilmesini engellemiştir. Hükûmet çeşitli desiselerle onun da aralarında bulunduğu bazı Tatar aydınlarının (Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura vs.) II. Devlet Duma'sına seçilmelerine engel olmuştur. Buna rağmen o, II. Devlet Duma'sına (20 Şubat- 2 Haziran 1907) seçilen dostu ve aynı zamanda Dermend mahlasıyla şiirler de yazan Zakir Remiev'in yardımcılığını üstlenerek Petersburg'a gitmiş ve Duma'daki Müslüman vekillere yardımcı olmaya çalıştığı gibi *Vakit* gazetesine de Duma ve hükümet ahvali konusunda haberler yazmıştır.

1906 yılında yukarıda adı geçen Remiev kardeşlerin *Vakit* adlı bir gazete kurmaları ve baş muharrirliğe Fatih Kerimî'yi getirmeleri, onun hikâye yazarlığından gazeteciliğe geçmesine vesile olmuştur. Bu dönemde bir müddet Orenburg'daki Medrese-i Hüseyiniye'de muallimlik de yapan Fatih Kerimî çeşitli ders kitapları ve ders programları da hazırlamaya başlamıştır.

1912-1913 yılları arasında (1 Kasım 1912-18 Mart 1913) Balkan Savaşları sırasında *Vakit* gazetesinin muhabiri olarak İstanbul'a gelen Fatih Kerimî cepheye gazetecilerin gönderilmemesi nedeniyle haberlerini İstanbul'dan göndermek zorunda kalmıştır. İstanbul'da bulunduğu sırada dönemin devlet adamları ve aydınları; Ahmed Saib, Abdullah Cevdet, Enver Paşa, Ahmed Midhat, Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Halide Edip, Mahmud Esad, Musa Kazım vs. gibi birçok kişi ile Balkan savaşları ve Türk-İslam dünyasının problemleri üzerine mülakatlar da yapmıştır. Kerimî'nin İstanbul'dan *Vakit*

Her zaman “din, millet”, “zengin ile fakir birlikte gidelim ayrılmayalım” diyerek halkı zengin, fakir ayrımı yapmadan birlik olmaya çağıranların başında gelen Fatih Kerimî, İsmail Gaspıralı’nın şiarının (dilde, fikirde, işte birlik) İdil-Ural bölgesindeki en önemli temsilcilerinden birisidir.

gazetesine gönderdiği haberler Rusya Müslümanları tarafından ilgiyle karşılanmış ve bu haberler daha sonra ayrı kitap (İstanbul Mektupları) olarak yayınlanmıştır. 1917 Ekim İhtilaline kadar gazetecilik görevinin yanı sıra çok sayıda eser yazmış ve Rusya Müslümanlarının meseleleriyle aktif olarak ilgilenmiştir. Ayrıca matbaasında çok sayıda ders kitapları ve çeşitli eserler de bastırılmıştır.

Ekim İhtilalinden sonra bir müddet Orenburg’da mektep-maarif ve kültür meseleleri ile ilgili çalışmalarda bulundu. Öğretmen yetiştirme kurslarında dersler verdi. Uzun yıllar çalıştığı *Vakit* gazetesinden ayrılarak 1 Kasım 1917 tarihinde *Yaña Vakit* (*Yeni Vakit*) adlı gazetesini çıkarmaya başladı ve bu şehirde çıkan *İşçiler Dünyası*, *Yol* gibi çeşitli gazetelerin yayın kurulunda çalıştı. *Sosyalizm Tarihi* adlı bir eser hazırladığı da belirtilmesine rağmen bu eseri basılmamıştır. 1925 yılında Rusya’nın (Sovyetler Birliği) yeni başkenti olan Moskova’ya göç etti. Bir müddet SSCB halklarının merkez neşriyatında çalıştıktan sonra Nerimanov Doğuyu Öğrenme Enstitüsü’nde 1937 yılına kadar Türkçe öğretmeni olarak görev yaptı. Lenin’in toprak meseleleriyle ilgili makalelerini Tatarcaya tercüme etti. 1937’de Türkiye lehine casusluk (Kızıl Ordu ile ilgili bazı askeri sırları 1936 yılında Moskova’da bulunun Türk Millî Futbol Takımı Antrenörü Kerim Bey’e

verdiği iddia edilmektedir.) ve Stalin’e suikast hazırlığı gibi çeşitli uydurma suçlarla itham edildi ve Stalin dönemindeki aydınları ortadan kaldırma politikasının sonucu olarak kurşuna dizilmesine karar verildi, Moskova’da bir hapisanede katledildi. Mezarının yeri belli değildir. Fatih Kerimî’nin kardeşi Muhammed Arif de 1934 yılında Varşova’da (muhtemelen Sovyet ajanları tarafından) pencereden atılarak öldürülmüştür.

1901-1917 yılları arasında Kerimî ailesinin matbaasında bir milyon tiraja yakın 384 adet kitap basılmıştır. Ayrıca matbaada *Vakit*, *Şura*, *İktisat* ve *Çükiç* gibi çeşitli gazete ve dergiler de basılmıştır. XIX. yy’ın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Tatar Cedidizmi’nin gelişmesinde en önemli rol oynayanlardan birisi de Fatih Kerimî’dir. İstanbul’daki eğitimini tamamlayarak Kazan’a dönen Fatih Kerimî Avrupa mefkuresini intişarla uğraşmaya başlamıştı. Orenburg’da yaşayan zengin liberal ıslahatçılar (Gani Bay ve Remiyev ailesi) ona maddi ve manevi destek veren en önemli kişilerdir.

Her zaman “din, millet”, “zengin ile fakir birlikte gidelim ayrılmayalım” diyerek halkı zengin, fakir ayrımı yapmadan birlik olmaya çağıranların başında gelen Fatih

Kerimî, İsmail Gaspıralı'nın şiarının (dilde, fikirde, işte birlik) İdil-Ural bölgesindeki en önemli temsilcilerinden birisidir. Gaspıralı'nın vefatı üzerine *Vakit* gazetesinde yazdığı makalede (12 Eylül 1914) "20-30 milyon şakirt bırakıp ölen bir üstat, 20-30 milyon manevî evlat bırakıp ölen bir ata bahtiyardır. Bundan da büyük bahtiyarlığı tasvir etmek akıllara sığmaz" diyerek ona olan bağlılığını belirtmiştir.

Kahire (el-Ezher), İstanbul ve Medine gibi değişik şehirlerde iyi bir dinî eğitim gördükten sonra Ufa'da kurduğu Medrese-i Aliye ile yüzlerce Usûl-i Cedid talebesi yetiştirmiş olan Ziya Kemali, 1873'te Ufa'ya bağlı Telaş (veya Kileş) köyünde doğdu. Babaları Kazan'a bağlı Sabâ köyünden olup oradan Telaş köyüne göçmüşlerdir. İlköğrenimini köyünde gördükten sonra Ufa (Başkurdistan)'daki Ahund Hayrullah Osmânî (1847-1907)'nin açtığı Osmâniye medresesinde tahsil gördü. Aynı medresede ders de okutan Ziyâeddin Kemâlî, Ufa Cemiyet-i Hayriyesi tarafından eğitim için Mısır'a el-Ezher'e gönderildi. Kemâlî, bu sayede, İstanbul, Mısır ve Medine'de çeşitli âlimlerin ders meclislerinde bulundu. Bunlar arasında bilhassa Muhammed Abduh (1849-1905)'un onun üzerinde özel bir etkisi oldu. 1904'te tekrar memleketine dönen Kemâlî, yine Osmâniye medresesinde ders vermeye başladı.

Ziyâeddin Kemâlî, Muhammed Sabir el-Hasenî ve Şeyhuattar Abızgildin ile birlikte 1906 Mayıs'ında *el-Alemü'l-İslamî* gazetesini çıkardı. Ancak, bu gazete kısa sürede kapandı (Ocak 1907). En büyük hayali yüksek bir dinî medrese kurmak olan Kemâlî, büyük çabalar sonucunda Ufa'da 10 Ekim 1906'da Medrese-i Âliye-i Diniyye'yi resmen açtı. Kemâlî, bir taraftan medresenin müdürlüğünü yaparken aynı zamanda müderrislik de yaptı. Kendisi bu medresede Tefsir, Hadis, Siyer ve Psikoloji dersleri veren Kemâlî, 1909'da, Ufa'da, 2. mescitte imam ve müderris oldu. Kemâlî, 1914'te yine Ufa'da kızlar için de bir okulu faaliyete geçirdi.

Ziyâeddin Kemâlî, İdil-Ural bölgesi Müslümanlarının 1917 yılında, Ahmet Cevdet Paşa'nın hazırladığı tarzda, telif etmeye çalıştıkları *Mecelle-i Ahkâm-ı Şer'iyye* mecmuasının telif heyetinde de yer almıştı. Hazırlanmak istenen *Mecelle'*de tek bir mezhebin, Hanefî mezhebinin, esas alınmaması ve diğer mezheplerin içtihatlarından da faydalanılması esas tutulmaktaydı. Haziran 1917'de *Mecelle-i Ahkâm-ı Şer'iyye* isimli bir mecmua hazırlanması yönünde müftü Âlimcan Barûdi başkanlığında, birtakım gayretler olduğu ve bunun için, Bütün Rusya Müslümanlarının 2. Umûmi Toplantısı'na bir rapor sunulduğu bilinmektedir. *Mecelle'*nin telif heyetinde Ziyâeddin Kemâlî'den başka; Âlimcan Barûdi, Rızâeddin b. Fahreddin, Musa Carullah, Hasan Ata Abeşî, Necip Tünteri ve başka âlimler yer almaktaydı.

1923'te Orenburg Müftülüğü'ne kadı seçilen Kemâlî, 1924'te, Muhammed Sabir el-Hasenî (ö.1924)'nin vefatı ile boşalan 3. mahalle imamlığına geçti. Meşhur müsteşrik H. Vambery (1832-1913) ile özel bir dostluk kurmuştu. Vambery meşhur Asya seyahatinde Ufa'ya da uğramış, onunla görüşmüştü. Ayrıca Kemâlî'nin, yazdığı eserleri ona göndererek okuttuğu ve onunla mektuplaştığı bilinmektedir. Kemâlî, 1905'ten itibaren İdil-Ural bölgesinde çıkan gazete ve dergilerde ve 1924-1927 yılları arasında Ufa'da çıkan

İslâm Mecellesi'nde çeşitli yazılar yayımladı. 1930'da tutuklandı ve 1942'de Samara'da öldürüldü.

Tatar edebiyatının en güçlü kalemlerinden biri olan ve iyi bir komünist olmasına rağmen Stalin'in zulmünden kurtulamayan Alimcan İbrahimov, 12 Mart 1887'de Ufa'nın güneyinde bir Tatar köyü olan Sultanmurat'ta doğdu. Babası İrfan İbrahimov tahsilini meşhur Troitsk Medresesi'nde tamamlamış ve köyünde 1910 yılına kadar mollalık yapmıştır. Annesi Hesene İbrahimov Troysk şehrinde yaşayan fakir bir Tatar ailesinin kızıdır. İrfan İbrahimov'un Troysk'daki eğitimi sırasında onunla tanışmış ve evlendikten sonra Sultanmurat'a yerleşmişlerdir. İbrahimov ailesinin yedi çocuğu vardı. Alimcan İbrahimov ailenin dördüncü çocuğudur. Alimcan ilk eğitimini babasından aldı, ondan okuma-yazma, hesap ve temel dini bilgiler öğrendi. Köylerindeki Rus-Tatar okulunu bitirdikten sonra ailesi, Alimcan'ı ve diğer oğulları Şakirziya'yı Orenburg'da "*Usul-i Cedit*" sistemiyle eğitim vermekte olan Hüseyniye Medresesi'ne gönderdiler (1899). Fakat Alimcan'ın biraz hasta olması nedeniyle, medrese idaresi onu kabul etmedi. Bunun üzerine Alimcan da yine bu şehirde bulunan Veli Molla Medresesi'ne girdi. Bu medrese eski eğitim sistemiyle öğretimini sürdürmekteydi. O, bu medresede yedi yıl eğitim gördü. Medresede hadis, fıkıh, İslam tarihi, Arapça, Türkçe ve Farsça dersleri okudu. Medresede okuduğu sırada Ufa'da faaliyet göstermekte olan "*el-İslah*" adlı reform hareketine katıldığından hocaları ile anlaşmazlığa düştü ve medreseden ayrılmak zorunda kaldı. 1906 yılının sonbaharında Ufa'da bulunan Aliye Medresesi'ne gitti. Bu medresenin kurucusu Ziya Kemali, El-Ezher'de Muhammed Abduh'un öğrencisi olmuş, idealist bir pedagoğdu. Bu medresede Tatar, Başkurt, Özbek, Kırgız, Kumuk, Nogay gibi değişik Türk topluluklarından gençler eğitim görmekteydiler. Medresede dini derslerin yanı sıra tarih, coğrafya, matematik, fizik, kimya, Türkçe, Arapça, Tatarca ve Rusça dersleri de okutuluyordu. Bu medreseler Rus hükümetinden hiçbir yardım almadan, sadece zengin Müslümanların ve halkın yardımlarıyla faaliyet gösteriyordu.

Alimcan İbrahimov bu medresedeki ilk yılının yaz tatilinde Kafkasya'ya giderek burada çeşitli köylerdeki Nogay (Tatar) çocuklarına okuma-yazma öğretmeye çalıştı. İlk hikâyesi olan *Zeki Şekirtning Medreseden Kovuluvı'nı* (Zeki Öğrencinin Medreseden Kovulması) Kafkasya'da bulunduğu sırada yazdı ve Kazan'da çıkmakta olan *El-İslah* gazetesine gönderdi. *El-İslah* gazetesi, Alimcan'ın bu hikâyesini gazetenin 1907-1908 yıllarındaki çeşitli sayılarında yayınladı. 1907-1908 öğretim yılında bütün Rus klasiklerini okudu. Medreselerin ıslah edilmesi fikri üzerinde düşünmeye ve yazmaya başladı. Yukarıda belirtilen ilk hikâyesinin teması da medreselerin ıslah edilmesi ile ilgilidir.

1908 yılında askere çağrıldı, rahatsızlığı sebebiyle askerlikten muaf tutuldu ve yeniden medresedeki eğitimine döndü. Yazdığı bir risale (*Kur'an Allah'tan mı Değil mi*) -ki bu risale basılmamıştır- yüzünden 1909 yılında Aliye Medresesi'nden kovuldu. Oysa bu medresede okuduğu yıllar onun en mutlu günleriydi. O, bu medresede geçirdiği günleri "*Hz. Muhammed ile sahabenin kâfirlerden kaçtığı Mekke'de ibadet ederken aldıkları hazrı biz de bu medresedeki ilk yılımızda aldık.*" diye yazmaktadır. Alimcan İbrahimov daha sonraki

yıllarda (1915-1917) bu medresede hocalık da yaptı, Tatarca, Tatar edebiyatı, devrim ve devlet türleri, tarih gibi çeşitli dersler verdi.

Aliye Medresesi'nden ayrıldıktan sonra Kazak bölgelerinde, Ural'da çeşitli işlerde çalıştı, Astırahan bölgesinde muallimlik yaptı. 1909 yılının sonlarında üniversiteye girmek gayesi ile Kazan'a geldi ise de üniversiteye girmesi mümkün olmadı. 1910-1912 yılları arasında Kazan'da yaşadı. Kazan'da yaşadığı bu süre içerisinde *Yaz Başı*, *Diñgezde* (Denizde), *Yüz El Elek* (Yüz Yıl Önce), *Süyyü-Saadet* (Sevme-Sadet), *Otu Süngen Cehennem* (Ateşi Sönen Cehennem), *Karak Molla* (Hırsız Molla), *Yeş Yürekler* (Genç Yürekler) gibi çeşitli romanlarını ve hikâyelerini yazdı.

1912'nin sonlarında Kiev'e gitti, Kiev Üniversitesi'nde misafir öğrenci olarak derslere devam etti ve özel öğretmenlik yaptı. Burada tanıştığı bazı Türk/Müslüman ve Rus sosyalist gençleriyle görüşerek Çarlık rejimi aleyhine faaliyette bulunacak bir gizli teşkilat kurulması çalışmalarına katıldı. 16 Nisan 1913'te Kiev'de bulunan 16 öğrenciyle bir toplantıda bulunduğu sırada, toplantının ihbar edilmesi üzerine hapse atıldı. Hapse girmesi, onun 1917 İhtilaline kadar polis gözetiminde yaşamasına neden oldu. Hapisten çıktıktan sonra yeniden Kazan'a döndü ve burada çıkmakta olan *Añ* dergisinde çalışmaya başladı. Dergide çalıştığı sırada Odessa, Kiev ve Suhumi gibi çeşitli şehirleri de dolaştı. Yukarıda da belirtildiği gibi 1915-1917 yılları arasında Aliye Medresesi'nde hocalık yaptı. 1913-1917 yılları arasında yazdığı eserlerindeki romantizmin yerini sosyal ve içtimai meseleler almaya başladı. Bu dönemde yazdığı en ünlü eserleri, *Kütüçüler* (Çobanlar) (1913), *Tabiat Balaları* (1914), *Merhumnuñ Defterennen* (Merhumun Defterinden) (1914), *Bezneñ Küñner* (1914)'dir.

1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında Moskova'da toplanan Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kurultayı'na Ufa delegesi olarak katıldı. Kurultayda, Rusya Müslümanlarının millî dileklerini gerçekleştirmek için sol partilerle işbirliği yapılmasını, ihtilalci sosyalistlerin (Es-Er) programının Müslümanlara en yakın olduğunu savunarak, onlarla birlikte hareket edilmesini önerdi. Fakat kurultay Müslümanların *Millî şura* kurması yönünde karar aldı.

Daha önceki yıllarda komünistlerle çok sıkı bir ilişkisi olmamasına rağmen, Ekim İhtilali'nin ilk günlerinden itibaren aktif olarak sosyalist yaşamı kurmaya girişti. Aliye Medresesi'ndeki görevini bırakarak "*Ufa Müslümanları Arasında Halkçılığı Yayma Komitesi*"nde görev aldı. Rusların Sosyalist Revolüsyoner (Es-Er) partisine katılarak 1917 yılının Mart ayında Fatih Seyfi Kazanlı ile birlikte *İrek* (daha sonra *Bizniñ Yul* olarak çıkmaya başladı) adlı bir gazete çıkardı ve Müslüman askerlerini burjuvaziye karşı teşkilatlandırmaya çalıştı. 1918 yılının Ocak ayında Stalin'in daveti üzerine Merkez Müslüman Komiserliği başkanı Mollanur Vahitov'un yardımcılığını üstlendi. 16 Ocak 1918'de Petrograd'da (daha sonra Moskova'da yayınlanmıştır) çıkmaya başlayan Çulpan isimli gazetenin redaktörü ve kurucusu oldu. Bu gazetede «Tatar-Başkurt Cumhuriyeti» hakkında çok sayıda makale yazdı. 1920 yılında Komünist Partisine üye oldu -ki bu gecikme 1938 yılında tutuklandığı sırada onun aleyhinde bir suç olarak gösterilmiştir- ve

Alimcan İbrahimov'un 1927'de yazdığı "Tatar Medeniyeti Nindi Yol Bilen Baraçak?" adlı küçük risalesi, milliyetçi ve Rus karşıtı izler taşımaktadır.

«Tatar-Başkurt Cumhuriyeti» kurma projesinde aktif rol aldı.

Ekim İhtilali onu Marksist tarihçi olarak hazırladı. Lenin hakkında *İş, Kızıl Armıya* gibi gazetelerde çok sayıda makale yazdı ve Lenin'in bazı eser ve makalelerinin Tatarcaya çevrilmesini organize etti. Komünist Partisine bağlı olarak oluşturulan parti tarihi bölümünü kurdu. 1922 yılında *Puti Revolyutsii* (Devrim Yolu) dergisini çıkarmaya başladı.

1924 yılının Şubat ayında Moskova'da toplanan Tatar-Başkurt Öğretmenler Kurultayı'na katıldı. Bu toplantıda milli mekteplerin geliştirilmesi, eğitimin ıslah edilmesi ve yeni programların hazırlanması

meseleleri üzerinde çalıştı. 1925-1927 yılları arasında Tataristan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığında görev yaptı.

İbrahimov, 1926'da Bakü'de düzenlenen Türkoloji Kurultayı'na Tataristan delegelerinin başkanı olarak katıldı. Kurultayın en önemli tartışma konularından olan Türk/Müslümanların alfabelerini değiştirerek Latin alfabesine geçmeleri fikrine şiddetle muhalefet etti. O, Türk/Müslümanların alfabe değiştirmelerini, Rus harflerine geçişin bir basamağı olarak görüyor ve *"Bizde Rusçuluk hareketi güçlü olacak, bizdeki Latin meselesi Rus elifbasına girmeye bir basamak, bir hazırlık olacaktır. Biz ilmi, tekniği yukarı olan Rus medeniyeti denizinde yaşıyoruz, bizde şimdi de Rusçuluk taraftarları çok, onlar da Rus harflerine geçme taraftarıdır."* diyerek bu fikre şiddetle karşı geliyordu.

Mart 1927'de verem hastalığı nedeniyle tedavi için Kırım'a gitti ve 1927-1938 yılları arasında Kırım ve Yalta'da yaşamaya mecbur kaldı. Ağır hasta olmasına rağmen 1938 yılında tutuklanarak Kazan'a getirildi ve hapisane revirinde vefat etti.

Alimcan İbrahimov'un 1927'de yazdığı *"Tatar Medeniyeti Nindi Yol Bilen Baraçak?"* adlı küçük risalesi, milliyetçi ve Rus karşıtı izler taşımaktadır. Bazı eserlerde, bu küçük risalenin onun sonunu hazırladığı belirtilse de Stalin terörünün hemen hemen bütün Tatar aydınlarını çeşitli zamanlarda yok ettiği hatıra getirilirse, Alimcan'ın da planın bir parçası olarak sonunun hazırlandığı fikri daha akla yatkındır (Abdullah Battal Taymas onun Arap alfabesini savunması neticesinde gözden düştüğünü belirtmektedir). Diğer Tatar aydınları gibi o da, Tatarların millî bağımsızlığına önem vermek, devrim öncesi Tatar kültürünü yüceltmek, Tatar aydınlarının rolünü aşırı abartmak, solculara saldırmak-sağcılara görmezden gelmek, Rus komünistlerini Çarlık jandarmasıyla kıyaslamak gibi suçlardan mahkûm edilmişti.

Stalin'in ölümünden (1953) sonra SSCB halkları üzerindeki baskının biraz hafiflemesi neticesinde, Alimcan İbrahimov aklandı (1954). Eserleri ve yaşamı bu tarihten itibaren ele alınmaya başlandı. Eserleri Rusça, Tatarca, Kazakça, Özbekçe gibi

çeşitli dillerde basıldı. Hakkında 700'e yakın makale ve çok sayıda kitap yazıldı. ismi, Tataristan'daki bir enstitüye, caddelere ve sokaklara verildi.

1911 yılında *Şura* dergisinde ve bazı gazetelerde başlayan isim tartışmalarında "Tatar" adını savunarak (diğer bir grup ise "Türk" adını savunuyordu), Tatarların Türk ırkının bir kolu olduğunu belirterek, Tatarların kendilerini "Türk" olarak değil de "Tatar" olarak adlandırmalarının ilmi ve mantiki en doğru yol olduğunu savunmuştur.

Tatar dili, edebiyatı ve grameri ile ilgili çok sayıda eser ve makalesi bulunan Alimcan İbrahimov, eğitim bakanlığındaki görevi sırasında Tatar kültürü ile ilgili önemli eserlerin (*Kayyum Nasiri Mecmuası, Tataristan'ını Öğrenü Materyalleri, Edebi Yardım Mecmuaları* vs. gibi) hazırlanmasına da katkıda bulunmuştur.

Alimcan İbrahimov'un yazarlığının yanı sıra diğer bir özelliği de tenkitçiliğidir. Döneminin bütün aydınlarının bazı eserlerini ve makalelerini tenkit etmiştir. Tatar Türklerinin önemli şahısları olan Mercânî ve Tukay'ı dahi tenkid etmekten geri kalmamıştır. Añ (Kazan), *Vakit* (Orenburg), *Yıldız* (Kazan) gibi çeşitli gazete ve dergilerde çok sayıda tenkit yazıları bulunmaktadır. Ahmed Midhat Efendi'yi tenkit eden bir makalesi de vardır.

Tatar süreli yayın hayatına çıkardığı gazete ve dergilerle önemli bir katkı sağlayan Kamil Mu'ti Tuhfetullin, 12 Şubat 1883'te Uralsk'ta doğdu. Babası El-Şeyh Mu'tiullah Mısır'da on yıl kadar eğitim gördükten sonra 1881'de Uralsk'a döndü ve 3. mahalle mescidinde imamlık ve aynı mescidin medresesinde dersler vermeye başladı. Şehrin zenginlerinden Muhammed Ali Abdülvelioğlu'nun kızı ile evlendi.

Kamil Mu'ti Tuhfetullin sekiz yaşına kadar babasından dini eğitimin yanı sıra anadilinde okuma-yazma da öğrendi. Dokuz yaşından itibaren üç sınıflı Rus mektebine başladı. Rus okulunu bitirdikten sonra 1898'de Kazan'a giderek Abdulalam Medresesi'nde Müderris Kasım Hazret'ten ders almaya başladı. Fakat burada gördüğü derslerden hoşnut kalmayarak 1901'de tahsil için İstanbul'a geldi. Babası ise onun Mısır'da eğitim görmesini arzu ediyordu. Oğluna sürekli mektuplar yazarak İstanbul'dan Mısır'a gitmesini rica ediyordu. Kamil Mu'ti babasının bu ricalarına daha fazla dayanmayarak İstanbul'daki eğitimini bırakıp Mısır'a gitti. İlk önceleri felsefe-i Kur'an ve hadis ile ilgilenmeye başladı. Daha sonra El-Ezher'in ve Mısır'ın tanınmış müderrisleri olan El-Şeyh Muhammed Abduh, El-Şeyh Muhammed Bahud ve El-Şeyh Ali el-Bulafi gibi âlimlerin hususi derslerine devam etti. Mısır'da yaklaşık iki sene kalan Kamil Mu'ti Tuhfetullin babasının hac seferi sırasında Mısır'a uğraması nedeniyle onunla birlikte hac seferine çıkarak Mekke, Medine, Şam ve Kudüs gibi şehirleri ziyaret etti. Babasını Rusya'ya gönderdikten sonra üç-beş ay kadar daha Mısır'da kaldıktan sonra vatanına geri döndü. Oysa o Mısır'dan Rusya'ya geri dönmek istemiyordu. Fakat vatanında onu bekleyen bir karısı vardı. Bu nedenle istemeyerek olsa da geri dönmek zorunda kaldı. Ayrıca milletine yapmak istediği hizmetler de geri dönmesinde etkili olmuştur.

Uralsk'a geri dönen Kamil Mu'ti babasının medresesinde hadis, nahiv, mantık, kelim, tefsir ve ilm-i kiraat dersleri vermeye başladı. Gurbetten döner dönmez çalışmaya

başlaması ve kışın Uralsk'ta oldukça sert geçmesi nedeniyle Kamil Mu'ti'nin vücudu yorgun düştü. Yazın kırmızı tedavisi için bir Başkurt köyüne gitti. Bu tedavi sırasında eskiden de tanıdığı zengin Zakir Ahmedî ile uzun uzun millî hizmetler konusunda fikir teatisi yürüttüler. Zakir Ahmedî ile yapılan bu fikir teatisi sonunda *El-Asr ül-Cedid* adlı bir dergi çıkarılmasına karar verildi. Dergiyi maddi olarak Zakir Ahmedî destekleyecekti. 1904 yılında ilgili devlet dairesine dilekçe yazılarak *El-Asr ül-Cedid* adlı bir dergi çıkarmak istediklerini bildirdiler. Derginin bürokratik işlemlerini Zakir Ahmedî'nin Petersburg'da bulunan elemanları ve dostları yürütüyorlardı. Müracaattan bir yıl sonra Rusya'da meydana gelen ihtilal Rusya'da yaşamakta olan Türk/Müslümanlar üzerindeki baskıyı bir nebze olsun hafifletmişti. İhtilalden önce Türk/Müslümanların gazete-dergi çıkarmalarına sıcak bakmayan Rus hükûmeti ihtilalden sonra istemeyerek de olsa onlara bazı demokratik haklar vermeye başladı. İşte bu demokratik haklardan ilk istifade eden *El-Asr ül-Cedid* dergisi oldu. Güçlükle de olsa derginin çıkmasına hükûmet izin verdi. Hükûmetin verdiği bu izin Kamil Mu'ti ve Zakir Ahmedî'de büyük bir sevinç yarattı. Uralsk'ta Rusya'nın en büyük tipografyası olan Uralis matbaasını satın aldılar. Matbaa için gerekli olan Arap harflerini ise Kazan'dan temin ederek yayın için gerekli olan bütün hazırlıkları tamamladılar. 17 Ekim 1905'te Rusya'da matbuat hususunda yeni bir kanun çıktı. Basın üzerindeki baskılarda büyük bir değişiklik ve yumuşama meydana geldi. Kamil Muti de bu yumuşamadan istifade ederek Uralsk'ta hazırlamış olduğu matbaasında *El-Asr ül-Cedid*'den önce hemen *Fikir* adlı haftalık bir gazete çıkarmaya başladı. Gazetenin ilk sayısı 27 Kasım 1905'te çıktı. Gazetenin ilk sayısından itibaren hükûmet ve bürokratlar hakkında şiddetli yazılar yazılmaya başladı. Bu yazılar neticesinde Kamil Mu'ti çeşitli tehditler aldığı gibi gazetenin kapatılmasına da karar verildi. Fakat bu karar her nedense uygulamaya konulmadı. Bir müddet sonra Kamil Mu'ti *Uraliski Dinovnik* adlı günlük Rusça bir gazete çıkarmaya başladı.

10 Nisan 1905'te Orenburg Müftülüğü'nün Ufa'daki toplantısına babası ile birlikte giden Kamil Mu'ti Tuhfetullin, burada imtihan vererek imam, hatib ve müderrislik yapmaya yetkili olduğuna dair bir belge aldı. Ufa'dan döndükten sonra *El-Asr ül-Cedid* dergisini çıkarmasına hükûmetin izin verdiğini çeşitli ilan ve mektuplarla duyurmaya başladı. Bu sevinçli haberi ayrıca dönemin aydınları İsmail Gaspıralı, Abdürreşid İbrahim, Rızaeddin Fahreddin, Fatih Kerimi, Ahmed Hadi Maksudi, Ayaz İshaki ve Abdullah Tukay'a bildirecek onları manevi desteğini istedi. Adı geçen aydınların çoğu yazdıkları cevabi mektuplarda Kamil Mu'ti'nin bu teşebbüsünü takdirle karşılayarak dergi için yazı yazma vaadinde bulundular. İlk sayıdan itibaren Abdullah Tukay, Fatih Kerimi, Ayaz İshaki ve Rızaeddin bin Fahreddin dergiyi makaleleriyle desteklemeye başladılar.

Kamil'in çıkardığı dergilerden biri de *Uklar*'dır. Haziran 1906'da Uralsk'da çıkmaya başlayan aylık resimli komedi dergisi 16 sayfa olarak toplam altı sayı çıkabildi. *Uklar* kısa ömürlü olmasına rağmen Türk dünyasında satirik dergilerin öncüsüdür ve ilk Tatarca satirik dergidir. Daha sonraki tarihlerde Orenburg'da çıkan *Karçıga*, Kazan'da çıkan *Yalt Yult*, Azerbaycan'da çıkan *Molla Nasreddin* isimli satirik dergilere öncülük yapmıştır.

Abdullah Tukay tarafından yazıldığı düşünölen ve çarlık idaresini sert tenkit eden “bu hayata kalben razı olan kişi Müslöman da değil, mümin de değil, insan da değil demek istiyorum” ifadesi yüzünden Kamil büyük bir ceza ödemek zorunda kaldı ve valinin emriyle derginin yayını sonra verildi.

Rusya’da Birinci Duma’nın dağıtılmasından sonra basın üzerindeki kontroller daha da sıklaşmış, Uralsk şehrindeki sosyalist gruplar dağıtılmıştı. Uralsk şehirde yaşayan bazı mutaassıp gruplar, Kamil’e ve onun çıkarmakta olduğu gazete ve dergilere hücum yapmaya başladılar. Valiye yapılan müracaatlar neticesinde Kamil’in naşirlik ve muharrirlik izinleri iptal edildi, babası ve kendisi mahkemeye verildi. Uralsk şehirde yaşayan Murtaza Gubaydullin isimli bir zengin Mu’tilerin Terakki isimli neşriyat şirketini satın alarak Mu’ti ailesini bu zor durumdan kurtardı. Ancak kısa bir müddet sonra dergi ve gazetelerin en önemli yazarı olan Abdullah Tukay’ın zenginlere karşı aşırı kini ve düşmanlığını gören Murtaza Gubaydullin yayıncılık işinden çekilmeye karar verdi.

Kamil Mu’ti ve babası mahkemeye verildi, mahkeme Kamil’i bir buçuk yıl, babasını da altı ay Petropavlovks şehrindeki siyasi hapisaneye gönderme yönünde karar verdi, böylece babasının mollalık belgesi elinden alınacak ve medresesi de kapatılacaktı. Kamil Saratov şehirde bulunan üst mahkemeye temyize gitti ve davayı kazandı. Ayrıca yayınına son verilen *Fikir*’in yerine *Yeni Turmuş* isimli bir gazete çıkarmaya karar verdi. 11 Kasım 1907’de çıkmaya başlayan bu gazete de Şubat 1909’da şehrin valisinin emriyle kapatıldı. Kamil bu arada yeni kurulmuş olan Tatar tiyatro grubunun problemleri ile de ilgilenmeye başladı. Moskova’ya turneye çıkmış olan Tatar tiyatro gurubu seyirci azlığından zarara uğramış, grubun lideri olan Kudaşev ekibi Moskova’da bırakarak Petersburg’a gitmişti. Artistler Moskova’da zor durumda kalmışlardı. Durumdan haberdar olan Kamil dostlarından topladığı yol parasını Moskova’ya göndererek artistleri Uralsk şehrine davet etti. Şehirde bir bina tutarak sahne hazırlattı, Tatar gurubu Uralsk şehirde yeniden eserler sahnelemeye başladılar. “Seyyar Truppası” isimli bu grup, Tatar tiyatrosunun ilk meşhur grubudur.

Yeni Turmuş’un kapatılması, Uralsk şehrindeki baskı ortamından etrafındaki dostlarının dağılması, babasının da artık siyasî ve içtimaî meselelere karışmaması neticesinde Kamil tamamen yalnız kaldı. Artık yeni bir gazete ve dergi için hükömete müracaat etmenin de manası yoktu, nasıl olsa izin verilmeyecekti. Kamil çaresiz kalmıştı. Yeniden medrese açarak eğitim işine başladıysa da vali şehirden onu sürgün etti. Kamil Ocak 1909’dan itibaren Saratov şehirde yaşamaya başladı. Edebî ve müzik geceleri düzenleyerek yaşamını idame etmeye çalıştı. Saratov Konservatuarı öğretim üyelerinden Prof. R. Rudolf’dan özel müzik dersleri aldı ve R. Rudolf, Kamil’in 20 şarkısını besteledi. Ancak Saratov şehirde konser vermesine izin verilmediğinden Kazan’a gitti. Kazan’da da konser için izin alamadığından tiyatro grubu Seyyar’a katıldı ve artistlik yapmaya başladı. Rusya Müslömanları arasında ilk konserler Kamil tarafından düzenlendi. Kamil kendi yazdığı şarkıları okuyordu. 1917 ihtilaline kadar geçimini konserler düzenleyerek temin etti. Rusya’da Müslömanların yaşadığı bütün şehir ve büyük köyleri dolaşarak 1500 civarında konser düzenledi.

1916 yılında askere alındı ve Petrograd şehrinde hasta bakıcı ve aynı şehrin posta idaresinde tercüman olarak görev yaptı. Müslüman askerlere konserler düzenledi. 1917 İhtilali'nden sonra Lenin'in meşhur Doğu Halkları Bildirgesi'ni Tatarcaya tercüme etti ve 1917 İhtilalinden sonra çıkan ilk Tatarca gazete olan *Yarlı Halk*'ın redaktörlüğünü ve Müslüman İşleri Merkez Komiserliği'nin *Çulpan* isimli gazetesini çıkardığı gibi Halk Komiserliği'nin dış işleri bürosunda tercüman olarak çalışmaya başladı. 1918 yılından itibaren Samara Müslüman Komiserliği'nde matbuat komiseri olarak görev yaptı ve bu şehirde çıkmakta olan *Kineş* gazetesinin redaktörlüğünü yürüttü. Samara'nın Aklar ve komünistler arasında birkaç defa el değiştirmesi sırasında *Yana Küç*, *Biznen Fikir* gazetelerinin baş muhabirliğini yaptı.

1919 yılında Samara'dan Uralsk şehrine gönderildi ve Komünist Partisi'nin uyuşturulmasında görev aldı. Uralsk'ta Tatarca olarak *İhtilal Bayrağı* isimli gazeteyi çıkarmaya başladı. Ancak şehrin Aklar tarafından ele geçirilmesinden sonra Ural taraflarına giderek Başkurt tümenlerinin kurulmasında oğlu Hamit ile birlikte görev yaptı. Uralsk'ın tekrar komünistler tarafından ele geçirilmesinden sonra *Yana Fikir* isimli gazeteyi çıkarmaya başladı. Görevli olarak Kazakistan'ın çeşitli şehirlerindeki Komünist Partisi'nin oluşturulmasında görev yaptı. Uralsk'a döndükten sonra hakkında yapılan bazı şikâyetler üzerine partiden çıkarıldı. Mahkemede suçsuz olduğu ispat edilmesine rağmen partiye tekrar alınmadı. Uralsk'tan Kazan'a gitmek zorunda kaldı ve burada Halk Maarif Komiserliği'nde tercüme, radyo programları ve konserler vermeye başladı. Bu yıllarda sahne eserleri yazmaya başladı: Tuzak, Güreş, Şeytan Öne. Uylap Tabuci isimli piyesi basılamadı. Tuzak altı perdelik iç savaşı anlatıyor. 1935 yılında hastalık nedeniyle emekli edildi. 1937 yılında Bil-Belotserkovskiy'in *Ştorm* isimli eserini Tatarcaya tercüme etti ve eser sahnelendi. Moskova'da Tatar Opera Stüdyosu Müdürü ve Çaykovski Konservatörlüğünde parti sekreteri oğlu Hamit, "halk düşmanı" ilan edilerek hapse atıldı ve Kamil'in emekli maaşına el konuldu. 1937 yılında yazdığı "*Ben nasıl şarkıcı oldum*" isimli hatıratında vefatından önceki yıllarda çektiği sıkıntıları anlatmaktadır. 26 Ocak 1941'de hastalıktan vefat etti.

Tatarlar arasında sosyalist neşriyatın kurucularından olan ve aynı zamanda Tatar tiyatro edebiyatının en önemli yazarı Aliasker Kemal 07.01.1879'da Kazan'da doğdu. Ailesi fakir olduğu için çocukluk yıllarını annesinin köyü olan Aşağı Mavra'da geçirdi ve medrese eğitimine de bu köyde başladı. Köydeki medreseye bir kış devam ettikten sonra babası onu Kazan'a getirerek dönemin meşhur medresesi olan Osmaniye'ye verdi. Babasının sık sık ev değiştirmesi nedeniyle Kazan'ın birçok medresesinde eğitim gören Aliasker Kemal, 1893-1900 yılları arasında ise meşhur din alimi ve Usul-i Ceditçi Alimcan Barudî'nin Muhammediye Medresesi'nde okudu. Babasının müsaadesiyle medresede okuduğu sırada bir Rus okuluna da devam ederek Rusça öğrendi ve Rus edebiyatıyla tanıştı. Kışları medresede okuyan Aliasker Kemal, yaz günlerinde İdil-Ural bölgesinin en önemli ticaret şehirlerinden olan Nijni Novgorod panayırına giderek babasına yardım ediyordu. Bu panayır şehrindeki hareketli yaşam, tiyatro ve sirkler onun küçük yaştan

itibaren mizah yönünün gelişmesine büyük bir katkı sağladı.

Medresedeki öğrencilik yıllarında okuduğu *Bilik*, *Risale-i Azize*, *Biçare Kız*, *Reddi Biçare Kız* gibi eserler ve dönemin meşhur Tatar yazarları olan Musa Akyığıtzade, Zahir Bigiyev ve Kayum Nasirî'nin eserleri, İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi, onun edebiyata olan ilgisini arttırdı. 1898'de ilk eseri olan *Behitsiz İgit* (Bahtsız Genç) isimli ilk eserini ve daha sonra da *Öç Bedbehit* (Üç Bedbaht) isimli ikinci eserini yazdı. *Behitsiz İgit* gerek muhtevası ve gerekse üslubu bakımından Tatar tiyatro eserlerinin ilk numunelerindedir. Eser oldukça sade bir dille yazıldığından halk tarafından büyük bir ilgiyle karşılandı. Çünkü bu dönemde Tatar yazarları dilde Türkçü ve Tatarcı olmak üzere iki guruba ayrılmışlardı. Türkçü yazarların eserleri ancak entelektüel ve okumuş çevreler tarafından takip edilebiliyordu. Normal halk bu yazarların eserlerini anlamakta güçlük çekiyordu. Bu nedenle Aliasker Kemal'in halk dilinde yazdığı bu ilk tiyatro eseri halk tarafından beğenildi. Yazar eserin sonunda kahramanlardan birini "bazı kişiler bu kitabı özellikle sokak dilinde yazılmış diyerek tenkit edip güleceklerdir. Lakin ne ziyan? Gülsünler, bütün halkın anlayacağı sokak dilinde yazılacak kitaplar nasip olsun" şeklinde konuşarak, eserlerini halkın anlayacağı bir üslupla yazacağını belirtiyordu. Eserin konusunu gündelik hayattan, özellikle zengin ve mutaassıp Tatar ailelerinin üzüntülü, komik ve gizli yaşamından alan Aliasker Kemal, güldürü tarzının ilk güzel örneğini verdi. Aynı yıl Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* isimli eserini *Kızganıç Bala* ismiyle Tatarcaya tercüme etti. Aliasker Kemal'in Namık Kemal'den yaptığı bu tercüme, Tatarcaya tercüme edilen ilk drama eseridir.

Medreseyi tamamladıktan sonra 1901'de zengin bir ailenin kızı olan Ayşe Hanım'la evlendirildi. Kazan'da cami sayısı az olduğundan medrese mezunu genç imam adaylarının iş bulması imkânsız gibiydi. Bu nedenle zengin kayınpederin yapacağı camiye imam olarak atanmak diğer bütün medrese mezunları gibi, Aliasker Kemal için de en kısa yoldu. Aliasker Kemal, kayınpederinin cami yaptırmaya karar vermesi, ailesinin bütün arzu ve teşvikine rağmen imamlık yapmayacağını bildirdi. Bunun üzerine ailesinin ve kayınpederinin yardımlarıyla Maarif Kütüphanesi isimli bir yayınevi açarak kitap basım ve ticareti ile uğraşmaya başladı. Bu yıllarda İstanbul'a giderek Namık Kemal ve diğer Türk yazarlarıyla tanıştı. İstanbul'dan dükkanı için eserler satın alarak Kazan'a döndü. Almanya'da matbaa eğitimi görmüş olan arkadaşı Mahmut Almaev ile birlikte, daha çok medrese öğrencilerine hitap eden *Terakki* isimli bir gazete çıkarmaya başladı. Öğrencilik yıllarında babasının yanında gittiği Nijni Novgorod panayırına kitap tüccarı

Namık Kemal'in Zavallı Çocuk isimli eserini Kızganıç Bala ismiyle Tatarcaya tercüme etti. Aliasker Kemal'in Namık Kemal'den yaptığı bu tercüme, Tatarcaya tercüme edilen ilk drama eseridir.

olarak katılmaya başladı. 1905 İhtilaline kadar bu yayınevinde çok sayıda edebi eserin yanı sıra Tatar sosyalistlerinin gizli olarak hazırladıkları broşürleri de bastı.

1905 İhtilali diğer bütün Tatar aydınları gibi Aliasker Kemal'in de önünde yeni ufuklar açtı. Ekim 1905'ten itibaren Kazan'da çıkmaya başlayan *Kazan Muhbiri* (1905-1910) isimli gazetede çalışmaya başladı. Ancak gazetenin sahipleri ile anlaşamayan Aliasker Kemal, Şubat 1906'dan itibaren çıkmaya başlayan *Azat* (Özgürlük) isimli daha ziyade sosyalist fikirde olan gazetede yazarlığını sürdürdü. Gazete, yayınlanan "Ayıbsız sözler" (sayı 9-10, 1906) isimli bir makale nedeniyle mahkemeye verildi ve 56. sayıdan sonra kapatıldı. Bunun üzerine gazetenin adı *Azat Halık* (Özgür Halk) (4.06.1906-12.11.1906) olarak değişti ve gazetenin bütün işleri Aliasker Kemal'in idaresinde kaldı. Gazetede dönemin milliyetçi yayın organları olan *Tercüman* ve *Vakit* gibi gazetelere Rusya Müslümanlarının kurduğu ilk siyasî parti olan "Müslüman İttifakı"na sert tenkitler yöneltiyordu. Yayınlanan sosyalist muhtevalı makaleler nedeniyle 15. sayıdan sonra gazete hükümet tarafından kapatıldı ve Aliasker Kemal mahkemeye verilerek 100 ruble para cezasına çarptırıldı. Gazetenin kapanmasından sonra kitap dükkanını kapatan Aliasker Kemal, Kazan'da Ahmed Hadi Maksudî tarafından çıkarılan *Yoldız* (Yıldız) isimli gazetede çalışmaya başladı. Balkan Savaşları sırasında muhabir olarak İstanbul'da gelen Aliasker Kemal, savaşla ilgili izlenimlerini *Yoldız* (sayı 930, 13 Ocak 1913, s. 1-2; sayı 932, 17 Ocak 1913, s. 2-3; sayı 940, 5 Şubat 1913, s. 1-2.) gazetesine gönderdi. İstanbul'daki kötü hava şartları nedeniyle sağlığının bozulması üzerine kısa bir süre sonra Kazan'a dönmek zorunda kaldı. Aliasker Kemal'in Balkan Savaşları ile ilgili makalelerinde daha ziyade savaşın genel seyri ve İstanbul halkının savaş nedeniyle çektiği sıkıntılar anlatılmaktadır.

Aliasker Kemal, Ağustos 1908 tarihinden itibaren ünlü Tatar şairi Abdullah Tukay ile birlikte sosyalist muhtevalı makale, şiir ve karikatürlerin yayınlandığı *Yeşin* isimli bir komedi dergisi çıkarmaya başladı. 15 günde bir yayınlanan dergi kalite ve muhtevası nedeniyle tutulmadı ve ancak 10 sayı çıkabildi. 22 Aralık 1906 tarihinde Aliasker Kemal'in *Gıyşık Belasi* (Aşk Belası) ve Namık Kemal'den tercüme ettiği *Kızganuç Bala* isimli tiyatro eserleri sahneye konuldu. Bu Kazan'da sahneye konulan ilk Tatarca tiyatro eserleri, Tatar tiyatro sanatının doğuşu olarak ifade edilmektedir. Bu tiyatro eserlerinin sahneye konulması ve halkın ilgi göstermesi Aliasker Kemal'i başka tiyatro eserleri yazmaya yönlendirdi.

Kazan Muhbiri, *Azat*, *Azat Halık*, *Yoldız*, *el-İslah*, *Yeşin* gibi gazete ve dergilerde, siyasi, edebi, tenkit ve tiyatro ile ilgili çok sayıda makaleler yazan Aliasker Kemal, Tatar kültürünün gelişmesinde önemli rol oynadı. 1914-1917 yılları arasında Namık Kemal'in *Vatan*, Abdülhak Hamid'in *Duhter-i Hindu* (Hind Kızı, Kazan 1917), Rus tiyatro yazarlarından Ostrovski'nin *Groza* (Bora, Kazan 1914), Gogol'un *Revizor* (Müfettiş, Kazan 1916), Gorki'nin *Nadne* (Dipte), Molier'in *Cimri* (Saran, Kazan 1914) ve İreksizden Tabib (1916), adlı tiyatro eserlerini Tatarcaya tercüme etti. Fakat bu eserlerin bazıları sadece sahnelenmek için tercüme edildi. Ayrıca kitap olarak basılmadılar. Aliasker Kemal'in yabancı dillerden Tatarcaya tercüme ettiği eserlerin sayısı 60 civarındadır.

1917 Ekim İhtilalini sevinçle karşılayan Aliasker Kemal Eş, Eşçi, Kızıl, Köreşçi, gibi komünist gazetelerde çalışmaya başladı. Yeni kurulan Tataristan Cumhuriyeti'nde tiyatro sanatının gelişmesi çaba sarf etti. Kendisi de zaman zaman küçük rollerde oynadı. İhtilalden sonra yazdığı eserlerinde daha ziyade siyasi konuları tercih etti. *Mogciza* (Mucize), *Isul Kadimçi* (Usul-i Kadimci), *Cantahir Bilen Canzöhre* (Cantahir ile Canzöhre) gibi daha ziyade eski dönemi tenkit eden komedi eserlerini yazdı.

Tatar tiyatrosunun kurucusu olarak kabul edilen Aliasker Kemal 19.06.1933 tarihinde Kazan yakınlarında vefat etti. SSCB döneminde Tataristan Cumhuriyeti'nde eserleri en çok basılan yazarlardan biri oldu. Bütün eser, makale ve şiirleri 1925-1982 yılları arasında 10 defa basıldı. Tataristan'ın çeşitli şehirlerindeki cadde ve sokaklara, Kazan'ın en büyük tiyatro salonuna adı erildi.

Tatarlar arasında çok yönlü aydın geleneğinin son temsilcisi olan Rızaeddin Fahreddin 31 Aralık 1858'de Tataristan'ın Bügölme vilayetine bağlı Kışçat köyünde doğdu. Annesinden ilk okuma derslerini aldıktan sonra 1867'de eniştesi Gılman Kerimi'nin görev yaptığı Çistay (Çistapol) Medresesi'ne bir kış devam etti. 1869'da itibaren kendi köylerine 20 km uzaklıktaki Şilçeli Medresesi'nde Abdülfettah Fettahedin'in derslerine devam etmeye başladı. Bu medresede on yıl kadar eğitim gören Rızaeddin Fahreddin, daha iyi bir eğitim alma düşüncesiyle Buhara ve İstanbul'a gitmek istediye de, hocası ve babasının müsaade etmemesi üzerine bu medresedeki tahsil hayatını sürdürmek zorunda kaldı. İhtiyakla medresedeki derslerine sarıldı.

1884'te Ferit isimli bir arkadaşının vasıtası ile Kırım'da İsmail Gaspıralı tarafından *Tercüman* isiminde bir gazete çıkarıldığını öğrendi ve arkadaşıyla birlikte gazete idaresine mektup yazdılar. İsmail Gaspıralı onlara *Tercüman*'ın 1883'te çıkan 27'nci sayısını gönderdi. İki arkadaş gazeteyi birkaç kere okudular ve paralarını birleştirerek *Tercüman*'a abone oldular. Bu, o dönemde bir köy medresesi öğrencisi için olağanüstü bir durumdu. Çünkü medresenin bulunduğu Bügölme ilçesinde *Tercüman*'ın onlardan başka sadece bir abonesi vardı; Rızaeddin Fahreddin'in eniştesi Gılman Kerimi. Bu rastlantıdan sonra *Tercüman*'ı bir daha bırakmadı, sürekli aboneliğini yeniledi. İsmail Gaspıralı'ya zaman zaman mektuplar yazarak onunla dost oldu. *Tercüman*'da Usûl-i Cedit ile ilgili makaleler onun bu sistemi daha sonra kendi okuttuğu çocuklara uygulamasına vesile olduysa da bunda pek başarılı olamadı. Çünkü Usûl-i Cedit'in nasıl uygulanacağını bilmiyordu. Bilen bir kişiye sormak ya da İsmail Gaspıralı'ya mektup yazarak öğrenmek, utangaç tabiatlı olduğundan içinden gelmedi. İlbe köyünde mollalık yaptığı sırada yeniden Usûl-i Cedit'i denediye de başarılı olamadı. Usûl-i Cedit'in nasıl uygulanacağını ancak 1891'de Orenburg Müftülüğü'ne kadı olarak atandıktan sonra öğrendi.

Rızaeddin Fahreddin medresede hal'felik yaptığı bugünlerde köye gelen bir kitap satıcısından Şehabeddin Mercânî'nin *Nâzûratü'l-Hakk* (Kazan 1870) isimli eserine reddiye olarak Abdullah bin Muzaffer el-Nasavî tarafından yazılan ve mutaassıp Kazan müderrisleri tarafından da beğenilen *Cârûde* isimli eseri alarak okudu. Fakat kitaptaki fikirlerin çoğu karanlıkta kaldığından *Nâzûre*'yi temin ederek iki eseri birlikte mütalaa

etmeye başladı. İki eseri birlikte mütalaa ettikten sonra o yaşa kadar edindiği akide ve fikirler tamamen zelzeleye uğradı. Fikrî dünyası alt üst oldu.

Mercânî'yi görmek için 1886 yılının yazında Kazan'a gitmeye karar verdi. Hocası Abdülfettah gücenmesin diye bu seyahatinden kimseyi haberdar etmeyerek gizlice yola çıktı. Bu Rızaeddin Fahreddin'in çıktığı ilk seyahat idi ve ilk defa gemiye biniyordu. Gemiden indikten sonra kısa bir süre Kazan'ı gezdi ve Mercânî'nin imamlık yaptığı camiyi öğrendi. Öğle namazı kılmak ve ders verirse dersini dinlemek için camiyeye gitti. Namaz sonrası caminin bahçesinde Mercânî'yle ayaküstü bir iki kelime konuşabildi. Öğleden sonra Mercânî başka bir şehre gittiğinden dersini dinleyemedi. Mercânî'yle bütün görüşmesi sadece bundan ibaret kaldı. Daha sonraki yıllarda başka teması olmadı. Sadece bir öğrencisi vasıtasıyla *Molla Cellal Haşiyesi*¹ isimli eserindeki baskı hatalarını düzelttirip aldı ve Mercânî'nin kendi eliyle düzelttiği bu nüshayı kütüphanesinin en mutena yerine koydu. 1887 yılında babasıyla birlikte Ufa'ya giderek Orenburg Müftülüğü'nde imtihan oldu ve imamlık yapmaya yetkili olduğuna dair belge aldı. Bu tarihten itibaren resmî olarak Şilçeli Medresesi'nde dersler vermeye başladı.

Haziran 1888'de Petersburg'a gitti ve burada iki ay misafir oldu. Mercânî'den sonra düşünce yapısında yeni etkiler bırakacak diğer bir şahısla, Cemaleddin Efganî (1839-1897) ile tanıştı. Rızaeddin Fahreddin 1887'ye kadar Efganî'nin varlığından habersizdi. 1887'de *Tercümanı*'da (sayı 21) Efganî'nin Rusya'ya gelişini haber veren ve onun hakkında yazılmış kısa bir makale, Rızaeddin Fahreddin'in Efganî'yi tanmasına vesile oldu. Makalede Efganî'nin kısa tercüme-i hâli ve Moskova'ya gelişi anlatılıyordu. Rızaeddin Fahreddin bu makaleyi okuduktan sonra İslâm alimleri arasında bu gibi şahsiyetlerin bulunmasına şaşıtı. Çünkü o dönemde İdil-Ural'daki medreselerde okuyan öğrencilerin, bir İslâm aliminin Avrupa dillerini bilmesi, Avrupa'da yaşaması ve gazete çıkarmasını tasavvur etmeleri bile çok zordu.

Rızaeddin Fahreddin'in Petersburg'da Efganî ile yaptığı görüşme hafızasından hiçbir zaman silinmedi. Her fırsatta bu görüşmeyle ilgili dipnotlar verdi. Onun İdil-Ural Müslümanlarının dinî ve içtimâî meselelerine eğilmesinde Efganî'nin katkısı çok fazlaydı. Efganî sayesinde İbn Teymiye, Ebulela el-Mari, İbn Rüşd ve İmam Gazâlî'yi tanıdı. Bu dört şahıs hakkında da daha sonra ayrı ayrı biyografiler kaleme aldı. 1917'den itibaren Şura dergisinde Efganî hakkında uzun bir yazı dizisi hazırladı. Fakat dergi Ocak 1918'de kapandığı için bu yazı dizisi tamamlanamadı. Bunun üzerine Efganî hakkında şimdiye kadar Batıda ve Türkiye'de bilinmeyen 130 sayfalık, büyük boy kağıda yazılmış bir monografi hazırladı. Fakat komünist dönemde pek çok eseri gibi bu monografiyi de bastıramadı.

17 Şubat 1891'den Ufa'daki Orenburg Müftülüğü'nde kadı olarak çalışmaya başladı. İlk iş olarak müftülüğün kütüphanesini düzenlemeye girişti. Genç yaşından itibaren kitaplarla haşır neşir olan Rızaeddin Fahreddin için bu uğraş çok zevkli geçiyor, kitapları okudukça kendi hâlini ve derecesini öğreniyordu. Bu öğrenme neticesinde "ilim" ve "fazilet" namına az da olsa sermayesinin olmadığını, köy medresesindeki şöhretini

gerçek mânâsı ile hak etmediğini anladı. Efganî'nin Petersburg'da yaptığı tavsiyeleri düşünmeye başladı ve kendi kendine yeniden ilim tahsil etmeye karar verdi. İlk olarak ehilleri tarafından yazılan hadis kitaplarını okumaya başladı.

Rızaeddin Fahreddin'in fikrî gelişiminde ve tarihçi olmasında Orenburg Müftülüğü'nün büyük etkisi olduğu açıkça görülmektedir. Ufa'ya taşındıktan sonra ekonomik olarak rahatlayan Rızaeddin Fahreddin, "adeta, elifbadan başlar gibi yeni baştan okumaya, öğrenmeye giriştim" diyerek Ufa'ya taşınmaktan duyduğu sevinci dile getirmektedir. Eski tarihini, dinini, kültürünü öğrenmek için Arapça'nın çok önemli olduğunu kavrayan Rızaeddin Fahreddin Mısır'dan, Beyrut'tan ve İstanbul'dan kolilerle dil bilgisi, edebiyat, lügat ve çeşitli kitaplar ısmarlamaya başladı. Arapçasını ilerlettikçe; İmam Gazali, İbni Rüşd, İbni Arabi, İbni Haldun, İbnül Esir, Farabi, Zamahşeri, Yakut Hamevi, İbni Hallikan ve daha başka İslam mütefekkirlerinin, müverrihlerinin eserlerini inceleme kapısı onun için ardına kadar açılmış oluyordu. Rızaeddin Fahreddin Mısır ve Beyrut gibi şehirlerden Cemaleddin Efgani, Şeyh Muhammed Abduh, Kasım Emin, Ferid Vecdi, Tantavi-Cevheri, Reşid Rıza gibi yazarların eserlerinin yanı sıra, Suriyeli ve Lübnanlı Hristiyan yazarlardan Corci Zeydan, Yakup Sarruf ve Ferah Anton gibi müsteşriklerin eserlerini de okuyordu. Ayrıca bu şehirlerde çıkan *el-Hilal* ve *el-Muktataf* dergilerini de takip ediyordu.

Yalnız Arapça eserlerle yetinmeyip, Türkçe yazılmış eserleri de topluyordu. Babur, Nevai, Ebulgazi ve başkaları gibi Çağatay Türkçesiyle yazan müelliflerin eserlerinin yanı sıra Osmanlıca yazılan tarih ve dil kitapları ile edebî eserlere de büyük önem veriyordu. Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi, Naima, Cevdet Paşa, Ahmed Asım, Ahmed Midhat, Ahmed Vefik Paşa, Şemseddin Sami, Ziya Paşa, Namık Kemal, Abdülhak Hamid, Recaizade Ekrem, Rıza Tevfik, Abdullah Cevdet, Ahmed Faris Şidyak, Necip Asım, Veled Çelebi, Bursalı Mehmed Tahir gibi tarihçi, edebiyatçı ve mütefekkirler onu en çok ilgilendiren kişilerdi. Aynı zamanda Fuzuli, Baki, Nef'i, Nabi, Nedim ve Şeyh Galip gibi divan edebiyatının ileri gelenlerine ve hatta Servet-i Fünun ve Türkçülüğün yeni doğmaya başlayan edebiyatına da kayıtsız değildi. Onun Türkçü olmasında bu matbuatın etkisi olduğu muhakkaktır. Balkan Savaşlarının acı günlerinde Şura okuyucularına yazdığı kısa bir not onun Türkçülüğünü çok iyi ifade ediyor:

"İşbu günlerde Türkiye'de bulunan dindaşlarımız ve nesil karındaşlarımız üstüne umûmî surette belalar ve kazalar geldi. Ve kazaların defedileceği vakit de belli değil. Karındaşlarımızın, toganlarımızın yanıp gittiği, kan ağladığı bir zamanda şadlık izhar etmeye bizim gücümüz yetmez. İşte bu nedenle beklenmeyen bir şekilde iyi bir değişiklik olmazsa önümüzdeki Kurban Bayramı bizim evimizde bayram töreni olmayacak, vacip amellerden başka adetlerin hiçbiri uygulanmayacak, belki matem olacaktır. Bayram için tebrik kartları ve telgraflar göndermememizin sebebi budur."

Rızaeddin Fahreddin Müftülüğün kütüphanesini düzenledikten sonra arşivini de düzenlemeye karar verdi. Bu çalışma sırasında önemli gördüğü birçok belgeyi kopya ederek daha sonra hazırlayacağı kitaplarının kaynaklarını oluşturdu. Arşivdeki

“İşbu günlerde Türkiye’de bulunan dindaşlarımız ve nesil karındaşlarımız üstüne umûmî surette belalar ve kazalar geldi. Ve kazaların defedileceği vakit de belli değil. Karındaşlarımızın, toğanlarımızın yanıp gittiği, kan ağladığı bir zamanda şadlık izhar etmeye bizim gücümüz yetmez. İşte bu nedenle beklenmeyen bir şekilde iyi bir değişiklik olmazsa önümüzdeki Kurban Bayramı bizim evimizde bayram töreni olmayacak, vacip amellerden başka adetlerin hiçbiri uygulanmayacak, belki matem olacaktır.

bu belgeler sayesinde, İdil-Ural bölgesinin Rusların hâkimiyetine girmesinden sonraki karanlık dönemini aydınlatmaya gayret etti. Arşivdeki belgelerden de istifade ederek 1900 yılından itibaren neşredilmeye başlanan *Asar* isimli eseriyle Rusya Müslümanlarının en meşhurlarının biyografilerini yazdı.

Rızaeddin Fahreddin Müftülükte kadı olarak çalıştığı dönemde çeşitli vilayetlerden imtihan vermek için gelen öğrencilerden hediye/rüşvet almadığı gibi öğrencilerin liyakatlerine göre derece vermesi ile şöhret kazandı. Müftülüğün halkın görmeyi dilediği haklara sahip olmadığını bilse de imkân dairesinde onu ıslah etmeye çalıştı. Mahalleler ile münasebetleri sağlaştırdı. Normal halkın anlayacağı dildeki, dinî emirleri, fermanları bir araya toplayarak imamların ve muhtesiplerin el kitabı olacak *Tanzimat* (Kazan 1898) isimli eserini hazırladı. Böylece görevleri gereği çeşitli resmî kayıtlar tutmak zorunda olan imamların ve muhtesiplerin işlerini kolaylaştırdı. Müftülükte yapılan imtihanlar sırasında öğrencilerden alınan rüşvetin ortadan kaldırılmasına çalıştı. Kadılık görevinin yanı sıra Gani Bay tarafından bölgede yürütülmekte olan Usûl-i Cedit hareketini destekledi. Yeğeni Fatih Kerimi ile birlikte bu yolda büyük bir mücadele verdiler.

Rızaeddin Fahreddin *Tercüman* vasıtasıyla tanıştığı İsmail Gaspıralı ile dostluk ve işbirliğini, Gaspıralı’nın vefatına kadar devam ettirdi. Rızaeddin Fahreddin’in çok yönlü bir aydın olarak yetişmesinde Gaspıralı ve *Tercüman*’ın büyük rolü oldu. Gaspıralı’nın ileri sürdüğü, ilk eğitimin yaygınlaştırılması, sanat okullarının açılması, ana dilin korunması, hayır cemiyetleri ve vakıfların kurulması, mektep ve medreselerde Usûl-i Cedit metoduyla ders verilmesi, Rusya’da yaşayan Müslümanların Rusça ve Avrupa dillerini öğrenmeleri, kadınların sosyal hayatta yerlerini almaları ve matbuatın yaygınlaştırılması fikrî ya da “Gaspıralı’nın temel prensipleri” denilebilecek bu maddeler Rızaeddin Fahreddin’in de bütün ömrü boyunca uygulamaya çalıştığı prensiplerden idi.

Onun Gaspıralı ile olan ilişkileri, özellikle Orenburg Müftülüğü’ne kadı olarak tayin

edilmesinden sonra gelişti. Yavaş yavaş oluşmaya başlayan ilmî şöhretinin yanına kadılık gibi resmî bir kimlik eklenince, halk ve zenginler üzerindeki etkisi artmaya başladı. 1905'te düzenlenen Ufa Kurultayı'na müftülüğün ıslah edilmesiyle ilgili geniş bir rapor hazırladı. Aynı kurultaya ayrı bir rapor sunan Yusuf Akçura ve Rızaeddin Fahreddin'in raporları birleştirilerek müftü tarafından dönemin başbakanına gönderildi.

Müftülükte yaklaşık 15 yıl çalıştıktan sonra 1906 yılında istifa ederek gazetecilik yapmak üzere Orenburg şehrine taşındı. 1908'e kadar yeğeni Fatih Kerimi'nin başmuharrirliğinde çıkmakta olan *Vakit* isimli gazetede çalıştı. Gazetede daha ziyade eğitim ve tarih ağırlıklı makaleler yazdı. *Vakit* gazetesinin de sahibi olan Remiyev Ailesi 13 Aralık 1907 tarihinde Şura isimli bir dergi çıkarmak için Orenburg Valiliği'nden resmî izin aldı. Rızaeddin Fahreddin'in yönetimindeki derginin ilk sayısı 10 Ocak 1908 tarihinde çıktı. 1917 İhtilaline kadar Rusya Türklerinin çıkardığı en ciddi dergilerden biri olan *Şura*, daha ziyade bir fikir ve kültür dergisi olarak yayın hayatını sürdürdü. Rızaeddin Fahreddin dergide "Dil Yarışı", "Türklerin ortak bir dile ihtiyacı var mı?" ve "Milliyet meselesi" gibi çeşitli tartışma konuları hazırlayarak, medeni ölçüler içerisinde aydınların kültür meselleri üzerinde fikir teatisi yapmalarını sağladı. Şura'da Türk mü, Tatar mı mevzusunu tartışmaya açarak bir fikir birliği sağlamaya çalıştıysa da kendisinin "Tatar" ismine olan sert tutumu nedeniyle, mesele daha da alevlendi. 1917 İhtilaline kadar bu konuda Tatarcılar ve Türkçüler bir anlaşmaya varamadılar. Tartışma dönemin diğer gazete ve dergilerine de taşındı. Daha sonraları Türkçü olan Abdullah Battal Taymas 1913 yılında yazdığı bir makalesinde, Rızaeddin Fahreddin ve İsmail Gaspıralı'ya sert tenkitler yöneltiyordu. İsmail Gaspıralı için, "Altın Orda Tatarlarının tohumundan olan Kırım Tatarı İsmail Bey Gaspıralı, biz Tatar değil belki Türk'üz diyip bağınıyor, *Tercüman*'da sürekli Tatar adı aleyhinde yazılar yazıyor." diyerek Rızaeddin Fahreddin'in de İsmail Gaspıralı'dan etkilendiğini iddia ediyordu. Oysa Rızaeddin Fahreddin, İsmail Gaspıralı'dan daha önce Türk ismini savunuyordu. Belki de Abdullah Battal'ın iddiasının aksine İsmail Gaspıralı bu konuda Rızaeddin Fahreddin'den etkilenmişti.

Rızaeddin Fahreddin *Şura* ve *Vakit* gazetesinde yayınlanan makalelerinde, dilin millet olmanın şartları arasında önemli unsurlardan birisi olduğunu, dili korumak için ilkokulların yaygınlaştırılmasını ve edebiyatın terakki ettirilmesi gerektiğini vurguluyor. Bunun için yazarların dilin kaidelerini tertip etmelerini, kelimeleri toplayıp sözlük hazırlamalarını, herkesin anlayacağı ve zevkle okuyacağı şekilde kitaplar yazmalarını, risâleler, gazeteler ve dergiler neşretmelerini istiyor. Öğretmenlerin ise, ilkokullarda düzenli eğitim vermelerini, yarının büyükleri olan çocuklara güzel şekilde okuma ve yazma öğretmelerini, böylece bu iki grubun sayesinde dilin korunacağını ve asla kaybolmayacağını belirtiyor. Rusya'da yaşayan Türklerin, dünyadan kaybolmuş kavimlerin dilleri hakkında Batılıların gramer ve sözlük gibi eserler hazırlamalarından ibret almasını istiyor. Şöyle devam ediyor:

"Çünkü Samara, Ufa, Perm, Orenburg, Tobol (Tobolsk) ve Akmola vilayetlerinin yüzde doksanı Müslüman Türk kabilesi olarak yaşadıkları vakitte dil saklamak kolay

Rızaeddin Fahreddin'e göre umûmî dil, dağınık halde yaşayan milletler arasında münasebet ve kardeşlik meydana getirmenin tek yolu idi. Bunun için İsmail Gaspıralı'nın bütün Türk halkları için ortak bir Türki dil meydana getirilmesi gerektiğini düşünüyordu ve onun bu fikrini destekliyordu.

idi. Lakin o vakitler geçti. Şimdi mezkur vilayetlerde Türkler takriben üçüncü sırayı almaktadırlar. Çok vakit geçmeden, dilleri yeni açılmakta olan çocuklar kendi analarından 'jeleznaya doroga'nın² Rusçası nasıl? diye sormaya başlarlar."

Rızaeddin Fahreddin'e göre umûmî dil, dağınık halde yaşayan milletler arasında münasebet ve kardeşlik meydana getirmenin tek yolu idi. Bunun için İsmail Gaspıralı'nın bütün Türk halkları için ortak bir Türki dil meydana getirilmesi gerektiğini düşünüyordu ve onun bu fikrini destekliyordu. Rızaeddin Fahreddin'in edebiyatta izlediği yol Türklük ve Türk muhibbi olmaktan ibaret idi. Türklüğün parçalanması, Türk dünyasının her tarafındaki mahalli lehçeleri bir tahrîr (yazma, yazı) lisanı haline getirmek için çalışanlara sert tenkitler yazmıştır:

"İdealsiz, mesleksiz ömür sürmek, ne kadar manasız ve hasılasız bir iş olsa, idealsiz edebiyat da bu derecesemeresizdir. Edebiyatta bir gaye olması mutlaka lazım. 'Yeni edebiyat-ı cedide'cilerin meslekleri bize açık malum olmadığı gibi gaye-i emelleri de malum değil. Bunun için onların fayda ve zararlarına hüküm vermeye iktidarımız yok. Ama Türklüğü gaye-i emel etmek, edebiyat dünyasında en esaslı bir meslektir. Türklerin hepsi İslamla müşerref olduklarından 'Türklüğü' gaye ve meslek edip tutmaktan İslam dinine az olsa da zarar gelme ihtimali yok. Bunun için 'Türklüğü' meslek edip tutmak, edebiyat için

hem faydalı hem haklı ve mukaddes bir gayedir. İşte buna göre Rusya İslamlarını, siyasi noktadan Türklük, Tatarlık, Kazak ve Kırgızlık, Nogay ve Mişerlik, Baraba ve Başkurtluk, Tipter ve Buharistlik (Özbeklik) fırkalarına ayırmaya hizmet edenler (Çerevanski ve onun arkadaşları) bu kavimlerin bahtsızlıkları için çalıştıkları gibi 'Tatar edebiyatı' isminde bir edebiyat ihdas etmeye çalışanlar da işbu kavimler için aynı hizmet kabilinden bir hizmet etmektedirler. İki taifenin yolları başka başka olsa da asıl maksatları bir, yani Rusya İslamlarının dağılıp bitmeleri ve ömür boyu birleşmeyecek şekilde tarumar olmalarıdır. 'Tatar edebiyatı' ihya etmek, Kazak, Tipter, Kırgız, Başkurt ve başka isimde edebiyat ihya kılmaya ve her birinin de ayağa kalkamamalarına sebep olsa gerek. Bizim zannımız böyledir. Zannımız hatalı çıksa herkesten önce kendimiz memnun olacağız.

Tatarcılardan bazı kişiler 'çok şükürler olsun Başkurt çocukları Tatar edebiyatı ile aşına oluyorlar, her bir kitabı sevip okuyorlar!' diyerek şadlık izhar ettiklerinde, Türkçüler

de onlara karşı: “bundan sonra Başkurt edebiyatı ihya edecekler asıl bunlar olacaklardır. Eğer de Başkurt kavmi iktisadî ve içtimâî cihetlerden inkıraz belasına uğramasa ömrünüz olsa görürsünüz, bu çocuklar Başkurtların Lomonosovları (Lomonosov meşhur Rus yazarıdır) olurlar ve sizin Tatar edebiyatınız ile yarışan bir de Başkurt edebiyatı meydana getirirler, Kazaklar, Mişerler de tabîî Başkurtlardan ibret almadan durmazlar” dediler. Doğrusunu söylemek gerekirse bu işlerin olması uzak ihtimal değildir. Başkurt, Kırgız, Mişer ve Nogaylar kendi edebiyatlarını ihdas etmeye başladıklarında Tatar edebiyatı yanına bir de Tipter edebiyatı koyulur. Her şeyi ana dili ve işitildiği gibi yazma kaidesine bina edip yazmaya başlarlar, onun peşinden de köy başına bir edebiyat, ilçe başına bir şive çıkıp iş tamam olur.”

Rusya'daki Müslümanların 1920'li yıllara kadar çıkardıkları gazete, dergi ve kitaplar bugün Osmanlıca okuyabilen hemen hemen herkesin anlayacağı bir dille yazılıyordu.

Rusya'daki Müslümanların 1920'li yıllara kadar çıkardıkları gazete, dergi ve kitaplar bugün Osmanlıca okuyabilen hemen hemen herkesin anlayacağı bir dille yazılıyordu. Fakat İhtilalden sonra Tatar, Kazak, Başkurt, Özbek, Kazak, Kırgız ve diğer Türk boylarının kendi şivelerinde edebiyatlarını terakki ettirmeleri, yüzyılın başında bir ölçüde gerçekleşmiş olan dil birliğini yok etti. Bugün artık aynı soydan gelen insanlar birbirini anlayamıyor ya da Türk Dünyası'nın ortak dili olan Rusça ile konuşuyorlar. Rızaeddin Fahreddin'in bu meseleleri önceden görüp dikkat çekmesi şayan-ı dikkattir.

26 Ocak 1918'de Orenburg Müslüman Harbi Şurası Vakit Matbaası'nı kapattı. Böylece *Vakit* gazetesi ve *Şura* dergisinin yayın hayatı sona ermiş oldu. Rızaeddin Fahreddin işsiz kaldı. Bu sırada Ufa'da faaliyet göstermekte olan İç Rusya ve Sibiryâ 18 Şubat 1918 tarihinde ailesini Orenburg'da bırakarak Ufa'da kurulan Millet Meclisinde görev almak üzere Ufa'ya gitti. Millî İdare azaları arasında topraklı muhtariyet yani İdil-Ural'da ayrı bir cumhuriyet kurulması fikrini savunan az sayıda kişiden birisi idi. Alimcan Barudi ile Rızaeddin Fahreddin başlarında bulunduğu Diniye Nezareti'nin üyelerinin çoğu bu siyasî fikrî benimsiyorlardı. Rızaeddin Fahreddin bir karış olsa da Müslümanların yaşadığı yerin istiklali için çalışmanın gerekli olduğu kanaatindeydi.

Rızaeddin Fahreddin'in Millet Meclisi'ne bağlı Diniye Nezareti'ndeki görevi 25 Nisan 1918 tarihinde Bolşeviklerin Millî İdare'ye el koymasıyla sona erdi. Ufa'da çıkmakta olan *Turmuş* gazetesinin 28 Nisan 1918 tarihli nüshasında Müftü Alimcan Barudi, Rızaeddin Fahreddin ve diğer kadılar tarafından Millî İdare'ye Bolşeviklerin el koyması şiddetle tenkit edildi.

1923'te Ufa'da toplanan I. Müslüman Nedvesi'ne hasta olduğu için katılmadı. Nedveye katılan delegelerin ileri gelenleri evinde onu ziyaret ederek Müftü seçmek istediklerini bildirdiler. Rızaeddin Fahreddin, kendi planları olduğunu ve Müftülükten

“Bizim kendi halkımızda fikir, himmet, ahlak ve hamiyet kabilinden şeyler iflas etti. Aramızdaki ihtilaf ve iftirâk (ayrılma, dağılma) günden güne artıp güçlenmektedir. Biz şimdi ‘O gün insan kardeşinden ana-babasından, karısından ve çocuklarından kaçır.’ sözünü şu dünyadaki vaktimizde gördük.”

zaten istifa edeceğini bildirerek teklifi kabul etmek istemedi. Fakat Nedveye katılan delegelerin çoğunluğunun oyu ile Müftü seçildi. Böylece Rızaeddin Fahreddin’in 1936 yılına kadar sürecek Müftülük vazifesi resmen başlamış oldu.

Komünist dönemde din görevlisi olmak kolay değildi. Yapılan baskı ve yıldırma taktikleri Rızaeddin Fahreddin’i canından bezdiriyordu. 1924 yılında Kazan Üniversitesi Tıp Fakültesi’nde okumakta olan kızı Zeynep ve Moskova’daki bir enstitüde okuyan oğlu Said babaları Müftü olduğu için öğrencilikten çıkarıldılar. Bu nevi uygulamalar esasında sadece Rızaeddin Fahreddin’e yönelik değildi. Bu yıllarda dinî görevde bulunan pek çok şahsın çocuklarının öğrenciliklerine son verilmesi için sanki gizli bir emir yayınlanmıştı. Kendi çocuklarının üzüntüsü yetmezmiş gibi diğer mekteplerden atılan öğrencilerin ebeveynleri de Rızaeddin Fahreddin’i bu konuda hükümet nezdinde girişimde bulunması için sıkıştırmaya başladılar. Rızaeddin Fahreddin, dönemin Bütün Rusya Merkez Yürütme Komitesi (Vserossiyskiy Tsentralny İspolnitelny Komitet) Başkanı Kalinin’e ve Komite’deki Azeri üye Neriman Nerimanov’a mektup yazarak, babalarının görevleri yüzünden okullardan atılan çocukların tekrar okullarına dönmelerine izin verilmesini istedi. Yazılan mektuplar amacına ulaştı ve

Zeynep ile Said yeniden okullarına döndüler. Fakat bu hak sadece Rızaeddin Fahreddin’in çocuklarına mı tanınmıştı, yoksa bütün öğrencilere mi, bu konuda bilgi yoktur.

Hükümet din görevlilerini yıldırma için karar üstüne karar alıyordu. Tek gaye din görevlilerini istifa ettirmektir. Bunun için 1925 yılında dinî görevde bulunanlara ek vergi getirdiler. Zaten az olan maaşından başka geliri olmayan Rızaeddin Fahreddin kütüphanesindeki *Tercüman*, *Vakit*, *Şura* ve yabancı ülkelerden topladığı, gazete ve dergi koleksiyonlarının büyük bir kısmını satarak hükümetin tayin ettiği vergileri ödemek zorunda kaldı.

1926’da Rusya’dan ayrılmaya karar verdiyse de başaramadı. Türkiye’de yaşamakta olan arkadaşı Abdürreşid İbrahim’e yazdığı 7 Mart 1926 tarihli bir mektubunda Ufa Müftülüğü’nün 30 Mayıs 1926 tarihinde bir Nedve toplanmasına hükümetin izin verdiğini yazıyor ve Nedve dağıldıktan sonra rızkını aramak için yollara düşeceğini yazıyordu. Gitmek için Kaşgar’ı seçmişti. Kaşgar’a gidip bir medreseye girmek, bulunursa çocuklar okutmakla meşgul olup son günlerini tamamlamak istiyordu. Başka

yere gitmeye maddi iktidarının olmadığını ve belki kabre de geçebileceğini belirterek, arkadaşından yardım istiyordu. Eğer Rusya'dan çıkmayı başarırsa Kaşgar'a mı, ya da Afganistan'a mı gitmesinin daha iyi olacağını soruyordu. Rızaeddin Fahreddin dertliydi, dertlerini Abdürreşid İbrahim'e yazdığı bu mektubunda şöyle anlatıyordu: "Bizim kendi halkımızda fikir, himmet, ahlak ve hamiyet kabilinden şeyler iflas etti. Aramızdaki ihtilaf ve iftirâk (ayrılma, dağılma) günden güne artıp güçlenmektedir. Biz şimdi 'O gün insan kardeşinden ana-babasından, karısından ve çocuklarından kaçır.' sözünü şu dünyadaki vaktimizde gördük." Rızaeddin Fahreddin mektubunda kıyameti tarif ediyordu.

Şubat 1936'nın başlarında Rızaeddin Fahreddin rahatsızlandı. Bütün çocukları etrafa dağılmış ve hanımı da iyice ihtiyarlamıştı. Onlara bakacak kimse bulunmadığı için bakıcı tutmak zorunda kaldılar. Fakat aldığı maaştan ödediği vergiler nedeniyle eline pek bir şey kalmıyordu. Bu nedenle kitaplarını Müftülüğe satarak ömrünün son günlerini biraz olsun rahat içinde geçirmeyi düşündüyse de Müftülük çok az bir paraya onun yıllar boyu topladığı kitaplarını aldı. Artık son güne yaklaştığını hissetmiş olmalı ki arkadaşı Keşşaf Tercümanı'ye vasiyetini yazarak verdi:

"Vakit gelip, dünyadan gitsem, başlarına gelen birinci facia olduğu için çocuklarım dehşet içinde ne yapacaklarını bilmeyip, aciz kalırlar. Bunun için vefatımdan sonra defin işlerimi sana havale ediyorum. Çocuklarıma yapılması gerekenleri anlatırsın. Cenaze namazımı Cihangir Ahund (Abzigildin) kıldırır. Bundan sonra Müslüman mezarlığına götürüp, kendin mezara yerleştirirsin. Defin tamamlandıktan sonra Kur'an okursun. Müslüman kardeşlerimin hakkını helal etmesini istersin. Cenaze masraflarını kitaplarımdan bana kalan paradan sarf edersin. Diniye Nezaretine bıraktığım birer nüshası bulunan el yazması kitaplarımdan imkân olduğu vakit bastırırsınız. Basım sırasında tashihleri sen kendin yaparsın."

Hastalığı iyice ağırlaşmaya başlayınca hükümet doktorlara "nasıl olsa da iyileştirin" diye emir verse de iki-üç hafta yattıktan sonra 12 Nisan 1936 tarihinde vefat etti. Cenaze namazı 15 Nisan 1936 tarihinde kılınarak Ufa Müslüman mezarlığına, çok küçükken ölen iki oğlunun yanına, kendi vasiyeti üzere defnedildi.

Böylece Rızaeddin Fahreddin'in 78 yıllık sevinçlerle, çilelerle ve acılarla dolu yaşamı sona ermiş oldu. Onun vefatı dönemin basınında hiç yer almadı. Sağlığında, dünyanın tanıdığı meşhur bir kişi olduğu için ondan intikam alamayan komünistler, vefatından sonra hemen büyük oğlu Abdurrahman'ı tutukladılar ve 1937 yılında kurşuna dizdiler. İkinci oğlu Abdülhat da ağabeyi gibi 1938 yılında kurşuna dizildi. Rızaeddin Fahreddin komünist dönemde yapılan baskı ve zulümlerle ilgili bir şey yazmadı.

Tatarların ilk diplomalı tarihçisi Aziz Ubeydullin'dir. Kaynaklarda adı Gaziz, Aziz ve Eziz, soyadı Gubeydullin ve Ubeydullin olarak geçer. Asıl ismi Abdülaziz'dir. Tataristan'ın başkenti Kazan'da bir tüccar ailesinin ilk çocuğu olarak 27 Haziran 1887'de dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini 1895-1904 yılları arasında Kazan'daki Halidiye Medresesi'nde aldı. Medresede dinî bilimlerin yanı sıra iyi derecede Arapça öğrendi. Özel bir hocadan da Farsça dersleri aldı. Öğrenciler arasında yapılan münazaralara

aktif olarak katılarak topluluk önünde konuşma yapma becerisini geliştirdi. Arapça ve Farsça eserler vasıtasıyla Platon, Aristo, Sadî, Firdevsî'yi, Türkçe eserler vasıtasıyla Batı literatüründen La Fontaine, D. Defoe, J. Verne, Volter ve J. J. Rousseau hakkında bilgi sahibi oldu. Bu eserleri okuduktan sonra Batı edebiyatına olan ilgisi daha da arttı. Ancak Batı edebiyatından Türkçeye çok fazla eser tercümesi bulunmadığından Rusça öğrenmeye karar verdi. Ancak "yoldan çıkacağı" gerekçesiyle Rusça öğrenmesine medresedeki hocaları karşı çıktı. Aziz'in ısrarı neticesinde babası bir Başkurt öğrenciden kardeşi Abdülkadir ile birlikte özel Rusça ve matematik dersleri almalarına müsaade etti. Başkurt öğrencinin üniversite hakkında anlattıkları Aziz'in dünyasını değiştirdi. Ailesi tüccar ya da din adamı olmasını arzularken o 1906 yılından itibaren dışardan lise imtihanlarını vermeye başladı ve 1908 yılında Kazan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydoldu. Bu fakültede bir yıl okuduktan sonra hocaları kendisinde tarihe olan ilgiyi keşfederek, onu tarih fakültesine geçiş yapmaya teşvik ettiler. Tarih fakültesinde okurken Alimcan Barudî'nin Kazan'daki meşhur Muhammediye Medresesi'nde tarih dersleri de vermeye başladı. 1914'te Kazanlı zenginlerden Muhammed Şakir Kazakov'un lisede okuyan kızı Rabia ile evlendi. 1915'te meşhur tarihçi Şihâbüddîn el-Mercânî'nin 100. doğum yıldönümü için hazırlanan *Mercânî* (Kazan 1915) isimli almanağı Keşşaf Tercümanî, Şehir Şeref, Abdurrahman Ömerî, Abdullah İsmetî ve Tahir İyasî ile birlikte hazırladı. Eserin basılmasını babası Salih Ubeydullin'in maddî olarak destekledi. Aziz bu almanağa "Mercânî'nin tarihi hizmetleri" ve "Mercânî'nin ulum, fünun ve sanayiye bakışı" adında, hacimli iki makale yazdı. Bu eser günümüzde de Şihâbüddîn el-Mercânî hakkında hazırlanmış en temel eser olma özelliğini korumaktadır. 1916'da üniversiteden *Moğol Tarihi İçin Marko Polo* isimli bitirme teziyle mezun oldu. Aziz Tatarlar arasında tarih fakültesini bitiren ilk diplomalı tarihçidir. Diplomayla birlikte aldığı birinci dereceden zadegan rütbesine rağmen, Kazan valisi Kazan'da yaşamasını uygun görmediğinden, Kazakistan bozkırlarının kuzeyinde bulunan ve küçük bir şehir olan Troitsk'e gitmek zorunda kaldı ve 1917 İhtilaline kadar bu şehirde öğretmenlik yaptı.

İhtilalden sonra Troitsk şehrinde Kazan'a dönerek 1917-1918 eğitim yılında çeşitli medreselerde İslam tarihi dersleri verdi ve daha sonra bu ders notlarını *Tarihi Edyan* adında kitaplaştırdı (Kazan 1918). Bu eser Rusya Türk-Tatarları tarafından yazılmış ilk peygamberler tarihi olması açısından önem arz etmektedir. Eserin II. ve III. ciltlerinin de yazılması planlanmışsa da gerçekleşmemiştir. Ubeydullin 1919-1921 yılları arasında Kazan Üniversitesi Rusya Tarihi Bölümünde yüksek lisansını tamamladı ve 1925 yılına kadar Kazan'daki çeşitli enstitülerde tarih dersleri verdi.

Yeni kurulmuş olan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Maarif Komiserliği, ihtiyaç duyduğu millî kadroların hazırlanmasında büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştı. Bu nedenle millî kadroların yetiştirilmesi için ihtiyaç bulunan Türk dili, edebiyatı ve tarihi ile meşgul olan âlimleri Bakü'ye davet etmeye başladılar. Türkiye'den İsmail Hikmet Ertaylan (1889-1967), Kırım'dan Bekir Sıtkı Çobanzade (1893-1939) ve Kazan'dan Aziz Ubeydullin bu davete iştirak eden meşhur âlimlerden bazılarıdır.

Aziz, 1925 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde işe başladı ve bir yıl sonra eşi Rabia Hanım, büyük oğlu Salman ve ikiz oğulları Mikail ve İsrail de Kazan'dan Bakü'ye geldiler. Üniversitede ve pedagoji enstitüsü'nde dersler vermekte olan Aziz, ders notlarını hazırlamak için Bakü kütüphanelerinde ve arşivlerinde durmadan çalışıyordu. Bu sırada ikizlerden İsrail'in vefatı aileyi derin bir üzüntüye boğdu. Bu acılı günlere denk gelen ve bütün Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Türkologlarının toplandığı Bakü Türkoloji Kurultayı'nın (1926) organizasyonunda aktif olarak çalıştığı gibi "Türk-Tatar Halklarının Tarihî Edebiyatının İnkişafı" isimli bir de tebliğ sundu. Bu tebliğde ileri sürülen fikirler 1937'de ona karşı ileri sürülen esassız, yalan iddiaların da kaynağını teşkil etti.

Kasım 1926'da Özbekistan yöneticileri Aziz'i Semerkand Pedagoji Enstitüsü Orta Asya Tarihi Bölümü'nde Özbek tarihi konusunda yapılan araştırmalara yardımcı olması ve seminerler vermesi için Semerkant'a davet etti. Aziz 1937 yılına kadar Semerkant ve Taşkent'teki çeşitli eğitim kurumlarında dersler ve seminerler verdi. Bu vesile ile Özbekistan'daki kütüphane ve arşivlerde çalışma imkânı buldu. Çalışmalarından memnun kalan Özbek yöneticiler Aziz'e 1930'da iyi bir maaş ve ev karşılığında, devamlı olarak Özbekistan'da çalışması için teklifte bulundularsa da kabul etmedi.

1927'de Bakü'de *Hazarların Menşei Hakkında Kayıtlar* isimli eseri basıldı. Bu eseri de 1937'deki soruşturma dosyasına suç delili olarak koyulmuştur. Aynı yıl Moskova'da *Tatar Tarihi* isimli kitabı ve "Tatar Burjuvazisi Tarihinden", "Kazan Tatarlarında Feodal Sınıfın Yıkılması Tarihi" isimli makaleleri basıldı. Bu çalışmalarını neticesinde aynı yıl Bakü Üniversitesi'nde doçentliğe, Yüksek Pedagoji Enstitüsü'nde de İçtimai Tarih Şubesi'nin dekanlığına tayin edildi. Bir yandan da Azerbaycan Devlet Arşivleri'nde çalışmaya başlayan Aziz, hem araştırmaları için kaynaklar toplama imkânına kavuştu hem de arşivin tasnif ve yeniden düzenlenmesine hizmet etti.

1927'de "Özbek halkının menşei problemi", "Pugaçev İsyanı ve Tatarlar", "Volga Boyu Tatarlarının Sosyal İnkişafının Merhaleleri", "İsyan Devirlerinde Tatarlar" isimli çalışmalarını profesör oldu. Kazan Üniversitesi profesörlerinden N.N. Firsov onun bu başarılı çalışmalarını *Kızıl Tataristan* gazetesinde yayınlanan bir makalesiyle hemşerilerine tanıttı. Aynı yıl Semerkant Üniversitesi'nde de meşhur tarihçi V. Barthold'n desteğiyle profesör seçildi.

Aziz, bu yıllarda durup dinlenmeden çalışmaktadır. Amcazadesi Ali Rahim'e yazdığı mektuplarda çıktığı Orta Asya seyahatlerinden ve orada yaptığı araştırmalardan bahsetmektedir. Türk halklarının tarihi Aziz Ubeydullin'in esas uğraş sahası idi: "XIX. Asırda Azerbaycan Türklerinin Tarihi" ve "XIX. ve XX. Asırlarda Türk-Tatar Halklarının İçtimai Hareketlerinin Tarihi" bu yıllarda üzerinde çalıştığı konulardan bazıları idi.

1928'de SSCB Komünist Akademisi Tarihçi Marksistler Cemiyeti'nin asıl üyesi seçildi ve cemiyetin ilk genel kongresinde "Müslüman Burjuvazisinin İdeologu Gaspirinski" adıyla bir bildiri sundu. 1928-1929 yıllarında Taşkent ve Semerkant'ta Türk halkları tarihi üzerine seminerler verdi. 1929'da Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin

kuruluşunun onuncu yılını kutlama komitesine üye seçildi ve *Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Tarihçiliğin On Yılı* isimli eseri hazırlama komisyonunda vazife aldı. Aziz, Azerbaycan'da 10 yılda basılan tarih kitaplarını ve makaleleri incelenerek *Azerbaycan'da On Yılda Tarih İlminin İnkişafı* isimli geniş kapsamlı bir eser hazırladı. Bu eserde Azerbaycan'da modern tarih yazımın başlangıcı, araştırmaların inkişafı ve araştırma istikametleri ilmî olarak incelenmiştir.

Aziz'in çalışmakta olduğu Bakü Üniversitesi Şark Fakültesi, 1930'lu yıllarda SSCB'nin en güçlü Şarkşinaslık merkezlerinden birine hâline gelmişti. SSCB'nin en meşhur Türkolog ve İslam araştırmacıları Bakü'ye gelerek dersler ve seminerler veriyorlardı. Üniversitenin diğer fakülteleri ile mukayese edildiğinde Şarkşinaslık Fakültesinde çalışan Azerbaycanlıların sayısı çok fazlaydı. Kısa bir sürede Şarkşinaslık Fakültesi yüksek okullarda Türkçe ders verebilecek 53 uzman yetiştirmişti. Bundan rahatsız olan komünistler üniversiteyi muhtelif yüksek mekteplere parçalayıp, esasında kapatarak Aziz'in ve yerli kadroların yetiştirilmesi için uğraş veren diğer hocaların pedagojik faaliyetlerini azalttılar. Aziz üniversiteden ayrıldıktan sonra Azerbaycan İlmî Tedkikat Enstitüsü'nün Tarih Bölümüne başkanlık yapmaya başladı. Bu yıllarda Azerbaycan ve Özbekistan'da tarih ders kitaplarının hazırlanmasında çalıştı. 1931-1933 yılları arasında Moskova, Bakü, Semerkant ve Taşkent üniversitelerinde "Türk Halkları Tarihi" dersleri verdi ve araştırmalar yaptı. İlmî faaliyetlerinin yanı sıra içtimaî ve siyasî işlerle de ilgilendi; Bakü şehrinin Voroşilov ilçesi meclis üyeliğini de bir müddet yürüttü.

Azerbaycan İlmî Tedkikat Enstitüsü daha sonra SSCB İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesi olarak yeniden yapılandırıldı. Enstitüde Azerbaycan ve Orta Doğu ülkelerinin tarihinin incelenmesine hususi dikkat ediliyordu. Bundan rahatsız olan komünistler enstitüyü kapatarak SSCB İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesi olarak yeniden yapılandırıdılar. Böylece SSCB'de Türk-İslam tarihi araştırmalarının merkezi olma yolunda ilerleyen Bakü'nün önü kesilmiş oldu ve yerli kadroların yetiştirilmesi sekteye uğratılmış oldu.

Aziz'in üstünde 1931-1932 yıllarından itibaren Stalin'in kara bulutları dolaşmaya başladı. Eserleri ve makaleleri artık neşredilmiyor, muhtelif bahanelerle neşriyat planlarından çıkarılıyordu. Bir müddet sonra yazılı ve şifahî esassız tenkitler, manasız şüphe dalgası Aziz'in üzerine hücum etmeye başladı. 1933 yılında esassız hücumlar iyice artmaya başladı. Aziz için Bakü'de yaşam zorlaşmıştı. Hücumlardan kurtulmak için önce Kuzey Kafkasya'daki Pyatigorsk şehrine taşındı ve burada Kabarda-Balkar Pedagoji Enstitüsü'nde dersler vermeye başladı. İlmî faaliyetlerine de devam ederek *Kabarda-Balkar'da Feodal Münasebetlerin Tarihi* isimli çalışmasını hazırladı. Lakin eserini bastıramadı. Burada da hücumlar peşini bırakmadı. Kazan Pedagoji Enstitüsü'nden *Tataristan Tarihi* isimli eserin hazırlanması ve dersler vermek üzere davet alınca, belki doğduğum şehirde rahat ederim, esassız hücumlardan kurtulurum düşüncesiyle Kazan'a döndü. Fakat Kazan'da vaat edilenlerin hiçbiri yerine getirilmediği gibi, eser ve makalelerinin basılması da engelleniyordu. 1935'te yeniden Azerbaycan'a döndü ve 1936'da Azerbaycan

Üniversitesi Tarih Fakültesi SSCB Halkları Tarihi Bölümü başkanlığına getirildi. 1935-1937 yılları arasında Azerbaycan'da çalıştı ve Azerbaycan tarihi ile ilgili pek çok eser hazırladı. Ancak bunları bastırma imkânı bulamadı ve 1937'de tutuklandığı zaman bütün evraklarına el konulduğu için akıbetleri hakkında da bilgi yoktur.

1936 yılının sonunda SSCB İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesi'nin başkanı R. Ahundov'un tutuklanmasıyla, Azerbaycanlı ve Azerbaycan'da çalışan bilim adamları için dehşetli devir başladı. Üniversitede çalışan profesörlerin hemen hemen tamamı ile birlikte Aziz de tutuklandı. Baskı ve işkencelerle yapılan sorgulamada "1925 yılından itibaren Bakü'de İngiliz himayesinde Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Tataristan, Başkurdistan ve Dağıstan'ı içine alan bir Türk-Tatar devleti kurmak için karşı devrimci örgütlerle iş birliği yapmak", "Pantürkist faaliyetlerde bulunmak", "Türkiye ve Japonya lehine casusluk yapmak" gibi çeşitli uydurma suçları kabul etmek zorunda kaldı. Bakü'de 12 Ekim 1937 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ceza kanununun 64, 63-1, 69, 70 ve 73. maddelerinden suçlu bulunarak kurşuna dizildi. Mezarının yeri hâlâ belli değildir.

Eşinin ölümünden sonra Rabia da tutuklandı ve 5 yıl süreyle Sibiryadaki bir çalışma kampına gönderildi. 1943 yılında çalışma kampından çıktıktan sonra büyük şehirlerde yaşaması yasaklandığından Kozlovk isimli kasabada yaşadı ve kocasının aklanmasından sonra Tataristan'a dönebildi. Aynı yıl Aziz'in Bakü'de çalışan kardeşi Abdülkadir de tutuklanarak kurşuna dizildi.

Adı uzun süre yasaklılar listesinde kalan Aziz hakkında Azerbaycan, Tataristan ve Özbekistan matbuatında ilk makaleler 1962'den itibaren yayınlanmaya başladı. Adı geçen ülkelerde son yıllarda Aziz hakkında çeşitli makale ve eserler yayınlanmakta olup, Tataristan'da ise eserleri yeniden basılmaya başlanmıştır.

Eşi Rabia 1955'te kocasının aklanması için SSCB Yukarı Sovyeti Başkanı Vorosilov'a müracaat etti. 16 Mart 1957 tarihinde Aziz'in suçlu olmadığı, SSCB Anayasa Mahkemesi Askeri Bölümü tarafından kabul edildi ve suçsuz yere kurşuna dizildiği anlaşıldı. Böylece Aziz aklanmış oldu.

Tatarcanın ilk etimolojik sözlüğünü hazırlayan ve edebî tenkitçiliğin öncülerinden olan Cemaleddin Velidî 12.10.1887'de Kazan yakınlarındaki Apas ilçesinde molla ailesinde doğdu. Okuma-yazma ve ilk *Kur'an* derslerini babasından aldıktan sonra İş-Bubi köyündeki Bubi Medresesi'ne gitti. Bu medrese İç Rusya ve Sibiry bölgesinin en meşhur medreselerinden biri idi. İstanbul'da bir müddet Mekteb-i Sultanî'de eğitim gören Abdullah Bubi kardeşleri Ubeydullah ve Muhlise ile birlikte modern bir medrese kurmuşlardı. Velidî, doğru düzgün yolu dahi olmayan bu medreseye sadece merkezî Rusya'dan değil, Sibiry ve Türkistan'dan öğrencilerin geldiğini yazmaktadır. Bu medrese 1912 yılında İşmi İşan isimli bir mollanın şikâyeti üzerine Rus jandarması tarafından Panislamist ve Pantürkist fikirler yaydığı bahanesiyle kapatıldı, Abdullah ve Ubeydullah Bubi kardeşler sürgüne gönderildi.

Stalin döneminde Tataristan'da sosyal bilimlerde araştırma yapanlara yönelik "rejim düşmanı ve asalaklar" kampanyası C. Velidî ile başlatıldı. G. Tulumbay'ın öncülüğünde *Yanalif* dergisinde C. Velidî'yi "açıktan burjuva milliyetçiliği propagandası yapmakla" suçlayan karalama kampanyası başlatıldı

Bubi Medresesi'nde İslamî ve dünyevi bilimlerin yanı sıra, Rusça ve Fransızca da öğrenen Velidî, eğitimini tamamladıktan sonra Kazan'a giderek 17 numaralı medresede bir müddet çalıştı (1910-1911). Rusya Müslümanlarının en zenginlerinden olan Ahmed Bay'ın Orenburg şehrinde kurmuş olduğu Hüseyniye Medresesi'nden davet alınca Kazan'dan Orenburg'a taşındı ve bu medresede çalışmaya başladı (1911-1917). Bu şehirde Fatih Kerimî'nin başmuharrirliğinde çıkmakta olan *Vakit* gazetesinde yazarlık hayatına başladı. Bu dönemde başlayan isim tartışmalarına (Türk mü, Tatar mı) yazdığı *Millet ve Milliyetçilik* (Kazan 1914) isimli eserinde, iki tarafın da memnun olacağı yeni bir kavramın "Türk-Tatar" adının kullanılmasını teklif etmektedir.

1917 İhtilalinden sonra Kazan'a giderek Eylül 1918 tarihinden itibaren *Kurultay* gazetesinde çalışmaya başladı. (Z. Velidî Togan, Kurultay gazetesinin Fuad Tuktar, Şerif Kemal ve C. Velidî tarafından çıkarıldığını yazmaktadır.) Ancak gazete yöneticileri ile anlaşamadığından istifa ederek Aralık 1918-Mayıs 1919 tarihleri arasında Kazan yakınlarındaki Kışkar Medresesi'nde ve Tetüş kasabalarında öğretmenlik yaptı. Bu dönemde etraftaki köy ve kasabalara geziler

yaparak daha sonraki yıllarda basılacak olan Tatar sözlüğü için derlemeler yaptı. Bir müddet sonra yeniden Kazan'a giderek Doğu Akademisi ve 1923 yılından itibaren yine Kazan'daki Doğu Pedagoji Enstitüsü Tatar Dili ve Edebiyatı bölümünde doçent olarak çalışmaya başladı.

Stalin döneminde Tataristan'da sosyal bilimlerde araştırma yapanlara yönelik "rejim düşmanı ve asalaklar" kampanyası C. Velidî ile başlatıldı. G. Tulumbay'ın öncülüğünde *Yanalif* dergisinde C. Velidî'yi "açıktan burjuva milliyetçiliği propagandası yapmakla" suçlayan karalama kampanyası başlatıldı. 8 Mayıs 1931'de C. Velidî'nin de aralarında bulunduğu 17 kişilik yazar, bilim adamı, gazeteci ve ekonomist aynı gece tutuklandı. Tutuklanma sebepleri; "devrim karşıtı ve Sultan Galiyevci olmak", "Arap alfabesinin yerine amele koyulan Latin alfabesine karşı gelmek", "Tatarlar arasında burjuva milliyetçiliğini yaymak" gibi uydurma suçlardı. Bu 1920'li yıllardan sonra Türk-Tatar aydınlara karşı yürütülen kampanyanın devamı niteliğinde olup, aydınlara karşı başlatılan yeni bir kampanyaydı. C. Velidî'nin tutuklanmasından yaklaşık bir ay sonra yapılan mahkeme sonunda ceza kanununun 58-10. ve 58-11. maddelerine göre beş yıl süreyle Kuzey Rusya'daki bir çalışma kampına gönderilmesine karar verildi. Çalışma

kampında çıkan isyan sırasında pencereden düşerek ya da düşürülerek ağır yaralandı. Ağır yaralı olmasına rağmen kuzeyde kol gücüyle inşa edilmekte olan Belemor kanalının inşaatına gönderildi ve orada 30.11.1932 tarihinde öldü. Mezarının yeri belli değildir. Geride eşi, iki oğlu ve bir kızı kaldı. C. Velidî'nin NKVD'deki (daha sonra KGB) sorgu raporları S. Rahimov tarafından neşredilmiştir. Muhtemelen gördüğü bütün işkence ve eziyetlere rağmen sorgulamalarında başka masum insanların tutuklanmasına sebep olacak ifadelerden kaçınmıştır.

C. Velidî'nin öldüğünden habersiz olan Kazan Mahkemesi 22 Aralık 1932 tarihinde "suçsuz olduğu ve acilen tahliye edilmesi" yönünde bir karar aldı. Bu dönemde SSCB'de o kadar çok insan tutuklanıyor, ölüm ve sürgüne gönderiliyordu ki, mahkemelerin bu tür hatalar yapması gayet doğal karşılanıyordu. C. Velidî, Stalin'in ölümünden sonra 1959 yılında aklandı. Aklanmak ailesi için çok önemliydi. SSCB döneminde aklanmayanların aileleri "rejim düşmanın eşi ya da çocuğu" olmak gibi bir suçu ömür boyu çekmek zorunda kalıyor ve devlet imkânlarından faydalanamıyorlardı.

Velidî'nin *Tatar Dilinin Etimolojik Sözlüğü I-II* (Kazan 1927-1928) ve *Tatar Dili Grameri* (Kazan 1919) isimli eserleri edebî Tatarcanın meydana gelmesinde önemli rol oynamıştır. *Oçerk istorii obrazobannosti i literaturı voljskih Tatar/ Volga Tatarlarının Eğitim ve Literatür Tarihi Üzerine Deneme* (Moskova 1922) isimli eserine meşhur Rus Türkologlar Samoyloviç ve Firsov tarafından olumlu tenkitler yazılmıştır. 1990'lı yıllara kadar bu eser Rusya Müslümanlarının eğitim tarihi hakkında araştırma yapanların temel kaynaklarından biri olmuştur. Türkiye'de ve özellikle Batıda yapılan çalışmalarda bu esere bol bol atıf vardır. *Vakit, Şura, An, Muallim, Süyünbike, Novaya Jizn, Kurultay, Beznen Yul, Tataristan, Biznen Bayrak, Vestnik obşçestva izuçeniya Tatarstana* gibi çeşitli gazete ve dergilerde, "Tatar Milletini Terakki Ettirmeyenler", "Kavim ve Kabilemiz Arasında", "Kazan-Tatar Dilinin Diyalektleri", "Mahmud Kaşgarî'nin Sözlüğü Üzerine", "Tatar Dili Üzerine Türk Filolog", "Karin ve Glazov Tatarlarının Diyalektleri", "Boz Yiğit Üzerine", "Türk-Tatar Dillerinin Kaderi", "Tukay Hakkında", "Tatar Dili Üzerine İncelemeler", "Terminoloji Problemi Üzerine", "Aziz Ubeydullin", "Abdullah Bubi", "Dört Türkiye" gibi çok sayıda makalesi yayınlanmıştır.

Yazdığı ders kitaplarıyla Usul-i Cedit hareketinin Rusya Müslümanları arasında kökleşmesini sağlayan Ahmed Hadi Maksudî, 28 Eylül 1868'de Kazan vilayetinin Taşsu köyünde (şimdiki Biektau kasabası) molla ailesinde doğdu. Başlangıç bilimini babasının medresesinde aldı, 1881 yılında Kazan'a giderek Göl Boyu, Gallemiyeye ve Apanay Medreselerinde 8 yıl eğitim gördü. Kazan'daki Müslüman Tatar muhitinin dışına çıkarak üniversite çevrelerinde olan bitenlerle ilgilenmeye başladı, İstanbul matbuatını ve Kırım'da çıkmakta olan Tercüman gazetesini takip ediyordu. Gizli gizli Rusça da öğrenmişti. Medrese eğitimini tamamladıktan sonra 1890-1892 yılları arasında Kazan'da muallimlik yaptı. Uzun yıllar çeşitli medreselerde öğrenim görmüş ve muallimlik yapmış olduğundan eğitimde metot meselesiyle yakından ilgilenmeye başlamıştı. Talebelik ve muallimlik yıllarında edindiği tecrübelerden istifade ederek, medreseler için çeşitli

ders kitapları hazırlamaya başladı. *Mulalim-i Evvel* isimli ilk eseri 1918 yılına kadar 32 defa basıldı ve İdil-Ural bölgesinde en çok basılan ders kitaplarından biri oldu. Bu ilk eserinin ilgi görmesi onu başka ders kitapları yazmaya da teşvik etti. 30'a yakın ders kitabı hazırladı, özellikle *Muallim-i Evvel*, *Türkî Sarf*, *Türkî Nahv*, *Şifahiye* isimli ders kitapları 15-20 baskı yaptı. Bu eserler Usul-i Cedit medreselerinde Tatar çocuklarının ana dillerini öğrenmelerinde çok başarılı oldu. *Elifba* ve *İbadet-i İslamiye* isimli eserleri de medreselerde ders kitabı olarak 1917 İhtilaline kadar okutuldu.

1893 yılında İstanbul'a giderek baskı usulleri ve gazetecilik konusunda bilgi ve görgüsünü arttırdı. İstanbul'dan Bahçesaray'a giderek İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinde ve Bahçesaray'daki Zincirli Medrese'de Arapça öğretmeni olarak bir müddet çalıştı. 1896 yılında Kazan'a döndü ve Gaspıralı'nın Usul-i Cedit medreseleri için hazırladığı ders kitaplarının (*Hoca-i Sibyan*) benzerlerini yayınlamaya başladı. *Muallim-i Evvel*, *Muallim-i Sani*, *İbadet-i İslamiye*, *Şeriat Hükkümleri*, *Fenni Kamus*, *Doğu Mantığı* en çok basılan ders kitaplarıdır. Çeşitli kaynaklarda bu eserlerin 1918'e kadar 1.200.000 nüsha basıldığı belirtilmektedir. Hazırladığı bu ders kitapları ona Usul-i Cedit hareketinin öncülerinden olma unvanını kazandırdı. Hadi Maksudi sadece ders kitapları hazırlamakla kalmadı, öğretmenlere ve genç mollalara Usul-i Cedit'in faydalarını, düzenlediği seminerlerle pratik olarak öğretmeye çalıştı, pek çok Kazanlı zengini bu eğitim hareketini desteklemeleri için ikna etti.

Pratik ve tatbikatçı bir kişi olduğundan, cemiyetin o günkü ihtiyaçlarını iyi kavramıştı. O dönemde cemiyetin en çok ihtiyaç duyduğu şeylerden biri ders kitapları idi: İdil-Ural bölgesine ders kitapları en çok İstanbul ve Kırım'dan gelmekteydi, bu yol hem masraflı hem de Kazan Tatarlarının şivelerinden az da olsa farklılıklar arz ediyordu.

Hadi Maksudi 1892 yılından itibaren *Yıldız*, *Gündüz*, *Kazan* isimlerinde Tatarca bir gazete çıkarmak için pek çok kez hükümete müracaat ettiyse de bir netice alamadı. Bu arzusunu 1905 İhtilalinden sonra gerçekleştirdi ve 15 Ocak 1906 tarihinden itibaren Kazan'da Türkçe-Tatarca *Yıldız* isimli bir gazete çıkarmaya başladı. Başlangıçta haftalık, sonra haftada 3 gün, daha sonraları ise günlük olarak 1918 yılına kadar çıkan bu gazete, Çarlık Rusya'sındaki önemli Tatar süreli yayınlarından birisidir. Bu gazetede dönemin pek çok meşhur Tatar yazarının makaleleri bulunmaktadır. Ali Asker Kemal, Musa Carullah Bigi, Abdullah Battal Taymas, Sadri Maksudi (Arsal), gazetenin en önemli yazarlarıdır. Gazete dönemin aydınları tarafından suya sabuna dokunmayan bir yayın politikası izlemekle itham edilmektedir. Ancak hükümet organları tarafından da Türkçü bir yayın politikası izlemekle suçlanmış ve Hadi Maksudi'nin 1938 yılındaki sorgu tutanaklarında kendisi bu yönde sorgucular tarafından suçlanmıştır. Türk devlet adamı ve aydınlarından sabık Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ve Defter-i Hakani Nazırı Mahmud Esad Efendi'nin Rusya ve İdil-Ural seyahatlerine çok önem vermiş, gazete iç sayfalarından bir-iki sütununu sürekli olarak Türkiye haberlerine ayırmış, Balkan Savaşları sırasında da Ali Asger Kemal'i muhabir olarak Türkiye'ye göndermiştir. Ali Asker Kemal'in İstanbul'dan

gönderdiği mektuplar Balkan Savaşları hakkında ve dönemin İstanbul'undaki gündelik hayatı yansıtması açısından önemlidir.

Hadi Maksudi'nin çağdaşı ve bir müddet yanında çalışmış olan, yurt dışına kaçarak Stalin döneminin dehşetini yaşamamış Abdullah Battal Taymas, Ahmed Hadi'yi tedbirli, aşırı derecede ölçülü, suya-sabuna dokunmamanın yollarını bilen bir kişi olarak tarif etmektedir. Abdullah Battal Taymas, bu fikirlerini Hadi Maksudi'nin eceliyle ölmesiyle de desteklemektedir. Oysa yukarıda da görüldüğü gibi Ahmed Hadi 2-3 yıl hapishanelerde işkence çekmiş ve bu işkenceler neticesinde psikolojisinin bozulması üzerine serbest bırakılmıştır. Taymas, İstanbul'un hür havasında, boğaza nazır evinde Maksudi kardeşler üzerine biyografi yazarken, Kazan'da Stalin'in çalışma kamplarında çile çekerek evlerine dönen ve vefat eden aydınların cenazelerini kaldıracak cemaat bulunmuyordu. Kazan matbuatındaki isim tartışmaları sırasında Türk adına en çok karşı gelenlerden olan Abdullah Battal Taymas, Türkiye'de neşrettiği eserine *Kazan Türkleri* adını vermiştir.

Bu makalede XX. yüzyılda Tatar Türklerinin ve Türk Dünyası'nın siyasi, sosyal ve kültürel hayatı üzerinde önemli roller oynamış bir kısım aydınların hayat hikâyelerini okudunuz. Görüldüğü gibi XX. yüzyıl Tatar aydınlarının hemen hemen hepsi çok yönlüdür. Hikâye, roman, dini eser, ders kitabı, ziraat, sağlık, ekonomi gibi cemiyetin ihtiyaç duyduğu bütün konularda eser vermeye gayret ettiler.

Bu makalede XX. yüzyılda Tatar Türklerinin ve Türk Dünyası'nın siyasi, sosyal ve kültürel hayatı üzerinde önemli roller oynamış bir kısım aydınların hayat hikâyelerini okudunuz. Görüldüğü gibi XX. yüzyıl Tatar aydınlarının hemen hemen hepsi çok yönlüdür. Hikâye, roman, dini eser, ders kitabı, ziraat, sağlık, ekonomi gibi cemiyetin ihtiyaç duyduğu bütün konularda eser vermeye gayret ettiler. Kayyum Nasırı, Fatih Kerimi, Rızaeddin Fahreddin, Alimcan İbrahimov çok yönlü Tatar aydınlarından bazılarıdır. 1905'teki I. Rus İhtilalinden sonra basın-yayın hayatında meydana gelen büyük sıçrama, İstanbul, Mısır, Lübnan, Mekke, Medine ve çeşitli Avrupa şehirlerinde tahsillerini tamamlayarak Rusya'ya dönen genç kuşak, yeni bir aydın tipi oluşturdu. Bunlar kendilerinden önceki kuşağın aksine bir Batı lisanını ve Rusçayı çok iyi biliyorlardı. Böylece hem Avrupa -özellikle Rus- hem de Osmanlı kaynaklarından istifade edebiliyorlardı. Bu genç kuşak kendi ihtisas sahalarında cemiyeti aydınlatmaya çalıştılar. Abdüreşid İbrahim *Ülfet*'te, Yusuf Akçura *Kazan Muhbiri*'nde Sadri Maksudi abisinin çıkarmakta olduğu *Yulduz*'da, Fatih Kerimi *Vakit*'te siyaset ve sosyal konularla alakalı yazılar yazarak, 1905 İhtilalinin getirdiği serbestlik ortamından Tatar toplumunun istifade etmesini ve Duma seçimlerinde Müslüman toplumun en iyi şekilde temsil edilebilmesi için mücadele ettiler. Fakat onların bu ve daha sonraki dönemde yürüttüğü faaliyetler Çarlık ve Bolşevik idarecileri tarafından unutulmadı. Yusuf Akçura ve Abdüreşid İbrahim Çarlık polisinin takibatına uğrayarak Rusya'yı terk etmek zorunda kaldılar. Abdullah

Görüldüğü gibi XX. yüzyıl Tatar aydınlarının hemen hemen hepsi çok yönlüdür. Hikâye, roman, dini eser, ders kitabı, ziraat, sağlık, ekonomi gibi cemiyetin ihtiyaç duyduğu bütün konularda eser vermeye gayret ettiler.

Battal Taymas, Zeki Velidi Togan, Zakir Kadiri Ugan ve Sadri Maksudi Arsal gibi aydınlar Bolşeviklerden kaçtı, geride kalanlar Stalin döneminde özellikle 1937-1938 yıllarında ortadan kaldırıldılar. 1990'lı yıllara kadar SSCB'de yazılan eserlerde, makalelerde, katledilen Türk-Tatar aydınlarının ölmüş olduklarını yazmak yeterli görülüyor ve bu insanların hayatlarını nasıl sona erdirdikleri üzerinde hiçbir açıklama yapılmıyordu. Son yıllarda bu katliamlarla ilgili eserler verilmeye başlansa da hâlâ Stalin döneminin Türk Dünyası üzerindeki etkilerini bütünüyle ele alan bir eser hazırlanmamıştır.

Türk-Tatar düşünce tarihi bir bütün olarak yazılamamıştır. Çünkü komünist dönemde Musa Carullah Bigi, Yusuf Akçura, Sadri Maksudi, Ayaz İshaki, Abdürreşid İbrahim gibi aydınların isimlerinin iyi bir şekilde telaffuz edilmesi yasaktı. Fatih Kerimi, Rızaeddin Fahreddin, Aziz Ubeydullin gibi aydınların da sadece bir yönü ele alınıyor, özellikle milliyet, dil, siyaset, millî kültür, millî edebiyat gibi konularda yazdıkları hiçbir şekilde gündeme getirilmiyor ya da daha ziyade bu konular aydınları karalamak ve onların burjuva milliyetçiliğine yaptıkları katkılar olarak gösteriliyordu. Ancak Kazan'da özellikle son yıllarda Fatih Kerimi, Rızaeddin Fahreddin, Şehabeddin Mercânî, Gayneddin Ahmerov, Abdullah Bubi, Aziz Ubeydullin gibi aydınlar üzerine müstakil çalışmalar yapılırsa da bunlar daha ziyade belge neşrine dayalıdır ve müstakil çalışmalara ihtiyaç vardır.

- 1 Şehabeddin Mercânî tarafından Celalettin Devvani'ye yapılan şerh.
- 2 Demir yolu. Rızaeddin Fahreddin'in burada vurgulamak istediği, çocukların hangi kelimenin Rusça hangi kelimenin Tatarca olduğunu anlamayacak bir durumu geleceğidir.

Kaynaklar

- TAYMAS, Abdullah Battal (1962), *Ben Bir Işık Arıyordum*, İstanbul s.178-204.
- TAYMAS, Abdullah Battal (1988), *Kazan Türkleri*, 3. bk., Ankara s.134-136.
- TAYMAS, Abdullah Battal (1947), *Rus İhtilalinden Hatıralar*, İstanbul s.31-32.
- TAYMAS, Abdullah Battal (1958), *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu*, İstanbul s.42-43.
- SA'Dİ, Abdurrahman (1926), *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan s. 76-124.
- KURAT, Akdes Nimet (1966), "Kazan Türklerinin Medenî Uyanış Devri," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı 3-4 s. 101-183.
- ALP, Alper (2011), *Kazan Tatarları Arasında Milliyetçilik Akımı*, Ankara s. 7-19.
- RORLİCH, Azade-Ayşe (1986), *The Volga Tatars*, Stanford-California s.143-144, 151-152.
- Ubeydullin, Aziz (1925), "Tatarstan'da Medeni Hareket", *Maarif ve Medeniyet*, s. 3, s 28.
- UBEYDULLİN, Aziz (1926), "Yeni Tatar Edebiyatı ve Fatih Emirhan", *Edebi Parçalar*, s. 1, s.67-69.
- BENNİGSEN, A.-QUELQUEJAY, L. C.; (çev. Nezh Uzel) *Stepde Ezan Sesleri*, İstanbul 1981, s.185.
- BENNİGSEN, A.-QUELQUEJAY, L. C.; *La Presse et le Mouvement National Chez les Musulmans de Russie Avant 1920*, Paris 1964, s.75. *Birinci Türkolojiya Kurultayı*, Kazan 1926, s.90-91.
- SULTANBEK, "Bulat Taplanmas İsim", *Kazan Utları*, s. 5, 1996, s.159-164.
- SULTANBEKOV, Bulat *Stalin i Tatarskiy Sled*, Kazan 1995, s.67-75.

- VELİDOV, Cemalettin *Çerçk İstoriî Obrazobannosti i Literaturi Tatar*, 2.bsk. Oxford 1986, s.133-134,196-197.
- MİNNULLİN, Cevdet "Fatih Kerimî Orenburg'ta", *Kazan Utları*, sy. 8, 1987, s.161.
- KERİMULLİN, Ebrar (1996), "Fatih Kerimi ve İstanbul Mektupları", *Türk Dünyası Aydımları Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri s.335-345.
- ŞEKÜROV, Ferit "Fikir", *Gasırlar Avazı*, sayı 3-4, 1996, s.249-251.
- KAMAL, Galiesgar I. cilt, Kazan 1950, s. 5-30.
- Galimcan İbrahimov Turında istekekler*, Kazan 1966, 423 s.
- Galimcan İbrahimov, "Büyük Ustadımızın Tarihî Bir Tenkidî", *Añ*, Sayı 2, 1915, s.39-47.
- Galimcan İbrahimov, "Medrese-i Aliye Vakası Hakkında Bir Niçe Söz", *Añ*, Sayı 20, 1915, s.356-357.
- Gerhard V. Mende, *Der Nationale Kampf der Russlandtürken*, Berlin 1936, s.50-74.
- KIRIMLI, Hakan *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler*, Ankara 1996, s.58-60.
- HASANOV, M.; *Galimcan İbrahimov*, Kazan 1969, 431 s.
- HASANOV, M.; *Pisatel, Uçenny, Revolyutsioner*, Kazan 1987
- MARAŞ, İbrahim *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, İstanbul 2002, s. 97-110.
- NURULLİN, İbrahim XX Yöz Başı *Tatar Edebiyatı*, Kazan 1982, s.32,52.
- İBRAHİMOV, F.İ.; *Belem Elifbadan Başlana*, 2 bsk. Kazan 1994, s.135-140.
- ILGAR İhsan (hızl.), *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Ankara 1990, s.75-77, 238-245,276-280.
- RAMİYEV, İsmail *Vakıtlı Tatar Matbuatı*, Kazan 1926, s. 19-20.
- TÜRKOĞLU, İsmail (2000), *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul
- TATARSKOY İstoriya* (1968), ASSR, Kazan s.404.
- TATARSKOY İstoriya* (1965), *Sovetskoy Literaturı*, Moskova
- Medreselerde Kitap Kıştese*, Kazan 1992, s.75,105,111.
- MUHAMMEDOVA, E (1968), *Bolşoya Jizni*, Kazan
- GAYNULLİN (Muhammet hızl.), (1979), *Tatar Megrifetçilik Edebiyatı*, Kazan s. 220-263,411-412.
- GAYNULLİN, Muhammet (1957), *Tatar Edebiyatı XIX Yüzyıl*, Kazan s. 340-400.
- GAYNULLİN, Muhammet (1978), *Tatar Edipleri*, Kazan s.13-78.
- MEHDİEV, Muhammet (1987), *Edebiyat hem Çınbarlık*, Kazan s.209-232.
- DEVLET, Nadir (1985), *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, Ankara s. 11-151.
- DEVLET, Nadir (1917), *Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, İstanbul 1998.
- DEVLET, Nadir (2011), *Unutturulan Türkçü, İslamcı Modernist İsmail Gaspıralı*, İstanbul s. 133-177.
- DEVLET, Nadir (2011), *Millet ile Sovyet Arasında*, İstanbul s. 27-35
- Devlet, Nadir (1990), "Alimjan Barudi (1857-1921), *Central Asian Survey*, C. IX, sayı 2, 145-149.
- RAHİMOV, Süleyman (1992), "Galiya Medresesi", *Medreselerde Kitap Kıştisi*, Kazan s.122-125.
- MERDANOV, Raif (1991), *El-İslah Gazetasının Bibliografik Kursetkeçe*, Kazan s.76. İndus Tagirov, *Revolutsionmaya Borba i Natsionalno-Osvoboditelnoye Dvijeniye v Povolje i na Urale*, Kazan 1977, s.151-167.
- KERİMİ, Ravil Ötebay FARHŞATOV Marsel (1998), "Galiya", *İslam na territorii bruşey Rossiyskoy imperii*, Moskova, s. 29-30.
- KERİMİ, Ravil Ötebay- (1996), " korbannarı Dehşetli Devir ", *Gasırlar Avazı*, Kazan sayı 1/2, s. 174-180.
- MUHAMETŞİN, Refik (1987), *Okrılenmy Borboy*, Kazan 142 s.
- NEFİYGOV Refik; " TURINDA Fatih Kerimi (1993), " , *Kazan Utları*, s. 1, 1993, s.158-163. Cafer Seydahmet

- Kırmer, *Bazı Hatıralar*, İstanbul s.177.
- DAUTOV Reis (1979), (hızl.), *Galiygar Kamal Turında İstelikler*, Kazan 190 s.
- MUHAMMEDİŞ, Rukiye (1936), "Edebiyat tarihibizniñ bir burlışı", *Millî Bayrak*, s. 31, Mukden s. 2-3.
- Rusya Müslümanlarının İkinci Umûmi İsyezdine Mahkeme-i şer'iyye Tarafından Daklad*, Ufa 1917, s. 24-26.
- Sovet Tatarstanı Yazuçıları*, Kazan 1986, s.271-272;.
- RAHİMOV Süleyman (1992), "Galiya Medresesi", *Medreselerde Kitap Kıştesı*, Kazan 114-128.
- MERCANİ, Şehabeddin (1900), *Kitabu Müstefüdi'l- Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bulgar*, c.2, Kazan s. 239-241.
- Tatar Edebiyatı Tarihi III*, Kazan 1986, s.338-357.
- Tatar Edebiyatı Tarihi IV*, Kazan 1989, s.181-200.
- Tatar Edebiyatı Tarihi*, cilt II, Kazan 1985, s.334-350, 512-513.
- Tatar Sovet Tiatrı*, Kazan 1975, s. 12-13, 58-59.
- KAMALOV, Tavkil (1997), *Tatarskie Bogoslovı Ziya Kamali*, Kazan s. 6-9, 18-30, 48-53.
- ÇAVDAR, Tevfik (1992), *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, Ankara s.127-140.
- GIYMADİEV, Üzbek (1977), *Satıra Koralı Bilen*, Kazan 62-64.
- SARINAY, Yusuf (1994), *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul s.95-97.
- Zafer Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, İstanbul 1995, s. 29-30.
- TOGAN, Zeki Velidi "Hüseyn Efendi Feyizhanof nun tercüme-i hâline aid eybirler", *Şura*, sayı 16, 1912, s. 494-496.
- ZENKOVSKY A. A. (1960), *Pan-Turkizm and Islam in Russia*, Cambridge-Massachusetts s.113, 162-163.
- KEMÂLÎ, Ziya (1913), *Dinî Tedbirler*, Ufa s. 15-32, 58-75.
- KEMÂLÎ, Ziya (1913), *Dinî Tedbirler*, Ufa
- "Tercüme-i hal muharrir gazete-i Fikir: Kamil Mu'ti Tuhfetullin", *El-Asr ül-Cedid*, sayı 10, Uralsk 1906, s. 531-533.
- "Doğumunun 100. Yılı Dolayısıyla Fatih Kerimî", Kazan, sy. 2, Ankara 1970, s.35-36.
- "Mektuplar", *Kazan Muhbiri*, s. 323, 1 Nisan 1909, s. 3.

AZERBAJYCAN ELMI-PEDAGOJI FIKRI VE “ÜSULI-CEDID” MEKTEPLERİ

PROF. DR. ELİZADE ESGERLİ*

Sosial-siyasi ve medeni şerait. “Üsuli-cedid” mekteblerinin teşekkülü ve nümayendeleri. Yayılma coğrafiyası. Müellim kadroları hazırlığı. Gori Müellimler Seminariyası ve onun Azərbaycan şöbesi. Tehsilde osmanlıperestlik. Tehsilde rusperestlik. Anadilli, millî ruhlu, dünyevi mezmunlu mekteblerin yaranması. Mektebin tipleri. Program ve derslikler. “Debistan”, “Rehber” ve “Mekteb” jurnallarında maarif meseleleri. XX. esrin evvellerinde tehsilin inkişafı. Heyriyyə cemiyyetleri. Azərbaycan Müellimlerinin I, II ve III gurultayları. A.Şaigın ana dili uğrunda mübarizesi. M.E.Sabir, A.Sehhet, Gafur Reşad ve başgalarının maarifçilik fealiyyəti. Millî elm ve tehsilin inkişafında F.Köçerlinin rolu. Azərbaycan Halq Cümhuriyyəti dövründe elm ve tehsil.

Azərbaycanda elm, tehsil və maarifin teşekkülü, esasən, XIX esrin II. yarısına aiddir. Gafgazda kapitalist iqtisadi münasibetləri elm, tehsil və maarifi herekete getirmişdi. Bu sahədə Rus maarifçileri mühüm rol oynamışdılar. Bu bahımdan A.Bakıhanov, M.F.Ahundzade, M.Ş.Vazeh, İ.Gaspıralı, K.Uşinski və başgalarının hidmətləri böyük olmuşdur. Avropada klasisizm sengimiş, Fransa burjuva ingilabları neticesində J.J.Russo, Volter kimi ilk Avropa maarifçileri yetişmişdi. Maarifçilik herekatı Rusiyaya, oradan Azərbaycana yayılmışdı. Elm, tehsil və maarif sahəsində görkəmli hadimlər meydana gelmişdi. XIX esrin II yarısından sonra maarifçilik ictimai-pedagoji fikrin bütün sahələrini ehate etmiş, millî şüuru yetirmişdi. Halgın maariflenməsi ilə milletin tereggisi mümkün olmuşdu.

* AMEA Nizami adına Edebiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi filologiya elmləri doktoru professor.

Bu bahımdan demeliyik ki, XIX. esrin II. yarısından “üsuli-cedid” adlandırılan mektebler Guzey ve Güney Azerbaycanı, Türkiye, İrevan, Gürcüstan ve Rusiya sosial-siyasi, iqtisadi-medeni münasibetlerine esaslanmışdır.

Azerbaycanda humanitar fikir istigameti, elbette Türkiye, İrevan ve Rusya amili ile bağılı olmuşdur. Bir anlıg C.Memmedguluzadenin “Anamın Kitabı” dramını hatırlayalım. Eserde Azerbaycan, ümumen Şerg tehsil sisteminin Fars, Rus ve Türk edebi-ictimai mühiti ile bağılı olmasının incelikleri ifadesini tapmışdı. Dediymiz odur ki, XIX esrin II yarısından sonra elm ve tehsil üsulunun esasları İrevan, Türkiye ve Rusiya ile müeyyenleşirdi.

Azerbaycanda ve Türkiyede kapitalist iqtisadi münasibetleri “üsuli-cedid” deyilen millî hareketçılığı doğurmuşdu. Bu da tebi ki, elm ve tedrisin inkişafına mühüm tesir göstermişdi. Gafgaziya’da, ümumen, Şergde İrevan, Türkiye ve Rusiya sosial-siyasi ve menevi strukturlara tesir ederek mövge üstünlüyünü elde sahlamağ istemişdi. Hatırlayağın İrevan-Rus ve Türk-Rus müharibelerini. Hemin müharibelerin neticeleri olarak Azerbaycanda maarif ve medeniyyet işi öz karakterini müeyyenleşdirmişdi.

XIX. esrin II yarısında mövcud maarifçilik tedrisde de bir yenilik doğurmuşdu. Mollahana, medrese tipli mektebler, fanatizm ve mövhumatı tebliğ eden telimler zeiflemiş, millî ruhlu, dünyevi karakterli mekteb-ders üsullu yaranmağa başlamışdı. Elbette, bunun sosial-siyasi ve medeni-kulturoloji sebepleri var idi.

İrevan, Türkiye, Rusiya ve Azerbaycan münasibetlerini nezere alsag, demeliyik ki, ölkemizde mövcud olmuş elm ve tehsil üsulu İrevan, Türkiye ve Rusiya’da geniş menada ümumilik teşkil etmişdir. Elbette, burada İrevan ve Gürcüstan istisna deyildir. Bu bahımdan demeliyik ki, XIX. esrin II. yarısından “üsuli-cedid” adlandırılan mektebler Guzey ve Güney Azerbaycanı, Türkiye, İrevan, Gürcüstan ve Rusiya sosial-siyasi, iqtisadi-medeni münasibetlerine esaslanmışdır. “Üsuli-cedid” maarifçilik hareketi Osmanlı Ebdülhemid Türkiyesi, Nikolay Rusiyası, Mehemedeli İrevan üsuli-idaresi için ortag mekan olmuşdu.

Bes “Üsuli-cedid” deyilen tedris üsulu hansı tarihi şeraitde meydana gelmişdi? Yaranmağının mügeddem şartları nece idi? “Dersi-üsuli-cedid” millî zeminde meydana geldiyinden millî mesele idi. Ortodoks skolastik elm ve telimi dünyevi tefekkür üstelediyinden yeni üsullu mekteb ve telimlerin meydana gelmesi için sosial-siyasi şerait yetişmişdi. En esas bu idi ki, millî maarifçilik hareketi halg içerisine getmişdi, bütün zehmetkeş tebegeleri harekete getirmişdi. “Üsuli-cedid” çilikde millîlik,

dünyevilik ve helgilik başlıca amil olmuşdu. Bir az da konkretleşdirsek, “cedidçilik” Bakı, Guba, Şuşa, Şeki, Zagatala, İrevan, Nahçıvan, Gazah, Gence, Tiflis, Tebriz, Şamahı, Lenkeran, Cebrayıl erazilerini ehate etmişdi.

“Üsuli-cedid” mektepleri ortaq edebi fikir bahımından Bağçasaraydan başlamışdı. Bu herekat Kırım Tatarı olan İsmayıl Bey Gaspıralı’nın adı ile bağlı olmuşdur. İ.Gaspıralı 1851. ilde Kırım’ın Ovçuköy kendinde, herbçi ailesinde doğulmuşdu. “Gaspıra” onun atası Mustafa ağanın doğulduğu yerin adıdır. İ.Gaspıralı’nın ictimai-pedagoji dünya görüşünün formalaşması Rusiya ile bağlıdır. Atası Odessa gimnaziyasını bitirmişdi. Dövrünün mütereggi ziyalı olmuşdu. İ.Gaspıralı’nın heyatının müeyyen müddeti Bağçasaray’da keçmişdi, evvel medrese tehsili almış, sonra Simferepol ve Voronej’de Rus mekteplerinde ohumuşdu.

Rusiya’da tehsil islahatları ile tanış olan İ.Gaspıralı mensub olduğu erazide – Bağçasaray’da yeni tipli mekteb teşkil etmeye başlamışdı. O, millî mefkuresinin esaslarını “Rusiya Müselmanları” (1881) adlı eserinde ifade etmişdir. İ.Gaspıralı islahatı ibtidai mekteplerden tedricen başlamışdı. Bildirirdi ki, dersler Guranı ohumag ve yazmagdan, namaz gılmaq ve İslam tarihini öyrenmekden başlamalıdır (Dini yoh, tamamilde dünyevi haraktlerde! Bu günkü orta mekteb tedrisini hatırlayalım/?/). Telimin esasında millî mezmun dayanmalıdır, yeni Türk dili, onun fonetik, morfoloji ve sintaktik esasları öyredilmelidir. Dünyevi bilikler sırasından riyaziyyat, coğrafiya, dünya tarihi, anatomiya ve başqa fenler tedris edilmelidir. İ.Gaspıralı yazırdı: “Rusiya Türklerinde 16 mine yahın mehelle mektebi, 214 medrese var. Burada yalnız Guran ve namaz duaları öyredilir. Uşaglar Türkce beş setir ohumağı ve yazmağı öyrenmeden Guranı bitirirler.” O, bu sebebden Bağçasaray’da “üsuli-cedid” mektebi açmış, Türk dünyasına, ümumtürk fikir ve düşüncesine güçlü tesir göstermişdir.

Elbette, bele düşünmek olmazdı ki, İ.Gaspıralı’nın “üsuli-cedid” mektebinden sonra, başqa “üsuli-cedid” mektepleri yaranmağa başlamışdı. Bu bir ideya-nezeri başlangıç – herekatçılığ olub tedricen coğrafi erazilere yayılmış, yeni mekteplerin açılmasına şerait yaratmışdı. XIX. esrin 60. illerinden başlayaraq bu herekatların özülü goyulmuşdur.

Bes bu “üsuli-cedide” sosial-siyasi münasibet nece olmuşdur? Bu bahımdan Guzey ve Güney Azerbaycan, Türkiye ve Rusiyanın sosial-siyasi ve medeni mövgeyi nezere alınmalıdır. Tebii ki, kadro siyaseti aparılmadan, müellim kadroları yetişdirmekten tedris işini heyata keçirmek olmazdı. Bes kadro siyaseti nece heyata keçirilmişdi? Elbette, her

En esası bu idi ki, millî maarifçilik herekatı halg içerisine getmişdi, bütün zehmetkeş tebegeleri herekete getirmişdi. “Üsuli-cedid”çilikde millîlik, dünyevilik ve helgilik başlıca amil olmuşdu.

hansı siyasi-ıktisadi ve menevi mühitin üstünlüyü şeraitinde. Bele bir mühit ise Rusiya olmuşdu.

Azerbaycanda medeni şeraitin yetişmesi görkemli ziyalıların adı ile bağlıdır. XIX. esrin büyük alimi, professor Mirze Kazım bey A.Bakıhanov'un Fars dili grammatikasına rey vermişdi. M.F.Ahundzade'nin Erebe elifbasını deyişmesinde onu müdafie etmişdi. Türk dilinin elmi grammatikasının yazılmasında büyük emeyi olmuşdu. Elifba islahatı meselesinde M.F.Ahundzade'ni müdafie edenlerden biri M.Şahtahtinski olmuşdu. O, "Tekmilleşmiş müselman elifbeyi" adlı ilk kitabını (1879) Tiflis'de neşr etdirmişdi. M.Şahtahtinski elmi fealiyete Almaniya'da başlamışdı, Şerg tarihinden tedgigatları var idi. Beynelhalg Fonetika Cemiyeti (1899), Beynelhalg Asiya Cemiyeti (1900), Rusiya İmperator Coğrafiya Cemiyeti Gafgaz şöbesinin (1903) hegigi üzvü, Bakı Dövlət Universitetinin professoru (1920) olmuşdu. M.Şahtahtlı "Московские ведомости" gazetinin İstanbul'daki mühbiri, 1891-1893. illerde "Kaspi" gazetinin müveggeti redaktoru işlemişdi, Avrupa'da, Paris'te yaşamışdı. Fransa kollecinde Şerg dillerinden ders demişdi. Sorbonna Universiteti'nde fonetika sahesinde tedgigat aparmış, Fransa Maarif Nazirliyi'nin fehri diplomunu almışdı. 1902. ilde Tiflis'de "Geyret" metbeesini açmış, 1903. ilde "Şergi-Rus" gazetini neşr etdirmişdi. Azerbaycan Halk Hakimiyyeti dövründe Bakı Universiteti'nde Şerg dillerinden ve edebiyatından mühazireler ohumuşdu.

Müellim kadroları hazırlığı Cenubi Gafgaz'dan başlamışdı. İlk müessise 1866. ilde yaradılmış, Tiflis Aleksandrovski Müellimler İnstitutu (1866-1919) olmuş, şehir için müellim kadroları hazırlamışdır. 1896. ilde Şemsi Esedullayev onun fehri müdiri seçilmişdir. Tehsil pullu (paralı), Rus dilinde idi. Mektebe Gafgaz'da yaşayan genler gebul edilirdi. Görkemli halg maarifperverleri Sultan Mecid Genizade, Hebib bey Mahmudbeyov, Süleyman bey Ebdürrehmanbeyov hemin institutda ohumuşdu.

XIX. esrin ilk mekteb tipi seminariyalar olmuş ve 1871. ilde Kuban'da yaradılmışdır. 1876. ilde ise Gürcüstan'ın Gori şehrinde açılmışdır. Ne için bele? Çünkü Azerbaycan XIX. esrin evvelerinden Rusiya terefinden işğal olunmuşdu. Sosial-siyasi ve menevi teşkilatlar onun elinde cemleşmişdi. Çar canişinliyi ise Tiflis'de yaradılmışdı. Şehir edebi-medeni mühit hesab olunurdu. Odur ki, ilk bele mektebler ya Rusiya şehirlerinde, ya da Tiflis'de açılmalı idi. Zagafgaziya Müellimler Seminariyası bele yaranmışdı. Mekteb 1876. ilde Gori şehrinde fealiyete başlamışdı. Üç şöbesi olmuşdur: Rus, Gürcü, Ermeni. 1879. ilde Azerbaycan'da müellim kadroları hazırlığı megsedile seminariyanın Azerbaycan (Tatar) şöbesi açılmışdı. Yerlerde ilk tehsil forması ibtidai mektebler idi. Bundan sonra seminariyada ohumag, pedagoji tecrübe keçmek olardı. Azerbaycan şöbesinin ilk müdiri Hristian olan Aleksey Osinoviç Çerneyevski idi. O, Şamahı'da doğulmuş, ilk tehsilini geza mektebinde almışdı.

A.O.Çernyayevski 1866. ilde Şamahı'nın Mereze kendinde ilk halg mektebini açmış, pulsuz müellimlik etmişti. O, K.Uşinski'nin devamcısı idi, millî başlangıca üstünlük verirdi. A.O.Çernyayevski şergde ilk "Veten dili" (1882) dersliyinin müellifi idi. Eyni zamanda S.Velibeyov'la birlikde "Rus dili" (1883) dersliyini ve "Veten dili" dersliyinin ikinci hissesini (1888) yazmışdı. A.O.Çernyayevski "cedide"sinin mehsusi hüsusiyyeti Azerbaycanlı uşagların telim-terbiyesi ile bağılı olmuşdur (Bu işin ne geder çetin olduğunu İ.Şihlinın "Deli Kür" romanından hatırlayayım, eserde A.O. Çernyayevskinin tebiî obrazı yaradılmışdır). F.Köçerli yazırdı ki, "bizim egidemize göre K.Uşinski'nin "Родное слово" ("Ana dili") dersliyi Rus mektepleri için hansı ehemmiyete malikdirse, A.O.Çernyayevskinin "Veten dili" dersliyi de Azerbaycanlılar için ele bir ehemmiyete malikdir." (F.Köçerli. Seçilmiş eserleri. Bakı, 1963, s.242)

Seminarıyanın nezdinde ibtidai mekteb açılmışdır. Şeriet, Rus dili, hesab, tarih, edebiyat, resm, hendese, Azerbaycan dili fenleri – dini ve dünyevi bilikler öyredilmişdir. A.O.Çernyayevski 14 il seminarıyanın Azerbaycan şöbesinin inspektoru işlemişdir. Seminarıyanın müellim kadroları ve telebleri çoh olmuşdur.

Mirze Hüseyñ Efendi Gayıbzade 1879-1881. illerde seminarıyada Şerg ve Azerbaycan dillerinden ders demişdir. "Nümuneyi-lehceyi Azerbaycan", "Mügeddes tarih ve serf-nehv", "Yeniyetmeler için elmin esasları", "Dünyevi hesab elminin meseleleri" adlı dersliklerini yazmışdır.

M.H.Gayıbzade özünün mevacibi hesabına 43 nefer Azerbaycanlı seminarısti ohutmuşdur. Reşid bey Efendiyev, Firudin bey Köçerli, Teymur bey Bayramelibeyov, Memmed ağa Vekilov, Sefereli bey Velibeyov ve başgalarını. "Üsuli-cedid" mektebinin görkemli nümayendesi S.E.Şirvani Şamahı şehir mektebinden uzaglaşdırılardan sonra M.H.Gayıbzadeye müraciet etmiş, müellimliye gayıtması için ondan kömek istemişdir. S.E.Şirvaninin ona hesr etdiyi 84 misralıg gesidesi vardır.

M.H.Gayıbzade gızları Nigar ve Gövher hanımı ohutmuşdur. Onlar Rus dilinde Tiflis Nüceba Gızlar İnstitutu'nda tehsil almışlar. Hetta, Gövher Gayıbova 1903. ilde M.F.Ahundov adına Azerbaycan Millî Kitabhanasının esasının goyulmasında yahından iştirak etmişdir. M.H.Gayıbzade 1917. ilde Tiflis'de vefat etdiyinde, Tiflis ve Bakı Guberniyaları'nın tehsil müessiselerinde dersler dörd gün dayandırılmışdı.

Azerbaycanlılar'ın tehsili sahesinde büyük hizmetleri olan Ebdüsselam Ahundzade Ereb, Fars ve Türk dillerini öyrenmiş, 1879-1883. illerde Gori seminarıyasında Azerbaycan dili ve şeriet müellimi işlemiş, Gafgaz Müselmanları Ruhani İdaresinin reisi olmuşdur. Dine, dilçiliye, tarihe, edebiyata, maarife aid kitabları vardır. Onun "Mügeddes peyğemberlerin tarihi" kitabını H.Z.Tağryev çap etdirmişdir.

Zagafgaziya Müellimler Seminarıyasının Azerbaycan şöbesine ilk defe 1879. ilde 32 nefer gebul olunmuş, bunlardan 24 neferi A.O.Çernyayevski'nin teklifi ile gelmişti.

Azerbaycan şöbesi 40 il fealiyyet göstermiş, buranı tehminen 240'dan artıg telebe bitirmiştir.

Sefereli bey Velibeyov Seminariyanın ilk mezunlarındandır. O, Şuşa şeher dörd sinifli Rus ibtidai mektebinde ohumuş, 1881-1896. illerde Gori seminariyasında işlemiştir. O, "Veten dili" dersliyinin II hissesini yazmışdır (A.O.Çernyayevski ile birlikde). S.Velibeyov "Üsuli-cedidi-lisani-Farsi" dersliyinin de müellifidir.

Maarifperver ziyalı, Ereb, Fars, Rus ve Azerbaycan dillerini mükemmel bilmiştir. 1896. ilden Bakı'da müellimlik fealiyyetini davam etdirmiştir.

Teymur bey Bayramelibeyov Lenkeran'da molla mektebinde ohumuş, iki sinifli Rus şeher mektebinde tehsilini davam etdirmiştir. O, 1879. ilde Gori Müellimler Seminariyasının ikinci sinfine dâhil olmuş, 1881. ilde tehsilini tamamlamış ve Lenkeran şeher iki sinifli mektebine Rus dili ve hesab müellimi teyin olunmuşdur, "Ziya" adlı Rus-Azerbaycan mektebini açmışdır.

Duma üzvlüyünden istifade eden T. Bayramelibeyov dörd sinifli gimnaziya, 1917. ilde ise yeni tipli gız mektebi açdirmiştir.

İlk tehsilini Nuha şeher Rus mektebinde almış Reşid bey Efendiyev 1879-1882. illerde Gori Seminariyasında ohumuşdur. R.Efendiyev tehsilden sonra Gutgaşanlı ibtidai halg mektebine müdir gönderilmiş, 8 il orda işlemiş, 1890. ilde Nuha'nın Haçmaz kendinde yeni tipli mekteb açmışdır. 1892. ildən tehsilini Tiflis Aleksandrovski Müellimler İnstitutu'nda davam etdirmiştir. 1899. ile geder şeher mektebinde müellimlik etmiş, 1900. ilde Gori Müellimler Seminariyasında şeriet ve Azerbaycan dili müellimi işlemiş, "Uşag bağçası", "Besiretül-etfal" dersliklerini yazmışdır.

R.Efendiyev 1916-1917. illerde İrevan guberniyasının Azerbaycan mekteblerinde inspektor işlemişdir. 1918. ilde Bakı Müellimler Seminariyasını yaratmış ve oranın müdiri olmuşdur. Nuha'da da gadın ve kişİ seminariyalarını yaratmışdır.

Mahmud bey Mahmudbeyov da Gori Seminariyasının yetirmesidir. Gence'de Padar kend mektebinde müellimliye başlamış, Şamahı gezasının Dilman ve Kalva kendlerinde, Bakı'nın Sabunçu gesebesinde müellimlik etmiştir. 1898. ilde üçüncü Rus-Azerbaycan mektebine müdir teyin olunmuş, Bakı halg mekteblerinin inspektoru vezifesinde çalışmışdır. "Yeni elifba", "Birinci il", "Giraet", "Türk elifbası", "İlk giraet", "İkinci il", "Üçüncü il" (Abbas Sehhetle birlikde) dersliklerinin müellifidir. Onun 1913. ilde yazdığı "Türk edebiyatına ilk gedom" kitabı Azerbaycan edebiyatını nezerde tutan yuharı sinifler üçün ilk müntehat hesab edilmiştir. M.Mahmudbeyov Azerbaycan Pedagoji İnstitutunda işlemiş, yeni elifba komissiyasının üzvü olmuşdur.

Seminariyanın diger görkemli mezunu Firidun bey Köçerlidir. O, 1872. ilde Şuşa'da Mirze Kerim Münşizade mektebinde Fars dilini öyrenmiş, 1875. ilde onun vasitesile Rus mektebinde ohumuşdur. A.O.Çernyayevski'nin kömeyi ile 1879. ilde

seminariyanın hazırlığı şöbesine gebul edilmiş, 1885. ilde oranı bitirmiştir. 1895. ilden Gori Seminariyasında işlemiş ve 25 il şeriet ve ana dilini tedris etmiştir. F.Köçerli “Balalara hediye” (1912), “Azerbaycan edebiyatı tarihi” (1903,1908,1925-1926) kitablarını yazmış, S.M.Genizadeden sonra seminariyada inspektor vezifesinde çalışmıştır. F.Köçerli 10 il İrevan gimnaziyasında müellim işlemiş, M.Zöhrabzade ile birlikde “Telimi-lisani-türkü” dersliyini tertib etmiştir. 1918. ilde seminariyanın Azerbaycan şöbesini Gazaha köçürmüş ve oranun direktor olmuştur. 1920. ilde Ermeniler terefinden öldürülmüştür.

Ehmed ağa Mustafayev (1864-1932), Celil Memmedguluzade (1866-1932), N.Nerimanov (1870-1925), Süleyman Sani Ahundov (1875-1937), Semed bey Ağalov (1876-1969), Bedelbey Bedelbeyov (1875-1932), Hacı Kerim Sanılı (1878-1937), Henefi Teregulov (1877-1942), Hüseyin Minasazov (1881-1932), Ferhad Ağazade (1882-1931), Abdullabey Divanbeyoğlu (1883-1936), Üzeyirbey Hacıbeyov (1885-1948), Müslüm Magamayev (1885-1937), Eli Teregulov (1881-1950), Penah Gasımov (1881-1939), Memmed Garayev (1887-1913), İsfendiyar Vekilov (1888-1960), Teymur Hüseyinov (1892-1938), Eli Sebri Gasımov (1892-1983), Yusif Gasımov (1896-1957) Gori Müellimler Seminariyasının 70-80-ci iller mezunları sırasındadır. S.M.Genizade ve H.Mahmudbeyov kimi görkemli maarif hadimleri burada ders demişler.

Celil Memmedguluzade Nahçıvan üç sinifli Rus şehir mektebinde, A.O.Çerniyayevski'nin kömeyi ile Gori Müellimler Seminariyasında (1882-1887) ohumuş, Uluhanlı, Baş Noraşen, Nehrem mekteblerinde ders demiştir.

Neriman Nerimanov ilk millî giraethana-kitabhana açmuş, Tiflis-Borçalı gezasında, Bakı'da altı sinifli progimnaziyada müellim işlemiştir.

Dövrünün görkemli maarif hadimi olan Süleyman Sani Ahundov 1889-1994. illerde Gori seminariyasında ohumuş, Bakı'daki üçüncü Rus-Azerbaycan mektebinde müellim, sonra müdir olmuştur. 4 il sonra Bakı'daki Lavrov progimnaziyasına müellim işlemiş, 1901. ilden Rus-Azerbaycan mektebinde fealiyyetini davam etdirmiştir. O, ana dili uğrunda mübarize aparmış, Azerbaycan müellimlerinin I gurultayında (1906) ana dili tedrisi ile bağlı olan komissiyanın üzü olmuştur. M.Mahmudbeyov, F.Ağazade, A.Ş.Talıbzade, A.Efendiyevle birlikde “İkinci il” dersliyini yazmıştır. Türk ziyalıları istemiştir ki, hemin derslik Azerbaycan dilinde yoh, hem de Osmanlı dil ve edebiyatı hüsusunda da olsun. Osmanlıperest ziyalılar derslikde K.Uşinski teliminin tesiri güçlü olduğundan buna etiraz etmişler.

Azerbaycan müellimleri gurultayının katibi olmuş Üzeyir Hacıbeyov da yeni üsullu mektebde çalışmıştır. O, ibtidai tehsilini Şuşa'da, Rus-Azerbaycan mektebinde almış, 1899-1904. illerde seminariyanı bitirmiştir. Ü.Hacıbeyov Cebrayıl gezasının Hadrut kend mektebinde ders demiş, “Hesab meseleleri” dersliyini, “Metbuatda istifade

İlk “üsuli-cedid” mekteblerinin tesiri, tebiî ki, ölkenin mühtelif nahiyelerinde yayılmış, Şuşa, Şeki (Nuha), Gence (Yeliza-vetpol), Nahçıvan, Şamahı, İrevan’da bu tipli mektebler fealiyete başlamışdır. Hemin mekteblerin üstünlüyü Azerbaycan dili tedrisinin mecburi olmasında idi.

olunan siyasi, hüguği, igtisadi ve herbi sözlerin Türk-Rus ve Rus-Türk lüğeti” kitabını neşr ettirmiştir. O, Bibiheybetde, “Seadet” mektebinde de ders demiştir.

Ü.Hacıbeyov Peterburg konservatoriyasında ali tehsil almış, Azerbaycan Halg Cumhuriyyetinin devlet himnini ve “Çırpınırdı Gara deniz” mahnısını yazmıştır. Görkemli bestekar pedagog, edib ve publisist olmuştur. Onun gohumu Müslüm Magomayev de ibtidai tehsilini Groznı’da almış, 1899-1904. illerde Gori Seminariyasında ohumuştur. Şimali Gafgaza, Tereke gönderilmiş, Begoviç kend mektebine müdir teyin olunmuştur. 1905. ilden 1911. iledek Lenkeran şehir mektebinde müellim işlemiş, 1911. ilden Bakı’nın Sabunçu mektebinde müellimlik fealiyyetini devam ettirmiştir.

Azerbaycan’ın Rusiya terefinden işğalı Azerbaycan-Rus ictimai-medeni elagelerinin yahunlaşmasına tesir göstermiştir. Rus telimi, Rus mektepleri ile tanışlıg, yeni tipli mekteblerin açılmasına sebep olmuştur. Bu bahımdan “üsuli-cedid” mekteblerinin bir nümunesi de Rus-Azerbaycan mekteblerinin yaranması idi. İlk mekteb tipi Gazah

gezasının Salahlı kendinde (1875) yaradılmışdı. Sonra 1887. ilde Bakı’da bir sinifli üçüncü dereceli hüsusi Rus-Azerbaycan mektebi açılmışdır. Tedris planına ana dili, Rus dili, Fars dili, hesap, coğrafiya, tarih ve şeriet fenleri dahil edilmiştir.

Bakı’da fealiyyet gösteren yeni üsullu mekteblerin fealiyyeti Sultan Mecid Genizade ve Hebib bey Mahmudbeyov’un adı ile daha çoh bağlıdır.

S.M.Genizade (1866-1937) Şamahı’da doğulmuştur. İlk tehsilini mehelle mektebinde almış, S.E.Şirvani’nin teşkil etdiyi “Üsuli-cedid” mektebinde ve Şamahı’daki Rus mektebinde tehsilini devam ettirmiştir. 1883-1887. illerde Tiflis Aleksandrovski Müellimler İnstitutu’nda ohumuştur. Hemin ilde Bakı’ya gelmiş Hebib bey Mahmudbeyov’la birlikde ilk yeni tipli Azerbaycan ibtidai mektebini açmıştır. 1905. ile dek burada çalışmış, sonra Gori Müellimler Seminariyasının Azerbaycan şöbesinde müfettiş olmuştur. S.M.Genizade 1890-1904. illerde dörd hisseden ibaret “*Самочителъ тюркского языка*”, “İstilahi Azerbaycan”, “Lüğeti-Rusi ve Türki”, “Klidi edebiyat” eserlerini yazmıştır. 1920. ilden sonra o, Halg Maarif Komissarlığı ve başga elmi-pedagoji müessiselerde çalışmış, 1937. ilde repressiya olunmuştur.

“Üsuli-cedid” mekteblerinin bir görkemli nümayendesi de Hebib bey Mahmudbeyov’dur. O, Şamahı’da doğulmuş, 1887. ilde Tiflis Aleksandrovski Müellimler İnstitutu’nu bitirmiştir. 1887. ilde Bakı’da S.M.Genizade ile birlikde yeni tipli ibtidai Rus-Azerbaycan mektebini açmıştır. Ana dili esaslı şekilde öğrenilmekle beraber Rus, Fars dilleri, hesap, coğrafiya, tarih fenleri de tedris olunmuştur. Mektebe yoksul uşaglar celb edilmiş, onların ohumalarına hüsusi gayğı gösterilmiştir. H.Mahmudbeyov 1921-1927. illerde Azerbaycan Pedagoji İnstitutu’nun direktor müavini ve direktoru olmuştur.

İlk “üsuli-cedid” mekteblerinin tesiri, tebiî ki, ölkenin mühtelif nahiyelerinde yayılmış, Şuşa, Şeki (Nuha), Gence (Yelizavetpol), Nahçıvan, Şamahı, İrevan’da bu tipli mektebler fealiyyete başlamıştır. Hemin mekteblerin üstünlüyü Azerbaycan dili tedrisinin mecburi olmasında idi. XIX. esrin sonu ve XX. esrin evvellerinde Azerbaycan’da ibtidai tehsilin genişlenmesinde “üsuli-cedid” mekteblerinin ehemiyyeti büyük olmuştur.

Dövlet mekteb şebekesinin genişlendirilmesi, elbette, Ruslaşdırma siyasetinden ireli gelmişti. Lakin tebiî ki, buna müğavimet de az olmamıştı. Çar hükümeti ucgarlarda dünyevi tehsilin genişlenmesine imkan vermemiş, ana dili telimini mümkün geder mehdudlaşdırmağa çalışmıştır. M.E.Resultzade Rus-Azerbaycan mekteblerinde müselmançılık ve millilik ruhunun aşığı olduğunu nezere alarag yazırdı ki, hefte erzinde 20-30 saat dersden sonra 3 saat Türk diline, 2 saat şeriet derslerine ayrılırdı. 1905-1907. il Rus-burjua ingilabından sonra ise veziyyet bir geder deyişmiş, tehsil layihelerinde millî programlara, millî hüsusiyyetlere üstünlük verilmiş, “bu programa göre mektebler, her şeyden evvel millî olmalı idi. Birinci il telim ancag ana dilinde aparılmalı, sonraki illerde ise Rus dili mecburi bir ders kimi tedris edilmeli idi” (M.E.Resultzade. İbtidai yerli mektebler. “Tereggi” gez., 20 noyabr 1908-ci il).

XIX. esrin 60. illerinde Rusiya’da başlayan ictimai-pedagoji herekat yerlerde millî mezmunu güclendirmiş, telim-terbiye meselelerinde dönüş yaratmıştı. Rusiya’da K.D.Uşinski’nin teliminin ana dilinde keçirilmesi fikri Azerbaycan’da da geniş müdafie olunmuş, elmi-pedagoji fealiyyeti istigametlendirmiştir. K.D.Uşinski millî dilin ehemiyyetini nezere alarag yazırdı: “Dil neinki halgın heyatiliyini özünde ifade edir , o eyni zamanda mehiz heyatın özüdür... Dil halgın bütün çoh esrlik menevi heyatının en dolğun ve en düzgün tarihi olmagla beraber, hele ne kitab, ne de mekteb olmadığı dövürde bele, halğı öyreden ve onu tarihin sonuna geder öyretmekde davam eden büyük halğ terbiyeçisidir” (K.D.Uşinski. Seçilmiş eserleri. Bakı, 1953, s.111). K.Uşinski’nin halğçılık, millilik ideyası Rusiya’da telimin ecnebi dillerde aparılmasına ciddi tesir etmiş, Rus millî intibahını güclendirmişti. Azerbaycanda da ana dili teliminin heyata keçirilmesinde Mirze İsmayıl Gasir, Seyid Ezim Şirvani, Mehemmed Tağı Sidgi, Sultan Mecid Genizade, Hesin bey Zerdabi, Mehemmedağa Şahtatinski, Hebib bey Mahmudbeyov, Mahmud

bey Mahmudbeyov, Firudin bey Köçerli, Sefereli bey Velibeyov, Reşid bey Efendiyev, Üzeyir bey Hacıbeyli, Celil Memmedguluzade, Neriman Nerimanov kimi görkemli maarifçilerin hizmetleri büyük olmuştur.

Azerbaycanda yeni tipli Rus-Azerbaycan mektepleri ile beraber, millî başlanğıca üstünlük veren yeni mektebelerin açılması suretlendirilmiştir. Bunun esas sebebi Rusiya'daki pedagoji fealiyyetin millî başlanğıcı ile – K.Uşinski teliminin millî ruhu ile elageli izah edilmelidir. Azerbaycan ziyalıları ana dilli mektebelerin açılmasına daha ciddi sey göstermişler. Telimin esasında ana dili ve millî terbiye meseleleri dayanmıştır. Hatırlayağın: Mirze İsmayıl Gasir Lenkeran'da, Seyid Ezim Şirvani Şamahı'da, Mehemed Tağı Sidgi Ordubad'da, Nahçıvan'da, Sefereli bey Velibeyov ve Mir Mövsüm Nevvab ise Şuşa'da ana dilli mektebler açmışlardır.

Mirze İsmayıl Gasirin (1806-1900) mektebinde ana dili ile yanaşı Rus, Fars dilleri, edebiyat, tebiyyat elmleri tedris edilmiştir. O, 1894. ilde "Ganuni-Mirze İsmayıl Gasir" adlı ders vesaiti hazırlamıştır. Görkemli maarif işçisi 18 il Lenkeran'da iki sınıflı ibtidai mektebde ana dili ve şeriet müellimi işlemiştir.

Seyid Ezim Şirvani (1835-1888) ise 1869-1870. illerde Şamahı'da "üsuli-cedid", "Medis" mektebini açmıştır. O, ilk tehsilini Dağistan'da almış, Ereb, Fars dillerini öğrenmiştir. Bağdad'da, Şam'da ali ruhani tehsili almıştır.

S.E.Şirvani'nin açtığı mektebde Azerbaycan, Fars, Rus dilleri tedris olunmuş, S.M.Genizade, M.E.Sabir ilk tehsilini bu mektebde almışlar. O, dövlət terefinden açılmış yarı mülki, yarı ruhani mektebinde de müellimlik etmiştir. Maarifçi pedagog ve şair "Mecmueyi-asari Hacı Seyid Ezim Şirvani" adlı ders kitabı hazırlamış, lakin onu çap etdire bilmemiştir. S.E.Şirvani "Rebiül-ettal", "Tacül-kütub" ve "Şeriet" dersliklerini tertib etmiştir.

Mehemed Tağı Sidgi'nin (1854-1903) yeni üsullu "Ehter" mektebi Ordubad'da olmuştur. 1894. ilde Nahçıvan'da "Terbiye" mektebini ("Mektebi-terbiye") 1898. ilde ise "Gız mektebini" açmıştır. Mehemed Tağı Sidgi K.Uşinski'nin millî telimine üstünlük vermiştir. 7 derslik yazmıştır: "Mekteb nizamnamesi", "Şagirdler için gaydalar", "Heykeli-insana bir nezer", "Hekimane sözler" ve başgaları.

XIX. esrin ikinci yarısında Şuşa'da açılmış "üsuli-cedid" mektebinin müellifi, görkemli maarifçi Mir Mövsüm Nevvab (1833-1918) olmuştur. O, "Meclisi-feramuşan" edebi meclisine başkanlık etmiş, giraethana, cildhana, metbee ve "üsuli-cedid" mektebi açmıştır. 20'den artıg kitabın müellifi olmuştur.

Güney Azerbaycan'da, Tebriz'de yeni üsullu telim-terbiye mektebinin yaratıcısı Mirze Hesên Rüşdiyye'dir (1851-1944). O, Cenubi Gafgaza gelmiş, mekteb işini öğrenmiştir. İrevan'da 1883. ilde şehir mektebini açmış, 5 ilden sonra Tebriz'e gayıtmış, "Medreseyi-Rüşdiyye" adlı yeni tipli mekteb açmıştır. Lakin telimdeki millî ve dini

mezmun mühafizekarları gane etmemiş, mektebin bağlanmasına sebep olmuştur. M.H.Rüşdiyye 1893. ilde “Rüşdeyyeye müzefferiyye” adlı mekteb açmıştır. Bu, XIX. esrden sonra Güneyde ana dilinde ilk Azerbaycan mektebi idi. M.H.Rüşdiyye'nin tertib etdiyi “Veten dili” dersliyi 1894. ilde Tebriz'de neşr olunmuştur. O, 1897. ilde Tehran'da “Encümeni-maarif” cemiyeti teşkil etmiş, daha sonra “Rüşdiyye” adlı yeni tipli mekteb açmıştır.

XIX. esrin II. yarısından yeni üsullü mektebler İrevan ve Tiflis guberniyalarında da fealiyete başlamıştır. Zengibasara, Vedibasara, Zengezur (Gafan, Gorus, Sisian, Meğri), Dereleyez, Göyce, Garagoyunlu, Ağbaba nahiyelerinde de yeni üsullü mektebler açılmıştır.

Tebiidir ki, XIX. esrin ikinci yarısında Azerbaycanda açılmış “üsuli-cedid” mektepleri millî şüür ve mefkureni oyandırmış, maarifperver ziyalıların elm, tehsil, metbuat ve teatr sahesinde fealiyyeti için demokratik şerait yaratmıştır. Bu bahımdan “Ekinçi” (1875-77), “Ziya” (1879), “Ziyayi-Gafgaziyye” (1880-84), “Keşkül” (1880-1891), “Kaspi” (1881-1919) kimi metbuat organları, teatr ve opera senetinin inkişafı ehemmiyetli olmuştur.

Rusiya-Azerbaycan münasibetleri, esasen, normal şeraitde getmişdirse, Türkiye-Azerbaycan münasibetleri çetin şeraitde irelilemiştir. Çünkü XIX. esrin II yarısından başlayarak Azerbaycan'da kapitalist iktisadi münasibetleri möhkemlendikce, Azerbaycan'ın Rusiya terefinden işğalı süretlendikce, Azerbaycan-Rus medeni elageleri de güclenmiş, millî maarifçiliyimiz Rus maarifçiliyinin üstünlüyü şeraitinde getmiştir. Tesadüfi deyil ki, Avrupa ve Rus burjuaziyasının güclenmesi neticesinde M.F.Ahundzade amili öne çıkmış (materialist felsefe, maarifçi, demokratik-meşruteçi bir görüş) ve maarifçi realizm temayülünü doğurmuştu. Diğer tereften millî Azerbaycan burjuaziyasını yetiştirmek için Türk millî burjuaziyasından (o da öz növbesinde Avrupa burjuaziyasından) gidalanmıştır. “Türkiye edebiyatı-cedidesi” millîliyi (milletçiliyi) gabatmış ve bu herekat tenzimat dövrü (1839-1870) Azerbaycan maarifçiliyine tesir göstermiştir. Avrupada Monteskyö, Russo, Volter, Şiller, Höte, Türkiyede Namig Kamal, Yusif Ziya, Orhan Seyfi, Enis Behic, Celal Sahir, Farug Nafiz, Ebdülheg Hamid, Eli Canib, Yehya Kemal Türkçülüğü, maarifçi görüşleri güclendirmiştir. Neticede Türkçülük olarak

**Tebiidir ki,
XIX. esrin
ikinci yarısında
Azerbaycanda
açılmış “üsuli-
cedid” mektepleri
millî şüür ve
mefkureni
oyandırmış,
maarifperver
ziyalıların elm,
tehsil, metbuat ve
teatr sahesinde
fealiyyeti için
demokratik şerait
yaratmıştır.**

Azerbaycan-Türkiye münasibetleri elm, tehsil, tedris ve edebiyat sahesinde garşılıklı zeminde olmuşdur. Maarifçilik işini temin etmek üçün hem Azerbaycan'dan Türkiye'ye, hem de Türkiye'den Azerbaycan'a ziyalı güvveleri celb edilmişdir.

Eli bey Hüseyinzade, Mehemed Hadi, Hüseyin Cavid ve füyuzatçılıg amili, Rusçulug olarak Mirze Elekber Sabir ve "Molla Nesreddin" amili tarihi-medeni önem kesb etmişdir.

Türkiye'de tenzimat dövründe mekteblerin üç tipi olmuşdur: rüşdiyye (4 illik, ibtidai), edadiyye (orta ve peşe tehsili üçün hazırlıg pillesi, 4 illik), sultaniyye (6 illik, rüşdiyye ve edadiyyeni birleşdiren). Bunlar maarifçiliyi tebliğ eden ilk Osmanlı lisey-mektebleri olmuşdur.

İstanbul'da 1848. ilde ilk rüşdiyye mektebi açılmış, 1852. ilde 12, 1853'de 25, 1874. ilde 18 rüşdiyye mektebi olmuşdur. Tenzimatçıların Universitet açmag haggındaki 1846. il gerarı 1863. ilde gerçekleşmişdi. 1869. ilde halg tehsili haggında gerar gebul etmiş, 1873. ilde Hoca Toşin Efendinin rehberliyi ile universitet açılmışdır.

Türkiyede "Genc Türkler" ingilabı (1908-1914) dövründe maarif işi heyli inkişaf etdirilmişdir. Azerbaycan'da tehsil, mekteb sahesinde burjuaziyanın verdiyi imkanları Türk burjuaziyasının heyatında da müşahide edirik. Menbelerin verdiyi melumata göre 1908. ilden sonra Türkiyede 36 230'a geder ibtidai mekteb yaradılmışdır. Belelikle, Rusiya'da 1905-1917, Türkiyede 1908-1914, İran'da 1906-1911. iller ingilablari maarif ve medeniyyetin dirçeldilmesine ciddi tesir göstermişdir.

Azerbaycan-Türkiye münasibetleri elm, tehsil, tedris ve edebiyat sahesinde garşılıklı zeminde olmuşdur. Maarifçilik işini temin etmek üçün hem Azerbaycan'dan Türkiye'ye, hem de Türkiye'den Azerbaycan'a ziyalı güvveleri celb edilmişdir. Türkiye'den Azerbaycan'a devet olunmuş 50 müellim kadrosı ölkede halg maarifini canlandırmağa seferber olunmuş, derslikler, ders vesaitleri hazırlanmış, millileşdirilmiş mekteblerde ders deyilmişdir.

Türk ziyalıları Bakı'da, Gence'de, Lenkeran'da tedris işi ile meşğul olmuşlar. 1900. ilde Bakı ve Gence guberniyalarında 5 gimnaziya, 1911. ilde 10 oğlan ve kız gimnaziyası, progimnaziya ve mügeddes "Nina" gimnaziyası fealiyyet göstermişdir. 1917. ile geder Azerbaycan'da 18 orta mekteb olmuşdur ki, burada esasen varlı balaları ohumuşdur. Müsabige imtahanlarında, esasen, bacarıklı uşaglar iştirak etmiş, gimnaziyalarda zadeganların, realnı mekteblerde senaye sahibkarlarının, ticaret mekteblerinde ise tacirlerin övradları ohumuşlar. Dersler Rus dilinde aparılmış, ana dilinde ünsiyyete gadağalar goyulmuşdur. Tebii ki, inkişafı şertlendiren amillerden biri, dediyimiz kimi,

yeni üsullü mekteblerin yaradılması, telimin, esasen, ana dilinde aparılması ve dünyevi biliklerin tedrisine üstünlük verilmesi olmuştur.

AHC dövrüne geder Azerbaycan'da istisnalar nezere alınarsa, ana dilli orta mektebler olmamıştır. Realnı mekteblerde ana dili derslerine 1-2 saat vaht ayrılmış, mecburi fenn hesab edilmemiştir. 28 avgust 1918. il tarihli gerarla telimin Azerbaycan dilinde aparılması ganunileştirilmiştir. Bu işde maarif hadimi Abdulla Şaig, Camo Cebrayılbeyli ve Gafur Reşad Mirzeadenin büyük hizmetleri olmuştur.

XX. esrin evvellerinde Azerbaycanda ali tehsil müessesesi olmamıştır. H.Zerdabi, E.Gorani, N.Vezirov, N.Nerimanov, E.Hagverdiyev, E.Hüseynzade, E.Ağayev, M.A.Şahtatlı, E.Topçubaşov, A.Sur ve başgaları Avrupa, Rusiya ve Türkiye'de tehsil almışlar.

Azerbaycan'a Türkiye'den kadroların getirilmesi prosesi, esasen, 1906. ilden mümkün olmuş, 1914. ile geder güclendirmiştir. Türkçülük mefkuresinin teşekkülü bu illerden başlanmış, müstegillik dövründe hüsüsile güclenmiş, Rusiya siyasi olarak buna pantürkizm, panislamizm damğası vurmuştur. Hüsüsile, AHC dövründe gerar gebul edilmiş, Halg Maarif Nazirliyi görkemli Türkolog Ehmed bey Ağayevi işleri gaydaya salmag megsedile İstanbul'a göndermiştir. Azerbaycan'da Türkçülük mefkuresinin yetişmesinde E.Ağayev'in büyük hizmetleri olmuştur.

Azerbaycan sahibkarları tedris müesseseleri için Türkiye'den müellim kadroları devet etmek ve ders vesaitleri hazırlamag haggında gerarlar gebul etmiştir. Bu bahımdan, hüsüsile, Gence guberniyasında Elekber bey Refibeyli'nin tarihi hizmetleri geyd olunmalıdır. Millet vekili, AMEA-nın mühbir üzü, professor Rafael Hüseynov'un "Yurdun adındaki can (Azerbaycan)" kitabında Refibeyliler neslinin maarifçilik işine büyük hizmetleri ehateli ifadesini tapmıştır (Bah: Bakı: "Elm", 2010, 904 s.).

Gösterilir ki, müellimlerinin bir çohu Anadolu Türkü olduğundan kasıb uşaglarının ohuduğu "mekteb-i heyriyye"ler guya Osmanperestlik sebebinden tehlike menbeyi kimi gapadılırdı" (orada, s122). Bu işde Rusperestlik ve mühafizekar ruhanilerin tesiri güclü olmuştur.

"1909. ilde "Difai" fedailerinden biri, Gence gimnazyasının müellimi Mirze Mehmed Rusgizli polisi terefinden tutularag 5 il müddetine sürgünle cezalandırılmışdı" (s.165). Bele faktlara S.Rüstemhanlı'nın "Difai fedaileri" tarihi romanında da rast gelirik.

Gencede hebshana imamı olmuş müselman Molla Atakişi (Molla Nedi) Rus gizli polisine hefiyyeçilik etmiş, bu işde ona Ermeniler yardımcı olmuş, "Difai" partiyası üzvlerinin bir çohunu ele vermiş, Elekber Refibeyli'nin rehberlik etdiyi bu firgenin gücü ile öldürülmüştür. Azerbaycan'da Ruslaşdırma siyaseti, Rusperestliyin genişlenmesi, mekteblerin esasen Rus-Azerbaycan (Tatar) mektebleri olması, Rus dilinin telim-terbiye vasitesine çevrilmesini nezere alan M.E.Sabir 1909. ilde yazdığı "Neyleyim, ey vay, bu

Urus başdılar” satirasında istehzayla demişdi:

Neyleyim, ey vay, bu Urus başdılar,
Bilmeyirem hardan aşib-daşdılar?!
Ölkede gündən-güne çohlaşdılar,
Her emele, her işe çulğaşdılar,
Goymayın, ay köhneler, ay yaşdılar!
Heyvereler her yere dırmaşdılar!

Köhne fikirli, mövhumatçılar ve nadanlar millî yenilik ruhu güclendikce ona garşı mügavimeti artırmışlar. M.E.Sabir bele inadkarlığı, eleyhdarlığı da göstererek onları öz dili ile lağa goymuşdu:

Vay! Bu imiş dersi-üsuli-cedid?!
Yo.....h! Yo.....h! Oğul, mektebi-üsyandı bu!
Molla deyil bundakı telim eden!
Elhezer et, bir yeni şeytandı bu!
Dur çaçağ, oğlum, baş-ayağ gandı bu!
“Vay! Bu imiş dersi-üsuli-cedid?”(1909)

Eslen Genceli Abdulla Mehemmedzade Sur (Tofig) 1906. ilde mükemmel bilik elde etmek için E.Refibeyli tarafından Türkiye’ye gönderilmiştir. “Elekber bey onun üç il boyunca maliyyeleştirilmesini Gence’nin maarif-perver varlıklarından Hacı Mehemmed Hüseyin’e hevale etmişdi” (yene orada, s.146).

Türk edebiyatı ile temas H.Cavid, M.Hadi, E.Cavad ve başgalarından bize yahşı bellidir. Gence guberniyası mekteblerinde de bu tesir yoh deyildi. Bir fakt da: “Türk edebiyatının gadın geleminden çımuş Avrupa tarzlı birinci şeir kitabı olan “Efsus”un müellifi, Tenzimatdan sonraki edebiyatın ilk şairesi Nigar Binti Osman’ın (1862-1918) Nigar Refibeyli dünya görüşüne tesiri olmuş, Efsus” adlı şeir kitabını tez-tez mütalie etmişdir (yene orada, s. 128).

Azerbaycan’da XX. esrin evvellerinden başlayaraq tehsil ve metbuat inkişafa başlamış, 1905-1907. iller ingilabı millî herekatı genişlendirmiş, neticede maarif müessiselerinin sayı artmış, tehsilin ana dilinde, pulsuz aparılması süretlendirilmişdi. Elbette, maarifçilik işi haman yolla getmemiş, çar hükümeti Azerbaycan’da tehsilin inkişafına bu veya diger derecede mane olmağa çalışmışdır.

O zaman tehsile nezaret megsediyle Gafgaz Tedris Dairesi yaradılmış, nezaret işi Azerbaycan’daki mekteblerin dahil olduğu Tiflis mektebler direktorluğuna tabe edilmişdi. Bu veziyyet bezi mekteblerin bağlanmasına tesir göstermişdi. Etirazlar çar hükümetinin 1906. il martın 31’inde mektebler haggında gaydaları tesdig etmesine sebep olmuş, ana dilinde tedris işi hügug kazanmışdi. Bu barede M.E.Resultzade “İbtidai yerli mektebler” megalesinde yazırdı ki, “İbtidai mektebler gerek ki,

millî olsun... Burada telim ana dilinde olsun. Bu mektebler gerek cemaetin meişetine uygun olsun" (M.E.Resulzade. İbtidai yerli mektebler. "Tereggi" gez., 20 noyabr 1908-ci il). Ü.Hacıbeyov ise yazırdı ki, "bize Türk (Azerbaycan) mektebleri – millî mektebler lazımdır. Men millî mekteb ona deyirem ki, orada bütün elmler öz ana dilimizde tedris olunur" (Ü.Hacıbeyli. Seçilmiş eserleri. Bakı: "Yazıcı", 1985, s.126).

E.Hüseynzade ve füyuzatçılar "milletin tarihi yaddaşının berpasına hüsusi ehemmiyet verirdiler. H.Zerdabi ve onun meslekdaşları ise milletin tereggisini mektebde, tehsil almagda, metbuatda görürdüler" (M.Merdanov. Azerbaycan tehsil tarihi. Bakı, "Tehsil", 2011, s.106)

XIX. esrin sonu, XX. esrin evvellerinde Azerbaycan maarifçiliyinin inkişafında H. Zerdabi, İ. Gaspıralı, E. Topçubaşov, H. Z. Tağıyev, S. Ahundzade, E. Hüseynzade, H. Vezirov, S. Hüseyin, H.C avid, T.Bayramelibeyov, H. Mahmudbeyov, F. Ağazade, A. Şaig, A. Efendiyev, Ö. F. Nemanzade, M. E. Sabir ve A. Sehhet kimi medeniyet hadimleri büyük emek serf etmişler.

XX. esrin evvellerinde millî tehsilin inkişafında "Nicat", "Neşri-maarif", "Seadet", "Sefa" kimi heyriyye cemiyetlerinin de mühüm rolü olmuşdur. Ümumen, XIX. esrin sonu – XX. esrin evvellerinde Azerbaycan'da 30'dan artıg heyriyye cemiyeti fealiyyet göstermişdir.

Millî tehsili inkişaf etdirmek megsedile Azerbaycan Müellimlerinin Birinci (1906), İkinci (1907) ve Üçüncü (1919) gurultayları keçirilmişdir.

Azerbaycan'da elm ve tehsilin millîleşdirilmesinde Azerbaycan Halg Cümhuriyyeti'nin tarihi rolü olmuş, ilk universitet yaradılmış, elmi-ictimai fikrin inkişafı ve millî kadroların yetişdirilmesi süretlendirilmişdir.

Esrin evvellerinde "üsuli-cedid" enenelerini Guba ve Lenkeran'da şehir mektebleri, senet mektebleri, Rus-Azerbaycan mektebleri, ilk Azerbaycan gız mektebleri davam etdirmiş, H.Z.Tağıyev, Ş.Esedullayev, M.Muhtarov, M.Nağıyev, İ.Hacinski kimi sahibkarların millî ziyalı neslinin yetişmesi ve halg tehsilinin inkişafında mühüm rolü olmuşdur.

Millî yükselişimiz üçün maarifçilerimizin ekseriyyetinin hem jurnalist, hem de müellim olmaları baresinde artıg yuharıda demişik. Onların ekseriyyeti gezet ve

Azerbaycan'da elm ve tehsilin millîleşdirilmesinde Azerbaycan Halg Cümhuriyyeti'nin tarihi rolü olmuş, ilk universitet yaradılmış, elmi-ictimai fikrin inkişafı ve millî kadroların yetişdirilmesi süretlendirilmiştir.

Azerbaycan ve Türkiye vahid millî dile mensub 2 müstegil dövlettir. Türk devletleri bu gün de “Dilde, fikirde ve emelde birlik” amacı ile igtisadi-siyasi ve medeni elagelerini devam ettirmekte, maarif ve medeniyetlerin inkişafına revac vermektedir.

jurnal açmış, müellimlik etmiştir. Bu sahede esas şüarı “Dilde, fikirde, emelde birlik” olmuş İsmayıl bey Gaspıralı ve onun “Tercüman”ı ilk nümune idi. “Nadir Dövmlet “Türk dünyasının nehengleri” sırasından İsmayıl bey Gaspıralıya hesr etdiyi eserinin “Tercümanın gayesi” bölmesinde yazmışdı: “Tercüman” gazetesi 1912. ilde Türkiye’den başga Misir’de, İran’da, Hindistan’da, hetta, Merakeş’de de yayılır, sehifelerinde Türk dünyasının tanınmış ziyahlarının yazıları derc edilirdi. Türkiye’den Yusif Akçura, Fuad Köprülü, Ziya Göyalp, Ehmed Muhtar Paşa, Rusiya’dan Remiyev gardaşları, Ehmed Sadri Maksudi, Rizaeddin Fehreddin Nerimanov, Azerbaycan’dan Firudin bey Köçerli, Eli Ekber Refibeyli, Neriman Nerimanov, Osman Akçokralı, Ehmed Özenbaşlı, Hesen Sebri Ayvazov, İbrahim Fehmi ve başgaları gazetin müelliflerinden idiler”(yene orada, s.169). Esrin başlangıcında Türkiye’den Azerbaycan’a Rıza Zaki, Sefvet Akif,

İsmayıl Faig, Heyreddin Yusif Efendi ve başgaları kimi tanınmış müellimler devet olunmuş, Türkiye’den derslikler ve mekteb levazimatları getirilmiştir.

Aydındır ki, siyasi sebebler üzünden Azerbaycan’ın Türkiye’ye yoh, Rusiya’ya meyillenmesi Rus-Azerbaycan mekteblerinin geniş şebekesini doğurmuş, Rus-Türk mekteblerinin yaranmasına imkan vermemiştir.

Azerbaycan’da mekteblerin millîleşdirilmesi AHC dövründe mümkün olmuş, Sovet dövründe ise Osmanlı Türkiyesi’le igtisad-siyasi ve medeni elageler gadağan edilmişdi.

Azerbaycan’da dövmlet müstegilliyi berpa olundugdan sonra maarif ve medeniyyet işi Rusiya münasibetlerinden Türkiye elageleri müstevisine yönelmiş, daha çoh Türk-Azerbaycan mekteblerinin açılmasına zemin yaratmışdır. Bu bahımdan “Çağ”, “Deyanet”, “Zeka”, “Anadolu liseyleri, “Gafgaz” universitetinin fealiyyeti geyd oluna biler.

Azerbaycan ve Türkiye vahid millî dile mensub 2 müstegil dövlettir. Türk devletleri bu gün de “Dilde, fikirde ve emelde birlik” amacı ile igtisadi-siyasi ve medeni elagelerini devam ettirmekte, maarif ve medeniyyetlerin inkişafına revac vermektedir.

TÜRKİSTAN - ÖZBEK CEDİTÇİLİĞİ

PROF. DR. MÜNEVVER TEKCAN*

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısında, Türkistan'ın¹ sosyal ve siyasî yapısını derinden etkileyen ve yeniden şekillendiren gelişmelerden biri, Rus yayılmasının sona ermesiyle Rus hakimiyetinin kurulmaya başlanması; diğeri de Rusya'da yaşayan Müslüman Türklerin en önemli fikir hareketi "Ceditçilik" in ortaya çıkmasıdır.

Çarlık Rusyası'nda, cedit hareketinin gelişmesine ve yayılmasına yol açan önemli sosyal ve siyasî olayların yaşandığı 20. yüzyılın başında, ortaya çıkan tablo: 1905-1917 yılları arasındaki iki savaş, bir genel isyan ve iki ihtilal Rusya'da Çarlık yönetiminin sona ermesi, 1905 yılında Çarlık Rusyası'nın Mançurya'da, Rus-Japon Savaşında yenilmesi sonucunda çıkan ihtilalde Rusya'da Meşrutiyet idaresinin kurulması, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Türkistan'da genel halk isyanının çıkması (1916), 1917 Şubat ve Ekim İhtilallerinin gerçekleşmesi... 20. yüzyılın başında, Rusya'da yaşanan bu sosyal ve siyasî olaylar Çarlık idaresi altındaki diğer ülkeler kadar Türkistan'ı da etkiledi.

1884 yılında İsmail Gaspralı'nın (1851-1914) Bahçesaray'da açtığı «usul-i cedid» okulunda, hazırladığı ve uyguladığı eğitim reformuyla başlatılan ceditçilik, Türkistan'da 20. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak ağırlıklı olarak Özbek aydınlarının öncülüğünde eğitim, basın, edebiyat ve siyaset alanlarında önemli rol oynamış, döneminin sosyal ve kültürel hayatını derinden etkilemiş bir millî uyanış ve aydınlanma hareketi olarak tanımlanabilir.

* Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

İlk önce eğitim, basın ve edebiyatta kendini gösteren bu yenileşme hareketini, benzer reform ve değişim çabalarından ayıran en belirgin özelliği, Doğu medeniyetlerinde genel olarak yukarıdan gelen iyileştirme politikaları yerine, yenileşmenin halkın arasından gelen aydınların öncülüğünde ortaya çıkıp yükselmesi idi.

İlk önce eğitim, basın ve edebiyatta kendini gösteren bu yenileşme hareketini, benzer reform ve değişim çabalarından ayıran en belirgin özelliği, Doğu medeniyetlerinde genel olarak yukarıdan gelen iyileştirme politikaları yerine, yenileşmenin halkın arasından gelen aydınların öncülüğünde ortaya çıkıp yükselmesi idi. Bu yenilikçi hareketin alışılmamış biçimde ortaya çıkışı, Çarlık idaresi altındaki Müslüman Türklerin yönetim mekanizmalarında reform yapmalarına imkân vermeyen sosyal konumlarından ileri geliyordu. Bu durum, toplumun değişim ve gelişimini sağlayacak iyileştirme politika ile metotlarını belirleyen ve uygulayan çok yönlü aydınların tıpkı Tatarlar arasında olduğu gibi, Türkistan'da da özellikle kültürel sahada yenileşme yolunu seçmelerine yol açtı.

Eğitim sahasında başlayan ve zaman içinde sosyal hayatın bütün alanlarına yayılan bu yenileşme hareketinin öncüsü, bir Kırım Tatarı olan Gaspıralı, Türk-Tatar birliğinin ve Müslüman hayat tarzına uygun bir modernleşmenin önde gelen savunucusu ve Rusya'daki Müslümanlar için bir "Başöğretmen" oldu. Gaspıralı'nın ders kitaplarını kendisinin yazdığı ve Müslüman okulları için miras bıraktığı önemli bir eğitim sistemi terimi olan "usul-i

cedid" yani "yeni metot", bütün eğitim programlarında uygulanmaya başlandı ve daha sonra bu sistemin takipçileri "Ceditçiler" olarak adlandırıldı. Türkistan'da 20. yüzyılın başında ortaya çıkan Özbek ceditçiğinin önde gelen temsilcileri Münevver Karî (1880-1933), Mahmud Hoca Behbudî (1874-1919), Sadreddin Ayni (1878-1054), Abdullah Avlanî (1878-1934), Abdurrauf Fitrat (1886-1938), Abdülhamid Süleyman Çolpan (1897-1938), Mustafa Çokay (1890-1941) Osman Hoca (1878-1968) gibi aydınlardı.

Türkistan'da cedit okullarının açılmasından önce, Semerkant ve Buhara çevresinde reform fikrini ilk olarak Ahmet Kalle adıyla tanınan Ahmed Daniş (1828-1904) ortaya attı. Ahmed Daniş Buhara Hanlığı'nın Ruslar tarafından ele geçirildiği yıllarda birkaç defa Rusya'ya gitmiş ve Buhara'nın ne kadar geri kaldığını anlamıştı. İslahat fikirlerini, *Nevâdirü'l vekâî* ve *Tercüme-i Ahvâl-i Emîr-i Buhara-i Şerif* adlı eserlerin-

de ve başka yollarla yaymaya başladı. Bununla birlikte 19. yüzyılın başlarındaki eski mektep medrese sistemine itirazlar, özellikle A. Kursavî (1776-1813) ve Ş. Mercanî (1819-1889)'nin ilerlemeye engel olduğu düşüncesiyle Buhara mektep medrese sitemini şiddetle eleştiren kitapları önemli rol oynadılar. Ceditçiliğin gelişmesinde ise, Gaspıralı'nın *Tercüman* (1883-1804) gazetesi ile Kazan ve Azerbaycan'dan gelen çeşitli yayımlar ve Osmanlı Türkiyesi'ndeki yenileşme hareketleri etkili oldu (Devlet 1999: 39-40). Ayrıca 19. yüzyılın sonunda, Müslüman ülkeleri arasında yayılan Cemaleddin Afganî (1849-1897) ve Muhammed Abduh (1839-1905) adları ile bağlantılı dinî reformlar, Avrupa sömürgeciliğine karşı birlik olmakla ilgili fikirler ceditçiliğin doğmasında belirli bir etkiye sahipti (Kasımov 2004: 4).

İdil-Ural ve Azerbaycan'daki yenileşme faaliyetlerinden sonra 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve kendine özgü birtakım yerel özellikler edinen Türkistan ceditçiliği, öncelikle sosyal, siyasî ve kültürel bir hareket olarak toplumun bütün kesimlerinde, bir uyanış ideolojisi olarak hizmet etmiştir. Begali Kasımov Özbek ceditçiliğini, "Kafkas, Volga boyu ve Türkiye'deki ceditçiliklere göre geleneklere fazla bağlanıp kalan, genel Avrupa içtimaî medenî cereyanına yönelme fikrini gerçekleştirmek için zorlu bir yoldan geçen ceditçiliktir." diye tanımlamakta, Özbek ceditçilerinin tutumunu ise "Bizim ceditçilerde fikir ve gaye karışıklığı çok kuvvetli olmuştur." biçiminde ifade etmektedir. Kasımov'a göre, bu durum özellikle üç farklı yolun seçildiği bağımsızlık mücadelesinde göze çarpıyordu. Bunlardan ilki, Dükçü İşan İsyanı, 1916 Merdikalık Hareketi ve Basmacılık'ta² görüldüğü gibi Rusya'ya bağımlılıktan güç kullanarak kurtulmak, savaşarak özgürlüğe ulaşmaktı. İkincisi Gaspıralı ve M. Behbudî'nin seçtiği Rusların yardımı ile bilime sahip olmak, eğitim meselesinde haklar elde etmek, millî özellikleri canlandırmak amacını taşıyan mürasa yoluydu. Münevver Karî, Hamza ve Avlanî gibi işbirliği yapma yolunu seçenlerin amacı ise önce Çar memurları, sonrasında Şura hükûmeti ile birlikte onların programlarına katılmak ve imkân dâhilinde bağımsızlığa ulaşmak için belli hazırlıklar yapmaktı (Kasımov 2004: 5, 6).

Bu çalışmada, yenileşme hareketinin Türkistan'da eğitim, basın ve siyasî alanlarda en yoğun olduğu dönem, yani 20. yüzyılın ilk yıllarından cedit hareketinin büyük ölçüde gücünü yitirdiği ve yeni sınırların belirlendiği 1924 ilk Sovyet anayasasının kabulüne kadar olan süreç ağırlıklı olarak ele alınacaktır. Yine çalışmamızda, ceditçilik yolunda bir araya gelen Özbek aydınlarının Taşkent,

**Türkistan
ceditçiliği,
öncelikle sosyal,
siyasî ve kültürel
bir hareket olarak
toplumun bütün
kesimlerinde, bir
uyanış ideolojisi
olarak hizmet
etmiştir.**

Hokant, Semerkant ve Buhara gibi belli başlı merkezlerde yürüttükleri faaliyetler eğitim, basın-yayın ve siyaset olmak üzere üç temel alan içinde değerlendirilecektir.

Eğitim

1897-1905 yılları arasında, “usul-i cedid” okullarının açılması, diğer Türk il-lerinde olduğu gibi Türkistan’da da cedit hareketinin ilk adımı oldu. Ceditçiliğin temel taşlarından olan yeni öğretim sistemi, Gaspıralı’nın 1884’te Bahçesaray’da esaslarını belirlediği ve “usul-i cedid” adını verdiği öğretim programını uygulamayla başladı. İdil-Ural havzası ve Kırım Tatarları arasında, açılmaya başladığı tarihten itibaren, kısa sürede yayılan ve kabul gören Arap alfabesi öğretiminin savtiye (ses) adlı yeni yöntemini uygulayan okullar, daha sonra Gaspıralı’nın öncülüğünde Türkistan’da açıldı.

Gaspıralı’nın Bahçesaray’da kurulan model okulu Çarlık Rusyası’ndaki bütün Müslümanlar üzerinde önemli bir etkiye sahip oldu. Buna ek olarak o dönemin en etkili basın organı olan Gaspıralı’nın gazetesi *Tercüman* Türk halkları arasında geniş ölçüde yaygınlaştı. 1885 yılına gelindiğinde, bir yıl gibi kısa bir sürede *Tercüman* gazetesinin sadece Türkistan’da yüzlerce okuyucusu vardı. Hareket etkisini Türkistan’da da gösterdi. 1917 Ekim Devrimi öncesinde Rusya’daki okullarının sayısı 5000’den fazla idi. Rus genel valisi Kaufman bu tür eğitim sistemini Çarlık için tehlikeli görerek cedit okullarını kapattı ve iki dilde eğitim veren (Rusça ve yerli şivede) okullar kurma yoluna girdi. Bunların ilki 1894’te açılmış ve Türkistan eyaletinde 1915 yılına kadar bu okulların sayıları 90’a ulaşmıştı. Ancak bu okullara giden öğrencilerin % 95’i Rus çocukları idi. 1879-1904 yılları arasında “Taşkent Öğretmen Okulu”nu tamamlayan 415 öğrenciden yalnız 65’i Türk asıllıydı (Devlet 1999: 54).

“Usul-i cedid” okullarından önce, Türkistan’da üç tip okul vardı: Rus çocuklarının eğitimi için düzenlenmiş “resmî okullar”, yerli halkı Rusça öğrenmeye teşvik eden ve iki dilli öğretim yapan “Rus yerli okulları”, üçüncüsü ise devletten hiç destek almadan kendi çabalarıyla yürüttükleri “mektepe medreseler” idi. Türkler arasında yenileşme hareketinin başlamasıyla bu “mektepe medreseler” yeni metotla eğitim yapan ve eski usulü muhafaza eden olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Muhafazakârların yönetiminde olan eski usul okullarda, ana dilden ziyade Arapça ve Farsça öğretiliyor birtakım dinî bilgiler veriliyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan Genel Valiliği’nde takriben 5 bin mektepe ve 400 medrese mevcut olup 75 bin talebe eğitim görüyordu (Devlet 1999: 207-208).

Rusya’daki Müslüman Türklerin eğitim imkânları söz konusu olduğunda ise ortaya çıkan tablo şöyleydi: 19. yüzyılın sonlarına kadar Türk kasabalarında düzenli okul yoktu. Küçükler de büyüklerin gittiği medreselere giderdi. Yalnız erkek çocukların gittikleri okullarda daha ziyade okumaya önem verilir, yazma ikinci planda

kalırdı. Kız çocukları için yazı öğrenmek yasaktı (Taymas 1966: 163). Eğitim öğretim imkânlarının oldukça sınırlı olduğu bu dönemde ortaya çıkan “usul-i cedit” hareketinin amacı, o zamana kadar okuma yazmayı hece usulüne göre öğrenen okul çocuklarına, yeni metotla, fonetik “savtiye” esasına göre kısa sürede okuma yazma öğretmektir.

Bundan dolayı Türk illerinde, çağdaş sistemde öğretim uygulayan “usul-i cedit” hareketi, Rus istilasında çarların idaresi altında uzun zaman bilim ışığı görmeyen Türk soylu halkların, bir eğitim öğretim ve kültür davası niteliği kazandı (Devlet 1999: 43).

Türkistan’da “usul-i cedit” okulları sırasıyla Taşkent, Semerkant, Buhara ve daha sonra Fergana Vadisinde açıldı. Cedit okullarından ilki, 1893’te Semerkant’ta Gaspıralı tarafından kuruldu. 1897’de Andican’da Tatar zenginlerinin desteğiyle Müslüman çocukların eğitimi için ikinci “usul-i cedit” okulu açıldı (Allworth 1990: 131). Bunu Molla Corabey’in Buhara’da açtığı “usul-i cedit”le eğitim yapan ancak üç ay sonra kapatılan okul takip etti. Yeni metoda uygun ilkokul Buhara’da ancak 1908’de açılabilirdi. Taşkent’te yeni usulde eğitim yapan ilk Özbek cedit okulu 1901’te Münevver Karî ve iki yıl sonra 1903’te Mahmud Hoca Behbudî tarafından kuruldu. Bundan önce açılan okullar esasen Tatarların açtıkları okullardı. 1908 yılına gelindiğinde Türkistan’da bu okulların sayısı 92’yi bulmuştu (Devlet 1999: 40, Kasımov 2004: 21, 22).

1901 yılında Taşkent’te ilk “usul-i cedit” okulunu açan Özbek ceditçiliğinin öncülerinden Münevver Karî 1906’da kaleme aldığı şu sözlerinde, eğitim kurumlarının hayati önemini vurguluyordu:

“Ey dindaşlar, ey vatandaşlar! Adil olalım ve durumumuzu diğerleriyle, gelişmiş ülkelerle karşılaştıralım.

Gelecek kuşakların istikballerini emniyet altına alalım ve onları diğerlerinin köleleri ve hizmetçileri olmaktan kurtaralım. Avrupalılar, ihmalimizden ve cehaletimizden faydalanarak hükümetimizi elimizden aldılar ve yavaş yavaş zanaat ve ticaretimizi de ellerine geçiriyorlar. Kendimizi korumak için hızla sorunlarımızı ıslah etmeye çabalamazsak milletimiz, çocuklarımız ve geleceğimiz aşırı zor olacak. Reform, zamanımıza uyan bilimlerin hızla öğrenilmeye başlamasıyla başlar. Şimdiki çağın bilimlerini öğrenmek, okullarımızın ve öğretim yöntemlerimizin reformuna bağlıdır.” (Kârî 1906).

Türk illerinde, çağdaş sistemde öğretim uygulayan “usul-i cedit” hareketi, Rus istilasında çarların idaresi altında uzun zaman bilim ışığı görmeyen Türk soylu halkların, bir eğitim öğretim ve kültür davası niteliği kazandı.

Usul-i cedit okulları açılırken Türkistanlı aydınlar da pek çok güçlük ve direnişle karşılaştı. Yeni okullar için 1902'de *Üstaz-ı evvel* adlı ilk ders kitabını yazan Taşkent'teki "usul-i cedit" okulunun muallimi Saidresul Azizî'ye "kafir, hain" lakâbı verildi.

Münevver Karî, çağrı niteliğindeki bu sözleriyle bir yandan toplumunun içinde bulunduğu durumu anlatırken, diğer yandan bilginin gücüne olan inançla milletin ve gelecek kuşakların kurtuluşu için çaba göstermenin sorumluluğunun millete, Müslümanlara düştüğünü, ilerlemenin anahtarının bilgi ve eğitim olduğunu, dolayısıyla Ceditçilerin reformu gerçekleştirmek için "usul-i cedit" okullarını, yenileşme planlarının merkezine aldıklarını vurguluyordu. Bu da yenilik hareketinde sürekli iyileşme ve yenileşme kavramlarını temel alan Ceditçileri, doğrudan doğruya aydınlanma geleneği içine yerleştiriyor, böylece mensup oldukları toplumdaki diğer gruplardan ayırıyordu.

1901-1905 yılları arasında, yeni metodu uygulayan okulların açılması, Buhara başta olmak üzere diğer şehirlerde Çarlık yönetimi ve mahallî muhafazakârların engelleriyle karşı karşıya geldi. Müslüman Türkler arasında eğitim reformuyla Batılılaşmayı hedef alan "usul-i cedit" hareketine, eski sistemde öğretimin savunucusu "usul-i kadimciler" diye adlandırılan mollalar, işanlar ve

muhafazakârlar büyük tepki gösterdiler. Eski usulcüler yeni okullarda fen dersleri ve pozitif ilimlerin okutulmasını zararlı buldular; bütün imkânları ile buna karşı koymaya çalıştılar. Ceditçileri zararlı ve tehlikeli gösterdiler (Taymas 1966: 168, Devlet 1999: 53).

Usul-i cedit okulları açılırken Türkistanlı aydınlar da pek çok güçlük ve direnişle karşılaştı. Yeni okullar için 1902'de *Üstaz-ı evvel* adlı ilk ders kitabını yazan Taşkent'teki "usul-i cedit" okulunun muallimi Saidresul Azizî'ye "kafir, hain" lakâbı verildi. Semerkant'ta Sıddık Aczî beş-altı bin kişinin huzurunda, Ulugbek Medresesi Camii'nde "kâfir" ilân edildi. Cedit hareketinin öncülerinden Avlanî 1904'te cedit okulu açıp öğretmenlik yaptığı günlerde, mollaların Ceditçileri, halk arasında "münafık, müfsid, zındık, dinsiz" sözleriyle karalamaya başladığını, Münevver Karî ise o yıllarda cedit okullarına ulema, zenginler hemen herkesin karşı olduğunu, Ceditçilerin bu okullara iyi gözle bakanları kendilerine dost görüp onları kucakladığını yazıyordu (Kasimov 2004: 25).

Bunların yanında usul-i ceditçiler yeni metot okulları kurarken çeşitli malî zorluklarla karşılaştılar. Rus hükûmetinin yeni açılan okullara bir desteği olmadığı

gibi resmen tanımadığı bu okullardan istediğini, herhangi bir gerekçe ile kapatabilirdi. Buna rağmen Kazan, Türkistan ve Bozkır eyaletlerinde ticaretle zenginleşen burjuva kesimin desteğiyle bu okulların malî sorunları büyük ölçüde çözüldü (Devlet 1966: 53).

Bu okullar için Türkistan'da çok sayıda ders kitapları da yazılmaya başlandı. Öncelikle Said Resul Azizi'nin Rus okulları için yazıp, 1901 yılında yayımlanan *Ustaz-ı Evvel* kitabından yararlanıldı. 1903 yılından sonra cedit okulları için özel ders kitapları yazmak ihtiyacı doğdu. Ancak bu kitapların basılmasında birtakım engellerle karşılaşıldı. Behbudî *Kitab-ı Müntahab-ı Coğrafiya-i Umumi'* sini yayımlamak için uzun süre mücadele ettikten sonra 24 Ağustos 1905 tarihinde Sen-Petersburg sansüründen izin almayı başardı. Bu kitap 1906 yılında Semerkant'ta G. İ. Demurov Yayınevi'nde basıldı. 1907 yılında "usul-i cedit" ders kitapları daha sık yayımlanmaya başladı. 1907-1910 yıllarında Münevver Karî'nin *Edib-i Evvel*, *Edib-i Sani* kitapları; Abdulla Avlanî'nin *Edebiyat yahut Millî Şiirler* mecmuası, *Birinci Muallim*, *Muhtasari Tarih-i Enbiya* ve *Tarih-i Enbiya* ve *Tarih-i İslam*; Buhara'da Aynî'nin *Tahrib-us Sıbyan* kitapları neşredildi. 1911-1913 yıllarında bunlara Rüstem Bey Yusufbekov'un *Talim-i Evvel*, *Ta'lim-i Sani'si*; Münevver Karî'nin *Heyavici-i Diniye*, *Yeryüzü*; Kokanlı Mirza Hayrullahan'ın *Tuhfatü'l-Eftal*; Buharalı Abdurrauf Fitrat'ın *Muhtasar Tarih-i İslam*; Namanganlı Abdurrazzak bin Mirza Karî'nin *Miftahu'l-Evvel*; Semarkantlı Abdulmamin Hoca Eşanoğlu'nun *Nasayıku'l-Afal*; Avlanî'nin *Mektep Gülistanı*, *Türkî Gülistan yahut Ahlak*; Karî Muhammad Rahimbay'ın *Nimetu'l-İslam*; Siddiki-Aczi'nin *Tecvid el Kur'ân*" gibi birçok kitap bunlara dâhil oldu. Birinci Dünya Savaşından sonra 1917-1920 yılları arasındaki siyasi sarsıntılar döneminde, "usul-i cedit" okullarında duraklama olmadığı gibi ders kitapları da basılmaya devam etti. Eski kitaplar yeniden basılırken yeni yayınlar da çıktı. Fitrat'ın *Muhtasar Tarih-i İslam* (1915), *Oku* (1917), Aşuralı Zahirî'nin *İmla* (1916), Şakircan Rahimi'nin *Savga* (1919), *Kettelerge Okış* (1920), *Özbek Elifbası* (1922) bunlar arasındadır (Kasimov 2004: 23, 24).

Bu dönemde yazılan kitaplara bakıldığında, eserlerin dili, yazarlarının sıklıkla vurguladığı gibi, "Türkistan şivesinde, en kolay yöntemle, tedrici biçimde, açık bir dil ve kolay bir terkip" özelliği taşıyordu (Kasimov 2004: 23, 24).

Bunun yanında Buharalı ulema arasındaki Ceditçileri destekleyenlerin yeniliğe uğraması sonucunda emirlikteki "usul-i cedit"le eğitim 1909'da yasaklandı. Bundan dolayı tüccarlar, Buhara'da alamayacakları modern Müslümanlık eğitimi alabilmeleri için öğrencileri İstanbul'a gönderme amacıyla *Terbiye-i Etfâl'i* (Çocuk Eğitim Derneği) kurdular. 1910 ve 1914 yılları arasında İstanbul'a eğitim için gönderilen öğrencilerin sayıları 105 olmasına rağmen bu Osmanlı bağlantısının Buhara ceditçiliği üzerinde çok önemli bir etkisi oldu (Benningsen: 104). 1908'de Buhara'da Ahmet Can Mahmud, Sadreddin Aynî ve Osman Hoca gibi ceditçi ay-

Bundan dolayı tüccarlar, Buhara'da alamayacakları modern Müslümanlık eğitimi alabilmeleri için öğrencileri İstanbul'a gönderme amacıyla Terbiye-i Etfâl'i (Çocuk Eğitim Derneği) kurdular. 1910 ve 1914 yılları arasında İstanbul'a eğitim için gönderilen öğrencilerin sayıları 105 olmasına rağmen bu Osmanlı bağlantısının Buhara ceditçiliği üzerinde çok önemli bir etkisi oldu.

dınların öncülüğünde kurulan bu derneğin programında halkı eğitmek ve bu gaye için okullar açmak, kadimci ulemanın muhalefeti ile mücadele etmek, Buhara'yı modern bir devlet haline getirmek gibi hedefler vardı.

1910 yılında İstanbul'da bulunan ve çoğu askerî okullara giden Buharalı öğrenciler, *Buharalı Talebe Cemiyeti*'ni kurduktan sonra *İttihat ve Terakki* Partisi ile temasa geçtiler. Bunlar İslam ve Türk birliği hakkında birtakım fikirler ediniyorlardı. İstanbul'dan *Himmet* ve *Siratü'l Müstakim* gibi mecmualar da Buhara'ya sokuluyordu. Buhara cedit hareketini yürütenlerin başında Sadrettin Ayni, Osman Hoca ve Abdurrauf Fıtrat gibi aydınlar geliyordu. Fıtrat, İstanbul'da tahsildeyken "Genç Türkler"le tanışmıştı. Buhara Ceditçilerinin ilk bildirisi niteliğindeki *Münazara*'yı kaleme aldı. Buhara'da 1912'de çıkmaya başlayan *Ayna*, *Buhara-i Şerif* ve *Turan* gazeteleri ceditçilik fikrinin yayılmasında önemli rol oynadılar. Bu arada Osman Hoca, Abdülvahid Burhan usul-i cedid okullarını açtılar. Ancak bu okullar ile *Maarif* ve *Bereket* adlı kitapçıkları Buhara Emiri tarafından kapatıldı. 1914'te Birinci Dünya Savaşının çıkmasıyla İstanbul'da bulunan Buharalı öğrenciler Taşkent'e dönerek Buhara Emiri ile eğitim reformu yapılması ve basın hürriyeti için mücadeleye giriştiler (Devlet 1999: 147, 148).

İdil-Ural bölgesinden sonra Türkistan'da kendini göstermeye başlayan usul-i cedid okulları büyük bir mücadele verilerek ortaya çıktı. Fikir ala-

nında mevcut olan değişim, bu okulların Taşkent Buhara, Semerkant gibi merkezlerde açılmasıyla büyük hız kazandı.

Basın-Yayın (1906-1919)

Türk dünyasında gazete ve dergi yayını Rus idaresinin baskısından ve Türkçe yayına izin vermemesinden dolayı Avrupa'ya göre oldukça geç başladı.³ 1905 Rus İhtilaline kadar Rusya'da çıkan gazete ve dergilerin sayısı 11 idi (Devlet 1999: 42). 1905'te gerçekleşen Birinci Rus İnkılabı, cedit hareketinin güçlenmesini, yayılmasını

ve kapsamının genişlemesini sağladı. Öncelikle gazetecilik ve dergicilik gelişti, Türkistan'ın birçok şehrinde matbaalar kuruldu. 1905 Rus İnkılabının getirdiği serbestlikler kadar Osmanlı Türk, Kafkas ve Volga boyu matbuatı ile Taşkent'te Özbekçe yayınlanan *Türkistan Vilayetinin Gaziti* (1870-1919) adlı ilk gazete, cedit matbuatının gelişmesinde, önemli rol oynadı. 1917 Ekim Devrimine kadar geçen sürede yüzlerce kitap basıldı. Özbek dilinde gazete ve dergiler çıkarılmaya başlandı (Kasimov 2004: 35).

Münevver Karî'nin 1905'te *Hurşid* adlı gazeteyi çıkarma girişimi, Rus makamlarınca Rusça bilmediği gerekçesiyle reddedilmişti (Arat 2001: 380). 1905'in sonlarında *Terakki* adlı gazetenin, usul-i ceditçi bir grup tarafından, Ivan Grigoryev'in gazetenin başına getirilmesi şartıyla çıkarılmasına izin verildi (Benningesen-Quelquejay 1964: 165). Sekiz sayı çıktıktan sonra kapanan gazeteyi Sait İsmail Abidî 1906'da izin alıp yeniden yayınlamaya başladı. Halk tarafından

çok rağbet gören gazete 20. sayısından sonra kapatıldı (Arat 2001: 389). Türkistan Cedit hareketinin öncülerinden Münevver Karî ve Mahmud Hoca Behbudî'nin 1906'da yayınlamaya başladıkları *Hurşid* gazetesi 10. Sayıdan sonra kapatıldı. Rus idaresinin basın alanında ortaya koyduğu bu yasakçı tutuma rağmen Özbekler, yılmadan *Şuhret*, *Azya*, *Hakikat* ve *Tüccar* gazetelerini aynı yılda çıkardılar. Birkaç sayıdan sonra bu gazetelerin de kapatılmasıyla Türkistan valiliğinde 6 yıl (1908-1914) gazete yayınlanmadı. 1914 yılında Münevver Karî ve Ubeydullah Hocayev *Sada-i Türkistan*'ı neşrettiler. Yazarların arasında yenileşme taraftarı Abdullah Avlanî, Hamza Hakimzade, Tülegen Miyar, şair Abdulhamid Süleyman Çolpan'ın da bulunduğu bu gazete 67 sayıdan sonra maddî imkânsızlıktan kapandı. Ayrıca Behbudî'nin idaresinde Semerkant'ta 1913'te Özbek lehçesi dışında Farsça ve Rusça makalelere de yer veren, yazarları arasında Hokandlı Mir Zahid, Ekabir Mansurov gibi Ceditçilerinin bulunduğu *Semerkand* gazetesi çıkarıldı. Hokant'ta *Sada-i Fergana* (1914), *Tirik Söz* (1914), *Telegram Haberleri* (1915) gazeteleri belirli bir sayıdan sonra imkânsızlıklardan çıkarılamadı.

Buhara Hanlığı'nda ise sadece iki gazete çıktı: İlk gazete *Buhara-i Şerif*, 1912'de Farsça olarak, *Turan* (haftada 2 sayı) adlı Türkçe ekiyle çıkmaya başladı. Ancak her

1905 Rus İnkılabının getirdiği serbestlikler kadar Osmanlı Türk, Kafkas ve Volga boyu matbuatı ile Taşkent'te Özbekçe yayınlanan Türkistan Vilayetinin Gaziti (1870-1919) adlı ilk gazete, cedit matbuatının gelişmesinde, önemli rol oynadı.

**Ceditçiler,
bu dönemde
yayınladıkları
gazete ve
dergilerle bir
yandan fikir
mücadelelerinde
basını etkili
biçimde
kullandılar;
diğer yandan
zengin bir cedit
edebiyatının da
temellerini attılar.**

iki gazete de uzun ömürlü olmadı. *Buhara-i Şerif* 153, Turan 49 sayıdan sonra kadimcilerin baskısıyla 1913'te yasaklandı (Arat 2001: 389).

Cedit hareketinin öncülerinden Avlanî, 1905'te Rusya'da başlayan inkılap rüzgarının Ceditçileri de olumlu yönde etkilediğini, Ceditçilerin siyasî amaçları düşünerek, ilk önce halkı aydınlatmanın ve onların gözünü açmanın mücadelesine giriştiklerini, amaçlarına ulaşmak için de Özbek dilinde gazeteler çıkarıldığını dile getirmektedir. 1906 yılında *Terakki* ve *Hurşid* gazetelerinin hükûmet tarafından kapatılmasıyla 1907'de Avlanî kendi editörlüğünde, demiryolu işçilerinin sosyal demokrat grubunun yardımıyla *Şuhret* gazetesini çıkardı (Kasimov 2010: 343, 344). Avlanî, bu süreçte basın yoluyla yürüttükleri yeni bir boyut kazanan mücadelelerini şöyle kaleme

alıyordu:

"Hem molla ve zenginlere karşı, hem de eski hayat ile kati surette mücadeleye başladık. Kendi içimizden mollalara karşı birliğimiz de teşkil edildi. 1905 yılına kadar bu durumda sınıf mücadelesine devam ettik. Ulema ve zenginler Ceditçilere karşı; ceditçiler de hem ulema, hem zenginler, hem de eskiliğe ve hurafelere karşı mücadele etti. 1904 yılında Rus-Japon savaşı başladı. Bu savaş bütün Rusya işçilerinin gözünü açtığı gibi bizim de gözümüzü açtı"(Kasimov 2010: 344).

Özbekçe ilk dergi Semerkant'ta *Ayna* adıyla 1913'te Behbudî tarafından çıkarılmaya başlandı. Ülkede millî hedeflerin yayılmasında önemli bir rol oynayan bu dergi, Türkistanlıları sadece Özbek yazarlarla değil Türk dünyasının en iyi kalem sahiplerinin eserleriyle tanıştırdı. *Ayna* dergisi 68 sayı çıktı. Taşkent'te ise Özbek dergisi olarak Abdurrahman Salih 1915-1918 arasında dinî içerikli *El-ıslah* dergisini Özbekçe ve Farsça yayınladı. Yine Taşkent'te *Şarki* ve *Yurt* dergileri 1916'da yayınlandı (Benningsen-Quellejay 1964: 165).

Bu dönemde tiyatrolar da açılmaya başlandı, Taşkent, Semerkant ve Hokant şehirlerinde tiyatro toplulukları kuruldu, Behbudî, Avlanî Hamza gibi tiyatro yazarları yetişti. 1911-1917 yılları arasında yazılan ve sahnelenen Özbek sahne eserlerinin sayısı kırkı geçti. Avlanî hayatını kaleme aldığı eserinde, 1913 yılından başlayarak halkın gözünü açmak ve medeniyete yaklaştırmak işlerine giriştiğini, Taşkent'te oyunları sahneledikten sonra, bütün Fergana'yı dolaşarak her şehirde tiyatro oynadıklarını, bu dönemde amaçlarının görünüşte tiyatro olsa da arka planda

Türkistan gençlerini siyasî yönde birleştirmek ve inkılabı hazırlamak olduğunu belirtmekteydi (Kasimov 2010: 350). Böylece Ceditçiler, bu dönemde yayınladıkları gazete ve dergilerle bir yandan fikir mücadelelerinde basını etkili biçimde kullandılar; diğer yandan zengin bir cedit edebiyatının da temellerini attılar.

1917 yılının Şubatından sonra *Necat* (M. Karî), *Şura-i İslam* (A. Battal), *Turan* (Avlanî), *Hürriyet* (Fitrat), *İl Bayrağı* (A. Zahiri) gibi birçok gazete çıkmıştır. Bunlar arasında, özellikle, edebî yönüyle *Hürriyet*, *İl Bayrağı* da Türkistan'ın bağımsızlığı yolundaki mücadelenin özgür sesi olarak muhtariyet amaçlarını savunmasından dolayı ayrı bir yere sahipti (Kasimov 2004: 60).

Hokand'daki Gayret Kitapevi'nin maddi yardımıyla eylül ayında yayına başlayan *İl Bayrağı* ilk dönemde Hokand yenilikçilerinin ideolojik silahı idi. Fakat daha sonra 1917 yılı Aralık ayında Çokayoğlu Mustafa Bey'in başkanlığı altında Hokand'da toplanan Millî Kurultay, Türkistan'ı muhtar ülke olarak ilan edince, *İl Bayrağı*, Türkistan Muhtariyet hükûmetinin resmi yayın organı şeklinde yayınlamaya başladı.

Başlığında kalın harflerle “Yaşasın Türkistan Muhtariyeti”, “Yaşasın Birleşik Halk Cumhuriyeti” sloganları mevcuttu. *İl Bayrağı*'nın 15. sayısında Türkistan Muhtariyet hükûmetinin kuruluşu münasebetiyle yayınladığı yazılardan biri şöyleydi:

Aldı kolga bayrağın Türk evladı,
Tanatanalı şadlık bilen dünya bugün bir şavladı,
Öz yerinde, öz ilinde, öz küçü, erki barıng,
İndi Türkistanlılar da bildi çinlab anladı

*Aldı eline bayrağını Türk evladı
Büyük bir sevinçle dünya bugün bir haykırdı
Kendi yerinde, kendi ülkesinde, öz gücü, erki
Şimdi Türkistanlılar da bildi, gerçekten anladı*

Elhamdülillah biz büyük Türkistan halkı, şanlı Türk evladı, bu sevgili vatanımızı muhtariyetli diye ilan ettik. Halkının % 95'i saf Türk ırkından olan büyük bölge, Rusya'nın başka bölgeleri arasında kendisine muhtariyet aldı ve muhtariyet Türkistan'ın ileri gelenlerinin toplantılarıyla tekrar onaylanmış oldu.

"... Elhamdülillah biz büyük Türkistan halkı, şanlı Türk evladı, bu sevgili vatanımızı muhtariyetli diye ilan ettik. Halkının % 95'i saf Türk ırkından olan büyük bölge, Rusya'nın başka bölgeleri arasında kendisine muhtariyet aldı ve muhtariyet Türkistan'ın ileri gelenlerinin toplantılarıyla tekrar onaylanmış oldu. ... karnı aç olan kişi yemeğe ne kadar yüzünü dönebilirse, bütün Türkistan halkı da muhtariyeti aynı sevinç ve coşku ile karşıladı... Türkistan'ın zengini, fakiri eğitimlisi, sokaktaki adamı... Herkes kol kola girip ittifak ederek muhtariyet için gösterilere başladılar. Elden geldiği kadar bu aziz muhtariyeti yücelttiler. Bunun etkisiyle kısa bir süre içerisinde geçici hükümet ve geçici millet meclisi çok iyi bir şekilde çalışmaya başladı." (Toktamışoğlu: 15)

İl Bayrağı özellikle muhtariyet devrinde Türkistan'da en yaygın ve en sevilerek okunan Türkistan ilericilerinin önemli gazetelerindendi. Bu gazetede Polat Salay, Ali Zahri, Serdar, Abdullah Bigi, Nursıvan Yusuf, Oğuzcan, Teşebay, İsmail Abdi Uygur, Şakircan Rahimi gibi yazarların yazıları basıldı. Haftada iki sayı çıkan *İl Bayrağı* da Türkistan muhtariyet hükümeti Bolşevikler tarafından dağıtıldıktan sonra diğer Türkistan terakkiperver gazeteleri gibi kapatıldı (Toktamışoğlu: 15).

1917 Ekim Devriminden sonra ise *İştirakiyun* (1918-1919), *Kızıl Bayrak* (1920-1921), *Türkistan* (1922-1924), *Mihetkeşler Tavuşı* (Semerkant 1918-1922), *Buhara Ahbarı* (1920-1922), *Mihnet Bayrağı* (1921), *Fergana* (1921) gibi gazeteler çıkmıştır (Kasimov 2004: 60).

Türkistan'da değişik fikirlere sahip yenilikçi usul-i ceditçiler ile diğer görüşlerin savunucuları arasında basın-yayın aracılığıyla yürütülen bu mücadele, kültür ve siyasî hayatın gelişmesine büyük katkı sağladı. Böylece, bir aydınlar sınıfı ortaya çıkmaya başladı. Basında Avaz Ataroğlu, Hamza Hakimzade, Sadrettin Aynî gibi yazarlar, Mukimi, Çolpan, Firkat Zevkî gibi şairler bir yandan Özbek lehçesinin gelişmesine büyük katkı sağlarken, diğer yandan "Cedit Edebiyatı" adıyla edebiyat tarihlerinde yerini alan millî bir edebiyatın temellerini attılar. Özbek cedit matbuatı, Özbek edebiyatının şekillenmesi ve gelişmesinde önemli rol oynadı. Dolayısıyla cedit edebiyatının temsilcileri, fikirlerini ve kalemlerini bu ilk gazete ve dergilerde geliştirdiler. Çolpan, Kâdirî, Mîrmuhsin ve Hamza Hakimzade hikâye, ve millî romanlar yazdılar. Şiir sanatında kısa sürede yaşanan bir değişimle sosyal ve siyasî sorunların işlendiği eserler verildi. 1920'li yılların başlarına gelindiğinde ise Özbek ceditçiliği tam anlamıyla yeni bir edebiyat meydana getirdi.

Tablo 1: Özbek Cedit Matbuatında çıkarılan gazete ve dergiler

Yıl	Neşrin Adı	Neşredildiği Sayı	Neşredildiği Yer	Dili	Tür
1870-1919	<i>Türkistan Vilayeti'nin Geziti</i>		Taşkent	Ozbekçe	gazete
1905	<i>Urta Aziyanın Umurgüzarlığı</i>			Ozbekçe	gazete
1905-1906	<i>Terakki</i>	20		Ozbekçe	gazete
1906	<i>Hurşid</i>	10		Ozbekçe	gazete
1906	<i>Hakikat</i>			Ozbekçe	gazete
1906	<i>Tüccar</i>	36		Ozbekçe	gazete
1907	<i>Şuhret</i>	10		Ozbekçe	gazete
1908	<i>Azya</i>			Ozbekçe	gazete
1912-1913	<i>Buhara-ı Şerif</i>	153	Buhara Hanlığı	Farsça	gazete
1912-1913	<i>Turan</i>	49	Buhara Hanlığı	Farsça (Türkçe ekiyle beraber)	gazete
1913-1915	<i>Ayna</i>	136	Semerkant	Ozbekçe	dergi
1913	<i>Semerkand</i>	45		Ozbekçe (Farsça ve Rusça makalelere de yer verildi.)	gazete
1914	<i>Sada-i Fergana</i>	133	Hokant		gazete
1914	<i>Tirik Söz</i>		Hokant		gazete
1915	<i>Sada-i Türkistan</i>	67			gazete
1915	<i>Telegram Haberleri</i>	30	Hokant		gazete
1915-1918	<i>El-İslah</i>		Taşkent	Ozbekçe ve Farsça	dergi
1916	<i>Şarkî</i>		Taşkent	Ozbekçe	dergi
1916	<i>Yurt</i>		Taşkent	Ozbekçe	dergi
1917	<i>Kengeş</i>				gazete
1917	<i>Uluğ Türkistan</i>				gazete
1917-1929	<i>Necat</i>				gazete
1917-1929	<i>Şura-i İslâm</i>				gazete
1917-1929	<i>Turan</i>				gazete
1917-1929	<i>Hürriyet</i>				gazete
1917-1929	<i>Maarif ve Okutuvçı</i>				dergi
1917-1929	<i>Muştum</i>				dergi
1917-1929	<i>Meşreb</i>				dergi
1917-1929	<i>İl Bayrağı</i>				gazete
1918-1919	<i>İştirakiyun</i>				gazete
1918-1922	<i>Mihetkeşler Tavuşı</i>		Semerkant		gazete
1920-1921	<i>Kızıl Bayrak</i>				gazete
1920-1922	<i>Buhara Ahbarı</i>				gazete
1921	<i>Mihnet bayrağı</i>				gazete
1921	<i>Fergana</i>				gazete
1922-1924	<i>Türkistan</i>				gazete

Siyaset

1905 ile 1920 yılları arasındaki Çarlık idaresinden Sovyet idaresine geçiş döneminde, Türkistan'da eğitim reformuyla başlatılan yenileşme hareketini, millî uyanış, siyasî teşkilatlanmalar, kongreler, siyasî partiler ve muhtar (özerk) hükümetler ile bağımsız cumhuriyetler kurma girişimleri izledi.

Türkistan'da millî uyanış, ceditçilik hareketi ile kendini göstermiş, yeni metotla çalışan okullar açılırken bölgedeki Türk basını da meyvelerini vermiştir. 1905'te ilk cedit gazetesi *Urta Aziyanın Umurgüzarlığı* (Orta Asyanın Görüşü) yayın hayatına başladı. Bunu 1906'da *Terakkî ve Hurşid* adlı gazetelerin yayın hayatına katılması izledi. Bu gazeteler, okulların usul-i cedit metoduyla çalışması gerektiği fikrini taşıyor ve aynı zamanda Çarlığa da sosyalistlere de karşı çıkıyorlar, Duma seçimlerine katılıyorlardı. Taşkent'ten Molla Abdulvahid Karî, Semetkant'tan Taş Pulat Abdülhalil, Sırderya'dan Klevli Allahbergen II. Duma'ya seçildiler. Bunlar şehir meclisine Aksakallıların (ileri gelen Türk yaşlıların) seçilmesini, vergilerin azaltılmasını, Taşkent'te idareye iştirak hakkının verilmesini, Orta Asya'ya Rus göçmen akınının durdurulmasını talep ediyorlardı (Devlet 1999: 144).

1905-1917 yılları arasındaki siyasî faaliyetlerinde, etnik milliyetçilik yerine dinî milliyetçiliği öne çıkaran Müslüman Türkler, birbiriyle rekabet eden üç gruba bölündüler: Onlardan ilki aşırı sağ olarak nitelenebilecek muhafazakâr dindarlardı. Mollalar ile zenginler sınıfının mensup olduğu bu grup tutucu tavırlarıyla Çarlık idaresine değil, Müslümanlar arasında güçlenen yenileşme hareketine karşı çıkıyordu. Bu muhafazakâr dindarların etkisi Kırım, Kazan ve Azerbaycan'da nispeten az iken, Kuzey Kafkasya ve Buhara Emirliği'nde daha fazlaydı. Muhafazakârların baş düşmanı olan ikinci grubu ise, liberal düşünceli aydınlar teşkil ediyordu. Yenileşme hareketini yürüten bu grup aydınlar arasında hem İslamî birlik ve İslamcılık düşüncesi hem de Türkçülük akımı yan yana ve iç içeydi. Solcular diye adlandırılacak üçüncü grup genç aydınlar ise, Rusya'daki sol hareketlerle işbirliği yaptılar, Sosyalizm, Marksizm ile Komünizmi benimseyerek ihtilalci hareket içinde rol aldılar (Kocaoğlu 2002: 742).

1904 yılından başlayarak Özbek ceditçiliği içinde faaliyet gösteren Münevver Karî, Asadulla Hoca, Muhammedcan Paşa Hoca, Tavallâ gibi onlarca gencin "Ceditçiler grubu" adı altında millî uyanış ve kültür reformunu gerçekleştirmek amacıyla bir araya toplanmaları onların teşkilat yapısı kazanmalarını sağladı. Bu öncüler 1909'da *Cemiyet-i Hayriye*, 1913'te *Turan* derneği, 1914'te *Neşriyat* şirketi, 1916'da *Mektep* neşriyatı gibi sosyal, siyasal ve kültürel alanlarda kendi programlarına sahip eğitim ve kültür kuruluşlarını oluşturdular.

Gazete, dergi, kitap ve sahne eserleri yardımıyla Müslümanlar arasında Avrupa bilim ve teknolojisini yayma, okullara maddî yardım sağlama, yetenekli gençleri

gelişmiş ülkelere öğrenim için gönderme gibi çalışmalar bu teşkilatların eğitim ve kültür alanındaki çalışmalarında önemli bir yer tuttu. Bu amaçlar için Karî'nin önderliğinde oluşturulan *Kömek* yardım fonu, 1917'den sonra da etkinliğini sürdürdü. Bu kuruluşlar Behbudî, Sıddıkî, Şakurî gibi isimleri Semerkant'ta bir araya getirdi. Hokand'da ise (1915) *Gayret Kütüphanesi* bünyesinde bu faaliyetler yürütüldü.

Ceditçilik temelinde örgütlenen bu kuruluşlar, eğitim ve kültür alanıyla sınırlı kalmadı. Buhara'da *Genç Buharalılar* ve Hive'de *Genç Hiveliler* gibi partiler ortaya çıktı. Ayrıca 1913'te *Turan*, 1917'de *Şura-ı İslam* ve *Ulema* adlarıyla kurulan dernekler birer siyasî parti düzeyine ulaşamamış olsalar da o dönemde, siyaset alanında önemli rol oynadılar. Ekim 1917'deki Türkistan Muhtariyeti ve 1920'deki Buhara ve Harezmi Cumhuriyetleri ceditçilerin siyasî alanda oluşturdukları derneklerin ve kuruluşların faaliyetlerinin ürünleri olarak ortaya çıktılar. Ceditçilerin milleti dünyanın uygar milletleri seviyesine yükseltmek ve bağımsızlık gibi birbirini tamamlayan iki temel amaçları vardı. Nitekim ceditçilerden Ekim İhtilalini reddeden Münevver Karî, Behbudî ve Çolpan 1917 olaylarına bu açıdan yaklaştılar. Hatta Behbudî 1906'da *Hurşid* gazetesinde yayımladığı yazıda sosyal-demokrat partiyi "zararlı ve şeriata zıt" olarak nitelendirirken; Fikret *Hürriyet* gazetesinde Ekim İhtilali hakkında "Rusya'da yeni bir bela ortaya çıktı: Bolşevik belası" (7 Kasım 1917) diye yazıyordu. Özbek ceditçiliğinin öncülerinden Münevver Karî ise 1920-30 yılları arasındaki soruşturmalar sırasında devrime karşı tutumunu açıkça ortaya koydu. Yine bu süreçte Çolpan muhalif tavrını şiirlerinde dile getirdi (Kasimov 1995: 89,90).

Adullah Kadri, Avlanî, Hamza, Tavalla Lutfullah Alimî Sovyet hükümetinin Türkistan'a gerçekten bağımsızlık getireceğine inanıp bu doğrultuda hizmet verdiler. Ancak bu aydınlardan birçoğu Türkistan Muhtariyetinin kanlı biçimde ortadan kaldırılması sonucunda aldatıldıklarını anlamalarına rağmen görünüşte Bolşeviklerle uzlaşma yolunu seçmek zorunda kaldılar (Kasimov 1995: 89, 90).

1905 ile 1917 arasında genel olarak "Müslümanlık" çerçevesi içinde birlikte siyasî faaliyetlerde bulunmaya çalışan Çarlık Rusyası'ndaki Türklerin 1917 ile 1920 yılları arasında çeşitli Türk yurtlarında kurdukları muhtariyet hükümetleri ve bağımsız cumhuriyetler Bolşevik güçleri tarafından silah zoruyla birer birer ortadan kaldırıldı. Lenin ve Stalin'in 20 Kasım 1917'de ilan ettikleri Rusya'daki bütün Müslü-

1913'te Turan,
1917'de Şura-ı
İslam ve Ulema
adlarıyla kurulan
dernekler
birer siyasî
parti düzeyine
ulaşamamış
olsalar da o
dönemde, siyaset
alanında önemli
rol oynadılar.

Türklerin 1917 ile 1920 yılları arasında çeşitli Türk yurtlarında kurdukları muhtariyet hükûmetleri ve bağımsız cumhuriyetler Bolşevik güçleri tarafından silah zoruyla birer birer ortadan kaldırıldı.

manlara yönelik özgürlük ve kendi kaderini kendileri belirleme çağrısının bir aldatmaca olduğu, zaten 1917 sonlarında ilk Türk muhtariyet hükûmetleri ilan edilmesinden 4 ay gibi kısa bir süre sonra ortaya çıktı (Kocaoğlu 2002: 749).

Sovyet egemenliğinden önce, Azerbaycan, Buhara ve Harezmi bağımsız cumhuriyetleri kuruldu. Bu cumhuriyetler sosyalist veya komünist değil, bugün belki liberal milliyetçi diyebileceğimiz devlet şekilleri üzerine kurulmuşlardı. Buhara ve Harezmi Cumhuriyetlerinin adında geçen “Halk Şuraları” terimi hiçbir şekilde Sovyet modelini kendilerine örnek almıyordu. Her üç bağımsız cumhuriyetten ilki 1920’de, ikinci ve üçüncüsü ise, 1923’te Sovyetleştirildi ve 1924’te ortadan kaldırıldı (Kocaoğlu 2002: 748). 27 Ekim 1924’te Özbekistan Sovyet Sosyalist

Cumhuriyeti kuruldu.

Türkistan ceditçileri siyasî alandaki etkinliklerini Ekim 1917’den sonra “Basmacılık” adıyla ortaya koydukları bağımsızlık mücadelesiyle sürdürdüler. Yeni millî sınırların belirlendiği ve ilk Sovyet anayasasının kabul edildiği 1924 yılına gelindiğinde, ceditçilik hareketi büyük ölçüde gücünü yitirdi. Bu millî bağımsızlık direnişisiyle birlikte Ceditçiler, 1925’ten itibaren sıkı bir takip altına alındılar. 1929’da faaliyetlerine tamamen son verildi. Türkistan’da siyasî hâkimiyeti sağlayan ve kendi değişim programını uygulamaya koyan Sovyet rejimi, 1930’lu yılların ortalarından itibaren Bolşevik Partisi’ndeki Müslümanlara karşı harekete geçti. Devlet ve komünist partisi kadrolarını halk düşmanlarından ve milliyetçilerden temizleme için başlatılan tasfiye hareketiyle ceditçilerin Sovyet idari kadrolarında çalışan temsilcileri önce hapsedildi, sonra bunların çoğu öldürüldü. Feyzullah Hoca ve Ekmel İkrarov gibi parti yöneticileri, Münevver Karî, Abdülhamit Süleyman Çolpan Abdurrauf Fıtrat gibi Özbek ceditçiliğinin en değerli temsilcilerinin de aralarında bulunduğu yüzlerce yazar ve aydın 1937-1938 yıllarında tutuklandı, sonra kurşuna dizildi veya Sibiryaya sürgüne yollandı. Rusya Türklerinin tarihine “büyük ziyalılar kırımı” olarak geçen bu katliamda Türk toplumlarının aydın kesimini oluşturan binlerce aydın öldürüldü. Dolayısıyla 19. yüzyılın ortalarında kendilerine özgü bir değişim ve yenileşme modeli ortaya koyan Türkistanlı aydınlar bu dönemde, eğitim ve fikrî sahada gösterdikleri başarıyı siyasî alana taşıyamadılar. 19. yüzyılın ortalarında başlayan değişim ve yenileşme hareketleri Türkistan’da tamamen başka bir boyut kazandı. Bu süreç, bütün sahalarda sosyalist bir değişimi ve gelişimi öngören Rus hâkimiyetiyle sonuçlandı.

Uzunca bir süre etkisini yitiren ceditçilik, daha sonra Gorbaçov'un açıklık ve yeniden yapılanma reformları sürecinde gerçekleşen demokratik ortamda, millî hareketlerin fikir ve ilham kaynağını oluşturdu. Kasım 1989 yılında başta Birlik Halk Hareketi olmak üzere çok sayıda demokratik hareket kuruldu. Özbekistan'daki demokratik gelişmeyi durdurmak amacıyla KGB tarafından 1989'da Mesket (Ahıska) Türkleri ile Özbekler arasında etnik çatışma tezgâhlandı. 1989 ile 1990 yılları arasında demokratik hareketler ve siyasî partilerin halk arasında gittikçe fazla güç ve taraftar kazandığı, özgür basınun filizlendiği altın bir dönem yaşadı. İçinde Erk Demokratik Partisi milletvekillerinin de bulunduğu Özbekistan parlamentosu 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etti (Kocaoğlu 2002: 756).

Orta Asya'ya yeniden bağımsızlığın gelmesiyle yıllarca yasaklanan Türkistan aydınlarının eserleri ve fikirleri millî kimliklerin inşasında yeniden canlandırıldı.

Orta Asya'ya yeniden bağımsızlığın gelmesiyle yıllarca yasaklanan Türkistan aydınlarının eserleri ve fikirleri millî kimliklerin inşasında yeniden canlandırıldı. Orta Asya Türkleri için millî bir yapılanma modeli sunan Fıtrat gibi yenilikçi aydınların *Çagatay Gurungi'*de ortaya koyduğu temel esaslar, 1920'lerdeki modern Özbek kimliğinin inşasında yer aldığı gibi Sovyet sonrası Özbek milliyetçiliğinde de canlı bir biçimde kendini göstermektedir.

1 Bu çalışmada Türkistan terimi, Çarlık Rusyası'nın bölgeyi küçük yönetim birimlerine ayırmasıyla 1886'da kurulan "Türkistan Genel Valiliği" ve "Buhara Emirliği"nin yönetiminde kalan bölgeleri ifade etmektedir. Bugün bu bölgede Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan Cumhuriyetleri bulunmaktadır. Türkistan teriminin kapsadığı coğrafi alan hakkında geniş bilgi için bkz. Z. V. Togan (1927), Hayit (1950).

2 Basmacılık hareketi hakkında geniş bilgi bk. Hayit (1995), Kocaoğlu (2001).

3 Osmanlı Devletinde ise ilk gazete *Takvim-i Vekayi* 1832'de yayımlandı. Kazan Üniversitesinde 1808, 1834 ve sonraki yıllarda Tatarca gazete çıkarma girişimleri Rus makamlarınca reddedildi (bu konuda geniş bilgi için bk. Kurat (1966), Arat (2001)).

Kaynaklar

ALLWORTH, E. A. (1990), *The Modern Uzbeks: From the Fourteen Centruy to the Present: A Cultural History*. Studies of Nationalities, CA: Hoover Instition Press.

ARAT, R. R. (2001), "Matbuat". *İA VII*, Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 380.

BENNİNGSEN A. et Chantal Lemercier Quelquejay (1964), *La Presse et le Mouvement Nationale chez les Musulmans de Russie Avant (1920)*, Paris: Mouton & Co.

DEVLET, N. (1999), *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1905-19017*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

Yayınları: 172.

- HAYİT, B. (1995), *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HAYATİ, B. (2004), "Türkistan". *Millî Türkistan Hürriyet Davası*. (Editör: Timur Kocaoğlu) Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları: 304, s. 118-127.
- KARİ. M. Abdurashidxonov'g'i (1906), "İsloh Ne Demektedir". *Xurşid*, Taşkent: 28 Eylül 1906.
- KASIMOV, B. (2002), *Millî Uyanış*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 366. (1993), "Ceditçilik (Bazı Mülahazalar)". (Aktaran: Veli Savaş Yelok), Ankara: *Gazi Türkiyat*, Bahar 2010, 6: 340.(1995), "XX. Yüzyıl Başlarında Türkistan'daki Ceditçilik Akımının Başlıca Özellikleri". *Avrasya Etüdüleri* II, 3: 88.
- KOCAOĞLU, T. (2002), "Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti / Komünist İhtilâl ve Türk Halkları Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları / Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti. (1905-1991)", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, c. 18, s.741-759.
- KURAT, N. A. (1966), "Kazan Türklerinin Medenî Uyanış Tarihi". *DTCF Derg.* XXIV (3-4): 95-194.
- PİPES, R. (1968), *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism: (1917-1923)*, New York: Atheneum.
- TAYMAS, A. (1966), *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 15.
- TOGAN, Z. V. (1927), "Türkistan İsmi Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında". *Yaş Türkistan* (5 Haziran 1927).
- TOKTAMIŞOĞLU, A. O. (2006), "Türk Gazeteciliği". *Yaş Türkistandan Seçilmiş Makaleler* (editör)Ahat Andican, İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı Yayınları, 271.

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA MİLLİYETÇİ KAZAK AYDINLANMASI KİŞİLER, YAYIN ORGANLARI VE SİYASİ PARTİ

YRD. DOÇ. DR. MURAT CERİTOĞLU*

Kazak Türkleri Sakalar; sonra Türgiş, Karluk ve Töles boyları, 9.-11. yüzyıldaki Oğuz ve Kimek boyları; 12. yüzyıldaki Kidan, Nayman, Kıpçak, Arğın, Kanglı, Kerey boylarının¹ birleşmesinden oluşmuştur. 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren etnik oluşumlarını tamamlayan Kazaklar yaşadıkları coğrafyanın doğal özelliklerine, bu bölgelerde eskiden beri yaşayan boyların uğraş ve siyasi durumlarına göre üç *jüze* ayrılıp tarih sahnesinde yer almaya başlarlar.² Her *jüz* birbiriyle ilişkili bir siyasi idare olarak yapılanmıştır. Ana hatlarıyla *Ulı jüzü* (büyük cüz) şimdiki Kazakistan'ın doğu tarafları, *Orta jüzü* (orta cüz) Kazakistan'ın orta ve güney gölgeleri, *Kişi jüzü* (küçük cüz) ise Kazakistan'ın batı bölgeleri oluşturmaktadır.

17. yüzyılın sonlarında *Tévekel Han*, Kazak Hanlığındaki Kazak Türklerinin idaresini kanunî esaslara göre bir kez daha tanzim etmek için *Jeti Jargı*³ olarak adlandırılan kanunları yayımladı. Onun zamanında her üç *jüzün* yaylak ve kışlakları tespit edilmiş, her birine ayrı ayrı damgalar verilmiştir.⁴ Bu yüzyılın yirminci yıllarında bir Moğol kavmi olan *Oyratlar*, Kazakistan'ın kuzeyinde yer alan *Ob*, *Tobil*, *Esil* ve *İrtiş* gibi yerleşim bölgelerine göçerler. 17. yüzyılın sonlarında Kazak Hanlığına, yine bir Moğol kavmi olan *Cungarların* saldırısı artar. 1724-1725 yıllarında *Cungarlar*, *Türkistan* ve *Taşkent* şehirlerini işgal ederler. Bu bölgelerde yaşayan Kazaklar *Orta Asya* ve batıya *Embi*, *Jayık*, *Elek* bölgelerine çekilir.⁵ Bu ağır şartlarda birlik oluşturan Kazaklar, *Añırakay* ve *Bulantı Savaşlarında* *Cungarları*

* Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Rusya'dan göç ettirilen fakir Rus köylüleri için tarım arazisi açma bahanesiyle hayvancılıkla uğraşan Kazakların kullandıkları otlakları ellerinden alarak Rus köylüleri buralara iskân ettirmişlerdir

yendiler. Ancak Büyük Han olma hevesindeki Hanlar arasında tam ittifakın olmaması, esas galibiyeti geciktirir.

Bunun üzerine zorda kalan Kazakların Kişi jüzünün başı Ebu'l-Hayr Han 1726 ve 1730 yıllarında Rus çarına gönderdiği elçiler vasıtasıyla *Cungarlara* karşı yardım istedi.⁶ Bu Ruslar için bulunmaz bir fırsat oldu. Derhal bir elçiyi Kazaklara (*Ebu'l Hayr Han'a*) gönderen Rus makamları yapılacak yardıma karşılık Or ve Ural nehirlerinin en çok yaklaştığı noktada bir kale inşasını istemişler ve çaresizlik içindeki Kazaklar (*Ebu'l Hayr Han*) buna evet deyince de 1735'te zikredilen yerde Orenburg Kalesi'ni yapmışlardır.⁷ Orenburg Kalesi'nin inşa edilmesi Kazakistan'ın ve Orta Asya'nın Ruslar tarafından işgal edilmesinin önemli bir adımı olmuştur.

Orenburg Kalesi'nin inşasıyla başlayan Rusların Kazakistan'ı işgal süreci 1854'te Almatı (Vernyi) Kalesi'nin kurulmasıyla nihayete erdi. Rus

Çarı I. Nikola, 22 Haziran 1854'te bir ferman yayınlayarak Kazak topraklarının Rus hâkimiyeti altına geçtiğini ve Kazak Türklerinin Rus kanunlarına tâbi olduklarını ilan etti.⁸ Ruslar askeri olarak işgal ettikleri topraklarda otoritelerini yerleştirmek için idari teşkilatlanmada da düzenlemeler yapmışlardır. 1824 yılında çıkarılan kanunla Kazakistan'ın Turgay ve Ural bölgelerinin yönetimi Orenburg Genel Valiliğine, Akmolâ ve Semey bölgeleri Batı Sibiryâ Genel Valiliğine devredilmiştir. Bu dört bölge daha sonraki yıllarda Omsk merkez kabul edilerek Step Genel Valiliği adı altında birleştirilmiştir. Kazakistan'ın güneyinde kalan ve Kazakların yoğun olarak yaşadıkları Sirderyâ ve Semireçi eyaletleri ise bu bölgede kurulan *Türkistan Genel Valiliği* yönetimine bırakılmıştır.⁹

Ruslar işgal ettikleri Kazak topraklarında varlıklarını sürekli kılabilmek için, hem işgal sürecinde hem de işgal süreci tamamlandıktan sonra iskân siyaseti uygulamıştır. Ruslar iskân siyasetlerini uygulayabilmek için, öncelikle kale inşaatlarını bahane ederek Kazak arazilerini devletleştirmişler, daha sonra Rusya'dan göç ettirilen fakir Rus köylüleri için tarım arazisi açma bahanesiyle hayvancılıkla uğraşan Kazakların kullandıkları otlakları ellerinden alarak Rus köylüleri buralara iskân ettirmişlerdir.¹⁰ 1891'de Kazakistan idari sistemine, Kazakistan toprakları ile ilgili bir madde daha eklendi. Rus yetkililere istedikleri takdirde topraklarını işlemeyen köylülerin ellerinden bu toprakları alma yetkisi verildi. Halkın çoğu hayvancılıkla meşgul olduğu için toprağı işlemiyordu.¹¹ Bu madde gerekçe gösterilerek sadece hayvan olatmakta kullanılan topraklar Kazaklardan alınıp

Ruslara verildi. Bütün bunlar daha ziyade hayvancılıkla geçinen Kazakların bölgesel veya genel ayaklanmalarına sebep olmuştur. Bu ayaklanmaların en etkilileri Sırım Batur, *Jolaman* Tilenşe, İsatay Tayman ve Kenesarı *Kasımulı*¹² ayaklanmalarıdır.

Ruslar işgal ettikleri toprakları, fakir Rus köylüleri göç ettirmekle tam olarak Ruslaştırmayacaklarının farkındadırlar. Bu coğrafyanın tam Ruslaşmasının ancak oralarda yaşayan Türklerin eğitim yoluyla kültürel Ruslaştırılmasıyla mümkün olacağı düşüncesi bazı Rus siyasetçi ve eğitimcilerde bulunmaktadır.

Bu düşüncenin en tanınmış kuramcısı ve uygulayıcısı Nikolay İ. İlminskiy (1822-1891)'dir. Nikolay İvanoviç İlminskiy 1822 yılında Rusya'nın Penza vilayetinde Hristiyan ailede dünyaya gelmiş ve dindar olarak yetişmişti. 1846 yılında Kazan Dini Akademisi'nden mezun olduktan sonra aynı akademide "Müslümanlık Karşıtı Bölümünde (Protivomusulmanskoje otdeleniye) bölüm başkanı olarak çalıştı. Akademide Tatar ve Arap Dili derslerinin yanı sıra teoloji derslerine girdi. 1847 yılında misyonerlik amacıyla kurulan Tercüme Komitesi'nin başkanlığına seçildi. Bu komitenin amacı Hristiyanlıkla ilgili dini kitapları Rus olmayan halkların diline aktarmaktı. 1858'de İlminskiy Orenburg Bölge Komisyonluğuna üye olarak seçildi.¹³

Bu döneme kadar misyonerlik faaliyetlerinde daha çok Tatarlar üzerinde duran İlminskiy, bundan sonra Kazaklara yönelmeye başladı. 1861'de yakın arkadaşı olan P.S. Savelev'e yazdığı mektubunda bunu şöyle dile getiriyordu: "Ben size bir sıırım söyleyeceğim: bugünlerde Tatarları eskideki gibi sevmiyorum. Artık bütün kalbimle Kazaklara yönelmeye başladım. Bundan sonra benim kiblem Kazan değil, Ural bölgesi olacak." Onun bu "kible" değiştirmesinin sebebi Kazakların Tatarlara nazaran daha az dindar olmalarıydı. Çünkü Kazaklarda Tatarlardaki gibi dini fanatizm yoktu. Bu da onun misyonerlik işini kolaylaştırıcaktı.¹⁴

İlminskiy, misyoner kimliğine uygun olarak Rus ve Hristiyan olmayan halkları, Hristiyan yapmak için uzun süreli bir eğitim programı hazırlamıştır. Sistemin özelliği halka yönelik olmasıdır. Yani her bir millete eğitim kendi dilinde verilecekti ve bu özelliğiyle bölgelerde açılmış olan Rus okullarının medreselere nazaran beğeni kazanacağı düşünülüyordu. Bu sisteme göre Rus eğitimi bu halkların millî şeklini alacak, onların kalbine ve zihnine yerleşecekti. Bu okullardaki öğretmenler de aynı millettten tayin edilecekti. Sistemin asıl silahu milletin ana dili olacak, eğitim ana dilde verilecek, Rusça ise sadece bir ders olarak programda yerini alıcaktı. Ancak öğrenciler Rusça öğrendikten sonra ancak dersler bu dilde verilmeye başlanıcaktı. Öğrencilerin Rusçayı kolay ve çabuk öğrenmeleri için ana dillerinin yazılışında Rus alfabesi kullanılıcaktı. Bu bir taraftan öğrencileri Kur'an alfabesinden ve İslam medeniyetinden uzaklaştıracaktı.¹⁵ Diğer taraftan da yavaş yavaş Ruslaşmaya ve Hristiyanlaşmaya başlayıcaklardı. İlminskiy kendi eğitim sistemini Kazaklar üzerinde uygulamak için, kendisine yazdığı son mektuplarını "Şın jüreginen sıylaytın bağımuştı pendeñiz I. Altınsarin; Ülken kümetpen sizge şın berilgen kızmetşiñiz I. Altınsarin"¹⁶ diye bitiren İbray Altınsarin'den yararlanıcaktır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Rusların işgal ettikleri topraklardaki Türkleri Hristiyanlaştırıp Ruslaştırma niyetleri ve bu amaçla yürüttükleri çalışmalar Türk aydınlanma hareketi için bir etki olmuştur.

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusların işgal ettikleri topraklardaki Türkleri Hristiyanlaştırıp Ruslaştırma niyetleri ve bu amaçla yürüttükleri çalışmalar Türk aydınlanma hareketi için bir etki olmuştur.

Bir toplumun millet olarak var olmasında ve daha iyiye doğru yönelmesinde kültür, eğitim ve ana dili önemli unsurlardır. Kültür insan yığınına millet yapan soyut veya somut genellikle tecrübelerle dayalı değerler bütünüdür, eğitim bu değerlerin millete aktarılma ve bu değerlere katkıda bulunma sürecini, ana dili ise bu değerleri taşıma ve aktarma aracını ifade etmektedir. Kültür aktarımının eğitim sürecinde ana dili aracılığıyla olduğunun bilincinde olan düşünürler, yöneticiler bu konulara ayrı önem vermişlerdir. Rusların işgal ettikleri topraklardaki Türkleri Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma çalışmalarının da özetle bu esasta

gerçekleştirildiği görülmektedir.

Mensubu olduğu milletin varlığının siyasal ve kültürel dış etkiler sebebiyle tehlikeye girdiğini gören aydınlar da eğitim kurumlarına, eğitim kurumlarında ana dille eğitim ve öğretim yapılmasına büyük önem vermişlerdir. Çarlık Rusyası idaresindeki Türklerin teknolojik geri kalmışlığından, kültürel yozlaşmaya tâbi tutulmasından ve dağınıklığından rahatsızlık duyduğu için çalışmalar yapan kişilerden ilk akla gelen Gaspıralı İsmail Bey'dir.

Gaspıralı İsmail Bey, Osmanlı Türkçesini yazı dili olarak kullanıldığı Tercüman gazetesini 10 Nisan 1883'te yayımlamaya başlar. O, bu gazete aracılığıyla Türk Dünyasında ortak bir yazı dili oluşturmayı ve hem de durumlarından rahatsız olduğu Türklerin atılım yapabilmesi için yapılması gerekenleri anlatmayı planlıyordu. Gaspıralı İsmail Bey, *usul-ı kadimle* öğretim yapan mektep ve medreseleri, Türklerin geri kalmışlığının temel sebebi olarak görmektedir. Usul-ı kadimle öğretim yapan mektep ve medreselerde eğitim dili Arapça, müfredat da dinî ilimlerdir.¹⁷ Müfredatını kendisinin hazırladığı ve *Usul-ı cedidle* öğretim yapacak mektep medreselerin eğitim öğretim dili Türkçe olacaktır. Mekteplerde ders olarak Arapça ve Türkçe okuma yazma, hat, tartışmalı ders, Türkçe gramer ve aritmetik¹⁸, medreselerde ise dinî ilimler, Türk dili ve edebiyatı, Arap dili ve edebiyatı, İslam tarihi, tarih felsefesi, umumi tarih, coğrafya, tabiat bilgisi, matematik, fizik, kimya, psikoloji, pedagoji, sağlık bilgisi, hat, Rusça ve Fransızca¹⁹ olarak belirlendi.

Usul-ı cedid mekteplerinin başarısı kısa zamanda duyulmuş, Bolşevik İhtilaline kadar Çarlık Rusya idaresindeki Türk dünyasında 1914 yılında beş bin mektep açılmıştır. Ancak Usul-ı cedid medreselerinin sayısı Rus idarecilerinin karşı çıkmasından dolayı mektepler kadar çok olamamış, 1894-1905 yılları arasında ancak 9 adet açılabilmiştir. Sayısı az olmakla birlikte bölgedeki Türklerin medrese ihtiyacının mühim bir kısmını karşılamıştır.²⁰

Bir taraftan Rusların zamana yayararak Türkleri Hristiyanlaştırıp Ruslaştırma politikası, diğer taraftan hem Tercüman gazetesi, hem de müfredatı *usul-ı cedide* göre hazırlanmış olan mektep ve medreselerin başarısı ve buna ilave olarak her Türk boyunun kendi içinden çıkardığı millî şuura sahip gençlerin etkisiyle Çarlık Rusyası yönetimindeki Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Azeri gibi Türk boyları arasında hızlı ve yoğun bir aydınlanma ve millî kimliğe sahip çıkma hareketi başlar.

Geçmişten günümüze aynı düşünce ve amaca sahip kişiler, sahip oldukları fikirleri başka ortamlarda bulunanlara aktarabilmek için basın yayın araçlarından yararlanmışlar ve bir güç olabilmek için de programı olan bir teşkilat etrafında toplanmışlardır.

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Kazaklar arasında yetişen millî bilince sahip Şekerim *Kudayberdiuli*, Ahmet *Baytursınuli*, Élihan *Bökeyhanuli*, *Mirjakıp Duolatuli*, *Jüsipbek Aymavıtulı ve Mağjan Jumabayulı* gibi onlarca Kazak aydını da kendi düşüncelerini daha fazla insana ulaştırmak için öncelikle Kazak gazetesi ile *Aykap dergisini* araç olarak kullanmışlar ve *Alaş Partisi* etrafında toplanmışlardır.

Milliyetçi Kazak aydınlanmasında öne çıkan kişiler, yayın organları ve siyasi partiler hakkında şunlar söylenebilir.

Kazak aydınlanmasının lider isimlerinden olan **Élihan Bökeyhanuli**, 25 Mart 1866 yılında Semey vilayetinin Karkaralı ilçesinde doğmuştur. 1890-1894 yıllarında Orman Enstitüsünün Ekonomi Fakültesinde okur. 1896-1903 yılları arasında Kazak ülkesini araştıran Şerbina gezi heyetine katılır. Bu seyahat sırasında Çarlık Rusya'nın Kazak ülkesiyle ilgili düşüncelerini farklı bir açıdan görür. Bökeyhanov'un siyasi görüşünün büsbütün değişmesine 1. Rus Meşrutiyeti sebep olmuştur.²¹ 1905 yılında "Halık Bostandığı" partisine üye oldu. I. Ulusal Meclis'e Semey Kazakları adına temsilcisi olarak seçildi. Meclisin Çar tarafından kapatılmasıyla ilgili hazırlanan Viborg çağrısına imza attı. Bundan dolayı da 3 ay hapse mahkûm oldu. Baytursınuli redaktörlüğünde yayımlanan *Kazak* gazetesinin hazırlanmasında ve yayılmasında büyük emekleri oldu. 20 Mart 1917 yılında Geçici Hükûmet'in Torgay vilayet başkanı görevine atandı. Bökeyhanuli, Çarlık yönetimi yerine gelen Geçici Hükûmet tarafından vilayet başkanlığı görevine atanan ilk Kazak'tı. Millî devlet kurmak Bökeyhanuli'nin asıl amacı idi. Bundan dolayı Geçici Hükûmet'e büyük ümit bağlamıştı.²² Ancak bu ümidinin boşa olduğunu kısa zamanda anladı ve Kadet Partisi'nden ayrıldı.

Onun önderliğinde 1 Temmuz 1917 yılında 1. Genel Kazak Kongresi toplandı ve Alaş Partisi kuruldu. Bökeyhanulı ve Baytursınulı önderliğinde, 5-13 Ekim 1917 tarihinde Orenburg şehrinde 2. Genel Kazak Kongresi düzenlendi. Kongrede ele alınan en önemli konu ulusal özerkliktir. Kongre, Kazak vilayetlerini kargaşadan korumak için zaman kaybetmeden “Millî Meclisi” kurulması ve bu meclisin adının da Alaş-Orda olması yönünde karar alır. 15 kişiden oluşan hükûmetin başkanlığına da çoğunluğun oyunu alan Bökeyhanulı seçilir.²³ İç savaştan sonra Bökeyhanulı liderliğindeki Alaş-Orda Hükûmeti Sovyet Hükûmetine karşı mücadele etmiştir. Sovyet Hükûmeti 1919-1920 yıllarında Alaş ayaklanmasına katılanlar için af yasası çıkarmıştır. Bökeyhanulı bu tarihten sonra da doğru bildiği düşüncelere uygun yaşamıştır. 1925 yılında Kazakistan’da yönetime gelen F. Goloşekin’in yürüttüğü yerel halkın yerleşmesi politikasına şiddetle karşı çıkmıştır.²⁴ Alaş hareketinin önderi, gazeteci, bilim adamı olan Élihan Bökeyhanulı 1926 yılında ihtilal karşıtı çalışmalar yaptığı gerekçesiyle tutuklanır. Ancak 15 gün sonra serbest bırakılır. Alaş hareketinin lideri, yurtsever, gazeteci, yazar ve bilim adamı olan Élihan Bökeyhanulı 27 Eylül 1937’de Kızıl Kırgın kurbanı olur.

Kazak aydınlanmasının fikir babalarından olacak olan *Ahmet Baytursınulı*, 5 Eylül 1872’de²⁵ Kostanay vilayeti Jangeldin ilçesi Sarıtübek köyünde doğdu. 1895 yılında Orenburg’taki öğretmen okulundan mezun olup 1895-1909 yılları arasında Aktöbe, Kostanay ve Karkaralı illerindeki çeşitli okullarda öğretmenlik yapar. 1896 yılında Kostanay’da öğretmenlik yaparken Omsk’ta tanıştığı Kazakların tarihi, etnografyası, folkloru ve dili üzerine araştırmalar yapan Alektorov’dan Kazakistan dışındaki Kazakların yaşayışları ve Kazak ülkesi üzerinde güdülen yayılma ve sömürü siyaseti hakkında bilgiler edinir. Gdülen bu Rus siyaseti doğrultusunda ünlü Rus alimi İlminskiy’in yaptığı görünürde Kazakları eğitime, gerçekte ise misyonerlik faaliyetleri hakkındaki ilk bilgileri yine Alektorov’dan öğrenmiştir. Ayrıca bu görüşme sonucunda siyaset, eğitim, bilim ve kültür alanında Ahmet’in düşünce dünyası değişmiş, ufku genişlemiş ve eksik birtakım bilgileri tamamlanmıştır.²⁶ Bu görüşmeden sonra Baytursınulı, eğitim ve eğitimin milletin geleceği üzerindeki etkileri üzerinde düşünmeye başlar. Usul-ı cedit mekteplerini incelemeye başlar. Kazak öğrencilerin okuma ve yazmayı daha kolay öğrenebilmeleri için ders kitabı yazma işiyle uğraşır.

Ahmet Baytursınulı, 1 Temmuz 1909 tarihinde, Vali Troynitskiy’in emriyle ve Kazaklar ile Ruslar arasında düşmanlık oluşturduğu gerekçesiyle tutuklanıp Semey Hapishanesi’ne atılır. Kazak bölgelerinin dışında bir sürgüne gitmek kaydıyla 1910 yılında hapisten çıkarılır. İşte, *Baytursınulı’nın* hayatındaki diğer önemli dönüm noktası 1910 yılında başlayan Orenburg sürgün hayatıdır. Orenburg, o vakitlerde hem Kazan hem de Ufa’ya yakın olması, bazı Tatar gazetelerinin burada basılıyor olması gibi özelliklerinden dolayı siyasal ve kültürel merkez durumundaydı.

Orenburg yılları, onun sosyal ve siyasal çalışmalarının en verimli olduğu dönemdir. Masa adlı kitabı 1911, Elib-Biy adlı okuma yazma kitabı 1912, Til Kural adlı kitabının Fonetika bölümü 1915, Morfolojiya bölümü ise 1916 yıllarında yayımlandı. Baytursınulı *Masa (Sivrisinek)* adlı kitabının yazılış amacını “Kazakları yabancı düşüncelerin etkisinden kurtarmak ve onları gaflet uykusundan uyandırmak” olarak giriş bölümünde belirtmektedir. Tursınulı, Elib-Biy adlı ders kitabında Arap harflerini Kazakçanın ses bilgisi özelliklerine göre ıslah etmiş kullanmıştır.

Ahmet Baytursınulı, Orenburg’da yakın dostları Élihan Bökeyhanulı ve Mirjakıp Duvlatulı’yla bir araya gelerek ilk ulusal gazete olan *Kazak*’ı yayımlarlar. Baytursınulı’nın redaktörlüğünü yaptığı *Kazak* gazetesi, Kazak bağımsızlık hareketi tarihinde ayrı bir yere sahiptir.

Ahmet Baytursınulı, Kazak tarihinde derin izler bırakan Kazak Kongrelerinin çalışmalarına katılıp siyasi görüşlerini dile getirdi. Ahmet Baytursınulı, Élihan Bökeyhanulı ve Mirjakıp Duvlatulı üçlüsünün özverili çalışmaları olmasaydı 1917 yılında Alaş Partisi ve Alaş-Orda Hükûmeti kurulamazdı.²⁷ Alaş Partisi’nin programını hazırlayanlar arasında yer alan Baytursınulı, Alaş-orda Hükûmetini kuran 2. Genel Kazak Kongresi tarafından Eğitim Bakanlığına getirilir. 1919 yılının Mart ayında Alaş-orda Hükûmeti adına Sovyet Hükûmetiyle anlaşmak amacıyla Moskova’ya gider. Sovyet Hükûmetinin kararıyla Kazak Askeri Devrim Komisyonu Başkan Yardımcılığına atanır.²⁸ 1920’de Lenin’in isteği üzerine Askeri Devrim Komitesi Kazakistan Halk Eğitim Komiserliğine getirilir.²⁹ 1922-1925 yılları arasında Eğitim Bakanlığındaki Bilim ve Edebiyat Komisyonunun Kazakistan Araştırmalarının Başkanlığını yürüttü. 1921-1925 yılları arasında Orenburg’daki, 1926-1928 yılları arasında da Taşkent’teki Kazak Eğitim Enstitülerinde Kazak dili ve edebiyatı ve medeniyet tarihi üzerine dersler verdi. 1928 yılında Kazakistan Devlet Üniversitesine davet edilerek Profesör unvanı verildi.³⁰

Ahmet Baytursınulı, Gaspıralı İsmail Bey’den etkilenecek geleneksel Arap grafiğine dayanan alfabeyi Kazakçanın ses özelliklerine göre ıslah etmiştir. 1910-1920 yıllarında Kazak gazetesi ve bazı kitaplar³¹ Töte adı verilen bu alfabeyle yayımlanmıştır. Bu düşünce ile Kazakçanın ilk okuma yazma kitabı olan Elib-Biy’i hazırlar ve 1912 yılında yayımlar. Türkçenin yazımıyla ilgili düşüncelerini de 1926 yılında yapılan Bakü I. Türkoloji Kongresi’nde açıklar.

1929 yılının 2 Haziranında 43 Alaş Partisi üyesiyle birlikte Almatı’da tutuklanır. 1929 yılının sonuna doğru Moskova’daki Butırka Cezaevi’ne gönderildi. Orada 10 yıl hapse mahkûm edildi. Maksim Gorki’nin eşi E. P. Paşkova’nın yardımıyla 1934 yılında zamanından önce tahliye edilir.³² İçler acısı üç yılın sonunda Kızıl Kırgın başlar. Ahmet Baytursınulı 8 Ekim 1937’de tekrar tutuklanır. Dil bilimcisi, edebiyat araştırmacısı, gazeteci, yazar ve şair olan Ahmet Baytursınulı, 8 Aralık 1937 tarihinde Kızıl Kırgın kurbanı olur.

Alaş hareketinin teorisyenlerinden olan *Mirjakıp Duvlatulı*, 21 Kasım 1886 tarihinde Kostanay vilayeti Jangeldin ilçesinde doğdu. 1897 yılında Torgay şehrindeki Rus Kazak mektebinde beş yıl okur ve köy öğretmeni diplomasıyla mezun olur. 1904 yılında ustası olacak Ahmet Baytursınulı'yla tanışır ve onunla birlikte Karkaralı'ya gider. Mirjakıp Duvlatulı, oradaki aydınların temsilcisi olarak Kazak Anayasal Demokrasi Partisi'nin Ural'daki kongresine katılır. Ardından delege olarak 1906 yılında St. Petersburg'a gider. Mirjakıp Duvlatulı'nın ilk şiirleri, 1909 yılında "Oyan, Kazak!" adıyla yayımlanır. Kazak okuyucuları arasında bu kitabın etkisi büyük olur.³³ Genç şair, halk arasında ünlenmekle beraber, yönetimin takibine maruz kalır.³⁴ Kızıljar'da öğretmenlik yaparken Magjan Jumabayulı da kendisinden ders alır. Duvlatulı'nın 1910 yılında Kazan'da yayımlanan *Bakıtsız Jamal* adlı romanı, Kazak edebiyatının ilk romanıdır.³⁵ Kazakça yayımlanan her gazetede, özellikle *Aykap* dergisine kesintisiz yazar. Ülkesindeki durumu kendi gözüyle görmek amacıyla Kızıljar'dan Semey'e doğru seyahate çıkar. Çarın casuslarının sıkı takibindeki Duvlatulı'yu, Semey'de polisler karşılar ve bir buçuk yıl hapiste kalır. 1912 yılında Orenburg'a gidip oradaki aydınlarla birlikte, Ahmet Baytursınulı, Élihan Bökeyhanulı ile birlikte *Kazak* gazetesini yayımlama işine girişir.

Alaş Partisi'nin ileri gelenleriyle birlikte Duvlatulı ömrünü milletin kültür ve medeniyetini yükseltmeye adanır. Önce Taşkent'e gidip *Ak Jol* gazetesinin yayımlanmasında görev alır. Daha sonra Semey vilayetinin hukuk kurumlarında çalışır.

1922 yılında hiçbir sebep yokken tutuklanır. Ancak kısa süre sonra serbest bırakılır. 1922-1926 yılları arasında Orenburg'ta Kazak Eğitim Enstitüsünde ders verir. Duvlatulı'nın Kazak Devlet Matbaasında bölüm başkanlığı ve "Eñbekşi Kazak" redaktör yardımcılığı yaptığı yıllar en verimli dönemidir. Bu dönemde, Duvlatulı iki bölümden oluşan "Esep Kuralı"nı hazırlayıp Taşkent'te bastırır. "Balkiya" adlı dört perdelik piyesini yazar. 1924 yılında Orenburg'da "Kıragat Kitabı"nı yayımlar. 1925 yılında V. İ. Lenin'in "Jaña Ünem Sayasatı" ile "1905 Jılgı Töñkeris" kitaplarını ve G. Zinovev'in "Reseylik Kommunistik Partiyanın Tarihi" adlı eseri tercüme eder.

Stalin'in zulmüne uğrayarak 1928 yılının sonunda bir grup Kazak aydınıyla birlikte hapse atılır. Şair, yazar, gazeteci ve eğitimci olan Mirjakıp Duvlatulı 1930 yılında önce ölüm cezasına hükmedilir, sonra bu hüküm 10 yıl sürgün cezasına çevrilir. Mirjakıp Duvlatulı, sürgündeyken 5 Ekim 1935 tarihinde ağır hastalıktan dolayı vefat eder.

Kazak aydınlanmasının meşalelerinden başka biri de *Magjan Jumabayulı*'dir. 25 Haziran 1893 tarihinde Soltüstik Kazakistan vilayeti Bulayev ilçesinde doğan Jumabayulı 1910-1913 yılları arasında Ufa'da *Galiya* Medresesi'nde okur. O vakitler *Sadak* dergisinde kendi şiirlerini yayımlar, Abay'ın şiirleriyle tanışır ve Tatar yazarlarıyla dost olur. Arapça, Farsça ve Türkiye Türkçesini öğrenir. Rusça dersler alır. 1913 yılında Kazan'da Şolpan adıyla ilk şiir kitabını yayımlayan Magjan

Jumabayulı Kazak ve Tatar gençleri arasında *Türkçü milliyetçi* bir sembol haline gelir.³⁶ 1917 yılının Aralık ayında Alaş hareketinin ikinci kongresine katılır. Kongrede eğitim komisyonu üyeliğine seçilir. 1917-1923 yıllarında *Bostandık Tuvi*, *Ak Jol* gazetelerinde ve *Şolpan* dergilerinde çalışır. Ahmet Baytursınulı, Élihan Bökeyhanulı ve Mirjakıp Duvlatulı gibi tanınmış Kazak aydınlarıyla birlikte Kazak halkının bağımsızlığını isteyen Alaş hareketine katılır. 1923-1926 yılları arasında Moskova'daki Körkem Edebiyet İnstitutu'nda okudu. 1927-1929 yılları arasında öğretmenlik yaptı. 1924 yılında Moskova'da, 1922 yılında Kazan'da, 1923 yılında Taşkent'te yayımlanan şiirlerinden dolayı milliyetçilikle, Türkçülükle itham edilip kitaplarının tekrar yayımlanmaması talep edildi. Vatansever ve tanınmış şair Magjan Jumabayulı 1929 yılında Butırka Hapishanesine atıldı. 10 yıl hüküm giydi. M. Gorkiy'in yardımıyla 1936 yılında serbest bırakıldı, ama tekrar tutuklandı.³⁷ Şair ve yazar Magjan Jumabayulı 19 Mart 1939 tarihinde Kızıl Kırgın kurbanı olur.

Élihan Bökeyhanulı, Ahmet Baytursınulı, Mirjakıp Duvlatov, Magjan Jumabayulı, Şekerim, Séken Seyfullin gibi onlarca Kazak aydını düşüncelerini *Kazak* gazetesi ile *Aykap* dergisi aracılığıyla geniş halk topluluklarına ulaştırmaya çalışmışlardır.

Kazak gazetesi 2 Şubat 1913-1918 tarihleri arasında Orenburg'da haftalık olarak, Ahmet Baytursınulı'nın Arap alfabesi ıslahıyla geliştirdiği *Töte* diye adlandırılan alfabeyle yayımlanmıştır. Kazakların ilk ulusal gazetesi olan *Kazak*, beş yılda 265 sayı yayımlanır. 1918 yılındaki sayıları dışında gazetenin birinci redaktörü Ahmet Baytursınulı, ikinci redaktörü ise Mirjakıp Duvlatov'dur. 1918 yılındaki sayılarda ise redaktörlüğü Januzak Jenibekov üstlenir. Tirajının 3000 ile 8000 arasında değiştiği³⁸ kaynaklarda yazılı olan *Kazak* gazetesinin siyasi duruşunun belirlenmesi, düzenlenmesi ve yayımlanması Élihan Bökeyhanulı, Ahmet Baytursınulı ve Mirjakıp Duvlatov tarafından gerçekleştirilir.

Kazak gazetesi ilk sayısından itibaren Kazak halkını uyandırma ve sömürgecilğe karşı mücadele etme gayesiyle yayımlanmıştır. Millî özgürlük hareketinin sesi olmuş ve Kazaklar arasında özgürlük hareketi düşüncesinin yerleşmesine hizmet etmiştir. *Kazak* gazetesi 1917 yılında Alaş Partisi ve Alaş-Orda Hükûmetinin kurulmasında önemli rol üstlenmiştir.³⁹

Kazak gazetesi ilk sayısından itibaren Kazak halkını uyandırma ve sömürgecilğe karşı mücadele etme gayesiyle yayımlanmıştır. Millî özgürlük hareketinin sesi olmuş ve Kazaklar arasında özgürlük hareketi düşüncesinin yerleşmesine hizmet etmiştir.

Kazakça ilk dergi Muhamedjan Seralin redaktörlüğünde yayımlanan *Aykap*'tır. *Aykap* dergisi 1911 yılının Ocak ayından, 1915 yılının Eylül ayına değin Troitsk'te Energiya Yayınevi tarafından başlangıçta ayda bir, daha sonra ayda iki sayı olmak üzere Arap harfleriyle kesintisiz olarak 88 sayı yayınlanmıştır.⁴⁰

Aykap dergisinde sosyal hayata ilgili çeşitli konularda yazılar yayımlanmıştır. *Aykap* dergisinin sürekli yazarları tarafından yerleşik hayata geçme tavsiye edilmiştir. Çünkü bilim ve sanatın gelişmesinin, kendi kendini yönetmenin ancak yerleşik hayata geçmekle mümkün olacağına inanmaktaydılar. *Aykap* dergisinde yazarlar genel Türk birliği düşüncesini savunurlar. Sömürülmekten ancak dili, dini, kökü bir Türk boylarının birleşmesiyle kurtulmanın mümkün olduğunu savunurlar. Bundan dolayı da derginin yayımlanmasında Baytursınulı tarafından ıslah edilen ve *Töte* diye adlandırılan alfabeyi değil, geleneksel alfabeyi kullanmışlardır. *Aykap* dergisinin Kazak edebi dilinin, edebiyat, tarih, hukuk ve ekonomi bilimlerinin şekillenmesinde önemli rolü olmuştur.⁴¹

Élihan Bökeyhanulı, Ahmet Baytursınulı, Mirjakıp Duvlatulı ve Magjan Jumabayulı'nın yanında Birmuhamet Aybasulı (1895-1938), Jüsipbek Aymavıtulı (1889-1931), Jakıp Akbayulı (1876-1934), İşangali Arabayulı, Muhtar Avezulı (1897-1961), Güleyim Baygurina, Ahmet Birimjanulı (1870-1927), Akkagaz Dosjanulı (1893-1932), Halel Dosmuhametulı (1883-1939), Sebit Dönentayulı (1894-1933), Ganijamal Duvlatkızı (1895-1940), İliyas Jansügirulı (1894-1938), Moldagali Joldıbayulı (1887-1937), Tahir Jomartbayulı (1884-1937), Kудaybergen Jubanulı (1889-1938), Magjan Jumabayulı (1893-1938), Sabırjan Gabbasulı (1888-1918), Subhanberdi Hasenulı (1892-1942), Gumar Karaşulı (1875-1921), Bakıtjan Karatayulı (1860-1934), Gumar Karaşulı (1876-1921), Muhametselim Kéşimulı (1884-1935), Koşmuhambet Kemeñgerulı (1894-1942), Meşhür Jüsip Köpeyulı (1857-1931), Şekerim Kudayberdiulı (1858-1931), Néziye Kuljankızı (1887-1933), Seralı Lapin (1868-1919), Beyimbet Maylin (1894-1938), Mustakım Maldıbayulı (1880-1927), Ahmet Mémetulı (1894-), Gadolgaziz Musagaliulı (1880-1933), Ahmet İşan Orazbayulı (1861-1927), Mustafa Orazbayulı (1891-1970), Fayzolla Satıbalın (1883-1959), Biyahmet Sérsenulı (1885-1921), Jansultan Seydalin (1856-1921), Jihanşa Seydalin (1877-1923), Mériyem Seydalina, Séken Seyfullin (1894-1938), Asılбек Seyitulı (1894-1937), Muhametjan Seralin (1872-1929), Bekmuhambet Serkebayulı (1892-1976), Seduvakas Şormanulı Barlıbek Sırtanulı (1866-1914), Mustafa Şokay (1890-1940), Sultanmahmut Toraygirulı (1893-1920), Muhametjan Tıñşbayulı (1879-1937) ve Jumagali Tilevlin (1889-1937) Kazak gazetesi ve *Aykap* dergisinde yayımladıkları yazı ve şiirleriyle Kazak aydınlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Yukarıdaki listede ölüm tarihi 1940 sonrası olan çok az kişinin varlığı dikkat çekmektedir. Bu kişilerin büyük kısmı Stalin dönemi kurbanlarıdır.

Kazak aydınları arasında milli siyasi parti kurma hareketi 1913 yılında ortaya çıktı. Muhametjan Seralin yönetimindeki *Aykap* dergisi etrafında toplanan Kazak

aydınları, önemli sosyal meseleleri değerlendirip belli sonuçlara ulaşmak için Genel Kazak Kongresini toplantıya çağırmak için girişimde bulundular.

Siyasi parti kurmak için gerekli şartlar ancak 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra oluştu. İlk Genel Kazak Kongresinin toplanması için, *Kazak* gazetesi bünyesinde kurulan düzenleme bürosu seri olarak siyasi parti kurma meselesini işler. 1917 yılının 21-26 Temmuz günleri arasında Orenburg'da toplanan I. Genel Kazak Kongresinde, siyasi parti kurulması konusunu ortak görüşe varılır ve Kongrede kurulacak partinin taslağını hazırlama görevi "Şu'ra-yı İslam" a seçilen Kazak vekillere verilir.

Kazak gazetesi tarafından kurulacak partinin adının Kazakları oluşturan Türk boylarının ortak adlandırması olan *Alaş* olması⁴² teklif edildi. Bu teklifin hayata geçebilmesi için, *Kazak* gazetesinin yönetimi bütün vilayetlerdeki Kazak topluluklarına kurulacak partinin adının Alaş olmasını telkin etmek için telgraflar çekti. Bunun sonucunda partinin adı Alaş olarak belirlendi. Alaş Partisinin vilayet toplantıları Bökeyhanulı'nın liderliğinde 1917 yılının Ekim ayının 12'si ile 20'si arasında önce Semey'de, sonra Omsk'ta, Kasım ayının 10'una doğru da Orenburg'ta yapılır. Semey Parti Meclisinin Başkanlığına Hael Gabbasulı, Omsk Parti Meclisi Başkanlığına Aydarhan Turlıbayulı, Torgay Parti Meclisi Başkanlığına ise Bökeyhanulı seçilir.

Alaş Partisi, yayımlanan programında Rusya'nın demokratik, federatif devlet olduğunu destekler. Programda dağıntık Kazak bölgeleri idaresi kendinde bir ülkeye dönüştürülüp özerk bölge olarak Rusya Federasyonunda yer almaya devam edeceği, vergilerin kişilerin gelirlerine göre alınacağı; dine, kana bakılmaksızın, kadın erkek ayrımı yapılmaksızın insanoğlunun eşit olduğu; özgürce toplantı yapmanın, gazete çıkarmanın, kitap bastırmanın mümkün olacağı; mahkemelerin taraf tutamayacağı ve yargılanmadan kimsenin hapse atılmayacağı; Kazak ülkesindeki eğitim öğretim kurumlarının kapısının herkese açık ve eğitimin ücretsiz olacağı; Kazakça okullar açılacağı; başlangıç sınıflarında eğitim öğretimin ana dilinde yapılacağı; Hükûmetin eğitim öğretim işine karışmayacağı yazılmıştır. Programdaki en temel konu, toprak konusudur. Bu konu "Kazak ülkesindeki yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin sahibi Kazak halkıdır ve Kazak ülkesinin izni dışında Rusya'dan göçler durdurulacaktır." şeklinde yer almıştır.⁴³

Alaş Partisi'nin kurucu kadrosu, İkinci Genel Kazak Kongresini toplayarak Alaş Özerk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan eder. Bu Kongre'de Alaş-Orda Hükûmeti de kurulur. Hükûmet başkanlığına Bökeyhanulı, Kılmanulı ve Turlıbayulı aday gösterilir. En çok oyu alan Élihan Bökeyhanulı hükûmet başkanlığına seçilir. Alaş-Orda Hükûmeti düşündüğü işleri gerçekleştirebilmek için Alaş-Orda Özerk Cumhuriyetindeki *halk polisi* olarak adlandırılan silahlı güçleri yasaklar. Halk polisinin yerine geçecek güçleri hazırlamak için Dutov yönetimindeki Orenburg Kazak Askerlerinin tecrübesinden yararlanmak istenir.

Alaş-Orda Hükûmeti ile Dutov'un yakınlaşmasından Sovyet Hükûmeti rahatsız olur. Güney Ural'daki Alibiy Jangeldin komutasındaki Kızıl Ordu, P. Kobozev ile S. Pavlov komutasındaki Kızıl Ordu müfrezesiyle birleşip 18 Ocak 1918'de Orenburg'u işgal eder.⁴⁴ Bunun üzerine Alaş-Orda Hükûmeti ve Meclisi Orenburg'u terk etmek zorunda kaldı. Hükûmet yetkililerinin bir kısmı Semey, bir kısmı Oyl, bir kısmı da Jeti-su vilayetine gider. 1918 yılının yaz aylarında Alaş-Orda Hükûmeti ordusu ile Sovyet Hükûmeti ordusu arasında savaş başlar. Bu savaşta galip gelen Sovyet Hükûmeti Alaş Partisi'ni ve Alaş-Orda Hükûmetini dağıttı. 1919 yılında Sovyet hükûmeti Alaş ayaklanmasına katılanlar için af yasası çıkardı.⁴⁵ 1919 yılında affedilmiş olmalarına rağmen Kazakların aydınlanması için çalışan, *Kazak* gazetesi ile *Aykap* dergisinde bu yönde yazılar şiirler yazan, Alaş Partisi'ne üye olan, Alaş-Orda Hükûmetinde görev yapan hemen hemen bütün Kazak aydınları 1930'lu yılların sonlarında *Kızıl Kırgın*'ın kurbanı olmuşlardır.

Ruslar; yönetimleri altında bulunan Türk Dünyasında 20. yüzyılın başında gerçekleşen aydınlanma hareketlerini öylesine büyük ve hızlı olarak değerlendirmişlerdir ki kendilerince çözüm olan tepkiyi, ancak Alaş hareketine katılan, *Kazak* gazetesi ve *Aykap* dergisinde yazıları ve şiirleri yayımlanan ve millî bilince sahip kişilerin cismani varlıklarını ortadan kaldırmakta bulmuşlardır. Bu kişileri katletmekle yetinmemişler, onlarca yıl değil üzerlerine araştırmalar yapılmasına, adlarının anılmasına bile izin vermemişlerdir.

1 BİYZZAKOV, Seydin Tübi (2000), *Bir Türkiler*, Kazak Ents., Almatı, s. 36.

2 NISANBAYEV, Ébdimelik (2000), *Türkistan*, Kazak Ents., Almatı, s. 393.

3 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 396.

4 GÖMEÇ, Saadettin (1999), *Türk Cumhuriyetleri ve Türk Topulukları Tarihi*, Akçağ, Ankara, s. 63.

5 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 396.

6 GÖMEÇ, Saadettin age., s. 63.

7 SARAY, Mehmet age., s. 10.

8 GÖMEÇ, Saadettin age., s. 63.

9 ÖZDEMİR, Emin "Kazak Türkleri ve Kazakistan ile İlgili Türkçe Çalışmalar Bibliyografyası (1923-2010)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 96/191, İstanbul, s.186.

10 ÖZDEMİR, Emin age., s.186.

11 GÖMEÇ, Saadettin age., s. 67.

12 Emin Özdemir, age., s.186.

13 ADİLBAYEV, Alau (2002), "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Görülen Ruslaştırma Faaliyetleri", *Bilig*, S. 23, Güz, s. 70.

- 14 ADİLBAYEV, Alau age., s.70.
- 15 ADİLBAYEV, Alau age., s.70-71.
- 16 ALTINSARİN, TAZA İbray Bulak, ALMATI Jazuvşı, , 1988, s. 310
- 17 SARAY, Mehmet age., s. 54.
- 18 SARAY, Mehmet age., s. 52.
- 19 SARAY Mehmet, age., s. 57.
- 20 SARAY, Mehmet age., s. 57.
- 21 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 228.
- 22 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 228.
- 23 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 228.
- 24 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 228.
- 25 KOKYBASSAVA, Gülnar “Kazakistan’da Yapılan Ahmet Baytursunoğlu’yla İlgili Çalışmalar”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 169, s. 221.
- 26 ALİBEKİROĞLU, Sertan ALİMİ, Kazak Ahmet Baytursunoğlu’nun Hayatı ve Eserleri, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, s. 7.
- 27 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 165.
- 28 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 165.
- 29 ALİBEKİROĞLU, Sertan age., s. 10.
- 30 NISANBAYEV Ébdimelik, age., s. 165.
- 31 ERCİLASUN, BİCAN Ahmet (2007), “Kazakçanın Latin Alfabesiyle Yazılması”, Makaleler, Ankara, s. 413.
- 32 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 165.
- 33 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 286.
- 34 KARA, Mehmet İBRAGİM, Damira “Uyanma Kavramı ve Kazaklar”, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/7 Fall 2008, s.408.
- 35 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 287.
- 36 BURAN, Ahmet (2007), Kurşunlanan Türkoloji, Manas, Elazığ, s. 303.
- 37 NISANBAYEV Ébdimelik, age., s. 287.
- 38 SUBHANBERDİNA, Ü, DEVİTOV, S. ALMATI, Aykap, (1995), s. 21.
- 39 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 383.

40 CERİTOĞLU, Murat "AYKAP, Ü. SUBHANBERDİNA, DÉVİTOV S. (hızl.), "Kazak Ensiklopediyası" Bas Redaksiyası, Almatı, 1995, 366 s." Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 19, s. 112.

41 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 31.

42 SUBHANBERDİNA, Ü. DÉVİTOV, S. SAHOV, KAZAK, K. Kazak Ents. Almatı, 1998, s.405-410.

43 SUBHANBERDİNA, Ü. DÉVİTOV, S. SAHOV, K. age., s. 405-410.

44 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 54.

45 NISANBAYEV, Ébdimelik age., s. 54.

Kaynaklar

ERCİLİASUN, Ahmet Bican (2007), "Kazakçanın Latin Alfabesiyle Yazılması", Makaleler, Akçağ, Ankara.

BURAN, Ahmet Kurşunlanan Türkoloji, Manas, Elazığ, 2007.

ALAU ADİLBAEV (2002), "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Görülen Ruslaştırma Faaliyetleri", Bilig, s. 23, Güz.

NISANBAYEV Ébdimelik (2000), Türkistan, Kazak Ents., Almatı,

EMİN ÖZDEMİR, "Kazak Türkleri ve Kazakistan ile İlgili Türkçe Çalışmalar Bibliyografyası (1923-2010)", Türk Dünyası Araştırmaları, 96/191, İstanbul.

KOKYBASSAVA, Gülnar "Kazakistan'da Yapılan Ahmet Baytursunoğlu'yla İlgili Çalışmalar", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 169.

ALTINSARİN, TAZA İbray Bulak, Jazuvşı, Almatı, 1988.

KARA, Mehmet İBRAGİM, Damira (2008), "Uyanma Kavramı ve Kazaklar", International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/7 Fall

GÖMEÇ, Saadetin (1999), Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Tarihi, Akçağ, Ankara.

ALİBEKİROĞLU, Sertan Kazak (2005), Alimi Ahmet Baytursunoğlu'nun Hayatı ve Eserleri, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gaziantep.

BİYZZAKOV, Seydin (2000), Tübi Bir Türkiler, Kazak Ents., Almatı.

SUBHANBERDİNA, Ü. S. DÉVİTOV, Aykap, (1995), Kazak Ents. Almatı.

SUBHANBERDİNÜ, A. DÉVİTOV, S. SAHOV, KAZAK, K. (1998), Kazak Ents. Almatı.

DOĞU TÜRKİSTAN'DA CEDİTÇİLİK HAREKETİ VE BU HAREKETİN ÖNEMLİ TEMSİLCİLERİ

PROF. DR. ALİMCAN İNAYET*

Ceditçilik Rusya Müslümanları arasında 19. yüzyılın sonlarına doğru Tatar aydını İsmail Gaspıralı öncülüğünde başlatılan eğitimde reform ve muasırlaşma hareketi idi. Teorik ve ideolojik zeminini Cemalettin Afgani gibi dönemin reformist İslam âlimlerinin eserlerinde bulan bu hareket başlangıçta geleneksel medrese usulünü terk edip yerine çağdaş eğitim sistemini ikame etme amacıyla ortaya çıkmış ise de, etki alanı sadece eğitimle sınırlı kalmamış, zamanla sosyal, siyasal ve kültürel hayatı da derinden etkilemeye başlamıştır. Kazan Kırım merkezli gelişen söz konusu hareket kısa zamanda tüm Orta Asya'yı sarmış, eşitlik, özgürlük, bağımsızlık, ulus devlet gibi değer yüklü söylemleriyle bölgenin politik, sosyolojik ve kültürel tablosunu tamamen değiştirmişti. Orta Asya coğrafyasının önemli bir parçası olarak Doğu Türkistan da bu gelişmelerin dışında kalmamıştır.

Doğu Türkistan'da ceditçilik hareketi eğitimde "usul-i kadim"den "usul-i cedit"e geçme

Uygur Türklerince
"penniy mektep"
(fen okulu),
"yeñiçe mektep"
(yeni tarz okul),
"yeñi maarip
tüzümidiki
mektep"
(yeni eğitim
düzenindeki okul)
gibi isimlerle
anılan okulların
ortaya çıkışı
1870'lı yıllara
kadar gitmektedir.

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi

süreci olarak 19. yüzyılın son yıllarından itibaren görülmeye başlamıştır. Uygur Türklerince “penny mektep” (fen okulu), “yeñiçe mektep” (yeni tarz okul), “yeñi maarip tüzümidiki mektep” (yeni eğitim düzenindeki okul) gibi isimlerle anılan okulların ortaya çıkışı 1870’lı yıllara kadar gitmektedir. İsmail Gaspıralı’nın 1884 yılında Bahçesaray’da açtığı usul-i cedit okulu örneğindeki “usul-i cedit mektebi” ya da “cedit mektebi” diye adlandırılan okullar ise 1910’lu yıllardan itibaren açılmıştır. Ancak ister “penny mektep” (Fen okulu), “yeñiçe mektep” (Yeni tarz okul) olsun, isterse “usul-i cedit mektebi”, “cedit mektebi” olsun, uygulanan tedrisat ve müfredat bakımından aralarında pek fazla fark görülmez. Dolayısıyla “usul-i cedit” okulları ile “penny mektep”ler zaman zaman birbiriyle karıştırılır.

Doğu Türkistan’da ilk “penny mektep”, “yeñiçe mektep”leri açanlar Musabay kardeşler olmuştur. Uygur Türkleri arasında Musabay kardeşler olarak tanınan ünlü iş adamlarından Bahavudunbay ile Hüseyinbay¹ 1870’lı yıllardan itibaren eğitimde reform hareketini başlatmışlardır. Bahavudunbay 1870’li yıllarda Kazan’daki tahsilini tamamlayıp memleketine dönerken yanında Kazanlı üç öğretmeni götürmüş ve bunları Kulca’daki Beytullah Medresesi’nde istihdam etmiştir. 1875 yılında Beytullah Medresesi’nden bağımsız bir okul açmış, bu okulda din derslerinin yanısıra edebiyat, hesap, coğrafya, tarih gibi dersler okutulmuştur.² Musabay kardeşler 1883 yılında³, diğer bir kaynağa göre 1885 yılında⁴ Atuş’taki İkisak köyünde üç sınıflı bir okul açmışlardır. “Hüseyniye Mektebi” adını taşıyan bu okulun 1888 tarihli müfredatına bakılırsa, usul-i cedit okullarından pek farklı olmadığı görülür. Müfredatta “Ana Dili”, “Nahşa” (Müzik), “Hesab”, “Tabiat”, “Tarih”, “Coğrafya”, “Tenterbiye” (spor), “Şifahiye”, “Resim”, “Tecvid”, “Arap-Fars Dili”, “Rus Dili” gibi dersler yer almaktadır.⁵

Bu okulun öğretmenlerinin çoğu Kazan'da okumuş kişiler veya Kazan ve İstanbul'dan davet edilmiş kişilerdir. Dolayısıyla bu okulda Kazan ve İstanbul'daki okullarda uygulanan tedrisat uygulanmıştır. Öğretmenler maaşa bağlanmış, yeni imtihan sistemi uygulanmış, öğrencilerin başarı puanlarına göre diploma ve sertifika verilmiş, fakir öğrenciler için burs tahsis edilmiş, ayrıca kız öğrenciler için ayrı sınıf tesis edilmiştir.⁶ Musabay kardeşler takip eden yıllarda Kaşgar ve Kulca'da buna benzer birçok okulun açılmasını sağlamışlardır. Mesela Kulca'da açılmış "Hüseyniye Mektebi" (1889), "Hüner-kesip Mektebi" (1905), "Turaniye Mektebi" (1911), "Sayramiye Mektebi" (1913), "Mekteb-i Nur" (1916), "Dernek Okulları" (1924), Keşfiye Mektebi" (1925), "Murat Mektebi" (1928) bu tür okulların bazılarıdır.⁷ Japon araştırmacı Oişi Şin'ičiro Musabay kardeşlerin bu hareketinin kendi sanayisinde çalışacak elemanları yetiştirme amacı taşıdığını ileri sürmüştür.⁸ Araştırmacı bu görüşünde kısmen haklı olabilir⁹, ama Avrupa, Rusya ve Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip eden, ceditçilik hareketinin anlamını derinden kavrayan Musabay kardeşlerin eğitim reformuyla ilgili çaba ve emeklerinin daha ulvi amaçlar taşıdığını göz ardı etmemek gerekir.

Doğu Türkistan'da "ilk islahatçı", "ceditçi" diye tanınmış Abdulkadir Damollam ise İsmail Gaspıralı'nın temsil ettiği ceditçilik hareketinden doğrudan etkilenmiş bir zattır. Asıl adı Abdülkadir İbn Abdülvaris Kaşgarı'dır. Doğumuyla ilgili farklı tarihler verilmektedir. Bazı araştırmacılar 1854-1855 tarihini¹⁰, bazıları 1870 tarihini¹¹ vermektedir. Ama genel olarak kabul edilen tarih 1862'dir. Söz konusu tarihte Kaşgar'ın Atuş bölgesine bağlı Meşhed¹² köyünde doğmuştur. İlk tahsilini "Hez Soltan Medrisisi" (Hazreti Sultan Medresesi)¹³nde, orta tahsilini Kaşgar'da bulunan Hanlık Medresesi'nde yaptıktan sonra, yüksek tahsil görmek üzere önce Hokand'a, iki yıl sonra, yani 1891 yılında Buhara'ya gitmiştir.¹⁴ Buhara'da 8 yıl okuduktan sonra, memleketi Kaşgar'a dönmüştür.¹⁵ Bazı kaynaklar onun 1901 yılında Kaşgar'a döndüğünü belirtir.¹⁶ Abdulkadir Damollam'ın 19 Nisan 1916 tarihli "Edebi Bir Musahebe" adlı makalesinden onun Buhara'daki tahsilinden pek memnun kalmadığı anlaşılıyor.

*"Buhara'daki anlayıştan zehirlenmiş akıl ve fikrimin şifa bulmasının diğer bir sebebi büyük âlimlerden İbn Şamiye, Kayyum Cuziye, Cemalettin Afgani, Şeyh Muhammed Abduh ve Reşid Riza hazretlerinin eserlerini mütaala ve mülahaza etmek ve şu anki "Tercüman", "Vakit", "Şura" gibi faydalı gazete ve dergileri takip etmek oldu.", "Bu faydalı eserleri okuyan insanın vicdanı eskiden yüz çevirip islahat ve terakki yolundan dönmez."*¹⁷

Bu satırlardan anlaşıldığı gibi, Abdulkadir Damollam Buhara'da bulunduğu sırada ceditçilik hareketinden ve bu hareketin neşri etkilerinden derinden etkilenmiştir. Kaşgar'a döndükten sonra, "Hanlık Medrese"de bir süre müderrislik yapmış olan Abdülkadir Damollam 1907 yılında hac farızasını yerine getirmek üzere Mekke'ye, dönüşünde ise İstanbul ve Mısır'a uğramıştır.¹⁸ Bu sırada çeşitli vesilelerle Türk ve Tatar aydınlarıyla görüşmüş, sohbetlerde bulunmuştur. Birkaç

Bu zaman;
gaflet ve
vurdumduymazlık
zamanı değil,
uyanma ve
uyanık olma
zamanıdır;
cehalet ve
bilgisizlik
zamanı değil,
ilim ve marifet
zamanıdır;

ay kaldığı bu ülkelerde toplumda meydana gelen değişme ve gelişmeleri doğrudan gözlemele imkânı bulmuş, eğitim sisteminde gerçekleştirilen reform faaliyetlerinin sonucunu bizzat müşahede etmiştir. Bu gözlem ve izlenimlerle Kaşgar'a dönen Abdülkadir Damollam Uygur toplumundaki cehalete karşı savaş açmış, halkı uyanmaya çağırmıştır. O "Nasihât-ı Amme" adlı eserinde şöyle der: "Bu zaman; gaflet ve vurdumduymazlık zamanı değil, uyanma ve uyanık olma zamanıdır; cehalet ve bilgisizlik zamanı değil, ilim ve marifet zamanıdır; Uyuşukluk ve vurdumduymazlık zamanı değil, çabalama ve gayret etme zamanıdır. Diğer milletler bilim sayesinde havada uçup suda tıpkı karada gidiyormuş gibi özgürce gidebilmektedirler. Biz hâlâ gaflet uykusunda yatmaktayız, uyku ölümün

kardeşi ve başlangıcıdır. Bu şekilde sürekli uyumak, yok olmanın ve ölümün işaretidir!. Hâlâ vakit ve fırsat vardır.!" Onun bu retoriği insanlarda millî şuurun uyanmasına, politik bilincin oluşmasına vesile olmuştur. Abdülkadir Damollam geleneksel eğitim usulünü islah ederek bilimle dini birleştiren yeni eğitim metodunu uygulamaya koymuş, yeni müfredatla eğitime devam etmiştir. Ancak gelenekçilerin şiddetli muhalefetine maruz kalınca, 1909 yılında tekrar Hokand, Taşkent ve Buhara'ya gitmiş, 1912 yılına kadar bu şehirlerde kalmıştır. Bu yıllar söz konusu şehirlerde ceditçilik hareketinin gelişip kökleştiği yıllardır.

*"Evet, sonra vatanıma dönüp ahaliyi terakkiye ve yenileşmeye islahata çağırmaya başladım. Sonunda bu teşebbüs vatandan ayrılmama sebep oldu. Yine Hokand, Buhara'ya gittim. Ne şanstır ki, Buhara'ya vardığım günlerde "usul-i cedid haram, onda okuyan dinsiz" şeklindeki fetvanın yerine büyük üstatlarımızın "usul-i cedid vacip, onu okumak zaruridir" şeklindeki fetvası çıkmıştı."*¹⁹

Dolayısıyla bu seyahatin Abdülkadir Damollam üzerindeki etkileri büyük olmuştur. 1912 yılında Kaşgar'a dönen Abdülkadir Damollam bizzat kendisi bir usul-i cedit okulu açmış, bu arada kızlar için de okul açılmasını teşvik etmiştir.²⁰ O bir taraftan diğer memleketlerden davetle öğretmen getirirken, diğer taraftan her yıl İstanbul, Kazan, Ufa, Orenburg gibi şehirlere öğrenci göndermiştir.²¹ Ayrıca, usul-i cedit okullarında okutulmak üzere "Akaid Zaruriye" (Zorunlu Kaideler), "Mütalaa-i Hidayet" (Doğru Yol Üzerine Arayışlar), "İbadet-i İslamiye" (İslam'da İbadet), "Sarb Nahvi" (Morfoloji ve Sentaks), "Akaid Cevheriye" (Temel Kaideler), "Talim-i Sebiyan" (Çocuklara Terbiye) "İlm-i Coğrafya", "Tahsil-i Hesab" (Hesap Eğitimi), "Tecvid-i Türki" (Türkçe Okuma), "Miftahi'l-edeb" (Edebiyatın Anahtarı), "Bidayet'üs-Sarb" (Temel Leksikoloji), "Bidayet'ün nahvi" (Temel Gramer) gibi derslik kitaplarını hazırlamıştır.²²

Abdulkadir Damollam bir taraftan bütün zihniyle, gayretiyle usul-i cedit eğitimi için çalışırken, diğer taraftan İsveç misyonerlerinin propaganda faaliyetlerine, hastane, okul ve yetimhane açma ve ücretsiz hizmet yöntemiyle Müslüman Uygur çocuklarını kandırmalarına karşı mücadele etmiştir.²³ Onun bu mücadelesi toplumdaki prestijini arttırmış, halkın usul-i cedit okullarına olan ilgisini kazanmıştır. Ancak onun Çin yönetimi ve işbirlikçi kadimcilerle mücadele etmesi kolay olmamıştır. Çünkü Çin yönetimi usul-i cedit okullarına karşı baştan olumsuz tavır almış, ceditçilere karşı gelenekçilerle işbirliği yapmıştır. Usul-i cedit okullarını kapatıp Çince eğitim veren “Şötang” (Çince Okul)ları açmış, öğrencileri zorla bu okullarda okutmaya çalışmıştır.²⁴ 1907-1910 yılları arasında sadece Onsu nahiyesinde 16 “şötang” açılmıştır.²⁵ Doğu Türkistan’da 1912 yılından 1928 yılına kadar valilik yapan Yang Zengşin’in konuyla ilgili şu sözleri ibret vericidir:

“Halkı yönetmenin zorluğu bilgili kişilerin çokluğundan kaynaklanır. Halkın bilgili olmamasını ümit ederim. Halkı bilimle idare etmek devlete felaket getirir. Halkın bilimi arttıkça, her şeyden kusur bulup kötülük düşünmeye başlar. Olay çıkarıp devleti karıştırmadan duramaz. Hüner sanatı olanlardan biri çoğalsa, devlete felaket getiren adamlardan biri çoğalır. Dünyadaki küstahlıklar genellikle akıllı insanların işidir. Okullar iyi değildir, öğrencilere kötü şeyler öğreterek huzursuzluk tohumları yayar. Onun için tüm okulları ortadan kaldırmak lazımdır. Ben ancak cahilleri çalıştırırım, asla akıllı, bilgili insanları çalıştırmam.” “Cahil insanı yönetmek kolaydır. Onları koyun gibi istenilen yere sürmek mümkündür. Onun için ben onlara eğitimi vermem. Onların arasından çıkan yetenekli ve akıllı insanları göz hapsinde tutarım ve bir bahanesini bulup yok ederim.”²⁶

Abdulkadir Damollam’ın 14 Ağustos 1924 sabahleyin kiralık katil tarafından evinde öldürülmesi bu bakımdan çok anlamlıdır. Ancak bu tür suikastlar, engellemeler ceditçilik hareketinin giderek yayılmasını önleyememiştir. Bu hareket daha ateşli savunucu ve temsilcilerini bulmaya devam etmiştir. Mahsut Muhiti bu temsilcilerden biridir. 1885 yılında Turfan Astane’de dünyaya gelmiştir. 1910’lu yıllardan itibaren ticaret için Şemey, Kazan ve Moskova gibi şehirlere gitmiş, o sırada birçok Tatar ceditçi aydınıyla görüşmüş, sohbetlerde bulunmuştur. Tatar aydınlarından milleti uyandırmanın, milleti kurtarmanın, özgürlüğe kavuşmanın yegâne çaresinin okul açıp milleti eğitmek olduğunu öğrenmiş, memleketine dönünce, ileri görüşlü zatlara birlikte okul açmaya çalışmıştır. Ancak açılan okullarda öğretmenlik yapabilecek kimseleri bulamayınca, 1913 yılında Kazan’a giderek Tatar aydınlarından Haydar Efendi’yi davet ederek getirmiş ve Turfan Astane’de kendi evinin avlusunda bir okul açmıştır. “Mehsudiye Mektebi” adını taşıyan bu okul Turfan’daki ilk usul-i cedit okulu sayılır. Okulda dil ve edebiyat, coğrafya, hesap, tabiat, din, spor gibi dersler okutulmuştur. Dil ve edebiyat dersinde Abdullah Tukay’ın şiirleri okutulmuştur. Bu okula Urumçi, Guçun gibi diğer şehirlere gelen öğrenciler de olmuştur. Mahsut Muhiti usul-i cedit okullarını daha da yaygınlaştırmak için 1917 yılında tekrar

Rusya'ya giderek Tatar aydınlarından Muhibullah Efendi, Gülendem Avistay, Ali İbrahim, Hesametdin Efendi gibi 6 kişiyi davetmiş ve bu kişileri Urumçi ve Guçun'da açılan okullara göndermiştir. Bu kişilerin tüm masraflarını kendisi karşılamıştır. 1921 - 1925 yıllarında Turfan'da öğretmenlik yapan Tatar Gülendem Hanım'ın «Mekteb-i Gülendemiye»si, Abdualhaluk Uygur tarafından 1927 yılında açılan Hürriyet Mektebi işte bu usul-i cedit okullarından bazıları sayılır. Bu okullarda öğretmenler yetişmiş, bunlar da yeni açılan okullarda halkı aydınlatmaya devam etmişlerdir.

Mahsut Muhiti aynı zamanda ceditçilik hareketinin politik alandaki temsilcilerinden birisidir. O 1929-1931 yılları arasında Moskova, Taşkent ve Almatı gibi şehirlerde aydın ve siyasilere görüşmüş, sohbetlerde bulunmuş, milleti kurtarmanın en etkili yolunun silahlı mücadele olduğunu kavramıştır. 1931 yılında Kumul'da Hocaniyaz Hacı önderliğinde gerçekleştirilen millî ayaklanma sırasında Kumul'a bizzat giderek Hocaniyaz Hacı ile görüşmüş, millî ayaklanmayı tüm Doğu Türkistan'a yaymak hususunda müzakerelerde bulunmuştur. Kardeşi Musul Muhiti, Mahmut Muhiti ve Abdulhaluk Uygur ile birlikte Turfan'da bir millî ayaklanmayı organize etmiş, yönetime karşı silahlı mücadele vermiş ve savaşta 47 yaşındayken şehit düşmüştür.²⁷

Abdulhaluk Uygur ceditçilik hareketinin edebiyat alanındaki en ateşli temsilcilerinden birisidir. Çağdaş Uygur edebiyatında milliyetçi, realist şair olarak bilinir. 9 Şubat 1901'de Doğu Türkistan'a bağlı Turfan kasabasının Bağrı köyünde zengin bir tüccar ailesinde doğmuştur. İlk tahsilini aynı köyde yapmış, Arapça, Farsça, Çince öğrenmiştir. Mart 1913 tarihinde Yenişehir'de usul-i cedit (yeñiçe mektep) okulunda, 1914 yılında Mahsut Muhiti tarafından Turfan Astané'de açılan usul-i cedit okul olan "Mehsudiye Mektebi"nde okumuştur. Bu sırada Tatar aydını Ali İbrahimov'dan ders almıştır. 1916 yılında büyük babası Mahsum Hacıyla birlikte Şemey (Simplatniski)'e gitmiş ve orada Rusça öğrenmiştir.²⁸ Bu sırada tüm Orta Asya'yı saran ceditçilik hareketinden çok etkilenmiştir. Onu derinden etkileyen Tatar şairi Abdullah Tukay olmuştur. Bunu onun Abdullah Tukay'ın "Benze Ornsız Yamanlıyler" (Bizi Boş Yere Kötülüyorlar) başlıklı şiirine yazdığı "Bardur" (Vardır) başlıklı nazireden de anlıyoruz. Abdullah Tukay'ın sadece Abdulhaluk Uygur üzerinde değil, Lutfullah Mutalip, Enver Nasiri, Elkem Ehtem, Tursun Vahidi Kızık, Mahmut Muhiti gibi birçok Uygur aydını üzerinde büyük etkisi olmuştur. Çünkü o dönemde Kulca ve Urumçi'de açılan usul-i cedit okullarındaki edebiyat derslerinde esas olarak Abdullah Tukay şiirleri okutulmuştur.²⁹ Abdulhaluk Uygur memleketine döndükten sonra okul açıp milleti eğitmeye, uyandırmaya yönelik faaliyetlere başlamıştır. İbrahim Muti'nin verdiği bilgiye göre, o Tatar aydınlarından Haydar Efendi ve Ali İbrahimov gibi ünlü öğretmenleri Turfan'a davet ederek okul açmıştır. Hatta Turfan'da Abdulhaluk Uygur Kütüphanesi açarak halkın bilgilenmesi için gerekli koşulları yaratmaya çalışmıştır.³⁰ Onun şahsi kitaplığında Türkiye'de yayımlanmış dergilerin, ayrıca "Şura" dergisinin yıllık toplamlarının

bulunması çok anlamlıdır.³¹ Bu dergilerin onun millî kimlik bilincinin ve dolayısıyla milliyetçiliğinin oluşmasında önemli payı olmalıdır.

Abdulhaluk Uygur milliyetçi şairdir. Milliyetçilik bir milletin inşasının, birliği ve devamına, kendi kendini yönetmesine, dâhili ve harici millî çıkarlarının savunulmasına yönelik bir ideolojik harekettir. Fransız İhtilalinden sonra özgürlük, eşitlik, demokrasi ve ulus devlet söylemleriyle birlikte etkin bir boyut kazanmış, sömürge halklarının sömürgeciliğe ve emperyalizme karşı mücadelelerinin ideolojik dili ve yöntemi olmuştur. Doğu Türkistan'da 1933 ve 1944 yıllarında kurulan cumhuriyetler ceditçilik hareketiyle uyanan halkın sömürgecilere karşı özgürlük, eşitlik, demokrasi ve bağımsızlık mücadelesinin sonucuydu.

Ceditçiliğin politik boyutlarından birini teşkil eden milliyetçilik Abdülhaluk Uygur'un davranış tarzında, edebi yaratıcılığında hâkim ideoloji olmuştur. Onun kendine mahlas olarak kullandığı "Uygur" rastgele seçilmiş bir sözcük değildir. Tarihi, kültürel ve siyasi aklın bir telkini, millî şuur ve millî kimliğin bir tezahürüdür. Milletle özdeşleşme, milletle bir olma istek ve eğiliminin bir yansımasıdır. "Uyan", "Bardur", "Açıl", "İstemes" adlı ünlü şiirleri onun milliyetçilik anlayışını en güzel şekilde yansıtır.³²

<i>Ey pekr Uygur oyğan uykun yéter,</i>	Ey fakir Uygur, uyan, uykun yeter,
<i>Sende mal yok emdi ketse can kéter,</i>	Sende mal yok, şimdi gitse can gider.
<i>Bu ölümdin özüñni kutkuzmsañ,</i>	Bu ölümden kendini kurtarmasan,
<i>Ah seniñ haliñ heter, haliñ heter.</i>	Ah! Senin hâlin beter, hâlin beter.

<i>Kop! dedim beşiñ kötür! Uykunı aç!</i>	Kalk! dedim, başını kaldır, gözünü aç,
<i>Rekibiñ başını kes, kanını saç,</i>	Rakibin başını kes, kanını saç.
<i>Köz eçip etrapka obdan bakmsañ,</i>	Göz açıp etrafa iyice bakmasan,
<i>Ölisen armada bir kün na'ilaç.</i>	Ölürsün armada bir gün yok ilaç.

Abdulhaluk Uygur ısrarla milletini uyanmaya, rakibin başını kesmeye, kanını saçmaya çağırır. Onun kültürel ve siyasi akılla beslenen milli vicdanı mensubu olduğu asil milletin yok olmasına izin vermez.

Abdulhaluk Uygur'un milliyetçiliği şiirlerinde kullandığı imgelere de yansımıştır. O kendi milletini "ay" ve "yâr"a benzetirken, düşmanlarını "yecuci-mecuci", "yalmavuz", "cin", "ejderha", "köpek" ve "yaban domuzu"na benzetmektedir.

Doğu
Türkistan'da
1933 ve 1944
yıllarında kurulan
cumhuriyetler
ceditçilik
hareketiyle
uyan halkın
sömürgecilere
karşı özgürlük,
eşitlik, demokrasi
ve bağımsızlık
mücadelesinin
sonucuydu.

Abdulhaluk Uygur da pek çok ceditçi gibi egemen güçler tarafından 1932 yılında genç yaşındayken şehit edilmiştir. Ama onun milliyetçiliği günümüz Uygur gençleri için ilham kaynağı olmaya devam etmektedir.

Milliyetçilik Abdulhaluk Uygur'un siyasi faaliyetlerinde de belirleyici etken olmuştur. O 1931 yılında Kumul'da patlayan millî ayaklanmanın önderi Hocaniyaz Hacı'ya ganimet alınan modern silahların kullanımı ve tamirini öğretmesi için Urumçi'den bir Tatar teknisyen göndermiştir.³³ Onun 1931 yılında 17 kişilik bir örgüt kurarak yönetime karşı millî ayaklanma girişiminde bulunması politik milliyetçiliğin pratik boyutunu ifade eder. Abdulhaluk Uygur da pek çok ceditçi gibi egemen güçler tarafından 1932 yılında genç yaşındayken şehit edilmiştir. Ama onun milliyetçiliği günümüz Uygur gençleri için ilham kaynağı olmaya devam etmektedir.

Ceditçilik hareketinin sadece eğitim ve edebiyat değil, yayıncılık alanında da önemli temsilcileri olmuştur. Kutluk Şevki bunlardan birisidir. Uygur Türkleri arasında şair ve yayıncı kişiliğiyle tanınmıştır. 1876 yılında Kaşgar'da doğmuştur. İlk tahsilinden sonra babasıyla

hacca gitmiş, sonra Mısır'daki Cami'ul-Ezher Darilulum'da okumuş, ardından da İstanbul'da ilim tahsil etmiştir. Kaşgar'a döndükten sonra, 1910 ve 1920'li yıllarda Abdülkadir Damollam gibi ceditçilerle birlikte eğitim, yayıncılık ve kültür alanında yoğun faaliyetlerde bulunmuştur. 1918 yılında "Añ" (Şuur) gazetesini, 1933 ve 1934 yıllarında yine "Şerqiy Türkistan Hayatı", "Erkin Türkistan" ve "Yeñi Hayat" (Yeni Hayat) gazetelerini çıkarmış, bu gazetelerde kendisi de "Şevki" mahlasıyla şiir ve makaleler yazmıştır.³⁴

Bir qiliç berse Xuda, kes dep unıñğa buyırsam,

Üzse xelqniñ boynidin xarlıq kişen-zencirini.

Ger xarabken el-veten, kallamni üzsün u qiliç,

*Körmisün Şevki közi qullukta el teqdirini.*³⁵

(Bir kılıç verse Allah, kes diye ona buyursam,

Kırsaydı halkın boynundaki horluk zincirini.

Eğer harap ise il-vatan, kellemi koparsın o kılıç,

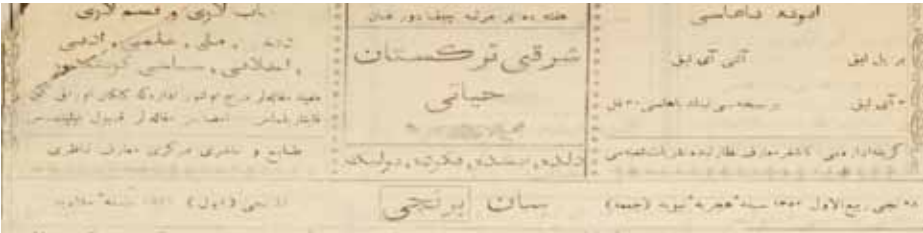
Görmesin Şevki gözü kullukta halkın kaderini.)

Kutluk Hacı'nın editörlüğünü yaptığı gazetelerin diline baktığımız zaman, ceditçilerin bütün Türk dünyası için oluşturmak istediği ortak Türkçenin özellikleri yoğun olarak görülür. "Şerqi Türkistan Hayatı", "Erkin Türkistan", "Yeñi Hayat" gazetelerinin dili Çağatay Uygur Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Tatar Türkçesi, Özbek Türkçesine ait unsurlardan oluşturulmuş karma dil özelliği göstermektedir.

Gazetelerde “abone”, “sene”, “evraq”, “qardeş”, “genç”, “çalışmaq”, “ulaşmaq”, “uğraşmaq”, “istemek”, “biraqmaq”, “işlevçi”, “oquv”, “baylamaq”, “kette” gibi sözcük ve ifadeler, ayrıca “-daki”, “-dan”, “olunmaq”, “soranmaq”, “yahud” gibi morfolojik öğeler sık sık görülür. Ceditçilerin ortak Türk dili yaratma girişim ve çabaları 1940’lı yıllarda İsa Yusuf Alptekin tarafından Nankin’de çıkarılmaya başlayıp, Tayvan’da 1980’li yıllara kadar devam eden “Hantengri” dergisinde de sürdürülmüştür. Bunu “Han Tengri” (Tianshan: Tiyaşan) dergisindeki Türkiye Türkçesine ait kelimelerin yoğunluğundan anlıyoruz.

Çin 1977/1.1, içidikiler (içindekiler) 1977/1.1, başbakan 1977/1.1, emsal 1977/1.2, çalışmak 1977/1.2, kavuşmak 1977/1.5, sıkıntı 1977/1.5, bayan 1977/1.43, 1977/2.1, teknik münasebet 1977/2.2, krallık 1977/2.2, hat 1977/2.5, liman 1977/2.5, proje 1977/2.5, kent (şehir) 1977/2.5, makinalaşmak 1977/2.5, müze 1977/2.5, enişte 1977/2.10, sevk etmek 1977/2.10, rütbe 1977/2.11, ayaklanmak (isyan) 1977/2.12, istifade etmek 1977/2.12, istemek 1977/2.12, eyalet 1977/2.13, sefer (defa) 1977/2.13, çekilmek 1977/2.13, baskı 1977/2.13, tahammül 1977/2.14, temsilci 1977/2.15, hazır 1977/2.15, anlatmak 1977/2.15, şubat 1977/2.16, vesile 1977/2.16, müşterek 1977/2.16, çetecilik 1977/2.16, tershane 1977/2.17, cephe 1977/2.48, lider 1977/2.49, emniyet 1977/2.49, ulaşmak 1977/2.49, sığmmak 1977/2.50, haber 1977/2.50, eski 1977/2.50, ordu (asker) 1977/2.50, keçirmek 1977/2.51, anormal 1977/2.51, tedavi 1977/2.51, sabah 1977/2.51, hatun 1977/2.54, yazu (yazı) 1977/2.58, uymak 1977/2.58, pist (pis) 1977/2.58, tat 1978/3.33, nesnel(objektif) 1986/17.1, öznel (subjektif) 1986/17.1, zeka 1086/17.2, beka 1986/17.3, veya 1986/17.3, saklamak 1986/17.3, faktur (faktör) 1986/17.5

“Şerqi Türkistan Hayati” gazetesinin künyesindeki “dilde, işde ve fikirde birlik” sloganı ayrıca dikkate değerdir.

Bu slogan 1947 yılında yayınlanan “Erk” gazetesinde de yer almaktadır.

Kutluk Hacı Şevki 1937 yılının Nisan ayında Şeng Şisey (Sheng Shi-cai) hükümeti tarafından tutuklanmış ve ekim ayında cezaevinde şehit edilmiştir.

1937 tarihi gerek Orta Asyadaki diğer Türk ceditçileri, gerekse Doğu Türkistan ceditçileri için en kanlı tarih olmuştur. Binlerce, yüz binlerce ceditçi, aydın bu tarihte toptan yok edilmiştir. Çağdaş Uygur eğitim tarihindeki en önemli şahıslarından biri olan Mehmet Ali Tevfik de işte bu tarihte Çin hâkimiyeti tarafından yakılarak şehit edilmiştir.

Uygur Türkleri arasında "Memtili Ependi" diye tanınan Mehmet Ali Tevfik ceditçilik hareketinin en önemli temsilcilerinden birisidir. 1901 yılında Atuş'ta dünyaya gelmiştir. İlk ve orta tahsilini dönemin usul-i cedit okulu sayılan "Hüseyiniye Mektebi"nde almış, 1920 yılında İli bölgesine, 1926 yılında Şemey'e, sonra Taşkent'e gitmiştir. 1929 yılında ise Kırım üzerinden İstanbul'a ulaşmış ve İstanbul'daki bir darül'fünunda tarih, coğrafya, edebiyat, pedagoji, müzik ve spor gibi dersler almıştır. 1933 yılında Kaşgar'da "Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti" kurulması üzerine üyesi olduğu "Türk Gençleri Birliği"nden Maciddin Efendi, Dursun Efendi, Abdullah Efendi, Hüsamettin Efendi, Talat Efendi gibi 12 kişi ile birlikte Doğu Türkistan'a dönmüştür.³⁶ Vatanına döndükten sonra bütün gücüne ve zihnini eğitim işlerine vermiştir. Onun ideali milleti uyandırmak ve kendi kaderinin sultanı olmasını sağlamaktı.

*Oyginiñ ehli veten, bizmu şadman boliniñ,
İlmu érpan yoli üçün emdi kurban boliniñ.
(Uyanın ehli vatan, biz de şadman olalım
İlim irfan yolu için şimdi kurban olalım.)*

*İlmu érpan nuri al, millitiñ başige saç,
Özgidek, öz yurtimizğa bizmu sultan boliniñ.
(İlim irfan nurunu al, milletin başına saç
Özge gibi öz yurdumuza biz de sultan olalım.)*

Mehmet Ai Tevfik Artuş'ta öğretmen yetiştirme kursu düzenleyerek 6 ay içerisinde 60 öğretmen adayı yetiştirmiş, bunları diğer köylerde açılan okullara dağıtmıştır. Öğrencilerin masrafları bölgenin zenginleri ve mahalle büyükleri tarafından karşılanmıştır. İstanbul'da gördüğü Türk eğitim sistemini yeni açtığı okullarda aynen uygulamıştır. İzci grupları³⁷ oluşturarak okul hayatını renklendirmiş, topluma umut vermiştir.1935 yılında ise Atuş'ta Kızlar Lisesi'ni kurmuş, Uygur kızlarının eğitimi için büyük katkılar sağlamıştır. Onun çağdaş Uygur eğitim tarihindeki yeri müstesnadır.

Mehmet Ali Tevfik aynı zamanda bir şairdir. O da Abdulhaluk Uygur gibi milletini okumaya, ilim öğrenmeye, uyanmaya çağmıştır.

*Ey veten evladi emdi uyqudin közüñni aç,
Tutuşup qollarğa qol şadu xendan boliniñ.
(Ey vatan evlâdı şimdi uykudan gözünü aç
El ele tutuşup şad ve handan olalım.)*

*İlmu érpan nuri al, millitiñ başige saç,
Özgidek, öz yurtimizğa bizmu sultan boliniñ.³⁸
(İlim irfan nurunu al, milletin başına saç
Özge gibi öz yurdumuza biz de sultan
olalım.)*

Ancak Orta Asya'da ceditçilerin Stalin tarafından tasfiye edilmeye başlamasıyla birlikte, onun Doğu Türkistan'daki kuklası Şeng Şisey de Uygur ceditçilerini, aydınlarını devlet terörüyle yok etmiştir. Mehmet Ali Tevfik 1937 yılında Çin yönetimi tarafından yakılarak şehit edilmiştir.³⁹

Bunlardan başka yine Sabit Damolla, Mahmut Muhiti, Mesut Sabrı Baykuzu, İsa Yusuf Alptekin, Muhammed Emin Buğra, Kurban Koday gibi kişiler vardır ki, bunlar ceditçilik hareketinin politik alandaki önemli temsilcilerindedir. Bu zatların Uygur siyasi ve kültür tarihindeki katkıları unutulmazdır.

Doğu Türkistan'da çağdaş eğitim sisteminin inşasında Osmanlı Türklerinin de büyük payı vardır. Kaşgar Hanlığı Hükümdarı Yakup Bey'in Osmanlı Devletine biat etmesi Osmanlıların dikkat ve ilgisini Doğu Türkistan'a çekmiş, sadece askeri alanda değil, kültürel alanda da Doğu Türkistan Türklerine yardımlarını ve desteğini esirgememişlerdir.

Osmanlı Devleti 1870'lı yıllardan itibaren Doğu Türkistan'da açılmış okullara öğretmen desteği vermiştir. Mesela 1880-1890'lı yıllarda Musabay kardeşler Osmanlı Devletinden davet edip getirdikleri öğretmenlerle okul açmış ve bu okullarda dil, edebiyat, matematik, tarih ve coğrafya dersleri okutulmuştur.⁴⁰ Musabay kardeşlerin Türkiye'den davet edip getirdiği öğretmenlerin isimleri şöyledir: 1) Ababekri Ependi (Ebubekir Bey). 2) Ehmet Kamal (Ahmet Kemal), 3) Abdurahman Ependi (Abdür Rahman Bey). 3) Mukerrem (Bey).⁴¹ 1913 yılında Türkiye'den Ahmet Kemal, Emrullah Bey, Sami Bey, Nesrullah Bey gibi beş kişi Kaşgar'a gelip Canan sokağındaki Yüsüp Ahund'un avlusunda 26 öğrenciyi toplayarak bir sınıflı okul

Doğu Türkistan'da çağdaş eğitim sisteminin inşasında Osmanlı Türklerinin de büyük payı vardır. Kaşgar Hanlığı Hükümdarı Yakup Bey'in Osmanlı Devletine biat etmesi Osmanlıların dikkat ve ilgisini Doğu Türkistan'a çekmiş, sadece askeri alanda değil, kültürel alanda da Doğu Türkistan Türklerine yardımlarını ve desteğini esirgememişlerdir.

Anlaşıyor ki, Türkiye'den Doğu Türkistan'a giden öğretmenlerin bazıları Osmanlı Devleti tarafından seçilerek ve görevlendirilerek gönderilmiş kişilerdir

açmış ve 6 ay eğitim vermiştir.⁴² Ancak bunlardan Ahmet Kemal ne 1890'lı yıllarda, ne de 1913 yılında Doğu Türkistan'a gitmiştir. O İttihad ve Terakki Fırkasından Talat Paşa'nın istediği, Musabay kardeşler ailesine mensup Ebulhasan Hacı'nın bu isteği kabul etmesi sonucunda 1914 yılında Doğu Türkistan'a gitmiştir.⁴³ Emrullah Bey (Hüseyin Emrullah (Barkan) Bey) ve Sami Bey (Kuşçubaşı Selim Sami Bey) ise Teşkilat-ı Mahsusa üyelerindedir.⁴⁴ Anlaşıyor ki, Türkiye'den Doğu Türkistan'a giden öğretmenlerin bazıları Osmanlı Devleti tarafından seçilerek ve görevlendirilerek gönderilmiş kişilerdir. Bunlardan Ahmet Kemal İlkul tipik örnektir. O İttihad ve Terakki Fırkası

tarafından 1914 yılında Kaşgar'a gönderilmiştir. Musabay Kardeşlerin Atuş'un İkisak köyünde açtıkları okulu darülmuellimine dönüştürmüş, Hebibzade Dar-ül Muallimin diye adlandırılan bu okulda öğretmen yetiştirmeye başlamıştır. 1917 yılına kadar başöğretmen olarak görev yaptığı bu okuldan çok sayıda öğretmen yetiştirmiş, bu öğretmenlerle yeni okullar açılmıştır. Okullarda Osmanlı eğitim sistemi uygulanmıştır. Ahmet Kemal İlkul Doğu Türkistan'daki eğitim faaliyetlerinde Abdulkadir Damollam'dan büyük destek görmüştür. Ancak yeni eğitim sistemine, ceditçi okullara müsamaha ve tahammül göstermeyen Çin yönetimi 1917 yılında Ahmet Kemal'i okuldan uzaklaştırmış, Urumçi'ye götürüp hapsedmiş, iki sene sonra da Şanhay üzerinden sınır dışı etmiştir.⁴⁵ Özetlemek gerekirse, çağdaş Uygur eğitim sisteminin inşasında Osmanlı Türkleri ile Tatar Türklerinin rolü ve payı çok büyük olmuştur.

Sonuç

Kazan Kırım merkezli ceditçilik hareketi Doğu Türkistan'da 19. yüzyılın sonlarından itibaren etkisini göstermeye başlamış, 20. yüzyılın başlarında ivme kazanmıştır. Doğu Türkistan'da da önceleri eğitimde yenileşme hareketi olarak başlayan bu hareket sonradan dil, din, edebiyat ve siyaset gibi diğer alanlara doğru yayılmış, ciddi anlamda sosyal, kültürel ve politik sonuçlar doğurmuştur.

Eğitimde Musabay Kardeşler, Abdulkadir Damollam, Ahmet Kemal İlkul, Mahsut Muhiti, Abdulhaluk Uygur, Mehmet Ali Tefvik (Memtili Ependi) gibi önde gelen ceditçilerin girişim ve çabalarıyla başlayan reform hareketi kısa zamanda Doğu Türkistan'ın hemen hemen bütün bölgelerine yayılmış, 1930'lu yıllara gelindiğinde usul-i cedit okullarının sayısı binleri bulmuştur. Bu okullarda yetişen öğrenciler sonradan Çağdaş Uygur toplumunun inşasında önemli roller üstlenmiştir.

Ceditçilik hareketiyle başlayan ana dilde eğitim teşebbüsü Uygur Türklerinde millî dil bilinci uyandırmış, çağdaş Uygur Türkçesinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. İsmail Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işde birlik" sloganıyla da Uygur Türkçesi ortak Türkçeye yaklaştırılmaya çalışılmıştır.

Ceditçiliğin din üzerinde de önemli etkileri olmuştur. Abdulkadir Damollam gibi reformist din adamları usul-i kadime karşı usul-i cedidi, mutaasıplığa karşı ilericiliği, cehalete karşı ilmi savunmuşlardır. Halkın İslam dinini daha iyi anlaması için kitaplar hazırlamışlardır.

Ceditçilik hareketi çağdaş Uygur edebiyatının meydan gelmesine de sebep olmuştur. Abdulhaluk Uygur, Kutluk Şevki, Mehmet Ali Tevfik gibi şairler ceditçi düşünce ve duygularını halkın anlayabileceği sade bir dille şiirlerine yansıtmaya çalışmış, bu çabalar çağdaş Uygur şiiri ve çağdaş Uygur edebiyatının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu şairler şiirlerinde işledikleri ilim, özgürlük, milliyetçilik ve bağımsızlık temalarıyla da halkın zihinsel dünyasında deprem yaratmışlardır.

Ceditçilik hareketinin önemli politik sonuçlarından biri de Türkçülük ve milliyetçiliktir. Türkçülük ve milliyetçilik Uygur Türklerinin millî ve siyasi kimlik bilincini güçlendirmiş, milletleşme sürecini hızlandırmıştır. Uygur Türkleri bu millî ve siyasi bilinçle Çin sömürgeciliğine, eşitsizliğe, haksızlığa, adaletsizliğe karşı mücadele ederek 1933 ve 1944'te olmak üzere iki kez bağımsızlığını ilan etmiş ve devlete "Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti" ve "Doğu Türkistan Cumhuriyeti" adlarını vermişlerdir. Uygur siyasi tarihinde önemli yeri olan bu iki örnek Uygur Türklerinin politik zihnine kazınmış, bugün verilen özgürlük mücadeleleri için de ilham, esin ve umut kaynağı olmaya devam etmiştir.

1 Bu iki kardeş Kaşgar'ın ünlü iş adamlarından Musabay'ın oğulları olup, bunlar sadece Kaşgar ve Kulca'da değil, Almatı, Bişkek, Şemey, Taşkent, Andican, Moskova gibi şehirleri kapsayan uluslararası çapta ticari faaliyet göstermişlerdir. Hatta Almanya'dan Doğu Türkistan'a teknoloji ithal ederek Uygur toplumunun sanayileşme hamlesini de başlatmışlardır. Daha geniş bilgi için bk. Oiş Şin'içiro, "Qeşqerdiki Ceditçilik Herikiti" (Kaşgar'daki Ceditçilik Hareketi), Çeviren: Ömercan Nuri, Şincang Tezki-riçiligi, Sayı 2, 2000., s. 20-33 Abdureşit Jelil Qarluq, "Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine", Türk Kültürü, 2009/2, s. 307-310

2 Abdureşit Jelil Qarluq, age., s. 308

3 İbrahim Niyaz, "Atuş Nahiye Ekisak Kentide Yeqinçi Zaman Penni Maaripniñ Dunyağa Kelişi", Şincang Tarix Matiryalliri (13), Şincang Xelq Neşriyati, Ürümçi, 1984, s. 83-84

4 Abdulla Talip, Uyğur Maarip Tarixidin Oçeriklar, Şincang Xelq Neşriyati, Ürümçi, 1998, s. 90

5 Abdulla Talip, age., s. 90-92

6 Daha geniş bilgi için bk. Abdulla Talip, age., s. 93-94; Abdureşit Jelil Qarluq, age., s.307-310

7 Abdureşit Jelil Qarluq, age., s. 308-309

8 Oiş Şin'içiro, "Qeşqerdiki Ceditçilik Herikiti"., s. 6

9 İkisak'taki okuldan muhasebeci, dükkancı, ambarcı ve iş yöneticileri yetişmiştir. bk. Abdulla Talip, age., s. 111

10 Abdureşit Jelil Qarluq, age., s.290-328

- 11 Yalkun Rozi, 20-Esirdiki Tunci İslahatçı, Şincang Medeniyiti, Sayı. 5, Ürümçi, 2010.
- 12 Araştırmacılar Meşhed'de Karahanlılar devletinin ilk Müslüman hükümdarı Sultan Satuk Buğrahan Abdülkerim ve onu İslam'a davet eden Ebu Nasir Samani'nin mezarlarının bulunduğunu özellikle vurgulamak gereği duymaktadırlar. Bununla beraber Abdülkadir Damollam'ın Müslüman kimliğinin oluşmasındaki tarihi ve sosyal muhite gönderme yapmak istiyorlardı.
- 13 Hez Soltan; Hazreti Sultan Satuk Buğra Han'ın Uygurlar arasındaki adlandırılmasıdır.
- 14 "Edebi Bir Musahebe", Şura Dergisi, Sayı. 12, 1916, s. 302-303
- 15 "Edebi Bir Musahebe", s. 302-303
- 16 Uyğur Edebiyatı Tarihi 3, Milletler Neşriyatı, Pekin, 2006, s. 261
- 17 "Edebi Bir Musahebe", s. 302-303
- 18 Muhemmed EminBuğra, Şerqiy Türkistan Tarihi, Ankara, 1989, s. 364; Uyğur Edebiyatı Tarihi 3, s. 262; Bazı kaynaklara göre, Abdulkadir Damollam 1907 yılında Taşkent, Hocend, Kazan, İstanbul gibi şehirlere yaptığı seyahatten Kaşgar'a dönmüştür. bk. Mirehmed Seyit, Yalqun Rozi ve Ablikim Zordun, **Mementili Ependi**, Şincang Üniversitesi Neşriyatı, Ürümçi, 1998, s. 75. Japon araştırmacı Oişi Şin'ičiro'ya göre, Abdulkadir Damollam 1907 yılında Kaşgar'da yeni tarz bir okul açmış, eğitim faaliyetlerini ancak iki üç yıl devam ettirebilmiştir. bk. Oişi Şin'ičiro, Nuşriyan Yauşefning Sayahiti Heqqide, Shinjang Tezkirisi, Sayı: 2, 2004; Abdureşit Jelil Qarluq'a göre, Abdulkadir Damollam 1918 yılında Hacca gitmek üzere Kaşgar'dan ayrılıp önce Kazan ve İstanbul'a, oradan da Mekke ve Kahire'ye gitmiştir. bk. Abdureşit Jelil Qarluq, age., s. 303. Yalqun Rozi'ye göre ise, Abdulkadir Damollam 1918 yılından 1921 yılına kadar Orta Asya'da bulunmuş, Kırgızistan'ın Oş şehrinde bir Özbek hanımla evlenip Abdulla adında bir oğlan çocuk sahibi olmuştur. bk. Yalqun Rozi, 20-esirdiki Tunci İslahatçı, Şincang Medeniyiti, Sayı. 5, Ürümçi, 2010. Görüldüğü gibi Abdulkadir Damollam hakkında verilen haber ve bilgiler birbiriyle tutarlılık göstermemektedir.
- 19 "Edebi Bir Musahebe", Şurai, Sayı. 12, 1916, s. 302-303
- 20 Oişi Şin'ičiro, "Qeşqerdiki Ceditçilik Herikiti", s. 20-33; Abdulehed Abdureşid Berqi, "Abdulkadir Damollamniñ Ayallar Terbiyisi Heqqidiki İlğar Qaraşliri ve Ularniñ Zamanimizdiki Ehmiyiti", Bulak, Sayı. 3, Urumçi, 2007.
- 21 Oişi Şin'ičiro, "Qeşqerdiki Ceditçilik Herikiti", s. 20-33; Abdureşit Jelil Qarluq, age., s. 304
- 22 Bkz. Abdulehed Abdureşid Berqi, age, s.305 ; Abdulla Talip, age., s. 111; Uyğur Edebiyatı Tarihi 3, s. 263 Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun, Mementili Ependi, Şincang Üniversitesi Neşriyatı, Ürümçi, 1997, s. 77-78
- 23 İsveç misyonerleri 1892 yılında Kaşgar'a gelmiş, 10 yıldan fazla yürüttüğü propaganda çalışmaları sonuçsuz kaldıktan sonra, 1906 yılından itibaren hastane, okul, yetimhane açma yöntemiyle halkın ilgisini çekerek yetim öksüz Uygur çocuklarını yavaş yavaş dönüştürmeye çalışmışlardır. Misyoner okullarında okuyan Uygur öğrencilerin sayısı 1920'de 100'ü, 1923'te 200'ü geçmiştir. Abdulkadir Damollam tehlikeyi sezince, misyonerliğe karşı Kaşgar'da halkı organize ederek büyük bir gösteri düzenlemiştir. Bkz. Yalqun Rozi, 20-esirdiki Tunci İslahatçı, Şincang Medeniyiti, Sayı. 5, Ürümçi, 2010.
- 24 Muhemmed Emin Buğra, age., s. 366
- 25 "Onsu Nahiyesi Tezkirisi" din, Şincang **Tezkiriçiligi**, Sayı. 3, Ürümçi, 2005, s. 58
- 26 Yalkun Rozi, 20-Esirdiki Tunci İslahatçı, Şincang Medeniyiti, Sayı. 5, Ürümçi, 2010.
- 27 İbrahim Muti, "Meripetperver Merhm Mexsut Muhiti Toğrisida Eslime" (İlimsever Merhum Mahsut Muhiti Hakkında Hatıra), Şincang Tarix Matiryalliri (13), Şincang Xelq Neşriyatı, Ürümçi, 1984, s. 100 – 115; Abdulla Talip, age., s. 113-119
- 28 Geniş bilgi için bk. Alimcan İnayet, Abdülhaluk Uyugur ve Şiirleri, Türk Dili Kurumu yayımları, Ankara, 2007; Uyğur Edebiyatı Tarihi 3, Milletler Neşriyatı, Beyjing, 2006, s. 302-338; Ablimit İsmayil, Mahmutcan İslam, Hazirqi Zaman Uyğur Edibliri, Şincang Xelq Neşriyatı, Ürümçi, 1993, s. 1-10
- 29 İbrahim Muti İlmiy Maqaliliri, s. 453-471
- 30 İbrahim Muti İlmiy Maqaliliri (İbrahim Muti Bilimsel Makaleleri), Milletler Neşriyatı, Pekin, 2007, s. 476
- 31 Eneytulla Quran, "Abduxaliq Uyğurniñ İcadiyetke Qedem Qoyğan Vaqti Toğrisida Mulahize", Şincang Daşösi İlmiy Jornili, Sayı. 2, 1996, s. 107
- 32 Alimcan İnayet, Abdülhaluk Uyugur ve Şiirleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007
- 33 İbrahim Muti İlmiy Maqaliliri, s. 478
- 34 Uyğur Edebiyatı Tarihi 3, s. 278-279
- 35 Uyğur Edebiyatı Tarihi 3, s. 279
- 36 Mirahmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun, **Mementili Ependi**, Şincang Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 1997, s. 181

- 37 Şavket Abdurehim'e göre, 1913 yılında ürkiye'den gelen Ahmet Kel, Emrullah Bey, Sami Bey, Nesrullah Bey gibi 5 kişi sadece Kaşgar'da değil, Atuş'un İkisak köyünde de iki sınıflı bir okul açmış, öğrencilerden İzci grupları oluşturarak sopalarla antreman yaptırmışlardır. bk. Şavket Abdurehim, age., s. 96 . Bu durumda Artuş'ta izci grubu olgusu 1930'lu yıllarda değil, 1910'lu yıllarda görülmüştür.
- 38 Memtili Ependi Şeirliri, Şincang Xelq Neşriyati, Ürümçi, 2000, s. 33
- 39 Daha geniş bilgi için bkz. Mirehmet Seyit, Yalqun Rozi, Ablikim Zordun, **Memtili Ependi**, Şincang Universiteti Neşriyati, Ürümçi, 1997; Abdulla Talip, age., s. 119-128; Uyğur Edebiyatı Tarixi 3, s. 380-382; Abdureşit Jelil Qarluq, age., s. 312-318
- 40 Abdureşit Jelil Qarluq, age., s. 309
- 41 İbrahim Niyaz, age., s. 85
- 42 Şavket Abdurehim, age., s. 96
- 43 Ahmet Kemal İlkul, Çin-Türkistan Hatıraları-Şanghay Hatıraları, Hazırlayan: Dr. Yusuf Gedikli, Ötüken, İstanbul, 1997, s. 62-63
- 44 Bunların Doğu Türkistan'daki faaliyetleri için bk. Adil Hikmet Bey, **Asyada Beş Türk**, Ötüken, İstanbul, 1998
- 45 Daha geniş bilgi için bk. Ahmet Kemal İlkul, Çin-Türkistan Hatıraları, Ötüken, İstanbul, 1997; Abdureşit Jelil Qarluq, age., s. 310-312

Kaynaklar

- Zaynobidin, Abdıraşidov, İsmoil Gasprinskii ve Türkistonda Cadidçilik, Toşkent, 2008.
- Abduqadir Damolla Hékmeliridin (Abdukadir Damolla Hikmetlerinden), Yayına hazırlayan: Muhemmetursun Sidiq, Bulak, Sayı. 4, Urumçi, 2007, s. 70-74
- TURSUN, Abduqadir (1994), " 'Hüseyniye' Mektipiniñ Tunci Mudiri Kerimaxun", Şincang Tezkiriçiligi, Sayı. 2, Ürümçi, s. 50-59
- AHAT, Andican (2003), Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, 1. baskı, İstanbul: Emre Yayınları.
- LOKMAN, Baran (2007), "Çağdaş Uyğur Edebiyatının Oluşumu", Bilig, s. 191-211
- Berqi, Abdülehed Abdureşid, "Abdulqadir Damollamniñ Ayallar Terbiyisi Heqqidiki İlğar Qaraşliri ve Ularñ Zamanimizdiki Ehmiyiti", Bulak, Sayı. 3, Urumçi, 2007.
- EMİN, Buğra Muhemmed (1989), Şerqiy Türkistan Tarixi, Ankara.
- EHMET, Cübeyri HACI, İmin (1994), "Qumul Uyğur Maaripiniñ Tereqqiyat Toğrisida", Şincang Tezkiriçiligi, Sayı. 2, Ürümçi,
- NADİR, Devlet (1990), *İsmail Bey Gaspralı*, Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. "Edebi Bir Musahebe", Şura, Sayı. 12, 1916.
- ADİL BEY, Hikmet (1998), *Asya'da Beş Türk*, Hazırlayan Dr. Yusuf Gedikli, Ötüken, İstanbul.
- İLKUL, Ahmet Kemal (1997), Çin-Türkistan Hatıraları - Şanghay Hatıraları, Hazırlayan Dr. Yusuf Gedikli, İstanbul: Ötüken
- ALİMCAN, İneyet (2007), *Abdülhaluk Uyugur ve Şiirleri*, Ankara: Türk Dili Kurumu yayınları.
- İsmail, Ablimit - Mahmutcan İslam, Hazırqi Zaman Uyğur Edibleri, Şincang Xelq Neşriyati, ürümçi, 1993.
- Qarluq, Abdureşit Jelil, "Uyğur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine", Türk Kültürü, 2009/2, s.290 - 328
- Quran, Eneytulla, "Abduxaliq Uyğurniñ İcadiyetke Qedem Qoyğan Vaqti Toğrisida Mulahize", Şincang Daşösi İlmiy Jornili, Sayı. 2, 1996.
- Qurban, Muhemmet İmin, "Abduqadir Damollam Öltürülgen Pacielik Keçe", Şincang Tezkiriçiligi, Sayı. 2, Ürümçi, 1999, ss. 57-58.
- MARAŞ, İbrahim (2002), *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- MİLLWARD, James A. (2007), *Eurasian Crossroads*, New York: Columbia University Pres.
- Muti, İbrahim, "Meripetperver Merhm Mexsut Muhiti Toğrisida Eslime" (İlimsever Merhum Mahsut

- Muhiti Hakkında Hatıra), Şincang Tarix Matiryalliri (13), Şincang Xelq Neşriyati, Ürümçi, 1984.
- MAQALİLİRİ İlmîy (2007), (İbrahim Muti Bilimsel Makaleleri), Pekin: Milletler Neşriyati.
- NİYAZ, İbrahim (1984), "Atuş Nahiyeye Ekisak Kentide Yeqinqi Zaman Penni Maaripniñ Dunyağa Kelişi", Şincang Tarix Matiryalliri (13), Şincang Xelq Neşriyati, Ürümçi.
- YALKUN, Rozi (2010), "20-Esirdiki Tunci İslahatçı", Şincang Medeniyiti, Sayı. 5, Ürümçi.
- Seyit, Mirehmet - Yalqun Rozi ve Ablikim Zordun, Memtili Ependi, Şincang Universiteti Neşriyati, Ürümçi, 1998.
- Şin'ıcıro, Oişı, "Qeşşerdiki Ceditçilik Herikiti" (Kaşgar'daki Ceditçilik hareketi), Çeviren: Ömercan Nuri, Şincang Tezkiriçiligi, Sayı 2, 2000.
- Nuşrivan Yauşefning Sayahiti Heqqide, Şincang Tezkiriçiligi, Sayı: 2, 2004
- Talıp, Abdulla, Uyğur Maaripi Tarixidin Oçeriklar, Şincang Xelq Neşriyati, Ürümçi, 1998.
- Tatliq, Erşidin, "1949-Yıldın Burun Şincangda Çıkanlan Gezit-Jornallar", (http://uyghur.xjass.com/lading/content/2009-04/07/content_74246.htm)
- ALP, Tekin, İbrahim (2000), Memtili Ependi Şeirliri, Ürümçi: Şincang Xelq Neşriyati.
- Tömür, Xevir, "Abduqadir Damolla" (Tarixi Oçerik), Bulak, Sayı. 1, Ürümçi, 1981, ss. 226-269
- "Onsu Nahiyesi Tezkirisi" din, Şincang Tezkiriçiligi, Sayı. 3, Ürümçi, 2005, ss. 51-64 Uyğur Edebiyatı Tarixi 3, Milletler Neşriyati, Pekin, 2006.
- Ze'idi, Mahmud, "Turpan Rayonida Azadlıqtın İlgiriki Medeniyet-Maaripiniñ Barlıqqa Kelişi", Şincang Tezkiriçiligi, Sayı. 3, Ürümçi, 1994, s. 15-21

KIRIMLI BİR TÜRK ÇOBANIN TÜRKLÜK BİLİMİNE İZ BIRAKAN ŞAİR OĞLU: BEKİR S. ÇOBANZADE

YRD. DOÇ. DR. KENAN ACAR*

Doğumunun yüz yirminci yılına...

Kırımlı Türk şair ve dil bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade, bundan yaklaşık yüz yirmi yıl önce 15 Mayıs 1893 tarihinde Kırım'ın Karasubazar şehrinde doğmuştur.¹ Babası Kurtvaap Ömeroğlu ve annesi Vaide Şerife ona "Bekir" adını koymuş, "Sıdkı" adı (1905-1909 yılları arasında okuduğu Karasubazar Rüşdiyesi'nin müdürü tarafından verilmiştir.² Rüşdiyenin bitirme sınavını yapan kurulda İsmail Gaspıralı da vardır. Sonradan soyadı olarak kullanacağı "Çobanzade"yi bu okulu bitirirken (başarısından ve babasının çoban olmasından dolayı) kendisine yöneltilen "Maşala Çobanzadege!" vb. takdir ifadelerinden dolayı benimsemiştir.

Çobanzade 1909-1915 yılları arasında Türkiye'de bulunmuştur. Cafer Seydahmet (Kırimer) başkanlığındaki Kırım Talebe Cemiyeti'nin himayesinde yatılı olarak Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi'nde okumuştur.³ Bu yıllarda okul müdürü olan Tevfik Fikret kendisine büyük ilgi göstermiştir. Çobanzade'nin 1911'de yayımlanan ilk şiirlerinde ("Anañ Kayda" ve "Sabancının Toprakka Maktavları") Fikret'in etkisi vardır.

Türkiye'de bulunduğu yıllarda II. Meşrutiyet ikliminde Türkçülük ve vatanseverlik duyguları daha da gelişmiş, 1914'te Kırım'a dönmesine rağmen I. Dünya Savaşı için Rusların ilân ettiği seferberlik çerçevesinde askere alınmamak (bir anlamda Ruslara hizmet etmemek) için kaçarak Romanya üzerinden gizlice

* Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Çobanzade Kırım'da çalıştığı yıllarda (daha sonra aktif olarak ilgileneyeceği) Lâtin esaslı ortak Türk alfabesinin oluşturulması, ortak edebî dile esas olacak Türk şivesinin belirlenmesi ve imla birliğinin sağlanması konularında kafa yormaya başlamıştır.

tekrar Türkiye'ye gelip İstanbul Üniversitesi Filoloji Fakültesi'ne kaydolmuştur. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra 1916 yılında okuldaki bir öğretmeninin desteğiyle (Macar milliyetçiliğinin etkisiyle Türk milliyetçiliği duygularının daha da geliyeceği) Macaristan'a gitmiştir. Çobanzade, Türk kavimlerine ilgi duyduğu için kendisiyle beraber Macaristan'a giden H. Zübeyir Koşay ile çok yakın arkadaşır.

Macaristan'daki Peter Pazmany Egyetem Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nde Rasony ile beraber Németh'in öğrencisi olan Çobanzade, İgnacz Kunocz'un danışmanlığında hazırladığı "Kıpçakların Codex Cumanicus Yazma Edebiyat Âbideleri ve Türk Dillerinde Telâffuzun Temel Problemleri" adlı tezle doktor olmuştur.

Bekir Çobanzade kendisinde bir ilim adamının parıltılarını gören hocası ünlü Türkolog Németh'in bütün kalma ısrarlarına rağmen 1920 yılında İstanbul üzerinden (o yıllarda özerk cumhuriyet statüsü kazanan) Kırım'a dönmüştür.

1921-1922 yıllarında Tutayköy Pedagoji Teknikumu'nda Tatar Dili ve Edebiyatı dersleri okuturken kendilerinin yanında beyaz generallere karşı mücadele verdiği Bolşeviklerin milletine yaptığı baskıdan bunalmış, bu sıkıntısını Abdullah Lâtifzâde, Ömer İpçi ve diğer arkadaşlarıyla edebî faaliyetlerde bulunarak gidermiştir. 1922 yılında profesör olan Çobanzade 1924 yılına kadar Kırım Üniversitesi Şark Fakültesi'nde hem yöneticilik yapmış hem de "Türk Dillerinin Mukayeseli Grameri" dersleri vermiştir.

Çobanzade Kırım'da çalıştığı yıllarda (daha sonra aktif olarak ilgileneyeceği) Lâtin esaslı ortak Türk alfabesinin oluşturulması, ortak edebî dile esas olacak Türk şivesinin belirlenmesi ve imla birliğinin sağlanması konularında kafa yormaya başlamıştır. Bunun semeresi olarak 1924 yılında (iki yıldır Lâtin esaslı alfabe için faaliyetlerini sürdürmekte olan Yeni Alfabe Komisyonu'na katılmak üzere) Samet Agamalıoğlu tarafından Azerbaycan'a davet edilmiştir. Çobanzade 1937 sonlarına kadar devam eden Bakû Üniversitesi Türkoloji Profesörlüğü yıllarında (Sovyetler, Kırmımlı gençlerin I. Dünya Savaşı öncesindeki gibi Türkiye'ye gelmelerine izin vermediğinden) yüzden fazla Kırım Türk gencinin Azerbaycan'da okumasını temin etmiştir.⁴

Bakû'da bulunduğu sırada Çobanzade'nin kalbinin Kırım için attığının en önemli delili, 1925 yılında dil araştırmaları ve bazı temaslar için gönderildiği

Leningrad'dan Kırım Okuy İşleri mecmuasına gönderdiği yazıdaki ifadelerdir. İsmail Otar'ın naklettiğine göre Çobanzade bu yazıda "Bütün hizmetler sırasında sevgili Kırım'ımız hiçbir dakika aklımızdan çıkmadığından, ona ait bazı hatıraları da canlandırmak, tazertmek (tazelemek) mümkün oldu. Bu bir iki hatırayı, bizim için gerçekten çok kıymetli olduğundan, Kırım okuyucu ve okutucu arkadaşlarımla paylaşmaya karar verdim" diyerek orada bulunduğu hanlık devri belgelerinden bahsetmiş ve "Bunlardan eski hanlık devri kanunları, bu kanunları tatbik eden kadılar ve memurlar hakkında birçok kuvvetli hukukî ve idarî malûmat alabileceğimiz gibi... o vaktin siyasî, içtimâî, iktisadî hayatı ve Kırım Tatarlarının dili hakkında pek çok şey öğrenilebilir." ifadelerini kullanmıştır.

Çobanzade, 1926 yılında Bakû'da toplanan Milletlerarası Türkoloji Kongresi'nde divan kurulu üyeliği yapmış ve iki ayrı bildiri sunmuştur. Aynı yıl yaptığı (daha sonra kısmen gerçekleştirilen) "Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türklerin dil atlasının hazırlanması" teklifi, bugün bile yüreklerimizi kıpırdatan bir düşüncedir. Bekir Sıtkı Çobanzade, 1928-1935 yılları arasında asıl görev yeri Azerbaycan'da olsa da başta, üniversitede kürsü başkanlığı da yaptığı, Özbekistan olmak üzere, Türkmenistan, Kırım, Rusya arasında adeta mekik dokumuş, dil ve imla konularında önderlik etmiştir.

Çobanzade'nin bu aktif tutumu aynı zamanda sonunu hazırlayan bir faktör olmuştur. 1929 yılından itibaren Cemil Buzlu'nun Krasnyı Kırım (Kızıl Kırım) gazetesinde çıkan bir yazısıyla başlayan ve onu "burjuva milliyetçisi, Pantürkist, Turancı, yerli muhacir"likle suçlama akımı onlarca yazıyla devam etmiş, 27 Ocak 1937 tarihinde tedavi için izinli olarak gittiği Kislovodsk şehrinde (diğer bir ünlü Rus Türkolog Samoyloviç ile birlikte) "vatan haini, halk düşmanı, emperyalist devletler ajanı" suçlamasıyla tutuklanmıştır. Bu tutuklamalar sadece onlarla sınırlı değildir. Kazakistan'da Mağcan Cumabayev, Ahmet Baytursun; Tataristan'da Ğalimcan İbrahim, Ğaziz Gubeydullin ve daha nice Türk aydını benzer gerekçelerle özellikle Stalin döneminde aynı akıbete uğramıştır.⁵

Aynı yılın ekim ayında hakkında hüküm verilen Bekir Çobanzade, yaklaşık iki yıllık bir sürgünler ve çalışma kampları döneminden sonra 18 Temmuz 1939'da Azerbaycan'ın Haçmaz şehrinde bir rivayete göre kurşunlanarak, başka bir rivayete göre kafası dâhil vücudunun çeşitli yerlerine çiviler çakılmak suretiyle öldürülmüştür.⁶ (Ölüm tarihi bazı kaynaklarda 13 Ekim 1937 olarak geçmekteyse de bizce olayların gidişatı ve belgeler yukarıdaki tarihin doğru olduğunu ortaya koymaktadır.)

Bekir Çobanzade bir yönüyle şair, bir yönüyle dünya çapında bir Türkologdur. Memleketi Kırım'da şairliği, kırk altı yıllık kısa ömrünün ikinci yarısında çalıştığı Azerbaycan'da ise bilim adamlığıyla öne çıkmış ve tanınmıştır.

Şair Çobanzade, on iki yaşında yazmaya başlamış, ilk şiirleri yukarıda belirttiğimiz gibi 1911'de yayımlanmıştır. Çobanzade'nin başta "Emel" ve "Kırım

**Bekir Çobanzade
bir yönüyle şair,
bir yönüyle
dünya çapında
bir Türkologdur.
Memleketi
Kırım'da şairliği,
kırk altı yıllık kısa
ömrünün ikinci
yarısında çalıştığı
Azerbaycan'da
ise bilim
adamlığıyla
öne çıkmış ve
tanınmıştır.**

Mecmuası" olmak üzere değişik yerlerde parça parça yayımlanan edebî eserleri, Türkiye'de ilk defa derli toplu biçimde 1999 yılında İsmail Otar tarafından yayımlanmıştır. Otar'ın bu kitabında "şiiir, hikâye ve mektupları ile üç makalesini, kendi defterindeki bir yazısı, atasözleri ile notlarından bir kısmı" yer almaktadır. Otar yayımladığı şiiirleri dil ve konu yönünden incelemiş, kitabına Çobanzade'nin eserlerinin ve kendisiyle ilgili çalışmaların ayrıntılı listesini vermiş ve bir de sözlük de eklemiştir.

Çobanzade'nin "Kaval Sesleri" adlı bir şiiir defteri ve "Boran" adlı bir şiiir kitabı vardır. İlk Şiiirlerinde Bekir Bavbek adını kullanmıştır. Sekseni aşkın şiiirinin çoğu Kırım'ın "çöl ağzı"yla ve hece vezniyle yazılmıştır. Çobanzade'nin şiiirleri konularını "yurt ve halk sevgisi, vatanın terki ve vatan hasreti, Türklerin bütünlüğü, hak yolunda olma, tahsilin ehemmiyeti, sevgi, halkının zaafı, ümitlenme, ölüm ve kader" olarak belirleyen Otar,

bunları anlamak için önce Çobanzade'nin "Kaval Sesleri" adlı defterinin önsözündeki şu satırları okumanın faydalı olacağını ifade etmektedir: "Benim yazılarım hiçbir şey göstermese, kırılan, darmadağınık olan, belki bugün yarın ölüp yok olup gidecek Kırım Tatarını, onun hatalarını, kusurlarını, kederlerini, duygularını pek güzel gösteriyor."

Çobanzade'nin şiiirlerinden bir kısmının başlıkları şunlardır: Bir Esirin Baş Taşına, Çorabatır'ga, Dunay Taşa, Halim Aydamak, Hasret, Kalk Esmâ Kardaşım, Kaytarma, Keçmişdeki Suçlarımız, Kurt Nebi Çoban, Müslüman Balası, Oy Suvuk Şu Gurbet, Rast Kele, Tanga Doğru, Tatar Tögülmen Degenlere, Tuvgan Til, Yanık Kaval, Zavallı Türük.

Şiiirlerinin dışında düz yazıları da vardır. Bunlardan birkaçı da şu başlıkları taşımaktadır: "Macar Edebiyatından Bir Yaprak" (hatıra), "Eki Derviş" (hikâye), İndemez Celil (hikâye), Armanda Bir Şair, On Dört Caşım (hikâye), "Bir Tatar Gencinin Ana Yurdundan: Kırım" (makale), Yeni Uyanan Tatarlık (makale), Macar Kardeşler (makale).

Bekir Çobanzade şairliğinin yanında yukarıda da belirttiğimiz gibi sağlam bir eğitim almış, tanınmış Batılı Türkologlarla yakın ilişkileri olan bir bilim adamıdır. G. Németh ve İ. Kunocz'un öğrencisi, L. Rasony ve A. Samoyloviç'in arkadaşıdır. Şair ruhuyla Németh'in kız kardeşine âşık olmuş, kader arkadaşı Samoyloviç'i, yurduunun güzelliklerini göstermek için Kırım'da gezdirmiştir.

Çobanzade'nin Türk dilinin bütünü ve çeşitli kollarını konu alan kitap çapındaki eserleri şunlardır: Türk-Tatar Lisaniyatına Medhal (1924), Kırım-Tatar İlmî Sarfı⁸ (1925), Türk Dili ve Edebiyatının Tedris Usûlü (1926), Kumuk Dili ve Edebiyatı Tedkikleri (1926), Türk-Tatar Diyalektolojisi (1927), Türk Grameri (1929), Til ve İmlâ Metodikası Meseleleri (1933). Bunların yanında "Kumuk Dilinin Başka Türk-Tatar Dilleri Arasındaki Vaziyeti. İbtidâî Malûmat (1926) adlı bir tebliğin ayrıbasımı vardır.

Çobanzade Türkçenin edebiyat boyutuyla da ilgilenmiş ve bu konuda eserler vermiştir. Son Devir Kırım-Tatar Edebiyatı Tenkit Tecrübeleri (1929) ve Azerî Edebiyatının Yeni Devri (1930) bunlardan başlıcalarıdır. Bu eserler, bizim Türkiye'de ulaşılabildiklerimizdir. İsmail Otar, Çobanzade'nin (kitap, makale, bildiri vb. değişik formatlarda; Rusça, Türkiye Türkçesi, Kırım-Tatar Türkçesi vb. değişik dil ve şivelerde; Arap, Kiril ve Lâtin alfabeleri ile) bunlarla birlikte (1915-1936 yılları arasındaki yirmi bir yıl içinde yayımlanmış) toplam 129 çalışmasının künyesini vermiş, bu sayının kendisinde bulunmayanlar da dâhil edildiğinde üç yüzü aştığını ifade etmiştir.⁹ Bu eserlerde genel anlamda ve Türkçe boyutuyla ilgili terim meselesi, dil ve imla öğretim yöntemleri, Türk dilinin ses, şekil, söz dizimi, köken ve anlam bilgisiyle ilgili meseleleri, Türk dilinin araştırma yöntemleri, Türkçenin tarihî ve çağdaş şiveleri, genel anlamda dil bilimi ve Türk dil bilimi, çocuk dili, edebî dil, alfabe konularındaki görüşlerini dile getirmiştir. Bunu yaparken zaman zaman kendinden önceki ve kendi çağındaki dil bilginlerinin eserlerini olumlu ve olumsuz yönleriyle eleştirmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Bekir Sıtkı Çobanzade aynı zamanda Türk edebiyatının Azerbaycan, Kırım, Kumuk vb. kollarıyla da ilgilenmiş, bunlar hakkında bir edebiyat tarihçisi ve bir eleştirmen gibi nitelikli yayınlar yapmıştır. Bu yayınlarda sadece Türk edebiyatı değil, dünya edebiyatı ve edebiyatçıları hakkında da değerlendirmeler vardır.

Daha yapabileceği çok şey varken genç yaşta katledilen dünya çapında dil bilgini, eğitim teorisyeni ve üretken, duygulu bir şair olan Bekir Sıtkı Çobanzade'nin "Kırım-Tatar Dilinin Tafsilatlı Grameri" gibi çalışmalarının yayından çıkarıldığı, takibata uğradığı yıllarda yazdığı şu iki mısra, bugünün Türk gençlerine onun eserleriyle ilgili olarak yapılacak daha çok şeyin olduğunu vurgulayan bir mesaj taşıyor gibidir:

"Tabıngan şeylerimniñ epsini yaktım

Yakkan şeylerime temenna ettim."

"Neyim varsa hepsini yaktım ve yaktıklarımın önünde saygı duruşunda bulundum."

- 1 Müstecip Ülküsal ve diğer bazı kişiler Kefe’de doğduğunu ileri sürmüşlerdir.
- 2 Diğer bir rivayete göre Kırım’dan çıkanların ikinci isim alması geleneğine uyarak bu adı kendisi seçmiştir.
- 3 OTAR, İsmail (1999), “Kırımlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade” adlı kitabında İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları. Çobanzade’nin 1914’te Kırım’a döndüğü ifade etmektedir.
- 4 Otar; age., s. 19
- 5 AHMET, Buran (2007), Kurşunlanan Türkoloji, Elâzığ: Manas Yayıncılık.
- 6 ACAR, Kenan, KIRIMLI ÇOBANZADE, SIDKI, Bekir (2001), Dilciliği ve Edebiyat Araştırmaları, Ankara: TDK Yayınları.
- 7 Otar; age., s.29.
- 8 Türk Dil Kurumu 2009 yılında bu eseri “Kırım Tatar İlm-i Sarfı” adıyla yayımlamıştır. (Yayına hazırlayan: Nariman Seyityahya)
- 9 Otar; age., s.42-48.

AYDINLANMA HAREKETİ İÇİNDE KIRGIZİSTAN'IN VE KIRGIZ AYDINLARININ GENEL DURUMU

YRD. DOÇ. DR. YASİN ŞERİFOĞLU*

Özet

Genel manada Ceditçilik olarak adlandırılan aydınlanma hareketi; Rus yönetimindeki Türkistan Türklerinin özellikle dini eğitim ile ilgili konularda başlattıkları yenileşme girişimlerinin zamanla diğer alanları da içine alarak yaygınlaştırdıkları çalışmalar bütünü olarak özetlenebilir. "Cedit" kelimesi, bu anlamıyla 19. yüzyılın sonlarına doğru İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da açtığı Usul-i Cedit okullarıyla birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Usul-i Cedit okulları ile Türk topluluklarının tarihi ve kültürel mirasının araştırılması, tespit edilmesi ve gelecek nesillere aktarılması, yeni ve yaygınlaştırılmış bir eğitim hayatının tesis edilmesi hedefleniyordu. Öncelikli olarak İdil-Ural bölgesinde, daha sonra Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan'da sayıları hızla artarak 1918 yılı sonuna kadar Türkistan'da toplam 328 Usul-i Cedit okulunun açıldığı bilinmektedir. Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Kırgız aydınlarının katkılarıyla Kırgızistan'da da başlayan aydınlanma faaliyetleri Ruslar tarafından büyük bir baskıya ve engellemeye maruz kalmış bu uğurda birçok Kırgız aydını katledilmiştir. 1937 yılında kurşunlanarak katledilen 137 kişi bu durumun en açık göstergesidir.

Türkistan coğrafyası, Çarlık döneminden itibaren Rus işgallerine maruz kalmaya başlamış, bu işgal 19. yüzyıldan itibaren oldukça genişlemiştir. Silahlı Rus birlikleri 1856'da Issık Göl'e ve Tanrı dağlarına kadar ulaşmıştır. Rus işgali karşısında toplu ve etkili bir direniş gösteremeyen Kırgızlar, küçük gruplar hâlinde bu duruma karşı koymaya çalışmış, ancak çok da başarılı olamamıştır. 1859

* Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Kırgızların Ruslara karşı en önemli direnişlerinden biri 1916 yılında Ürkün olarak adlandırılan isyandır. Bu isyanda Kırgızlar, kendilerine ait toprakların ellerinden alınması ve kırsal alanlara göç ettirilmesi sonucu Çar hükümetine karşı ayaklanmıştır.

yılının kış aylarında, bu işgalden kaçarak Doğu Türkistan'a sığınmak isteyen binlerce Kırgız Türkü Tanrı dağlarında donarak ölümlerine kendilerine ait hayvanların yarısından fazlası da bu yolculuk boyunca yok olmuştur (Erdem 2000: 72).

Kırgızların Ruslara karşı en önemli direnişlerinden biri 1916 yılında Ürkün olarak adlandırılan isyandır. Bu isyanda Kırgızlar, kendilerine ait toprakların ellerinden alınması ve kırsal alanlara göç ettirilmesi sonucu Çar hükümetine karşı ayaklanmıştır. Bu isyanın en büyük özelliği, Kazakistan'ın güneyi ile Kırgızistan'ın güneyi ve Fergana bölgesini içine alacak şekilde geniş bir coğrafyada, bölgedeki tüm Türk boylarının katılımıyla gerçekleşmiş olmasıdır. Rusların Türkistan genel valisi Nikolay Kuropatkin isyanı bastırmaya gönderdiği kuvvetlere verdiği emirde: "Kurtlar (isyani yönetenler) hapsedilmelidir. Koyunlar (isyana katılan halk) bağışlanabilir. Bu anlamda Çar'a rapor edeceğim ancak, Karakul ve isyancıların çok kan döktükleri Pişkek'in dağlık bölgeleri bu emrin dışında tutularak cezalandırılacaklardır. Issık Göl'ün

ve Keben vadisinin civarındaki bütün yerleşim bölgeleri Kırgızların ellerinden alınacaktır" (Hayit 1997: 9) demişti. Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılan bu isyan sonucunda Kırgızların bir bölümü yeniden Doğu Türkistan'a göç etmek zorunda kalmıştır.

Bir taraftan coğrafya üzerindeki Rus işgali, diğer taraftan yine Ruslar tarafından hemen her alanda programlı bir şekilde yürütülen asimilasyon faaliyetleri, Kırgızları 1990'lı yılların başına kadar ekonomi, siyaset, kültür ve askeri alanlarda baskı altında bırakmıştır. Bu baskı dönem dönem kırılmaya çalışılmışsa da bir netice alınamamıştır. Rus işgali altındaki Türk coğrafyasında, Rusların Türk topluluklarına karşı uyguladıkları başkalaştırma çalışmaları ve baskıların; özellikle kültür dairesi içinde dil, edebiyat, tarih, din gibi alanlarda çalışanlar ve onların ortaya koyduğu eserler ile bu coğrafyadaki eğitim faaliyetleri üzerinde yoğunlaştığı görülmüştür. Zira Ruslar, siyasi amaçlarını gerçekleştirmek üzere Rus askeri gücüyle birlikte Rus bilim adamlarını da Türkistan'a sokmuş ve böylece Rus kültürünü bölgede etkin kılmayı hedeflemiştir. Buna bağlı olarak Çarlık yönetimi, hem bölgeye yerleştirdiği Rus ahalinin çocuklarını yetiştirmek hem de bölge Türklüğünü başkalaştırmak daha doğrusu Ruslaştırmak amacıyla işgali altındaki bütün bölgelere Rusça ile eğitim

veren okullar açmıştır. Bu durum bölgedeki Türk aydınlar arasında da farklı yorumlamalara sebep olmuştur. Bazı aydınlar Rusların batılı olduğunu, batının gelişmiş bir devletinden gerekli modern bilgi ve tecrübelerin bu yolla kazanılabileceğini düşünürken bazı aydınlar da tam bunun aksine, bu başkalaştırma faaliyetine karşı kendi millî kimliklerini ön plana çıkartacak, özellikle eğitim hayatında yeni birtakım düzenlemelerin yapılması görüşünü ileri sürerek bu yolda çalışmalar başlatmışlardır.

19. yüzyılda Ruslar, İlminski'nin hazırladığı ve geliştirdiği projeye Türkistan'daki Türk boylarının konuşma dillerini ayrı ayrı yazı dili haline getirerek Türk yazı dilini bölmek, böylece Türklerin yazı diliyle anlaşma kolaylığını ortadan kaldırmak istemiştir. İlk başlarda bu görüşün tartışılmasına da göz yuman Rus yönetimi, daha sonra konuyu tartışmayı bile yasaklamış ve 1920'lerden sonra her Türk boyunun konuşma dilini ayrı bir yazı dili hâline getirmiştir (Ercilasun 1997: 154). 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında bölgede bir taraftan geleneksel eğitim sistemiyle eğitim faaliyetlerini devam ettiren mektep ve medreseler, diğer taraftan Rusların siyasi amaçlarla açtığı misyoner Rus okulları, bir de dini ve beşeri bilimlerin bir arada okutulmasının gerekliliğini ifade eden modern bir anlayışla eğitim faaliyetleri gerçekleştirmeye çalışan Cedit okulları vardı.

Rusların dil ve yazı üzerinden gerçekleştirmeye çalıştıkları bu başkalaştırma çalışmaları Kazan'da, Azerbaycan'da ve Türkistan'ın değişik yerlerinde yine komünist idarecilerin izin verdiği oranda tartışılmıştır. Bu tartışmalar neticesinde Rusların bu projelerine karşı en önemli fikir İsmail Gaspıralı Bey tarafından ortaya atılmış ve onun bu çıkışı kısa bir sürede bir görüş olmaktan çıkıp bir aydınlanma faaliyeti ve hatta siyasi bir faaliyet olarak Türkistan'ın her yerinde etkili bir çalışmaya dönüşmüştür.

Genel manada Ceditçilik olarak adlandırılan aydınlanma hareketi; Rus yönetimindeki Türkistan Türklerinin özellikle dini eğitim ile ilgili konularda başlattıkları yenileşme girişimlerinin zamanla kültürel diğer alanları da içine alarak yaygınlaştırdıkları çalışmalar bütünü olarak özetlenebilir. "Cedit" sözü, bu anlamıyla 19. yüzyılın sonlarına doğru İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da açtığı Usul-i Cedit okullarıyla birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Usul-i Cedit okulları

19. yüzyılda Ruslar, İlminski'nin hazırladığı ve geliştirdiği projeye Türkistan'daki Türk boylarının konuşma dillerini ayrı ayrı yazı dili haline getirerek Türk yazı dilini bölmek, böylece Türklerin yazı diliyle anlaşma kolaylığını ortadan kaldırmak istemiştir.

sayesinde Türk topluluklarının tarihi ve kültürel mirasının araştırılması, tespit edilmesi ve gelecek nesillere aktarılması, yeni ve yaygınlaştırmış bir eğitim hayatının tesis edilmesi hedefleniyordu. Medrese eğitiminin içine beşeri bilimleri sokmak, konuşma dilini yazı diline yaklaştırmak ve özellikle edebi eserleri halkın anlayabileceği şekilde oluşturmak, bu yolla halkın bilim ve kültür seviyesini yükseltmek Ceditçilerin temel hedeflerindendi. İlk olarak Gaspıralı İsmail Bey 1884 yılında Kırım Bahçesaray'da bir mektep açtı ve burada nasıl bir eğitim yapmak istediğini bizzat eğitimcilere gösterdi. Daha sonra eğitimcilerden gittikleri yerlerde bu okulların sayısını arttırmalarını istedi. Bunun yanında Usul-i Cedit okullarının yayın organı durumunda olan ve Gaspıralı Bey'in gayretleriyle çıkartılan Tercüman gazetesi de kısa süre içinde Türkistan'ın dört bir yanına ulaştırılmıştır. O günün şartlarında Tercüman gazetesinin Türk dünyası üzerindeki etkisi herhâlde bugün dünyadaki en etkili yayın organının etkisinden daha az değildir. Tatar Türkleri arasında başlayan bu çalışma, Usul-i Cedit okulları ve "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" ülküsüyle yayın yapan Tercüman gazetesi aracılığıyla kısa sürede bütün Türkistan'a yayılmış ve nihayetinde bir "Aydınlanma Hareketi" niteliği kazanmıştır.

Öncelikli olarak İdil-Ural bölgesinde, daha sonra Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan'da sayıları hızla artarak 1918 yılı sonuna kadar Türkistan'da toplam 328 Usul-i Cedit okulunun açıldığı bilinmektedir (Özkan 2007: 117). Usul-i Cedit okullarının Kırgızistan'daki ilk şubeleri 1901- 1902 yıllarında Tokmok, Bişkek ve daha sonra da Oş şehrinde açılmıştır.

Türkistan'ın birçok bölgesinde açılan bu okullardaki eğitim sistemini benimseyip yaymaya çalışanlara Ceditçi deniliyordu. Eğitim sisteminde yenilik getirmeye çalışan bu kitle, zamanla toplumun diğer meseleleriyle de ilgilenmeye başladı. Geleneksel işleyen bütün kurumları ve geleneksel bakış açılarını eleştiren bu kitle daha sonra Türkistan'ın her yerinde bir aydın topluluğu doğurmuştur. Bu yenilikçi zihniyetin çalışmalarından ve Usul-i Cedit okullarının faaliyetlerinden rahatsız olan Ruslar, kısa süre sonra bu okullarda eğitim veren öğretmenleri takibe aldı. Daha sonra da buralarda okutulan kitaplara yasaklamalar getirdi. Ruslar bununla da yetinmeyip 1908- 1911 yılları arasında Türkistan'daki Usul-i Cedit okullarının açılmasına sınırlamalar getirmiş, 1912 yılından sonra da bu okullardaki eğitim metoduna ve müfredatına karışmaya başlamıştır (Saray 1996: 122).

Tatar Türklerinden başka Kazak, Azerbaycan ve Özbek Türkleri arasında hızla kabul gören bu hareket, Kazak Türkleriyle birlikte özellikle de Alaş Partisi faaliyetleri etrafında Kırgızlar tarafından da benimsenmiştir ve bazı Kırgız aydınların çalışmaları üzerinden önemli sonuçlar vermiştir. Bu çalışmaların belki de en dikkat çekenleri; dil, edebiyat, neşriyat ve alfabe ile ilişkili olanlarıdır.

Tatar aydınları arasında Türkçenin telaffu-zundaki seslerin yazı dilinde daha uygun karşılıklar bulması hususunda Arap alfabesi üzerinde bazı çalışmalar yapılmıştı. Daha sonraları Türkistan'daki diğer Türk toplulukları arasında da bu

konuyla ilgili çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların, özellikle 1924- 1925'li yıllardan sonra Latin alfabesine geçiş yönünde yoğunlaştığı görülmektedir.

Bu yıllarda, alfabe meselesi üzerindeki çalışmalarda Kırgız Türkleri arasında öne çıkan isimlerden biri Kasım Tınıstanov'dur. Kırgız eğitim sistemi içinde önemli çalışmalara imza atan Tınıstanov, 1925 yılının Haziran ayında toplanan Kırgızistan Muallimlerinin Birinci Kongresi'nde, Kırgız dilinin yazısı ve Arap alfabesinin kaldırılıp Latin alfabesine geçiş ile ilgili bir bildiri sunmuş, onun sunduğu bildiri kongre kararları arasında şu şekilde karara bağlanmıştır: "Şimdiki zaman medeniyet zamanıdır. Çabucak medeni olmak için, her bir işin kolayını yapmak gerekir, Medeniyetin esası edebiyat ve matbuattır. Şu an kullandığımız Arap alfabesi medeniyet yolunda bir engeldir. Bu sebepten, Muallimlerin Oblastlık Birinci Kongresi, Kırgızların kullandıkları Arap alfabesinin yerine, medeniyet yolunda büyük kolaylık getirecek olan Latin alfabesine geçmeyi bir zaruret olarak görmektedir. Latin alfabesi, gazete sayfalarında basılarak, bu alfabe ile halkı tanıştırmaya işine şimdiden başlanılsın. Gazete sayfalarına Latin alfabesi ile kısa kısa haberler, şiirler yazılsın". Bununla birlikte Kasım Tınıstanov'un hazırladığı 24 harften ve bir kesme işaretinden oluşan Kırgız alfabesi Erkin Too gazetesinin 29 Haziran 1925'teki sayısında ilan edilmiştir (Ceritoğlu 2000: 2-3). Tınıstanov'un konuyla ilgili bildirisinin kongre kararları arasında yer alması Kırgız aydınlarının konuya yaklaşımlarını anlamak bakımından dikkat çekicidir.

1926 yılında Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresi'ne de katılan Tınıstanov, kendisinin hazırladığı Latin alfabesiyle ilişkili çalışmasını burada bir bildiri olarak sunar. Bildiride, Sovyetler Birliği'ndeki Türk halklarının birbirlerinin edebiyatını okumaları, birbirlerinin medeniyetinden faydalanmaları gerektiğini ifade eden Tınıstanov, bu doğrultuda Türk halklarının dillerinin de birbirine yakınlaşmasının zorunlu olduğunu, bunu gerçekleştirmek için de Latin alfabesinin harflerinin bütün Türk boylarında aynı olmasının gerekli olduğunu savunmuştur (Öner 2008: 344).

Türkistan'daki en eski kültür merkezleri Semerkand, Buhara ve daha sonraları Taşkent Özbekistan coğrafyası içinde yer alıyordu. Özellikle Fergana bölgesinde Özbeklerle bir arada yaşayan Kırgızlar kültürel faaliyetlerini bu kültür merkezlerinde yürütüyordu. Kuzeyde yaşayan Kırgızlar için de özellikle 19. yüzyılın sonu itibarıyla merkez, daha çok Kazakistan idi. Bu sebeple diğerlerine nazaran yerleşik düzene de daha geç ayak uyduran Kırgızların kendi coğrafyalarında kültür merkezlerini oluşturmaları gecikmiştir. Ceditçilik cereyanı etrafında oluşmaya başlayan aydınlanma hareketi ve faaliyetleri de ilk önce Özbekistan'daki bu kültür merkezlerinde başlamıştır. İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi ile başlattığı aydınlanma neşriyatçılığı ilk olarak Özbekistan'da "Buhara-yı Şerif", "Turan", "Semerkand", "Sada-yı Fergana", "Sada-yı Türkistan" gibi dergilerde destek bulmuş ve yaygınlaşmıştır (Özkan 2007: 117). Diğer taraftan daha çok Ruslar'ın bölgedeki faaliyetlerini destekleyici siyasi propaganda aracı olarak

Kasım Tınıstanov, Kazak aydınları tarafından 1917'de Kazakistan'da kurulan Alaş Partisi'nin Kırgızistan'daki şubasının açılmasına ve faaliyet göstermesine de öncülük etmiş ve bu dönem aydınlanma hareketi içindeki Kırgız aydınlarından biri olarak önemli çalışmalara imza atmıştır.

faaliyet gösteren; 9 Mart 1918'de yayıma başlayan Pişpekskiy Listok gazetesi, 1920'de Ceti Suu vilayetinin yayın organı Yuniy Proletary adlı dergi, 1922-1923 yıllarında Türkistan Komünist Partisi Bişkek Komitesi tarafından çıkartılan Kranoye Utro adlı haftalık gazete, 1918 yılında bugünkü adıyla Karakol şehrinde çıkan Golos Proletarstva gazetesi, 1922 yılından itibaren Türkistan Komünist Partisi'nin yayın organı olarak çıkartılan Krasnaya Pravda gazetesini (Koç 2002: 197-210) bir kenara bırakacak olursak, Kırgız Türklerinin 1926 yılına kadar Kırgızistan'da edebi veya siyasi görüşlerini açıkça dile getirebilecekleri hiçbir edebi ve siyasi dergi yoktur.

1926 yılında Kasım Tınıstanov ile Törökül Aytmatov Kırgız aydınlarından para toplayarak bir dergi çıkarmaya karar verirler. 110 kişiye Erkin Too gazetesinin 7 Nisan 1926 tarihli 113. sayısında "Matbuatımızı ilerletelim!" başlığı ile çağrıda bulunurlar. Başlangıçta Törökül Aytmatov, Kasım Tınıstanov, Akmat Bayışev ve C. Turusbekov bu harekete öncülük eder. Davete devamlı katılımlar sonucunda 1926- 1927 yıllarında dergiyi çıkarmak için gerekli para toplanmış ve 1928 yılının Mayıs ayında "Canı Madaniyat Colunda" adı ile derginin birinci sayısı çıkarılmış, K. Tınıstanov da derginin sorumlu redaktörü olmuştur (Ceritoğlu 2000: 3). Bu çalışmaların arasında Tınıstanov, 1927 yılında "Ene

Tili" adıyla Latin harfleriyle Kırgız Türkçesinin ilk gramer kitabını yazmıştır (Buran 2011: 151).

Kasım Tınıstanov, Kazak aydınları tarafından 1917'de Kazakistan'da kurulan Alaş Partisi'nin Kırgızistan'daki şubasının açılmasına ve faaliyet göstermesine de öncülük etmiş ve bu dönem aydınlanma hareketi içindeki Kırgız aydınlarından biri olarak önemli çalışmalara imza atmıştır. Dil araştırmacısı olmasının yanında, yazar, şair ve çevirmendir. 1937- 1938 yıllarına kadar birçok çalışmaya imza atmıştır. Yazdığı ve sahnelenen piyesleri ile şiirlerinde milliyetçilik yaptığı ve Rusların aleyhine çalıştığı yönünde suçlamalara maruz kalmış, birçok kez yargılanmış ve tutuklanmıştır. Tınıstanov, 1937- 1938 yıllarında Moldo Kılıç ve Törökül Aytmatov gibi Stalin yönetimindeki Rus katliamının kurbanı olmuştur. Nerede ve ne şekilde öldürüldüğü konusunda kesin bir bilgi yoktur, ancak 1991 yılında Çon Taş'ta bulunan

toplu mezarlıkta, Cengiz Aytmatov'un Ruslar tarafından katledilen babası Törökul Aytmatov'un cesedi ve bir de suçlama belgesi ile ceza raporu bulunmuştur. Kasım Tınistanov'un cesedinin de orada olduğu tahmin edilmektedir(Ceritoğlu 2003: 4). "Çon Taş Katliamı", 1937 yılından itibaren Rusların Kırgız aydınlarının büyük bir bölümünü tutukladığı, ağır işkencelere tabi tuttuğu ve sonunda da hunharca katlettiği olaylar silsilesinin tarihe kara bir leke olarak kaydedilen adıdır. Tutuklanan kişilerle ilgili hiçbir haber alınmamış, ailelerinin onların akıbeti hakkında bilgi almak üzere yaptıkları hiçbir başvuru gerçeği aydınlatmak üzere yanıt bulamamıştır. Yıllar sonra diğer cesetlerle birlikte Törökul Aytmatov'un cesedinin yanında bulunan ceza raporu, KGB arşivinden diğer kişilerin de isimlerinin bulunmasına kolaylık sağlamıştır.

"Çon Taş Katliamı", 1937 yılından itibaren Rusların Kırgız aydınlarının büyük bir bölümünü tutukladığı, ağır işkencelere tabi tuttuğu ve sonunda da hunharca katlettiği olaylar silsilesinin tarihe kara bir leke olarak kaydedilen adıdır.

Ruslar tarafından bu katliamda kurşuna dizilerek öldürülen 137 kişinin isimleri şunlardır. (Buran 2011: 164):

Abdrahman Bulatov	Bayalı İsakeyev
Abdray Abdrahmanov	Biakiy Adziloviç Tarkovskiy
Abdukadir Abdraimov	Boris Vasilyeviç Beloşitskiy
Abdulla Kaçibekov	Boris Emelyanoviç Yurçev
Abdulla Yusupov	Bronislav Stefenoviç Yatskovskiy
Ahmat Ahun Turdı Ahunov	Corobek Omurkulov
Ahmetbek Çormakov	Çekuş Suleymanov
Ahmet Azizov	Çengiş Sarbanov
Ahmet Mametov	Dali Zulfibayev
Ait Ahun Oşurov	Daniel İvanoviç Kotlyarov
Akimhan Moldogaziyev	Davlet Zunun
Alahun Çurukov	Deys Fridrih Gotfridoviç
Aleksandr İvanoviç Şevelev	Erkinbek Esenamanov
Aleksandr Nikolayeviç Yanişevskiy	Eşbay Sultanbekov
Alıbay Çengaziyev	Fedor Egoroviç Bengard
Andrey Ambrosovıç Polinkaş	Gapircan Nurdinov
Artur Yanoviç Lenin	Garif Abdulayev
Arzı Magaz	Genrih Genrihoviç Yantsen
Asanbay Camansariyev	Grigoriy Flippoviç Tarançenko

- Aşim Muhamedov
 Aşur Ahun Musabayev
 Azim Ahun Akimov
 Aziz Ahmetcanoviç Alimov
 Bahirdin Kirgizbayev
 Bahtin Nasırov
 Baki Ahun Ahmet Ahunov
 Bakrı Tahtayev
 İmin Ahun Turdiyev
 İmin Sufiyev (Sopiyev)
 İosif Frantseviç Skalitskiy
 İosif İvanoviç Kuzmin
 İosif İvanoviç Meldenberger
 İsa Baybasunov
 İsmail Ahun Tohtahunov
 İsmet İmin Ahunov
 İvan Zaharoviç Belousov
 Kadir Mamoyarov
 Kan-Tay-Dyu
 Karimcan Yuldaşev

 Kasım Tınistanov
 Kerim Kenenbayev
 Kerim Nurmotov
 Kocakan Şorukov
 Kurman Ahun Nur Ahunov
 Kurman Kambarov
 Li-Ha Sami,
 Lu-Çan-Toy
 Lyudvig Kazimiroviç Krenitskiy
 Lyufing Egor Emelyanoviç
 Lyuft Aleksandr Aleksandroviç
 Lyuft Konstantin Aleksandroviç
 Lyu-Je-Çin
 Magay Andrey İnnokenteviç
 Mamadcan Ahmetov
 Mamat Hocanov
 Tagay Esenamanov
 Teodor Teodoroviç Miller
 Tohta Ahun İsmailov

 Harti Hunlava
 Hasan Ahun Zununov
 Hasan Ciyenbayev
 İbrahim Ahun İsmailov
 İbraim Aliyev
 İbraim Hudayberdiyev
 İdait Ahun Murabedinov
 İmanalı Aydarbekov
 Mamut Ahun Bakiyev
 Maylyakuli Nasırov
 Mihail Eduardoviç Rihter
 Mihail Nikolayeviç Luzanov
 Mukaş İmanbayev
 Murat Salihov
 Musa Toktosunov
 Niyazalı Sakenov
 Nurdin Serkibayev
 Nurkul Kulnazarov
 Omor Cumayev
 Kasım Sagınbayev
 Pavel Konstantinoviç Lvov
 Petr Nikolayeviç Goltsev
 Petr Pavloviç Çepizubov
 Petr Yuliusoviç Bergman
 Sabit Hocimamabayev
 Sadık Ahun Yusup Ahunov
 Sadık Şaripov
 Sakmambet İsmailov
 Samat Çalov
 Sartbay Baybasunov
 Sergey Afanasyeviç Kaşevarov
 Sergey Mihayloviç Andres
 Sıdık Çonbaşev
 Sıdık Tohtayev
 Sultankul Şamurzin
 Şakir Galimoviç Şafikov
 Şarip Ahun Yusupov

Tohta Ahun Turdahunov
 Toktosun Dostayev
 Törökul Aytmатов
 Umaralı Şabdambekov
 Umaralı Cavgoşpayev
 Usain Usmanov
 Van-Dzi-Van-Çan-Lin
 Van-Lin-Van
 Vilgelm Davıdoviç Vall
 Vladimir Avgustoviç Litsenmajer
 Vladislav Yulianoviç Gorbaçevskiy
 Yakov Pavloviç Zinonyev
 Yakub Ahun Aipov
 Yun-San-Sin
 Yusup Abdrahmanov
 Yusup Ahun Taşa-Ahunov
 Yusup İshakoviç Bulatov
 Yusup Karimov
 Yusup Talipov
 Zaydel Notta Yankel Berkoviç

Türklerin tarih boyunca kendilerine yurt edindikleri topraklarda, Allah'ın Türklere bahşettiği yer altı ve yer üstü kaynaklarının neredeyse tamamı son 150 yıldır Ruslar tarafından kullanılmaktadır.

İsimlerden de açıkça anlaşılacağı üzere öldürülenlerin tamamı Kırgız değildir. Katledilenler arasında Özbek, Uygur ve Kazak Türkleriyle birlikte Ruslar da bulunmaktadır. Bu da açıkça gösteriyor ki Ruslar, bölgede sadece etnik bir katliama girişmemiş, kendi emellerinin aksine düşünen ve düşündüklerini söyleyen veya söyleyeceğinden şüphe edilen bilgi ve fikir sahibi herkesi katletmiştir.

Siyasi ekonomik ve kültürel politikalar dikkate alınarak milletler tarihinin son 150 yıllık bölümü incelendiğinde, doğal kaynakların bol olduğu coğrafyalar ve bu coğrafyaların üzerinde yaşayan milletlerin özellikle Batılı sömürücü güçlerin kısılcında olduğu görülmektedir. Afrika, Ortadoğu, Balkanlar, Kafkaslar ile birlikte Türk dünyasının tamamı bu parselleme girişimlerinin mağduru olmuştur. Bu durumdan hareketle Türk coğrafyası başta olmak üzere Türk milletini yakından ilgilendiren hemen her alandaki Rus varlığı ve Rus siyaseti özel bir dikkat ile ele alınmalı ve incelenmelidir.

Türklerin tarih boyunca kendilerine yurt edindikleri topraklarda, Allah'ın Türklere bahşettiği yer altı ve yer üstü kaynaklarının neredeyse tamamı son 150 yıldır Ruslar tarafından kullanılmaktadır. Bu sömürüyü herhangi bir engele takılmadan rahat bir şekilde gerçekleştirmek için Rusların ilk hedefleri bu coğrafya üzerinde yaşayan Türklerin zihinlerini işlevsiz hâle getirmek ve böylece onları mankurtlaştırmak, ayrıştırmak, bölmek, parçalamak ve birbirlerinden habersiz hâle

getirmektir. Bunun için de insanların düşünmemesi, üretmemesi ve çevresindekileri etkilememesi gerekiyordu. Bu sebeple Ruslar, toprak ve kaynaklar üzerine başlattığı bu operasyonda ilk projeyi; Türk insanını, Türk aydınını, Türk düşüncesini ortadan kaldırmaya yönelik oluşturmuştur. Buna bağlı olarak kişiler/çoğunlukla aydınlar/üretenler, bu çerçevede gerçekleştirilen faaliyetler ve ortaya konulan eserler büyük bir baskıya maruz kalmıştır. Konuyu Kırgızistan ve Kırgız Türkleri üzerinden kısaca özetlemek gerekirse Ruslar, bölgenin sadece doğal kaynaklarını ele geçirmek ve sömürmek üzere hareket etmemiş, dönemin Kırgızistan'ında toplumun bilinçlenmesine, aydınlanmasına yardımcı olabilecek kişisel enerji kaynaklarını da ortadan kaldırmış, böylece bu coğrafyada yeşermeye başlayan aydınlanma filizini susuz bırakarak kurutmuştur.

Kaynaklar

- BURAN Ahmet (2011), *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- CERİTOĞLU Murat (2000), "Represiyya Kurbanı Bir Kırgız Aydını Kasım Tınistanov", Balıkesir: II. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri.
- ERCİLASUN Ahmet Bican, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.
- ERDEM Mustafa (2000), *Kırgız Türkleri (Sosyal Antropoloji Araştırmaları)*, Türkistan Araştırmaları Dizisi 1, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- HAYİT Baymirza (1997), *Basmacılar, Türkistan millî Mücadele Tarihi (1917- 1934)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KOÇ Saadetin (2002), "Kırgız Yazar Tölögön Kasımbek'in Romanlarında Halk Kültürünün Yansımaları", Ankara: Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S. 21, s. 197-210.
- NERİMANOĞLU Kamil Veli- ÖNER Mustafa (2008), *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZKAN İsa (2007), "Türk Cumhuriyetlerinde Eğitim ve Kültür Alanındaki Değişmeler", *Bağımsızlıklarının 15. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Ankara Ticaret Odası- Ankara: Türk Ocağı Yayınları, s. 80-128.
- SARAY Mehmet (1996), *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: TTK.

AĞIR YÜKLE UZUN YOL: KIRIM'DA CEDİTÇİLİKTEN MİLLÎ HAREKETE

DOÇ. DR. KUTLUK KAĞAN SÜMER*

Bu çalışmada Kırimlı Ceditçilerin Bahçesaray'da başlayan daha sonra Türklerin yaşadığı her yere yayılan ideallerinden bahsetmeye çalışacağız. Ceditçilik ve ceditçilerden bahsetmek için Ceditçiliğin öncülerinden büyük Türk milliyetçisi İsmail Gaspıralı'dan söz etmek gerekir. İsmail Gaspıralı bu kavrama isim veren Usûl-i Cedit okullarının kurucusu ve savunucusudur. Ceditçiler, İsmail Gaspıralı'nın eserleridir demek aslında pek de yanlış olmaz.

İsmail Gaspıralı ve Ceditçilik

İsmail Bey Gaspıralı, 20 (eski hesapla 8) Mart 1851'de Bahçesaray yakınlarındaki Avcıköy'de doğmuştur. Annesi Fatma Sultan, köklü bir mirza (Kırım Tatar Soyulusu) ailesinin kızıydı. Babası Mustafa Alioğlu Gasprinskiy de Çarlık ordusunun teğmen rütbesinden emekli olduğu için İsmail Bey Gaspıralı zadedgân sınıfına mensuptu. Eğitimine mahallî Müslüman mektebinde başlayan İsmail Bey Gaspıralı, tahsilini bir Rus okulu olan Akmesic Erkek Gimnazyumu'nda sürdürmüştür. Bundan sonra önce Voronej'deki, daha sonra da Moskova'daki Harp Okulu'na kaydolmuştur. Özellikle Moskova'daki askerî tahsil yıllarında Gaspıralı, dönemin Rus fikir hayatını ve aydınlarını yakından tanımak imkânını bulmuştur. Tanıştığı Rus aydınlarına derin saygı duymakla birlikte, o yılların Moskova'sının anti-Türk karakterdeki Pan-Slavist atmosferi onda millî hisler uyandırmıştır.

* İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri Bölümü Öğretim Üyesi.

Bu kadar çok sayıda Müslüman'ı içinde bulunduran Rusya'nın bir Ortodoks Hristiyan devleti olduğu kadar aynı zamanda bir Müslüman devleti sayılmasının da doğru olacağını» savunmuştur

Bu esnada devam etmekte olan Girit isyanında Rum asilere karşı mücadele eden Osmanlı askerlerine katılmak arzusuyla yakın arkadaşı Litvanyalı Mustafa Mirza Davidoviç ile birlikte gizlice Türkiye'ye geçmeye teşebbüs etmiş, Odesa'da yakalanmış ve Çarlık Rusyası'ndaki askerî talebeliği bu şekilde sona ermiştir. Gaspıralı, 1868'de Bahçesaray'a dönerek, buradaki ünlü Zincirli Medrese'de Rusça muallimliğine başlamış ve bu görevi esnasında kendisini Rus edebî ve felsefî eserlerini okumaya vermiştir. 1872'de Kırım'dan ayrılan İsmail Bey Gaspıralı; İstanbul, Viyana, Münih ve Stuttgart üzerinden Paris'e gitmiş ve burada geçirdiği iki yıl içinde ünlü Rus yazarı İvan Turgenyev'e asistanlık yapmak da dahil çeşitli işlerle hayatını kazanmıştır (Kırımlı 2001). 1874'te öteden beri içinde yatan Osmanlı zâbiti olma

arzusuyla İstanbul'a gelmiştir. Türk Harp Okulu'na girmek için büyük bir gayret göstermiş, fakat Rus büyükelçisi İgnatiyev bunu öğrenerek Sadrazam Mahmud Nedim Paşa üzerindeki nüfuzunu kullanmış ve okula kabulünü engellemiştir. Sonunda bir yıl boş yere İstanbul'da Harp Okulu'na girmek için bekleyen İsmail Bey, Kırım'a geri dönmüştür. İstanbul'da bulunduğu sırada St. Petersburg ve Moskova'da çıkan bazı Rusça gazetelerde Doğu hayatını tanımlayan, siyasî olmayan makaleleri yayımlanmıştır (Togan 1965).

1878'de Bahçesaray belediye başkan yardımcısı seçilmiş, ertesi yıl belediye başkanlığına getirilmiş ve 1884 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Gaspıralı'nın gerek Kırım'da, gerekse çeşitli ülkelerde geçirdiği yıllar, ona; büyük çoğunluğu kabuğuna çekilmiş bir halde yaşayan diğer Kırım Tatarlarından çok farklı tecrübeler kazandırmıştır. Yabancı hâkimiyeti altında yaşayan Türk halklarını ve müslümanları uyandırmak, onların seslerini duyurmak arzusuyla yayın yoluyla faaliyete geçmek istemiştir. İlk teşebbüs olarak, Akmeşic'te çıkan Rusça Tavrida gazetesinde «Rus İslamı» (Russkoe Musulmastvo) başlıklı sonradan risale olarak da yayınlanan bir dizi yazmıştır. Bu yazılarda, «Rusya ile onun Müslüman tebaası arasındaki ilişkilere değinerek, bu kadar çok sayıda Müslüman'ı içinde bulunduran Rusya'nın bir Ortodoks Hristiyan devleti olduğu kadar aynı zamanda bir Müslüman devleti sayılmasının da doğru olacağını» savunmuştur (Kırımlı 2001). İsmail Bey Gaspıralı'ya göre imparatorluğun bu iki ana unsuru birbirini daha iyi tanımalı ve Ruslar çağa uygun bir maarif sisteminden ve bilimden mahrum bir halde bulunan Müslümanların buna kavuşmasına engel olmamalıydı (Kırımlı, 2001).

1883'te Tercüman adını verdiği gazetesini yayımlamak için izin almıştır. Gazetenin Rusça adı «Perevodçık»ti ve ilk sayılarında Rusça kısımları daha ön plana çıkmaktadır. . Batı medeniyetinin, Rusya Müslüman toplumu arasında yayılması hususunda gazetenin bir tercüman rolü oynaması gerektiğini açıklamıştır. Türkçe kısmı giderek genişlemiş ve daha önemli hâle gelmiştir.

1890'da Tercüman «politika, öğretim-egitim ve edebiyatla ilgili millî bir gazete» olmuştur. 1905'ten sonra Tercüman-i Ahval-i Zaman adını aldı ve gazetenin başlığına “**Dilde, Fikirde İşte Birlik**” sloganı yerleştirildi. Sonunda Rusça kısım tamamen terk edildi ve gazete Rus imparatorluğundaki Müslüman toplumun gayelerinin ve düşüncelerinin tercümanı oldu. Kazan, Kafkasya, Türkistan ve Sibiryâ'da yaşayan bütün Türkler, Tercüman' ı onların millî ideallerini genişçe yayan bir gazete olarak kabul etmiştir (Togan 1965).

İsmail Bey, Kazan soylularından ve sanayici Akçurin ailesine mensup olan Zehra Hanım'la evlenmiş bu evlilik dolayısıyla Kazan Türkleriyle bağları kuvvetlenmiştir. İsmail Bey'in, Azerbaycan Türk yazarları Hasan Bey Melikov, Ünsizade, Topçubaşı ve diğerleriyle sürekli temas hâlinde olduğu Zeki Velidi Togan tarafından nakledilmektedir (Togan 1965).

Moskova Askerî Lisesi'nde kendisiyle birlikte okumuş, meşhur firar vakasında da kendisiyle beraber olmuş ve sonradan Bahçesaray'a yerleşip orada 25 yıl belediye reisliği yapmış olan Litvanya Müslümanlarından Mustafa Davidoviç, İsmail Bey'in en çok meşgul olduğu, Rusya Müslümanları için ilkokullar yaratmak, bunlar için ders kitapları yayımlamak gibi bütün teşebbüslerinde ona yardımcı olmuştur.

İsmail Bey, ayrıca Bahçesaray ve diğer yerlerde öğretmen kursları açarak modern öğretim metotlarını yerleştirmek ve Rusya'nın Müslüman toplumu içerisinde bu tip okulların açılmasını sağlama bağlamak istemiştir (Togan 1965). Taşkent, Buhara ve Sibiryâ da dâhil olmak üzere bu toplumun her parçasını bizzat ziyaret etmiştir. Nihayet kendi matbaasını kurarak ve Hoca-i Sibyan, Malumat-i Nafia ve ilkokullar için neşrettiği diğer eserleri kendi matbaasında basmıştır (Togan 1965).

1905 İhtilalinden sonra özellikle «edebî dil» ve öğretim problemlerini halletmek üzere tasarlanmış bir program hazırlamıştı. Bu plân, ilkokul öğretiminde ilk üç yılda mahallî Türk lehçelerinin kullanılmasını önermekteydi sonraları ise «Türk Dünyasının Ortak Edebî Dili», bütün Türk Dünyasında öğretim dili olacaktı. O'nun orijinal « Türk Dünyasının Ortak Edebî Dili» ideali, temelde Tatar olan bir dile Osmanlıca'nın ilâvesiydi, fakat kendisiyle çalışan kişilerin de etkisiyle bu dildeki Osmanlıca tesiri arttı ve neticede Rusya Müslümanları tarafından anlaşılabilen basit bir Osmanlıca meydana çıkmış oldu (Togan 1965).

İsmail Bey, İslamiyeti Türklerin kendi kimliklerini korumada yararlı olarak değerlendirmekteydi, fakat «Cep Kuranı»ndan başka dinî yayınlara çok yer vermemiştir. 1905 İhtilalinden sonra Kazan ve Bakû'da görülmeye başlayan,

İsmail Bey Gaspıralı, Türk dünyasının dört bir yanına seyahatler yaparak gerek Tercüman gazetesi gerekse usûl-i cedit okulları hakkında faaliyet göstermiştir.

komünizm ve sosyalizm'in karşıt sonuçlarını görerek, Rusya Müslümanlarının dağılık siyasî kuruluşlarına karşı çıkan ve yalnızca Rus sosyalist partilerine sadakat talep eden ve Rusçayı edebî bir dil olarak empoze etmek için gelişigüzel çaba harcayan bu hareketler ve özellikle bu gibi neşriyat karşısında korkmaya başlamıştır (Togan, 1965).

Tercüman'da İştirakiyyun başlığı altında yayımladığı makaleler serisinde kolayca görülebilen bir şekilde sağa kaymıştır ve İslam milletleri arasında kültürel bir birlik oluşturmak hakkında düşünmeye başlamıştır. Bu maksatla 1907'de Mısır'da umumi bir Müslüman kongresi toplamak istemiş. Bizzat Mısır'a giderek, hatta Abdullah Taymas'la birlikte En-Nahda adlı Arapça bir gazete yayımlamaya başlamıştır. Hatta Hindistan'a da bir

seyahat yapmıştır, fakat bu gayretler İsmail Bey Gaspıralı'nın ümit etmiş olduğu sonuçları vermeyince, Bahçesaray'daki eski faaliyetlerine geri dönmüştür (Togan 1965).

İsmail Bey, çabalarının olumlu neticelerini görerek hayatının son yıllarında Batılılaşmayı, Rusya'daki Müslümanlar ve diğer Türkler için manevî bir intihar olarak gören aşırı eğilimlere karşı mücadele etmiştir, I. Dünya Savaşı sırasında ümitlerle coştuktan sonra 11 Eylül 1914'te Bahçesaray'daki evinde vefat etmiş ve Zincirli Medrese'nin ve Hacı ve Mengli Giray Han'ın kabirlerinin yanına defnedilmiştir (Togan 1965).

Cenazesi bile Türk dünyası aydınları kurultayı gibidir. Türk dünyasının dört bir yanından aydınlar cenazeye iştirak etmiştir. Hatta kendisinde bir cedit okulu mezunu olan daha sonra Azerbaycan Sovyeti'nin başına geçen Neriman Nerimanov dahi burada bir konuşma yapmıştır. Ardından Türkistanlı ceditçilerin önderi Mahmudhoca Behbudî, Özbek edebiyatının görkemli temsilcisi Hamza ve sırasıyla diğerleri duygularını beyan etmiştir (Nagayev 1994).

İsmail Bey Gaspıralı, Türk dünyasının dört bir yanına seyahatler yaparak gerek Tercüman gazetesi gerekse usûl-i cedit okulları hakkında faaliyet göstermiştir. Bu esnada birçok Türk aydını ile temas etmiştir. Gerek bu seyahatler gerek Tercüman gazetesi gerekse Usûl-i Cedit okulları Türk dünyasına binlerce Türk milliyetçisi aydın yetiştirmiştir. Meşhur Üç Tarz-ı Siyaset'in yazarı, Atatürk'ün yakın arkadaşı Türkiye Cumhuriyetinin kurucularından Prof. Dr. Yusuf Akçura, hem eşi tarafından akrabası hem de yakın kalem arkadaşıydı.

Ceditçilik

Kelime olarak yenilikçilik anlamına gelmek-tedir. Ceditçilik adı verilen reform hareketi, 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarında dil, eğitim-öğretim ve dinle ilgili alanlarda bir yenileşme hareketi olarak başlamıştır. Bu hareketin önde gelenlerinden Abdülnâsır Kursâvi (1770-1814), Şihâbeddin Mercâni (1815-1889), Abdulkayyum Nasırî (1824-1907) ve Hüseyin Feyizhâni (1826-1866) sayılabilir. Bu hareket genelde Rusya'daki Türk halklarında meydana gelen iktisadi değişikliklerin sonucunda ve bunların etkisi ile canlanan bir uyanış, yenilik hareketidir. Daha sonra Usûl-i Cedit hareketi Türk dünyasının tümüne yayılma yolları aramıştır (Devlet, 1990).

Ceditçilik (Reformizm) hareketi, İsmail Gaspıralı'nın 1884'te şahsen açtığı ilk Cedit okuluyla hız kazanarak hareketlenmiştir. Kısa bir süre sonra da bu hareket, Münevver Kari'nin 1901'de Taşkent'te ilk Usûl-i Cedit okulunu açmasıyla Türkistan'da yayılmaya başladı. İki yıl sonra da Mahmud Hoca Behbudî, Semerkand'da yeni metotla eğitim yapan ilkokulu açmaya muvaffak oldu. Türkistan aydınlarının çoğunluğunun desteklediği Ceditçilik, ilk önce kültürel bir yenileşme hareketi olarak ortaya çıkmış ve daha sonra içine Türkistan halkının ortak değerlerini oluşturan İslam-Türk temalarını alması sonucu siyasi yönü, kültürel yönünden daha ağır basan bir yenilik hareketi hâlini almıştır.

Ceditçilik hareketi Türkistan'da, 1890'lı yıllarda, Buharalı İbrahim Kari Abdurraşid'in çalışmalarıyla hem bir yenileşme hareketi; hem de millî istiklal mücadelesi halini almıştır. Ceditçilikte ilk hedef millî eğitim kurumlarının Avrupalılaştırılması olmuştur. Bunun için Gaspıralı İsmail Bey'in çalışmalarından da etkilenerek, Avrupa tarzında eğitim-öğretim yapmak maksadıyla, XX. yüzyılın ilk yıllarında Fergana ve Semerkand'da Usûl-i Cedit okulları açılmaya başlanmıştır. Daha sonra bu okullar bütün Türkistan'a yayılmıştır. Ceditçiler, fikirlerini daha iyi yaymak için 1906'dan itibaren çeşitli gazete ve dergiler çıkarmışlar, muhtelif derneklerle teşkilatlanmışlar ve Türkistan'ın gelişimi için siyasi mücadelede bulunmuşlardır.

Bu hareket ilk önce eğitim alanında yenilikler getirmeyi amaçlamıştır. Tatar okullarında yeni bir okuma metodunun benimsenmesi tartışmalarıyla birlikte eski metodu savunan «kadimciler» ile yenisini savunan «ceditçiler» arasında bir mücadele başlamıştır. Bu yeni metodu savunan hareket de bu nedenden dolayı "**Usûl-i Cedit**" adını almış, daha sonra bu mücadeleden yenilikçilerin zaferle çıkması, Cedit hareketine de yeni bir ivme kazandırmıştır.

Landau ceditçiliğin birçok strateji ve kavramı Pan-Slavizmden aldığını ve Tatarların bu hareket içinde önemli yeri olduğunu belirtmekte ve Rus yönetiminin birçok topluluğu baskı altına almasına rağmen, Tatarların Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma yönünde büyük baskılara maruz kalmasının bu sonucu doğurduğunu söylemektedir. Fakat Ceditçiler'in Panislamist olmaktan çok Türkçülük düşüncesine sahip olduğu yine Landau tarafından nakledilmektedir (Landau 1995).

Türk millî bilincinin gelişiminde çok önemli yeri olan Türk milliyetçiliği düşüncesi, iki büyük grup tarafından formüle edilmiş ve yayılmıştır. Bunlardan ilki Osmanlı aydınları, ikincisi de Rusya'dan Osmanlı Devletine gelen aydınlardır.

Türk millî bilincinin gelişiminde çok önemli yeri olan Türk milliyetçiliği düşüncesi, iki büyük grup tarafından formüle edilmiş ve yayılmıştır. Bunlardan ilki Osmanlı aydınları, ikincisi de Rusya'dan Osmanlı Devletine gelen aydınlardır. Rus Çarı'nın Rusya Müslümanları hareketini baskı altına almasından sonra, Kırım, Tatar, Azerbaycan aydınlarından oluşan bir grup Türkiye'ye gelmiştir. 1908 Devriminden birkaç ay sonra, İstanbul'da Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Abdürreşid İbrahimov, Hüseyinzade Ali, Ayaz İshaki, Halim Sabit gibi aydınlar rastlanmaktadır. Bu aydınlar tarafından İstanbul'da çeşitli milliyetçi teşkilatlar kurulmuştur (Uzun, 2001).

Neden Cedit Okulları?

Mektep ve medreseleri, gelişmiş milletlere göre geri kalmış olan Türkistan Müslümanlarını birleştirerek çağdaştırmak isteyen İsmail Gaspıralı, çağdaş dünya şartlarına uygun Müslüman toplumunun oluşması için yapılması gereken yeniliklere ilk olarak ilkokullardan (mektep)

başlanması gerektiğini düşünerek ilk adımını halkın eğitimi konusunda attı. İsmail Gaspıralı, halka bu ihtiyacın sadece sözlü olarak anlatılmasının güç olduğunu daha önce bu konuda çaba sarf eden Türkistan Müslüman âlimleri Kursavi, Mercani, Buhara Emiri Muzafferredin ve Buhara'da yetişmiş İslam âlimlerinden tecrübe edinmişti. Bu sebeple bizzat kendisi yeni okulları açıp uygulamalı olarak yeniliğin faydalarını halka göstermek istedi.

Bu maksatla Bahçesaray'ın Kaymaz-Ağa semtinde bir mektep açarak eğitime başladı (1884). Bu mektepte İsmail Gaspıralı'nın ortaya koyduğu metotla 40 gün gibi kısa bir sürede öğrenciler harfleri eksiksiz öğrenip, yazmayı, hızlı okumayı, yüze kadar hesap yapabilmeyi öğrenip, İslam tarihini genel bir şekilde öğrenip, Kur'an'dan sure ezberlenebileceğini gösterdiler.

İsmail Gaspıralı'nın ortaya koyduğu metodun temelini, harfleri ezberlemeden, ses sistemiyle harfler tanındıktan sonra heceleyerek okuma oluşturuyordu. Gaspıralı İsmail Bey, kısa sürede etrafına topladığı öğretmenlere Usûl-i Cedit'i anlatarak gittikleri yerlerde Usûl-i Cedit mektepleri açmalarını istedi. Bunun yanında, İsmail Gaspıralı, Türkistan'da Cedit okullarının yayılmasına özel bir önem veriyordu.

Bunun için Gaspıralı, 1893 Mayıs'ında Buhara'ya, Buhara Emiri Abdulahad ile görüşmek amacıyla gelmiştir. Bu gelişinde Türkistan'daki eğitim kurumlarını

yakından inceleme imkânı bularak, bölgedeki âlimlerle istişarelerde bulunmuştur. Emirle görüşmesinden istediği sonucu alamayan Gaspıralı, tekrar Kırım'a dönmüştür. Rusların Gaspıralı'yı desteklememesinin yanında, onu Çarlık yönetimi için tehlikeli olarak görmeleri ve Buhara'nın o günkü siyasi ve sosyal durumu, Buhara Emiri'nin Gaspıralı'ya destek vermesini engellemiştir.

Zaten Türkistan'da, öğrenciler ve halk arasında eski usul mektep ve medreselerin durumu biliniyor ve halk bu kurumlardan neredeyse bir şey beklemiyordu. Yani bölgede eğitim konusunda eski usule bir güvensizlik duyuluyordu. Bu da bölgede, bu alanda bir boşluk ortaya çıkarmıştı. İsmail Gaspıralı'nın fikirlerine destek veren yerli eğitimciler, Türkistan'da yeni usulde mektepler açmaya, eski medreseleri reforma tabi tutmaya başlamışlardı. Böylelikle Usûl-i Cedit okulları, Rusların ve Kadimcilerin engellemelerine rağmen, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kırım'da, İdil boylarında, Azerbaycan'da, XIX. yüzyılın 90'lı yıllarından sonra Kazan, Ufa, Orenburg vilayetlerinde ve XX. yüzyılın ilk yıllarında bu bölgelere gelen Tatar aydınlarının tesiriyle tüm Türkistan'a yayıldı. Kırgızistan'da ise Usul-i Cedit okulları, 1901–1902 yıllarında Tokmok, Prejival'sk, Pişpek ve daha sonra Oş şehirlerinde açıldı.

Usul-i Cedit Okullarında Eğitim Sistemi

Türkistan'da açılan Cedit okullarının en büyük ve temel özelliği, eski mektep ve medrese eğitiminin tedrisatını yenileyerek, dinî eğitimin yanında dünyevi ilimlere de yer verilmesiydi.

Yeni usul mekteplerde öğrenciler, eski usulde olduğu gibi öğrenim arasında okula kabul edilmeyecek, eğitim başlarken ilkbaharda ve eğitimin ortasında kışın olmak üzere öğrenci yılda iki defa mektebe kabul edilecekti. Gaspıralı'nın eğitim sisteminde, ses sistemiyle alfabenin harfleri, sadece isimleri ile değil, tekabül ettikleri ses ile de öğrenciye tanıtılıyordu. Ayrıca, çocuklar doğrudan cümleleri öğrenmeye başlamıyor, ilk önce hecelerden başlayarak, öğrendikçe kelime ve cümlelere geçiyorlardı.

Usûl-i Cedit sisteminin getirdiği temel yeniliklerden biri de, mektebin millî hâle getirilmesidir. Daha önce çocuklar, Arapça olarak okuma yazma öğrenmeye çalışıyorlardı. Yeni sistem hem okuma yazmanın, hem de diğer bütün derslerin öğreniminde Arapçanın yerine ana dilini ikame etmiştir.

İsmail Gaspıralı'nın geliştirdiği bu sistem, tüm Türkistan tarafından benimsenerek, 1905–1906 yıllarında Nijniy Novgorod'daki Rusya Müslümanları Kurultayları'nda son hâlini aldı.

Buna göre Usûl-i Cedit mekteplerinde ve medreselerinde eğitim programı şu şekilde olacaktı:

1. İlkokul yerine geçen mektep, medrese eğitimi için bir hazırlık safhasıydı. Medresenin ilk tahsil devresini altı sene devam eden Rüştîye kısmı teşkil ediyordu.

2. Lise: Bu medrese eğitiminde ikinci basamağı teşkil ediyor ve Rüştîye gibi altı sene devam ediyordu.

3. Medrese tahsilinin son üç yılını teşkil eden ve Galiye adı verilen yüksek tahsil kısmı da medresenin üçüncü bölümünü oluşturuyordu.

Öğrenciler, medrese tahsilleri sırasında bu üç kısımdan birini bitirdiklerinde şayet isterlerse, medreseden ayrılabilirlerdi. Yine öğrenci, medresenin muhtelif basamaklarında yaptığı tahsile göre, ya mekteplere öğretmen, ya medreselere müderris veyahut da yüksek seviyede din adamı olabilirdi.

Yeni metot medreselerinde okutulacak dersler ise, bölgelere göre küçük farklılıklar olmakla birlikte genel olarak şu şekilde tespit edilmişti: Dinî ilimler (Hadis, Fıkıh, Kelam v.b), Türk dili ve edebiyatı, Arap dili ve edebiyatı, İslam tarihi, tarih felsefesi, umumî tarih, coğrafya, tabiat bilgisi, matematik, fizik, kimya, psikoloji, pedagoji, sağlık bilgisi, hat, Rusça ve Fransızcaydı.

Türkistan'da açılan Cedit okulları, eski usuldeki okullara göre daha az sayıdaydı. Ancak, Rus-Yerli okullarına göre daha çok açıldı ve öğrenci sayısı daha yüksekti. Cedit okullarının giderleri, halktan toplanan yardımlardan karşılanıyordu. Kurulan okullarda eski sistem okullarda olmayan öğretmen ve öğrenciler için masa ve sandalyeler, yazı tahtaları, haritalar ve eğitim için gerekli bilimum malzeme bulunuyordu. Dersler ağırlıklı olarak Tatar Türkçesi ve yerli halkın dilinde anlatılıyordu. Rusça, Arapça ve hatta müzik dersi de derslerin arasında yer alıyordu.

Yeni usul mekteplerde dinî derslere eklenen dünyevi dersler, öğrencilerin dinin taassubuna kapılmadan günlük hayatla iç içe zihinlerinin açık tutulmasını sağlıyordu. Cedit mekteplerinde öğrenciler, sınıflara ayrılarak dört yıl eğitim alıyorlardı. Bir haftada yirmi saatlik dersin yaklaşık on saati; Kur'an, İslam tarihi ve başka dinî kitapları okumaya; kalan saatler yazmaya, matematik, coğrafya, Rusça ve diğer derslere ayrılıyordu. Yeni usuldeki okullarda eğitim 3 sınıfa ayrılarak 4 yıla yayılıyordu. 1. sınıf bir yıldan oluşuyor, sesli okuma metoduyla okumaya başlama ve yazma, Arapça metinleri okumak için Arap alfabesi, Alfabe Giriş kitabından okutuluyordu. Bundan sonra Terbiyalı Bala (Terbiyeli Çocuk) ve İbadat-ı İslamiya (İslam'ın İbadeti) kitapları okutulup, matematikten yüze kadar yazma öğretiliyordu.

2. sınıfta öğrencilere, İslam'ın İbadeti isimli kitaba devam edilip, temiz ve hızlı yazmaya özen gösteriliyor, matematikte dört ve daha fazla basamaklı sayılarda dört işlem öğretiliyordu. Bunlardan sonra Raabar-ı Sibyan adlı kitap, kıraati ile anlayarak okutulup, Kur'an'ı doğru okumaya dikkat edilerek coğrafya dersine giriş yapılıyordu. 3. sınıf 2 yıldan oluşup bu sınıfın programında, yazma, okuduğunu

anlama ve anlatma, Kur'an'ı tecvitli okuma, İslam tarihi dersi, yerli halkın tarihi, coğrafya, mantık dersine giriş, mimari, Arap edebiyatı, geometri, sağlık bilgisi dersleri yer almaktaydı. Okula uzaktan gelen öğrenciler okulun yurdunda yaşıyorlardı. Okulu bitirenlere Tatarca diploma veriliyordu. Müzik derslerinde, önceleri Kur'an'dan alınan kesit parçalar ilahi şeklinde söylenirken, daha sonraları bunun yerini millî şiirler ve vatanseverlik şiirleri almıştır.

Usul-i Cedit Mektepleri Açma Girişimleri

İsmail Gaspıralı, 1884 yılında Bahçesaray'da kırk gün içinde okuma-yazma öğretecek bir mektebin açılacağını gazetesi Tercüman'dan duyurdu. Gaspıralı bu yeni mektebin hocası olacak şahsa eğitimi doğrudan kendi verdi. Gaspıralı aynı zamanda ilk "Usûl-i Cedit" mektebi olacak olan bu okulun kitabını, "Hoca-i Sıbyan"ı, da kendisi yazdı (Somuncuoğlu, 2006). Mektep gün geçtikçe daha fazla öğrenciyi çekmeye başladı.

Mektepler Usûl-i Cedit olarak anılıyordu ve zamanla bu mekteplerde çalışanlara ve yaymak isteyenlere de "Ceditçi" denmeye başlandı. Böylece Rusya'da yaşayan Türk Toplumunu içinde yeni bir aydın zümresi doğmaya başladı. Artık eski usul bilim üretme etkinliği kendisini yeni bir sınıfın alışkanlıklarına bırakmaya başlamıştı. Osmanlı ile uzlaşma içinde, Rus diline ve kültürüne soğuk bakmayan ve geleneksel tüm yapılara karşı eleştirel bir tavır takınan bu aydın kesim, Türk toplumunu içinde bulunduğu ataletten çıkaracak ve medeni kurumları yerleştirecek tarzda eğitimin topluma verilmesi gerektiği hususunda çağdaş fikirlere sahipti. Gaspıralı'dan daha önce eğitimde reform yapılması gerektiği fikrini ortaya atan pek çok Türk aydını olmuştu, fakat Gaspıralı, bu düşüncüyü pratik sahaya taşıyan kişi olarak bu akımı somutlaştırabilme başarısına sahip oldu.

Usul-i Cedit Mekteplerinin Müfredatı

Genel olarak Kırım, Kazan, Ufa ve Orenburg'daki mekteplerin eğitim kalitesi bakımından yüksek bir seviyeye sahip oldukları bilinmektedir (Eshenkulova 2007). Cedit mektepleri çoğunlukla dört yıllıktır. Ancak içlerinde altı yıllık olanları da vardır. Okulların takip ettiği eğitim yapısı basit bir sistem üzerinde yürütülmüştür. Yüksek mekteplerde matematik, temel fizik, tarih, coğrafya ve tabiat bilimi gibi dersler okutulmaktadır.

Gaspıralı'dan daha önce eğitimde reform yapılması gerektiği fikrini ortaya atan pek çok Türk aydını olmuştu, fakat Gaspıralı, bu düşüncüyü pratik sahaya taşıyan kişi olarak bu akımı somutlaştırabilme başarısına sahip oldu.

Temelde tek tip Cedit okullarından bahsetmek imkânsızdır; üç farklı kanaldan beslenen Cedit okulundan bahsedilebilir. Bunlardan birincisi ilk dönem Ceditizm hareketinin ideolojik çerçevesini de benimseyen kişiler tarafından açılan Yeni Usul Mektepleridir. Bu görüşün beslendiği kaynakları, Rusya'daki Türk Topluluklarının siyasi birliği fikri ve Gaspıralı'nın koymuş olduğu "dilde, fikirde ve işte birlik" uhdesi olarak özetlenebilir. İkinci grup okullar, Yeni Usul Mekteplerin yapısını ve müfredatını desteklediği hâlde ideolojik olarak hiçbir bağı olmayan kimseler tarafından açılan mektepleri kapsamaktadır. Son olarak da eski usul mekteplerde eğitim veren mollaların, halkın Yeni Usul Mekteplere göstermiş olduğu sempatinin etkisiyle kendi okullarının müfredatlarını Cedit okullarınınunki gibi yeniden yapılandırması ile oluşan mektepler oluşturmaktadır. Aşağıdaki tabloda yeni usul mektebin ders programı gösterilmektedir.

Numara		1. Yıl	2. Yıl	3. Yıl	4. Yıl
1	İlk Okuma Kitabı	11	—	—	
2	Okuma	4	2	—	2
3	Yazma	2	3	4	4
4	Kuran	—	6	5	4
5	Din Dersi	3	3	4	2
6	Peygamberler Tarihi	—	3	—	
7	İslam Tarihi	—	—	4	6
8	Türk Halkları Tarihi	—	—	—	1
9	Aritmetik	3	4	3	6
10	Tabiat Bilimi	—	—	4	—
11	Coğrafya	—	—	4	3
12	Hijyen	2	2	2	2
Toplam		23	23	30	30

Yeni usul mekteplerdeki ders programları incelendiğinde dini derslerin hâlâ müfredatta önemli ölçüde bulunduğu görülebilir. O dönemin şartları içinde her ne kadar yeni usul mektepler modern ve çağdaş bir eğitimi öngörüyor olsa da toplumun genel tarzından bağımsız ve dini bilgiden muaf bir ders programı hazırlama imkânı olmadığı görülmektedir.

Usul-i Cedit Okullarının Getirdiği Yenilikler

Eski usul mekteplerde eğitim öğretim klasik yöntemlerle verilmekteydi. Hoca her öğrenciyi karşısına alarak dersini ezberden okutmakta ve bu şekilde sınıftaki tüm öğrencilerle kısıtlı miktarda ilgilenebilmekteydi. Gaspıralı'nın getirdiği yeni usul yöntemle öğretmen öğrencilerle tek tek değil fakat grup hâlinde ilgilenerak onlarla daha fazla zaman geçirebilecek şekilde eğitim verebilecekti. Bu şekilde sınıf içi bireysel başarıdan kaynaklanan dengesiz ilerleme hızı ortadan kaldırılarak, toplu hâlde ilerleme sağlanabilecek ve öğretmenin öğrencilerle geçirdiği vakit artmış olacaktı.

Eski usul mekteplerde eğitim bilindiği üzere bireysel olarak geliyordu. Ortak takip edilmesi gereken bir ders programı olmadığı için tüm öğrencilerin de aynı anda eğitim-öğretime başlaması gibi bir zorunluluk da yoktu. Ancak Cedit Okulları'nda öğrenciler sınıf sistemine göre yerleştikleri için tüm öğrencilerin aynı anda eğitime başlaması gibi bir zorunluluk vardı. Zira ortak bir müfredat takip ediliyordu ve sonradan gelen öğrencinin diğerlerine yetişmesi imkân dâhilinde değildi.

Cedit Okulları'nın getirdiği bir diğer yenilik de eğitimin hangi metotla verileceği üzerine idi. Zira eski usul, öğrencilerin okuma yazmayı öğrenmesini cümlelerin ezberlenmesinden yola çıkarak başlattığı hâlde, yeni usul, alfabadeki harflerin karşılık geldiği seslerle ve bu harflerin de kısmen aşamalı bir şekilde öğretilmesini hedefliyordu (Somuncuoğlu 2006). Bu tarz okulların sağladığı bir diğer yenilik de, eğitime millî bir karakter kazandırmasıdır. Zira eski yöntemde eğitim Arapça ile yapılıyordu. Yeni sisteme göre eğitim çocukların ana dilinde olacaktı. Böylece Rusya'daki Türk Topuluklarına millî bilinç kazandırılmış olacaktı. Bu okulların yapmış olduğu en büyük katkılardan birisi budur.

Rusların ve özellikle İlimsky'nin Usûl-i Cedit Okulları'na yönelttiği eleştirilerin temelinde bu okullarda uygulanan müfredatın millî karakterde olması yatar.

Cedit Okullarının Türkistan'da Yaygınlaşması

Gaspıralı, Bahçesaray'da açtığı mektebin başarıları sayesinde o bölgedeki insanlardan çok büyük destek almıştı. Ancak Gaspıralı, bu okulların Rusya'nın batısındaki Müslümanlarla sınırlı kalmasını istemiyordu. Buradan hareketle Türkistan Genel Valisi'ne bir mektup göndererek sisteminin başarılarından söz edip bu okulların Türkistan'da da açılmasını talep etti. Teklifi redde-dilince Gaspıralı, 1893 yılında Türkistan'a gitti. Gaspıralı'nın Türkistan'da ilk durağı Buhara oldu. Oradan Taşkent'e geçen Gaspıralı, burada da umduğunu bulamayarak Semerkand'a geçmiştir. Gaspıralı, Semerkant'daki temaslarında beklentisini karşılayacak bir gelişme sağlayamasa da bir tane Cedit Okulu açabilmeyi başarmıştır.

Gaspıralı'nın Türkistan'a yaptığı bu ilk seyahat somut olarak pek başarılı sonuçlar doğurmamıştır. Ancak kendisi ile aynı fikirde olan insanlarla da arasında bir bağ kurarak sonraki yıllarda Türkistan'a yapacağı ikinci seyahati için bir zemin hazırlamıştır. Nitekim sonraki dönemlerde Türkistan'da Cedit Okulları gittikçe artarak eğitimde önemli bir noktaya gelmiş olacaktır.

Usul-i Cedit Mekteplerine Karşı Oluşan Muhalefet

a- Rus Yönetiminin Muhalefeti

Usûl-i Cedit Mektepleri, zamanla artarken aynı zamanda bunlara karşı bir muhalefet de oluşmuştur. Bu mekteplere yönelik eleştiriler iki kutupta toplanmıştır; İlki Kadimciler tarafından yöneltilen eleştiriler, diğeri de Rus yöneticiler tarafından Gaspıralı'nın açtığı okulların Rusya'nın bölgedeki halkı asimile etme hedefini sekteye uğratacağı noktasında ortaya atılan eleştirilerdir. Zira Ruslar Türk Topluluklarına daha önce de eğitim verecek kurumlar açmışlardı. Özellikle İlminsky yöntemi ile açılan mektepler, bu anlamda önemli bir yere sahiptir. Ancak bu okullar da Rus idarecilerin eleştirilerine maruz kalmışlardır.

Rusların ve özellikle İlminsky'nin Usûl-i Cedit Okulları'na yönelttiği eleştirilerin temelinde bu okullarda uygulanan müfredatın millî karakterde olması yatar. Eski usul mekteplerde bilindiği üzere eğitim öğrencilerin alışık olmadığı bir dil olan Arapça ile verilmekteydi. Yeni usul mekteplerde eğitim ana dilde yapılmaktaydı. Bu durum mekteplerden mezun olacak çocukların millî hassasiyeti yüksek şahıslar olarak yetişmelerini sağlıyordu. Doğal olarak bu Rus idarecilerinin arzu ettiği bir durum değildi.

İlminsky ve Gaspıralı arasındaki muhalefetin kaynağında; Gaspıralı'nın Rusya'daki Türk Topluluklarını millî hüviyetlerini kaybetmekten alıkoyacak şekilde ortak bir edebi dil yaratarak Türklerin birliğini garanti altına alma kaygısı yatar. Buna karşılık İlminsky, Türk Topluluklarının her birinin kendi ana dilinde eğitim verilerek aralarında birlik kurulmasını engelleyecek nitelikte bir yöntemi öneriyordu. Daha net bir ifadeyle Rus İdaresi her topluluğun ayrı bir dil kullanmasını desteklemekteydi.

b- Kadimciler ve Cedit Okulları

Ceditçiler ve Kadimciler arasındaki tartışma çok uzun zamandır devam eden bir vakiadır. Bunun en önemli nedeni olarak Kadimcilerin Ceditçilere karşı duydukları şüpheci. Kadimciler ve Ceditçiler arasındaki ihtilaf ilk Cedit okulunun açılışından yaklaşık 10 sene sonra belirgin olarak ortaya çıkmıştır. İlk etapta iki kesim arasındaki anlaşmazlığın sebebi eğitim yöntemi üzerindeki farklı görüşler iken daha sonraki senelerde ayrılık daha geniş bir zemine yayılmıştır. Her iki grubun da dünyaya bakış açıları ve ideolojileri birbirinden tamamen bağımsız bir istikamette seyretmeye başlamıştır (Kanlıdere 2010)

Kadimciler geleneklerin ve klasik eğitim yöntem ve metotlarının muhafazasını savunmuşlardır. Bunun dışında özellikle Yeni Usul Mekteplerin müfredatlarında önemli bir yere sahip olan Rusça öğretimine de Türk Topuluklarının Ruslaştırılmasına yönelik olarak gördükleri için tamamıyla karşı çıkmışlardır. Kadimciler, Cedit Okulları'nın öğrencilerin dini hassasiyetlerini zayıflattığını düşünmekteydiler. Her ne kadar Cedit Okulları'nda da din dersleri mevcut olsa da Kadimciler bunların da yanlış dini fikirler ihtiva ettiklerini iddia ederek, karşı çıkmışlardır. Genel olarak ifade etmek gerekirse Kadimciler ve Ceditçiler arasındaki ihtilafın kökenlerinde eski usul bilim üretme faaliyetinin etkisini kaybedince oluşan boşluğu Rusya kanalıyla Batı tarzı kültür modeli ile doldurmak isteyen Ceditçiler ve mevcut durumu korumak suretiyle güç paylaşımına yanaşmak istemeyen Kadimciler arasındaki mücadele vardır.

1884'ten sonra modernleşmeci okulların popülerliğinin artmasıyla birlikte, Gaspıralı kendini ve okullarını Kırım Müslüman topluluğun kimliğine sapkın bir tehdit olarak gören muhafazakâr mollalarla sürekli bir kavganın içinde buldu. Hatta, kadimci (gelenekçi) bakış açısını temsil eden bir molla, "Allah'a ve Muhammed'e inanan bir kişinin modernlik yanlılarına düşman olması gerekir." diyecek kadar ileri gitti. "Onlar için şeriat ölüm cezasını talep ediyordu." (Williams 2001).

İşte Gaspıralı'yı Kırım Müslüman halkı Ruslaştırmaya azmeden bir Rus ajanı şeklinde resmeden bir kampanya başlatanlar bu eleştiricilerdi. Talihin garip bir cilvesidir, bir yandan İslamcı gelenekçiler tarafından bir Ruslaştırmacı olarak itham edilirken, diğer yandan Rus bürokrasisinin memurlarının çoğu da Gaspıralı'yı «kendi milletini savunmak için Rus kültürünün tüm avantajlarını kullanmaya çalışan» Müslümanlardan biri olabileceği şüphesiyle bir tehdit olarak görüyordu (http://www.ismailgaspıralı.org/yazilar/bwilliams.htm - dn_20 (Williams, 2001).

Gaspıralı'dan Sonra Ceditçiler ve Kırım Millî Mücadelesinde Roller

Gerek muhafazakâr din adamlarının gerekse şüpheci Rus yetkililerin direnişine rağmen, sayısız Kırım Tatar genci Gaspıralı'nın okullarına yazılmıştı ve Rus Devriminin arifesinde coğrafya, tarih, fen, edebiyat, vb. ders konularını görmüş koca bir nesil yetişmişti. Bu yeni nesil için eğitim öylesine önemli bir hâle gelmişti ki "Okul görmek insana mutluluktur." deyişi hâlâ revaçtaki bir Kırım Tatar atasözüdür.

Gaspıralının Kırım Tatarları ve Çarın diğer Türk uyukları arasında daha sonraki milliyetçi kimlik oluşumunun şekillenmesindeki önemi küçümsenemez.

Eğitim yoluyla geleneksel sınırlarından kurtulma sürecindeki çoğu Kırım Tatar genci, tıpkı başöğretmenleri gibi, «kitlesele göç veya cehalet kabuğu içinde ümitsizce tecrit olma gibi, bir topluluğun geleneksel kendini koruma biçimlerinin gerçekte çözüme sürecini hızlandırdığı» sonucuna vardılar (<http://www.ismailgaspıralı.org/yazilar/bwilliams.htm> - dn_21). Bu kavrayış, savunmacı İslam'ın kendini modern, laik terimler içinde görmeye başlayan bu yeni nesil için Kırım Tatar kimliğinin tanımlayıcı unsuru olmaktan çıkmasındaki önemli bir adımdı (Williams 2001).

Gaspıralı'nın Kırım Tatarları ve Çarın diğer Türk uyukları arasında daha sonraki milliyetçi kimlik oluşumunun şekillenmesindeki önemi küçümsenemez. Gaspıralı, milleti, dine değil, öncelikle Türk soyuna ve diline dayandırıyordu. Rusya İmparatorluğundaki Türk halklarının grup kimliğinin yegâne tanımlayıcı unsuru olarak İslam'ın rolü giderek azaldı ve Rusya Müslümanlarının grup kimliğinin tanımlayıcı unsurları olarak belirleyici rolü dil ve soy bağı oynamaya başladı. 1917 yılı itibarıyla artık Çarın Müslüman uyukları giderek artan biçimde kendilerini önce etnik Azerbaycanlı, Kazak, İdil Tatarı, Kırım Tatarı, vs. sonra Müslüman olarak tanımlamaya başlamışlardı (Williams 2001).

Gaspıralı'nın çalışmaları Kırım'ın Müslüman nüfusunun daha sonraki etnikleşmesinin temelini ve entelektüel atmosferini yarattı ve Yaş Tatarlara, Vatan Cemiyeti'ne ve Millî Fırka'ya Rusya'nın Tavrida eyaletinde yaşayan siyaseten pasif bir Müslüman nüfusu, bir Kırım Tatar millete dönüşürme sürecini başlatma imkânını verdi.

1905 yılına kadar her hareketi Rusların kendi meselesi olarak gören ve sonuçta mutlaka kendilerinin sıkıntıya düşeceğini düşünen Kırım Tatarlarının büyük bir çoğunluğu, siyasetle ilgilenmemişlerdir. İsmail Gaspıralı ve talebeleri olan Hasan Sabri Ayvazov, Mahmut Refat, Osman Akçokraklı, İsmail Lömanov halkı aydınlatmaya ve Usûl-i Cedit hareketini yaymaya çalışmışlarsa da, 1905'e doğru Kırım Tatarları arasında Usûl-i Cedit ve Rus-Tatar okullarında yetişen gençlerden toplum, edebiyat ve maarif meseleleriyle diğer entelektüel konularda faal olan bir grup teşekkül etmişti (Yüksel, 2003).

Numan Çelebi Cihan

Abdülreşit Mehdiyev

Süleyman Sulkuyeviç

Veli İbrahim

1905'te inkılâp fırtınaları eserken genellikle Akmescit'teki Tatar öğretmen okulundan mezun olan gençlerin Kırım Türklerine ait bir millî-inkılapçı hareket oluşturmak maksadıyla meydana getirdikleri gruba "Genç Tatarlar" (Kırım Türkçesiyle "Yaş Tatarlar")" adı verilir. Zaman zaman Rus inkılâpçı gruplarıyla beraber çalışmış

olmakla birlikte, Genç Tatar hareketi sosyalist fikirleri pek benimsemez. Genç Tatarlar 1905 yılının Aralık ayında yapılan Bütün-Kırım Müslümanları toplantılarında halkın önünde fikirlerini ortaya koyarlar. Oldukça keskin bir inkılapçı uslûpla yapılan konuşmalar halkı ürküttüyse de, Hasan Sabri Ayvazov ve Reşit Mediyev gibi lider durumunda bulunan isimlerin meseleleri daha millî perspektif içinde ele almaları; Hasan Sabri Ayvazov'un yaptığı konuşmada Çarlığın Kırım Tatar halkına uyguladığı siyasetin acı sonuçları ve Kırım Türklerinin inkâr edilen millî hakları üzerinde durması, mutlakiyete karşı inkılapçı mücadele gereğini vurgulayarak hürriyet talebinde bulunması halka daha sıcak gelir. Genç Tatarlar, Kırım Tatar halkının aydınlatılması, mekteplerde

Usûl-i Cedit'in desteklenmesi, bütün halk ve özellikle de kadınlar arasında tahsilin yaygınlaştırılması, şehir ve köylerdeki Kırım Tatarları arasında millî kadroların yetiştirilmesi ve Çarlık hükümetinin zulmüne karşı kuvvet hazırlanması gibi gayelere yönelmişti. Mehdiyev, Bahçesaray'daki Celal Muin, Hüseyin Baliç, Seyit Celil Hattat, Hasan Sabri Ayvaz, Süleyman Badraklı, Yahya Bayburtlu, Emir Ali, Abdurrahman Hüsnü ile görüşmek maksadıyla istasyona gidince tutuklanır ve hapse atılır (Yüksel 2003).

Kasım'da ise Akmescit hapisanesinin kapıları halk tarafından zorlanarak açılır ve bütün siyasî mahkûmlar serbest bırakılır. Mehdiyev artık bir inkılâp kahramanı olmuştur. 3 Mayıs 1906 tarihli Tercüman gazetesinde verilen habere göre, 1 Mayıs 1906'da Karasubazar'da "Vatan Hadimi" gazetesi çıkmaya başlar. 5 Mayıs 1906 tarihli Tercüman'da ise, Vatan Hadimi gazetesinin çıkarılmasından dolayı

Gaspıralı'yı pasif olmakla suçlayan Genç Tatarlar, Onu genel Türk-Müslüman meselelerine fazla dalarak bizzat Kırım Türklerine ait meseleleri ikinci plâna attığı gerekçesiyle eleştirmektedirler.

tebrik yazısında gazetenin müdürünün muallim Abdürreşit Mehdiyev, neşreden de Seydahmet Çelebi olduğu; Tercüman gibi millet için çalışacağı ve dilinin oldukça sade bir Türkçe olduğu belirtilir.

Gaspıralı'yı pasif olmakla suçlayan Genç Tatarlar, Onu genel Türk-Müslüman meselelerine fazla dalarak bizzat Kırım Türklerine ait meseleleri ikinci plâna attığı gerekçesiyle eleştirmektedirler. Önde gelen Genç Tatarlardan biri ve aynı zamanda Gaspıralı'nın çalışma arkadaşı olan Hasan Sabri Ayvazov, 1906 yılında Bakü'de yayımlanan Füyuzat isimli derginin 6. sayısında "Kırımlılar Ne İçin Tenkid Edilmiyor?" isimli yazısında Tercüman gazetesinin uzun yıllar boyunca yaptığı hizmetleri teslim etmekle birlikte, Kırım meselelerine karşı ilgisiz kalmasını eleştirmektedir.

Bu tür tenkit ve tartışmalara bakarak bu iki grubun arasında çok keskin çizgilerin bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Tam tersine Tercüman ile Vatan Hadimi gazetesinin fikri yapısı ve faaliyet alanları arasında farklılıktan daha çok benzerlik bulunmaktadır ki, Gaspıralı'nın taraftarları ile Genç Tatarları her zaman ayırt etmek pek de kolay olmamaktadır. Ayrıca iki grubun içinde de yer alanların sayısı da azımsanmayacak kadar çoktur. Üstelik bu grupların Rus idaresi ve gelenekçi-muhafazakâr yapıda olan Kırım Türkleri ile olan farklılıkları çok daha fazla ve derindir. Bu bakımdan Vatan Hadimi gazetesinin kapatılmasından sonra, başta Hasan Sabri olmak üzere gazetenin yazarlarının Tercüman'da yazmaya devam etmeleri şaşırtıcı görünmemelidir. Kaderin cilvesi olarak Tercüman'ın Vatan Hadimi'nden temel ayrılıklarından biri olan ılımlı ve temkinli tutumu Tercüman'ın yayın hayatına devamına ve Vatan Hadimi'nin eski yazarlarına imkân verebilmekteydi.

1916 yılında I. Dünya Savaşı'nın bütün hızıyla devam ettiği günlerde bütün Üniversite öğrencilerinin Praporşçık (Yedek subay) okuluna alınmaları emri üzerine Cafer Seydahmet Moskova Yedek Subay Okulu'na ve oradan da Besarabya cephesine giderken, Çelebi Cihan da Gözleve'ye gider. Eğitim sonrası Çelebi Cihan'ın görev yeri, Akmescit'tir. 1917 Şubatında Çarlık merkezinde ihtilalin başladığı haberlerinin gelmesi üzerine, Cafer Seydahmet de Besarabya'daki birliğinden ayrılarak Odesa'da gizli teşkilat yardımıyla hastaneye yerleştirilen Çelebi Cihan'ın yanına gelir. Halil Çapçakçı ve Ahmet Özenbaşı'nın da iştirakiyle durumu müzakere etmeye ve bundan sonrası için atılacak adımları belirlemeye, öte yandan da Kırım ile irtibat kurarak yeni gelişmeler hakkında bilgi almaya çalışmaktaydılar.

Rusya'daki inkılâp hareketlerinden yararlanan Kırım Türkleri, Kırım genelinde 1913'ten beri faaliyette bulunan gizli faaliyetlerinin neticesinde 25 Mart 1917'de demokratik bir seçim yaptılar. Bunun neticesinde kendi temsilcilerini seçtikten sonra, Millet'in birliğini ve kalkınmasını temin etmek; millî hakları ele almak; Kırım'ın geleceğine ait siyasi gelişmeleri kuvvetlendirmek gayesiyle, "Kırım Müslümanları Merkez İcra Komitesi"ni meydana getirdiler. Böylelikle Kırım Tatarları mukadderatlarını kendi ellerine almış oluyorlardı.

Merkez İcra Komitesi'nin oy birliği ile aldığı kararla, Çelebi Cihan Kırım Müftülüğü'ne, Cafer Seydahmet ise, Vakıf İşleri Müdürlüğü'ne seçildi. Çelebi Cihan, yalnız Kırım'ın değil, aynı zamanda Batı Müslümanları (Polonya ve Litvanya) müftüsü olarak seçilmiş ve bu unvanı da Rusya Hükûmeti tarafından onaylanmıştı. Bu olumlu gelişmelerin üzerine, Odesa'da meraklı bir bekleyiş içerisindeki Çelebi Cihan ve Cafer Seydahmet Kırım'a gelirler.

Çelebi Cihan, Kırım'da Başmüftülük makamında vazifesine dört elle sarılmış, vakit geçirmeden dini işleri yoluna koymaya gayret sarf ederek; müftü ve kadılar ile hatip ve imamlar arasında ehliyetli olmayanların görevlerine son vermiş, millete hizmet edebilecek bilgili genç ve aydın kimseleri bu mevkilere getirmiştir. Çelebi Cihan, okullarda da aynı yöntemleri tatbik ederek kısa zamanda millî okulları da belli bir hizaya getirmesini bildi. Bütün bu hareketlerin neticesinde, Kırım genelinde ileride atılacak çok daha önemli adımlar hususunda Kırım Tatarlarının nezdinde önemli bir taban teşkil edilmiş ve halkın desteği sağlanmış olmaktadır. 1917 yılının Nisanında Çelebi Cihan, Seyitcelil Hattat, Ahmet Özenbaşı ve Cafer Seydahmet tarafından bir nizamname hazırlanarak yürürlüğe kondu. Mayıs başlarında, Akmesic'te toplanan "Öğretmenler Kongresi"nde Müslümanları Ruslaştırmak gayesiyle Pobedonotsef tarafından açtırılan Rus-Tatar Öğretmen Okulu'nun ele geçirilmesine, millî gayelere uygun hâle getirilmesine ve öğretmen kadrosunun da Kırım Tatarlarınca tayin edilmesine karar verildi. Alınan kararlar kongrenin hemen ardından uygulamaya konuldu.

Kırım genelinde yoğun bir biçimde önemli merkezlere nüfuz etme ve ele geçirme ve örgütlenme çalışmaları devam ederken, diğer taraftan da Kongrenin verdiği kararları savunmak ve halkı aydınlatmak maksadıyla Abdülhakim Hilmi tarafından 20 Haziran 1917'de "Kırım Ocağı" kuruldu. 27 Haziranda Komite'nin resmi yayın organı olarak Millet ve Temmuz ayında da Halit Çapçakçı ve Ali Badaninski tarafından Golos Kırım-Tatar Sedası gazeteleri yayımlanmaya başlandı. İlerleyen günlerde bunlara, Gökbayrak, İşçi Halk ve Albayrak gazeteleri de eklendi.

Kırım Tatarlarının siyasî faaliyetlerinin giderek kuvvetlenmesi, Ruslarda derin bir rahatsızlık yaratmaktaydı. Kerenski Hükûmeti'nin Tavrida Eyaleti komiseri Bogdanov, bu hareketi baltalamak için, 20 Temmuz 1917'de Kırım Türklerinin başı durumundaki Çelebi Cihan'ı tutuklattı. Bu hareket Kırım genelinde çok büyük tepkiyle karşılandı ve her yerde mitingler düzenlendi. Aynı zamanda Rusya genelindeki bütün Müslüman Türk Teşkilatları da Rus Hükûmeti nezdinde protestolarda bulundular. Tepkilerin giderek artması üzerine, Akyar'da tutuklu bulunan Çelebi Cihan, 23 Temmuzda serbest bırakıldı. Tutuklamayı yapan Bogdanov ve yardımcısı Biyanski tepkiler üzerine bu görevlerinden istifa etti ve Tavrida Eyaleti İnkılâp Heyeti Reisi Novitskiy resmen Çelebi Cihan'ı ziyaret ederek özür dilemek zorunda kaldı. Özellikle bu son olaylar Kırım genelinde halkın morali üzerine çok olumlu tesir yapmıştır.

30 Ekim 1917'de bizzat Cafer Seydahmet tarafından Kırım Erkan-ı Harbiyesi (Savunma Bakanlığı) kuruldu. Cafer Seydahmet, özellikle Kırım dışında Ukrayna cephesindeki Kırım Tatar Süvari bölüklerinin geri getirilmesine çalışmaktaydı. Planlı bir çalışma ve örgütlenme içerisindeki Komite birbiri peşi sıra önemli adımlar atmaya devam etmekteydi. Kasım başlarında Gaspıralı Öğretmen Okulu, Hüner ve Sanayi Mektebi ve Hansaray'ında Millî Müze açıldı. Göndere Gökbayrağın çekildiği Hansaray'daki Millî Müze'nin açılış merasiminde Çelebi Cihan şöyle diyordu;

"... Kurultayı (Hansaray'ı göstererek) onun içinde bulundurmaya karar verdik. Millî gökbayrağımızı da onun üzerine dikmeğe ant ettik. O bayrak ki, şimdiden sonra, karalarda, denizlerde hatta semalarda bile yükselecektir. Yaşasın Gökbayrak. Kırım'ın mamur ve abadan, medenî ve zengin bir memleket olması için çalışmalı ve Kırım için yaşanmalıdır. Bir buçuk asır edebiyatsız, ilimsiz, sanatsız, ticaretsiz ve siyasetsiz olarak mahkûmiyetler ve mahrumiyetler içinde yaşadık. Milletimiz, Kurultayı yalnız kendisi hüküm sürmek için açmıyor. Milletimiz adildir. O, yalnız kendisini düşünenlerden, kendi saadetini temine çalışanlardan değildir, Milletimiz, başka milletleri dahi kendi omuzlarına almaya karar verdi. Kurultay, Müslümanların emel ve maksatları ile beraber, kendileri ile yan yana yaşayan Kırım'daki umum milletlerin amalini yaşatacaktır."

1 Kasım 1917'de Kırım Türklerinin komitelerinin seçtikleri temsilciler Akmescit'te bir araya gelerek Kurultay'ı topladılar. Kurultay'ın gayesi, Kırım'da bulunan çeşitli milletlerin dinî, millî ve siyasî haklarına hürmetle Kırım Halk Cumhuriyeti'ni kurmak için esasları belirlemektir. Bu gayeyle toplanan Kurultay'da aynı zamanda Kırım dışındaki askerlerin yurda getirilmesine de karar verildi. Erkan-ı Harbiye Reisi Cafer Seydahmet, özellikle Kırım dışındaki Kırım Süvari Bölüklerini Ukrayna Cephesi'nden Kırım'a geri getirebilmek için büyük bir çalışma içerisindeydi. Zor şartlar altında Kiev'e giden Cafer Seydahmet, binbir zorluğa rağmen süvari alaylarını Kırım'a sevk etmeye başladı. Fakat Romanya Cephesi'ndeki Müslüman ve Tatar askerlerden teşkil edilen 28.000 kişilik ordunun Kırım'a sevkî imkânsızlıklar ve mesafenin uzaklığı yüzünden mümkün olamamış, ancak cüzî bir kısmı geç de olsa Kırım'a gelebilmiştir.

Sıra Millî Hükûmet'in kurulmasına gelmiştir. 17 Kasım 1917'de Kırım genelinde seçim yapıldı. Kadınların da seçme ve seçilme hakkına sahip olduğu seçimler sonucunda içlerinde kadınların da bulunduğu 76 kişilik Kurultay delegeleri belirlendi. Delegeler arasında kadınlar da vardı. Dolayısıyla 1917 yılı itibarıyla bütün Türk Dünyası genelinde ilk kez kadınlara da seçme ve seçilme hakkını ve sosyal işlere iştirakine imkân veren Kırım Tatarları olmuştur.

9 Aralık 1917'de Kurultay, seçilen delegeleriyle Bahçesaray'da debdebeli törenlerle toplandı. Han Camii'nde topluca öğle namazı kılındıktan sonra delegeler Divan-ı Âli Odası'na doğru hareket ettiğinde, Kurultay delegelerinin geçeceği yola dizilen askerler komutanlarının emriyle selam dururken, bir yandan da askeri mızıka "Hürriyet" marşını çalmaktaydı. Bu günleri görebilmenin sevinciyle coşan halk,

medrese talebeleri ve askerler coşkun tezahüratlarda bulunmaktaydılar. Kırım Müslümanları İcra Komitesi adına Kurultay'ın açış konuşmasını yapan Numan Çelebi Cihan konuşmasında;

“Bu gün bir buçuk asırdan beri kapanmış olan tarih-i siyasiyyemiz tekrar açılıyor. Bugün bu Bâb-ı Divan'da toplanan Kırım Kurultayı Meclisi, Rusya hükümet-i mutlakası tarafından öldürülen Tatar İrade-i Millîyesini yeniden canlandırıyor. Bugün Tatar milleti yeniden doğuyor....” demektedir.

Seçilen delegelerin en yaşlısı olan Kapışorlu Hacı Ali Efendi'nin başkanlığında ilk oturumu açılan Kurultay'da Riyaset Divanı da Çelebi Cihan, Cafer Seydahmet, Abdülhakim Hilmi, Hacı Bedrettin ve Şefika Gaspıralı'dan teşkil edildi. 13 Aralık'a kadar devam eden toplantıları neticesinde, Cafer Seydahmet'in hazırladığı ve Çelebi Cihan ile Cafer Ablay'ın müzakere ederek son şeklini verdiği Anayasa, Kurultay tarafından oylanarak kabul edildi. Kabul edilen Anayasa'nın 3. maddesinin 1. bendine dayanarak Kurultay parlamentoya çevrildi.

Artık istiklâl yoluna giren Kırım Tatarları, kendi Millî Parlamentosunu da teşkil etmelerinin ardından, kurdukları Millî Hükûmetin başına Numan Çelebi Cihan'ı getirdiler. 26 Aralık akşamı Çelebi Cihan başkanlığında teşkil edilen ve hararetli münakaşalar sonucunda hükümet güvenoyu alır.

Kırım'da Kırım Tatarları tarafından resmen bir devletin teşkil edilmiş olması, Bolşeviklerin hiç işine gelmemektedir. Gerilimin adım adım yükselmeye başladığı Kırım'da, yer yer silahlı çatışmalar da başlamıştı. Acilen silahlanmanın gerektiği bu ortamda, Gözleve'de bulunan iki vagon dolusu silah, Bolşevik ihtilal komiserinin iadelerini talep etmelerine rağmen, Akmesit'e getirildi. Bolşeviklerin saldırganlığının giderek arttığı bu günlerde Bolşeviklere karşı olan Rus subayları (Menşevikler) da Kırım Tatar askerlerinin saflarına geçmişlerdi.

Bu günlerde yaşanan gerginlikler halkın maneviyatını da olumsuz etkilemekteydi. Kırım Tatar halkına moral vermek ve bütün askeri kuvvetleri bir araya toplayabilmek maksadıyla Harbiye Nazırı Cafer Seydahmet'in nezaretinde Akmesit'te şaşaalı bir askeri geçit tertip edildi. Artık an be an gerginlik tırmanmaktaydı. Hemen hemen her taraftan Kırım Tatar Millî Hükûmeti askerleri ile Bolşevikler arasında çatışma haberleri gelmekteydi. Sevastopol'dan 10 bin civarında Bolşevik askerinin Akmesit'e sevk edilmesi üzerine olaylar oldukça kritik bir hale gelmiş oldu.

Bugün bu Bâb-ı Divan'da toplanan Kırım Kurultayı Meclisi, Rusya hükümet-i mutlakası tarafından öldürülen Tatar İrade-i Millîyesini yeniden canlandırıyor. Bugün Tatar milleti yeniden doğuyor

Akmescit-Sevastopol arasında Belbek İstasyonu civarında meydana gelen çatışmalarda kendilerinden çok daha üstün Rus kuvvetlerini mağlup eden Kırım Millî Ordusu, Rus birliklerini Sevastopol'a kadar sürdürdü. Ancak elde yeterince cephanenin olmaması yüzünden, birlikler kat'i netice alamadı ve Sevastopol'ün alınmasına az kala dağılmaya mecbur kaldılar. Çatışmalar bütün hızıyla devam ederken, Akmescit'te ciddi bir kriz yaşanmaya başlandı. Millî Hükûmet'in Narodny Dom (Halkevi) binasını almak istemesi ve Ruslar tarafından bunun reddedilmesi üzerine Millî kuvvetler tarafından bina işgal edildi. Bu hareket Ruslarda büyük bir infiale sebep oldu. Kırım'ın dört bir yanından Rus halkı Narodny Dom'daki karakolların kaldırılması isteğiyle Akmescit'e akmaya başladı. Böylesine nazik bir ortamda toplanan Millî Hükûmet Bakanlar Kurulu Narodny Dom'dan ayrılmaya karar verince Çelebi Cihan da görevinden istifa etti. Millî Hükûmet parlamento azalarını Akmescit'e davet ederken, Bolşevikler de yavaş yavaş şehri istila etmeye başladılar. Pek çok Kırım Tatar askerinin şehit edildiği çatışmaların neticesinde Numan Çelebi Cihan, Bolşeviklerin Başkanı Miller tarafından tutuklanarak otomobille Sivastopol'e sevk edildi. 26 Ocak 1918'de Bolşevikler Kırım'ı tamamen işgal ettiler. Tutuklandığında Çelebi Cihan çevresindekilere şu sözleri söyledi; *"Kırım Hükûmet-i Millîyyesi ve Kırmılılar mutlaka tekrar yaşayacaklardır."* Sevastopol'de diğer Kırım Tatar mücahitleriyle beraber zindana atılan Çelebi Cihan, insanlık dışı bir muameleyle ve vahşete maruz bırakıldı. Kurşuna dizilmek suretiyle şehit edilen **Numan Çelebi Cihan** ve dava arkadaşlarının naaşları kimse bulamamış diye Karadeniz'e atıldı.

Kırım ceditçileri millî ve kızıl olmak üzere ikiye ayrılır. Kızıl Ordu millicilere karşı kapsamlı bir imha hareketine girişir. Bu Kırım Cedidilerinin **birinci kırılma dalgasıdır**.

Kırım'da ise 1921 yılında Lenin'in kardeşi Ulyanovski başkanlığında Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulur. Daha sonra Vrangler'in Kırım'ı tekrar ele geçirmesiyle bu hükûmet yıkılır (Üşümezsoy, 2010). Bunu takip eden dönemde de Bolşevikler Bela-Kun başkanlığında Kırım'da Bolşevik karşıtı kampanyayı bastırmak adına bir harekâta girişir. Lenin'in talimatıyla Millî Fırka'nın sol kanadıyla yapılan ittifak ve anlaşma Millî Fırka'yı legal bir hâle getirir. Hapishanelerdeki Millî Fırka üyeleri serbest bırakılır. Sultan Galiyev'in ve Firdevs'in millî komünistlerin desteğinde Lenin'in deyimiyle "Doğu'nun yıldızı olan" Kırım Muhtar Sosyalist Cumhuriyeti, 1921 yılı Ekim ayında ilan edilir.

Bu Lenin'in hem Doğu halklarına hem de Türk Kurtuluş Savaşı'na verilen bir mesajı olarak görülür. Veli İbrahim'in başkanlığında ve Tatar kimliği öne çıkan bu hükûmet Ankara'da Mustafa Kemal'in meclisiyle bağlantı kurar. Bu da Lenin'in sosyalist ütopyasının Doğu uluslarının kurtuluşu olarak görüldüğü dönemdir. Bu dönemde Sultan Galiyev ve arkadaşları Kazan'da, Başkürdistan'da yönetimdedir. Ve Türkiye'de Başkurt-Kazan temsilcileri görev yapmaktadır (Üşümezsoy 2010).

Savaş komünizmi döneminde Kırım'daki açlık ve kıyımlar yerini Veli İbrahimov'un NEP dönemindeki politikalarına bırakır. Rus işgalcilerin elindeki Kırım toprakları topraksız Tatar köylüye dağıtılır. Ve Kırım'daki açlık döneminin yaraları kapanır. Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla paralel giden Kırım'da bir Türk cumhuriyeti söz konusudur. Mustafa Suphi'nin de bu dönemde Kırım'da Yeni Dünya'yı basması anlamlı politik bir harekettir (Üşümezsoy 2010). Diğer Türk bölgelerinde de durum farklı değildir.

İdil Ural'da
milliciler kırılırken
Sultan Galiyev
ve arkadaşları
millî komünizm
kavramına
tutunmaya
çalışırlar.

Türkistan'da Bolşeviklerin iktidara gelmesi ve Buhara Emirliği ile Kadimcileri işbirliği içinde olması Ceditçileri bu süreçte sağ ve sol olarak iki gruba ayırır. Kazakistan'da kurulan "Alaş-Orda"nın öncüleri önce "Çarcı Rusların" başkanı Kolçak tarafından sonra kızıllar tarafından saldırıya uğradılar. Kazak, Kırgız ve Özbek ceditler Afganistan, Türkiye ve Pakistan'a kaçmak zorunda kalırlar, Enver Paşa'nın başına geçtiği Türkistan İstiklal Mücadelesi'ni destekleyecek, Basmacılarla aynı safta vuruşacaklardır.

İdil Ural'da milliciler kırılırken Sultan Galiyev ve arkadaşları millî komünizm kavramına tutunmaya çalışırlar. Türkistan'da sol ceditler Buhara Komünist Partisi'nden Özbekistan Komünist Partisi'ne giden bir süreçte parti üyesi olacaktır. Azerbaycan'da Neriman Nerimanov 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Askeri Konseyi Başkanı ve Başbakan (Halk Komiserler Başkanı) oldu. 1922'de Güney Kafkas Federasyonu Başkanı ve SSCB Merkezi Yönetim Komitesi Dönem Başkanı görevine getirildi. 1923'te Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi oldu. Ardından, Dışişleri Bakanlığı Doğu Bölümü Başkanlığı'na atandı. **Neriman Nerimanov** Siyasi nedenlerle partiden çekildi. Fakat Azerbaycan'da çok sevildiğinden dolayı doğrudan tutuklanamadı. 19 Mart 1925 tarihinde resmi belgelerde bildirildiğine göre bir kalp krizi sonucu hayatını kaybetti. Ama hiçbir rahatsızlığı olmamasından dolayı son yıllarda ölümünün politik bir suikast olduğu da sıkça gündeme getirilmektedir.

1924 yılında Lenin'in ölümünden sonra Stalin ve Troçki arasındaki çekişme bir kör dövüşü hâline geldi. Bu dönemde çok sayıda aydın Bolşevik karşıtı ceditçi ve basmacı denilerek 1927 -1928 yıllarında Ural dağlarına sürgün edilecek ve kurşuna dizilecektir. Maalesef bu ceditçilerin **ikinci kırılma dalgasıdır**.

Kırım'da tüm Veli İbrahimov kadroları kurşuna dizildiği gibi **Veli İbrahim** tarafından dağıtılan toprakların sahipleri kulak olarak nitelenir ve Sibiryaya sürülür. Kırım'ın dramı 1928 yılında yeniden başlar. Kısa dönemli bu 8 yıllık sosyalist rüya Stalin'in karşı devrimci darbesiyle sona erer. Bu yalnız Kırım'da değil İdil-Ural'da da, Kazakistan'da da dramatik şekilde gerçekleşir. Stalin'in sol ve sağ sapmalar üzerine yaptığı konuşmada ismi geçen tüm Sultan Galiyevci kadrolar; Galiyev,

Firdevs, Turar Riskulov, Hocayev gibi millî komünizm kahramanları kurşuna dizilir. Bu kurşuna dizişteki çizgi milliyetçi sapmanın mahkûm edilmesi, zengin köylülüğün tasfiye edilmesi ve sosyalist iktidarın pekiştirilmesi için proletarya diktatörlülüğünün gerçekleştirilmesi gibi sosyalist terminolojide yer alan ama hepsi insanca olmayan uygulamalardır (Üşümezsoy 2010).

Kırım'da **Hasan Sabri Ayvazov**, 1930'lu yıllara girerken önce iş verilmeme cezasına çarptırılır. Gazete ve dergi çıkarmada, yazı yazmada bu kadar üretken bir yapıya sahip olan Ayvazov'un 1930'lu yıllara ait tek bir yazısı bile yoktur. Bu büyük işkencenin arkasından 1938 yılında 60 yaşındayken kurşuna dizilerek öldürülür. İster kızıl ister sol densin ceditçilerin hemen hepsi özellikle de önde gelen harekette liderlik, rehberlik edenler 1937 kanlı tavsiyesinde "Pan-Türkist" ve "Türkçü" suçlaması ile toplu olarak kurşuna dizileceklerdir. Maalesef bu ceditçilerin üçüncü kırılma dalgasıdır.

Mirseyit Sultan Galiyev İdil Ural Sovyeti	Neriman Nerimanov Azerbaycan Sovyeti	Çolpan Özbek Şair	Mağcan Cumabayev Büyük Kazak Edebiyatçısı

Ceditçilikten Türkçülüğe ve Türkiye Cumhuriyetine

İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi ve neşriyatları bütün Türk dünyasında olduğu gibi İstanbul'da da önemli bir okuyucu kitlesine sahipti. Devleti Aliye'nin her tarafında milliyetçilikler patlak vermekte fakat Türk milleti, Osmanlı tebaalığından veya Ümmeti Muhammed olmaktan öteye geçememekteydi. Hatta çeşitli azınlıklar ve devşirmelerden çeşitli hakaretlere uğramaktaydı. Eğitim sistemi Tanzimat fermanından sonra biraz iyileştirilmişti fakat hala problemler devam etmekteydi. İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi ve diğer neşriyatları, İstanbul'daki aydınları da etkiliyordu.

Öte yandan Usûl-i Cedit mekteplerinden yetişen Türk aydınları yüksek tahsilleri için İstanbul'a gelmeye başladılar. Bunların kurduğu cemiyetlerde özellikle Türk Ocağı'nda Türk Milliyetçiliği ve Türkçülük fikri yaygın gündem bulmaya başladı.

Ardı ardına gelen Balkan ve I. Dünya Savaşı bozgunları bu milliyetçi fikir hareketlerinin daha da yayılıp güçlenmesine sebep oldu. Bu esnada Rus Çarlığı yıkılmış ve Türk Dünyası'nın her tarafında bağımsızlık rüzgârları esmekteydi. Kırım'da, Kazan'da, Azerbaycan'da, Buhara'da, Başkurdistan'da, Türkistan'da

Ceditçiler tarafından millî devletler, cumhuriyetler kurulmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı bozgunu ardından Anadolu'nun ve İstanbul'un işgalleri sonrası Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin Millî Misak'ı ilan ederek dağılmasından sonra Anadolu'da millî mücadele dönemi başladı. Anadolu hareketine Türk dünyasındaki millî devletlerden yardımlar toplanmakta ve her türlü maddi ve manevi destek verilmekteydi. Buhara Cumhuriyeti'nin hazinesinden yollanan 100 Milyon ruble altın millî mücadelenin en zor zamanlarında Ankara'ya yetmişti. Bunun başka örnekleri de vardır.

İstiklal Savaşı devam ederken, **Buhara Halk Cumhuriyeti'nden** bir heyet diplomatik temaslar yapmak üzere **17 Ocak 1921'de** Ankara'ya gelir. Heyet, beraberinde getirdiği üç adet altın işlemeli kılıç ile **Timur'a** ait bir **Kuran-ı Kerim'i** **Mustafa Kemal'e** hediye eder. Sakarya Zaferini tebrik amacıyla gönderilen bu hediyeler karşısında müteessir olan **Mustafa Kemal Paşa, meclis kürsüsünden** **duygu dolu bir konuşmayı** yapar:

"Buhara ahalisinin Türkiye'deki Türk ve Müslüman kardeşlerine hediye olarak gönderdiği Kur'an-ı Kerim ile Türkiye Halk Ordusuna nişane-i takdir ve tebrik olarak irsal eylediği kılınc, Hak din ile hayat-ı hidame-i kuvveti temsil eden fevkalade muazzam ve kıymetli iki yadigârdır. Bu emanetleri elinizden alır iken kalbim heyecan ile doldu. Halkımız ve ordumuz uzaklardaki kardeşlerimizden gelen teşebbüs ve tebrikat nişanelerinden, şüphesiz, çok mütehasis ve mesrur olacaktırlar. Dindaş ve karındaş Buhara halkının arzusunu yerine getirmek, bu Kitab-ı Mukaddes'i millete, seyfi azizi de İzmir fatihine teslim edeceğim. Allah'ın inayeti ile İnönü ve Sakarya muzaferiyetlerini kazanan millî ordumuz, İnşallah pek yakında bu kılıncı da kazanmış olacaktır. Heyet-i muhteremenize de Türkiye ahalisi ve ordusu, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmet'i namuna teşekkür ederim." (Hâkimiyeti Millîye, 8 kanunusani, 1922).

Kılıçlardan biri **Mustafa Kemal Paşa'ya**, diğeri Batı Cephesi Komutanı **İsmet Paşa'ya**, üçüncü kılıç, **9 Eylül** sabahı İzmir'e girerek Hükûmet Konağı'na Türk bayrağını çeken İkinci Süvari Tümeni 4. Alayında Bölük Komutanı olan **Yüzbaşı Şerafettin Bey'e** verilmiştir. İsmet Paşa taşıdığı kılıcı hak etmediğini 1944 yılında, "Millî Şef" döneminde Azerbaycan'dan kaçarak Türkiye'ye sığınan 144 Ceditçi Azerbaycan Türkü aydınının Stalin'e geri verilerek öldürüldükleri «Boraltan Köprüsü Vakası"nda göstermiştir.

İstiklal Savaşı
devam ederken,
Buhara Halk
Cumhuriyeti'nden
bir heyet
diplomatik
temaslar yapmak
üzere **17**
Ocak 1921'de
Ankara'ya
gelir. Heyet,
beraberinde
getirdiği üç adet
altın işlemeli kılıç
ile Timur'a ait bir
Kuran-ı Kerim'i
Mustafa Kemal'e
hediye eder.

Giderek güçlenen Sovyetler Birliği ceditçiler tarafından kurulan millî cumhuriyetleri birer ikişer yutmuştur. Bu cumhuriyetlerden kaçabilen ceditçi aydınlar Atatürk'ün dehasıyla yeni kurulan Türk Devletine kazandırılmıştır. Bu isimler genç Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim ve medeniyet temellerini atan aydınlar olmuştur. Ceditizm, kuruluş döneminde yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temel felsefesi olmuştur.

Kaynaklar

- DEVLET Nadir (1990), İsmail Bey Gaspıralı, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- ESHENKULOVA, Kishimjan (2007), Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917), Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- KANLIDERE, Ahmet (2010), "The Trends Of Thought Among The Tatars And Bashkirs: Religious Reformism And Secular Jadidism Vs. Qadimism (1883-1910), Uluslar Arası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Cilt 5, Sayı 9, Ankara.
- KIRIMLI, Hakan (2001), İsmail Bey Gaspıralı (Gasprinskiy)-1851-1914; <http://www.ismailgaspırali.org/yazilar/hkirimli01.htm>; <Çevrimiçi>; 19.02.2013
- LANDAU, Jacop M (1995), Pan Turkism: From Irredentism to Cooperation, Hurst Comp., London, s.1.
- NAGAYEV, Safer Kardaş Edebiyatlar, Ocak-Mart, 1994, Sayı: 26, s. 8-14'ten Aktaran: Bayram Orak; <http://www.ismailgaspırali.org/yazilar/snagayev.htm>; <Çevrimiçi>; 19.02.2013.
- SOMUNCUOĞLU, B. (2006), Tümen, Türkistan'da Eğitim (1865-1917) Ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- TOGAN, Zeki Velidi «The Encyclopaedia of Islam», New Edition, V.II, 1965, Leiden, E. J. Brill, p. 979-81 (EI, 2 (1965) 2; 979-981); çev. Prof. Dr. Yavuz AKPINAR; <http://www.ismailgaspırali.org/yazilar/zvtogan.htm>; <Çevrimiçi>; 19.02.2013
- UZUN, Turgay (2001), İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditçilik ve İsmail Gaspıralı; <http://www.ismailgaspırali.org/yazilar/tuzun.htm>,
- ÜŞÜMEZSOY, Şener; Millî Komünizm, Milli Fırka ve Kırım Muhtar Sosyalist Cumhuriyeti; Türk Solu; Sayı 265; 2010; <http://www.turksolu.org/265/usumezsoy265.htm>; <Çevrimiçi>; 19.02.2013
- WILLIAMS, Brian 2001; G. Çeviren: TANATAR Bülent; İsmail Gaspıralı'nın Mirasını Yeniden Yorumlamak. Kırım'ın Atatürk'ü mü, Rus İşbirlikçisi mi Yoksa Rusya İmparatorluğuna Pan-Türkçü Bir Tehdit mi?; <http://www.ismailgaspırali.org/yazilar/bwilliams.htm>; <Çevrimiçi>; 19.02.2013
- YÜKSEK Zuhul Kırım Tatar Millî Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov; Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi; 13. Sayı; 2003; <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s13/yuksel.pdf>; <Çevrimiçi>; 19.02.2013

Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi Yayın İlkeler

Düşünce Dünyasında Türkiz dergisi, sosyal bilimler alanında iki ayda bir yayımlanan hakemli bir dergidir. Her yılın son sayısında derginin yıllık dizini yayımlanır.

Makalenin yazarı; adını, soyadını, unvanını, belirtmeli, ayrıca iletişim sağlanacak açık adres, telefon numarası ve e-posta adresini vermelidir.

Dergiye gönderilen yazılar, bilgisayarla hazırlanarak PC uyumlu disket (CD veya DVD) üzerinde veya e-posta adresine gönderilmelidir.

Gönderilen yazılar, daha önce yayımlanmamış olmalıdır. Herhangi bir sempozyum, kongre vb. bilimsel toplantıda sunulmuş olan bildiriler veya diğer bilimsel yazılar; etkinliğin adı, yeri ve tarihi belirtmek koşuluyla yayımlanabilir. Dergimizde yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler ve sorumluluk yazarlara aittir

Yayımlanmaları amacıyla dergiye gönderilen yazılar; Yayın Kurulunca yayın ilkeleri açısından incelenir ve değerlendirilmek üzere alanında uzman iki hakeme gönderilir. Ancak, hakemlere yazar adı, yazarlara ise hakem adı bildirilmez. Hakem raporlarından birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması hâlinde, üçüncü bir hakeme gönderilir ve bu sonuca göre Yazı Kurulunca yazıların yayımlanması hususunda karar verilir.

Yayın Kurulu, hakemlerin eleştirisi ve önerilerini dikkate alarak yazılar üzerinde anlatım açısından gerekli düzeltmeleri yapabilir.

Yayımlanması uygun görülmeyen yazılar, bir örneği saklanmak kaydıyla, yazarın isteği üzerine iade edilir.

Yazım Kuralları ve Biçimsel Özellikler

1. Dergiye gönderilen yazılar, Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzu'na (kısaltmalar dâhil) uymak zorundadır. Yabancı sözcükler yerine olabildiğince Türkçe sözcükler kullanılmalıdır.
2. **Başlık:** İçerikle uyumlu olarak en çok 10-15 sözcükten ibaret, tamamen büyük harfle, koyu (bold) ve 12 punto olmalıdır. Ara başlıklar, bölüm başlıklar ve alt başlıklar sadece ilk harfleri büyük olacak şekilde, 11 punto koyu yazılmalıdır.
3. **Yazar adı ve adresi:** Makale yazarı, adını, soyadını ve unvanını yazı başlığının altına (*) işaretini belirterek yazılmalıdır. Bu işaret, dipnota gösterilecek, makale yazarının kurumu ve unvanı yazılacaktır. Herhangi bir kurumda görev yapmayan yazarlar, konumuna uygun sıfatları kullanılmalıdır: Araştırmacı, yazar vb.
4. **Ana metin:** Yazılar, Times New Roman tipi ile 16 punto büyüklüğünde ve 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Alıntılar italik harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok hâlinde ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır.
5. Yazılara bilgisayarla sayfa numarası verilmelidir (Gerekirse çıktılar üzerinde kalemle verilebilir).
6. **Kaynak gösterme:** Metin içinde yapılan göndermeler soyadı, basım yılı, gerektiğinde sayfa numarası parantez içinde belirtilmelidir:
(Özbay 2010), (Özbay 2010: 163). Yazarın aynı yıl yayımlanmış birden çok eserine gönderme yapılmışsa (Altın 2010 a Altın 2010 b); birden çok kaynağa gönderme yapılmışsa (Erkin 2008, Canbel 2009) şeklinde belirtilmelidir.
Birden çok yazar adı yazılmalı ve "vd" kısaltması kullanılmalıdır: (Yakıcı vd. 2005)
Dipnotlar yalnızca açıklamalar için kullanılmalı, sayfa altında ve numaralandırılarak gösterilmelidir. Herhangi bir internet adresine yapılan göndermelerde bu adresler kaynaklar arasında verilmeli ve indirme tarihi belirtilmelidir:
(<http://www.Guntulu.com.tr/22.03.2010>).
7. **Kaynakça:** Yararlanılan kaynaklar, yazımın sonunda "Kaynakça" bölümünde, 10 punto alfabetik olarak verilmelidir. Makalelerde Türkçe kaynaklara öncelikle yer verilmelidir. Örnek olarak:

Tek Yazarlı Makale:

ÖZÖNDER Cihat (1984), "Kültür Bültenleşmesi ve Alt Kültür Grupları Hakkında Düşünceler" **Türk Kültür Araştırmalar**, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 132: 136-139.

Tek Yazarlı Kitap:

ÖZBAY, Hüseyin (2010), **Kelimeler Kuşatması**, Ankara: Berikan Yayınevi Yayınları.

FORSYTH, Patrick (2000), **30 Dakikada Rapor Yazma** çev. E. Sabri Yarmalı, İstanbul: Damla Yayınevi Yayınları.

İki Yazarlı Kitap:

KIRAN, Zeynel ve KIRAN Ezgiler. (2001), **Dil Bilimine Giriş**, Ankara: Seçkin Yayınları.

Çok Yazarlı Kitap:

KORKMAZ, Zeynel vd. (2001), **Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, Ankara: Yargı Yayınları.

Yayımlanmamış Tez:

KARA, E. (1996), **Öğretmenlerin Statü Düzeyleri**, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yazarı Aynı Yayımlanmış Birden çok Makale veya Kitabı Varsa:

KORKMAZ, Zeynep (2005 a), **Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2005 b), **Türk Dili Üzerine Araştırmalar 2**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

**THE PUBLICATION PRINCIPLES OF THE JOURNAL OF
OPINIONS WORLD
(DÜŞÜNCE DÜNYASI'NDA TÜRKİZ)**

The Journal of Opinions World is a peer viewed journal devoted to the social fields published on bi-monthly period. The annual index is given in the last issue of the year The author(s) are supposed to clearly state their names, titles, institution and give a Corresponding address or an email.

The manuscript must be submitted a PC compliant CD or through email The papers must be original and not published previously in any other journal. The papers submitted to a conference, congress or symposium can be published provided that the name, the place and the time of the activity are clearly stated.

All the opinions and the ideas published in the journal entirely belong to the authors and do not bind the journal in any way.

The papers submitted to the journal are first checked regarding to the publication rules of the journal by the editorial board and then sent to two referees for the through reviewing process. The manuscripts sent to the referees do not contain the names of the authors.

Similarly the names of the referees are not revealed to the authors. In the case of one positive one negative view of the referees the manuscript is sent to a third referee for the final decision.

The editorial board reserves the right to make syntaxual changes on the papers based on the recommendations of the referees.

The rejected papers are returned to the authors upon request. A copy of each paper is achieved by the journal

Writing rules and formatting

- 1- The papers sent to the journal must be in compliance with Turk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu (including the abbreviations)
- 2- **Title:** The title must be in good compliance with the content, contain maximum 10-15 words, written in bold 12 fond capital letters. The sub titles should be 11 fond bold letter in title case
- 3- **The name and the title of the author** should be written under the title with. * This should give in the footnote indicating the institution and the title of the author. The authors which are not working in any institution should use titles which describe them such as researcher, author etc
- 4- **Main text:** The main text should be written 11 fonts Times New Roman with single spacing. The quotations should be italic and given within." The quotations longer than five lines should be given by 1 cm indentation from the both end of the page with single spacing.
- 5- The papers should not contain page numbers (The authors may indicate the pages with a pencil on the hard copy if necessary)
- 6- **Referencing:** The references in the text should be given by the surname of the author and the publication year of the source in parenthesis (Özbay 2010).The related page can be quoted if necessary (Özbay 2010: 163). More than one documents of the same author published in the same year are referenced as (Altın 2010 a, Altın 2010 b); Referencing more than one source should be made as (Erkin 2008, Canbel 2009). The sources with more than one author should be given by the surname of the first author followed by et.al and the publication year: (Yakıcı et.al. 2005) The footnotes should only be employed for the explanations and numbered according to the order given in the page. The quotations from an internet address should be given in the references by stating the downloading date:
(<http://www.guntulu.com.tr/22.03.2010>).
7. **References:** All the sources used in the study should be given in the "References" section in 10 fonts alphabetical order . The Turkish sources should be given priority. Followin gare the examples of giving various references

Paper with a single author:

ÖZÖNDER, Cihat (1984), "Kultur Bultenleşmesi ve Alt Kultur Grupları Hakkında Düşünceler." **Türk Kultur Araştırmaları**, Ankara: Turk Kulturu Araştırma Enstitüsü Yayınları, 132: 136-139.

Book with a single author:

ÖZBAY, Huseyin (2010), **Kelimeler Kuşatması**, Ankara: Berikan Yayınları.

FORSYTH, Patrick (2000), **30 Dakikada Rapor Yazma** çev. E. Sabri Yarmalı, İstanbul: Damla Yayınevi.

Book with two authors:

KIRAN, Zeynel ve KIRAN, Ezgiler (2001), **Dil Bilimine Giriş**. Ankara: Seçkin Yayınlan.

Book with multiple authors:

YAKICI, Ali vd. (2008), **Üniversiteler İçin Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, Ankara: Gazi Kitabevi.

Unpublished thesis:

KARA, E. (1996), **Öğretmenlerin Statu Düzeyleri** Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Multiple papers or the book written by the same author and published in the same year:

KORKMAZ, Zeynep (2005 a), **Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1**, Ankara: Turk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (2005 b), **Türk**